

Col·loqui de Tardor
XVII Jornades d'Història de l'Educació

Resistència al franquisme i educació no formal

EDICIÓ DE LES ACTES

Col·loqui de Tardor
XVII Jornades d'Història de l'Educació

Resistència al franquisme i educació no formal

EDICIÓ DE LES ACTES

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense permís previ de l'editorial.

© d'aquesta edició: Quaderns del Centre d'Estudis Comarcal de Banyoles, 2007

Editors: Josep González-Agàpito, Salomó Marquès i Berta Noguer

Correcció: Dolors Torrent

Quaderns 26: Resistència al franquisme i educació no formal

Centre d'Estudis Comarcal de Banyoles

Plaça de la Font, 11 - 17820 Banyoles

www.ccebanyoles.cat

cecbanyoles@ddgi.cat

Amb la col·laboració de: Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació de la Generalitat de Catalunya - Memorial Democràtic; Diputació de Girona; Consell Comarcal del Pla de l'Estany; Ajuntament de Banyoles; Universitat de Girona; Universitat de Barcelona; Patronat Francesc Eiximenis; Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (IEC).

Disseny de la maqueta: www.canseixanta.com

Disseny i imatge de la coberta: www.canseixanta.com

ISBN: 84-933527-3-X

Dipòsit legal: GI-1246-2007

Fotocomposició, maquetació i impressió: Impremta Graficolor, Banyoles

Índex

PRESENTACIÓ	11
CONFERÈNCIES	17
La resistència cultural durant el franquisme a Catalunya. Albert Balcells. (Universitat Autònoma de Barcelona. Departament d'Història Moderna i Contemporània, membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC)	19
La resistència cultural catalana a Mèxic. José M. MURIÀ (Acadèmia Mexicana de la Història, expresident d'El Colegio de Jalisco)	31
Educar per a la resistència i el compromís durant el franquisme consolidat: el cas de les Illes Balears (1956-1975). Pere F'ULLANA (Universitat de les Illes Balears. Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques)	51
COMUNICACIONS	91
Fer present la memòria. Relats de resistències durant la dictadura franquista des de la quotidianitat. Elisabet ALMEDA SAMARANCH i Dino DI NELLA (Universitat de Barcelona. Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions)	93
L'escola de música L'Arc de Barcelona. M. Dolors BONAL (Fundació L'Arc, taller de Música)	105
Recursos lingüístics i resistència cultural: Una visió ecolingüística. Rosa CALAFAT VILA (Universitat de les Illes Balears. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General)	115

El Secretariat de Corals Infantils de Catalunya (SCIC) i els seus orígens sota el franquisme. Abel CASTILLA I CASAMARTINA (director de la coral L'Esquitx) i Maria MARTORELL I CODINA (equip fundador del SCIC)	129
Los intentos del diario santiagués La Noche (1946-1967) por revitalizar la cultura gallega y el ámbito escolar durante el franquismo. José FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ (doctorando en Historia de la Educación del Departamento de AIPSE, Universidad de Vigo, inspector de Educación)	139
«Cine-club Caldes'74». Joan FLORENSA I PARÉS	155
L'escoltisme a Banyoles. Origen i significació. Jordi GALOFRÉ (Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles)	161
L'educació dels joves d'ambient rural a través dels moviments juvenils d'església (1960-1975). Consol GARCIA-MORENO I MARCHAN (Centre d'Estudis Molletans) i Josep GINESTÍ I RIERA (Universitat Oberta de Catalunya)	173
La resistència al franquisme des de l'educació de persones adultes a Osona. Anna GÓMEZ (Universitat de Vic. Departament de Pedagogia), Núria SIMÓ (Universitat de Vic. Departament de Pedagogia) i Miquel CASANOVAS (Aula de Formació de Persones Adultes "Miquel Martí i Pol" de Manlleu)	187
Narratives d'educació artística no formal: Esther Boix i Ricard Creus i la creació del taller L'Arc durant el franquisme. Mireia GUILLAUMES DOMÈNECH i Roser JUANOLA TERRADELLAS (Universitat de Girona. Departament de Didàctiques Específiques)	199
L'educació en el lleure dels anys cinquanta als setanta. El cas de les colònies d'estiu de Mataró. Montserrat GURRERA I LLUCH (Universitat de Barcelona. Departament de Teoria i Història de l'Educació)	211
El Seminari de Girona: un centre de catalanitat i civisme (1959-1966). Salomó MARQUÈS SUREDA (Universitat de Girona. Departament de Pedagogia)	225
Transició i resistència en l'associacionisme cultural a Tarragona: la resistència cultural durant els primers anys de la postguerra. Antoni MARTÍ MARSAL i M. Isabel MIRÓ MONTOLIU (Universitat Rovira i Virgili. Facultat de Ciències de l'Educació i Psicologia)	241
La Central del Curt i el cinema alternatiu a Catalunya. Jordi MIR GARCIA (Universitat Pompeu Fabra. Departament d'Humanitats)	251

La resistència cultural al franquisme. Badalona, 1960-1968. Jordi MONÉS I PUJOL-BUSQUETS	263
Malgrat tot... la nostra llengua viu. Un testimoni a Ibi (l'Alcoià) dels darrers anys del franquisme. Andrés PAYÀ RICO (Universitat de València. Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació)	287
Transmisiones educativas generacionales: discursos sentimentales y conflictos de vida. Victòria ROBLES SANJUÁN (Universidad de Granada. Instituto de Estudios de la Mujer) i Isabel GRANA GIL (Universidad de Málaga. Departamento de Teoría e Historia de la Educación)	299
Germanor, la veu d'un poble. Eva RODRÍGUEZ I SÁNCHEZ i Alda RODRÍGUEZ I COMAS	315
Apunts sobre els processos d'educació informal i la resistència cultural durant el franquisme. Exemples lleidatans. Pere SOLÀ I GUSSINYER (Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Pedagogia Sistemàtica i Social)	331
La resistència cultural al franquisme a la població de Salt. Salvador SUNYER I AIMERIC	353
L'excursionisme a Reus durant el franquisme. Agnès TODA I BONET	367

Educació no formal i deslegitimació del franquisme

Durant la dominació franquista, la societat civil troba formes per transmetre, malgrat la dictadura, els valors de la dignitat i la llibertat humanes i, també, el del nostre dret a ser com a poble. Aquestes variades accions d'educació social, realitzades moltes vegades de forma discreta però eficient, varen ser de gran transcendència per deslegitimar la dictadura i crear una xarxa ciutadana d'una eficaç i perseverant oposició, que féu inviable l'objectiu franquista de reconquerir les ments i la societat. Es fa cada dia més necessari recuperar i analitzar aquestes accions per tal de comprendre l'època del franquisme amb tota la seva complexitat.

La recerca historiogràfica sobre el franquisme ha estat important en aquests darrers vint anys. També ha estat així en l'àmbit de la investigació històricoeducativa. L'atenció s'ha centrat principalment en les primeres etapes del franquisme i molt poc en les darreres etapes de la dictadura, en què es produeixen notables transformacions en el camp educatiu. D'aquelles primeres etapes s'ha investigat en profunditat la repressió del professorat i, especialment, el magisteri. Es tracta d'un interès despertat com a conseqüència de poder trencar el silenci que havia imposat el règim i que la Transició espanyola va fer continuar a causa de l'autocensura que implicà el manteniment «*de facto*» d'aspectes socials i importats nuclis de poder de l'antic ordre. A més dels aspectes més cruents i violents de la dictadura, també és necessari analitzar la imatge que el règim va construir sobre si mateix i que, entre altres mitjans, va ser vehiculada a través de l'educació formal i no formal. En aquest sentit, ja fa uns anys que s'han emprès recerques sobre els aspectes doctrinals i ideològics de l'educació en la primera meitat del franquisme.

L'educació escolar i la social van ser poderosos transmissors per crear convenciment sobre la «necessitat» de la rebel·lió militar contra la República per tal de retornar Espanya a la civilització, la normalitat i el progrés. L'objectiu primordial de la guerra, la repressió i la dictadura franquistes va ser avortar i impedir el desenvolupament de la democràcia per les conseqüències indesitjables que comportava per als insurgents en tots els terrenys. El franquisme fou una ideologia bèl·lica de dominació i exclusió. Pretengué conformar una societat pròpia, una «*nueva Espanya*», construint un espai social, cultural i polític, del qual foren eliminats quirúrgicament els desafectes a través de la mort, l'exili, la presó, la depuració o la por. L'educació –formal i no formal– fou posada, doncs, al servei d'aquest propòsit i de legitimar la dictadura franquista i crear-hi assentiment mitjançant l'adoctrinament.

Ara és hora, tanmateix, que la recerca històrica s'adreci als àmbits educatius que combateren contra aquest objectiu central del franquisme, de tots els franquismes, d'impedir la democràcia, conculcar tots els drets fonamentals individuals i col·lectius i imposar el seu model de persona i de societat, a través de l'educació. Cal investigar sobre els oasis i les esquerdes del sistema on fou possible una acció educativa ben contrària als objectius del franquisme. Car el franquisme amb la seva coercitiva intervenció sobre la vida quotidiana, la família, l'educació, la religió i la societat acabà provocant a mig termini l'efecte oposat. Fins i tot l'Església, fidel aliada, esdevingué també un dels principals àmbits d'oposició al règim especialment en amplis sectors del clergat i dels laics. De fet, el nacionalcatolicisme com a ideologia política, religiosa i educativa era difícilment compatible amb una societat moderna i industrial. A mesura que avança la reindustrialització i es consolida l'expansió del sector turístic (ambdós fets necessaris i estimulats pel propi franquisme), es fa impossible deturar la modernització i la lenta erosió del sistema. El control ideològic i social implantat en la primera dècada del franquisme seria cada cop més inviable a mesura que avancen els anys i el desenvolupament econòmic. Víctor García Hoz, un dels més rellevants pedagogs orgànics de la dictadura, jutja així aquest procés: «*La unidad doctrinal que aparentemente orientaba la política de Franco se iba resquebrajando. Por otra parte, el renacer económico de España, que se iba a poner claramente de manifiesto en la década de los 60, contribuyó a una cierta euforia en la cual, junto a un debilitamiento del ideal religioso, iba estableciéndose insensiblemente un deseo de asemejarse a la vida cómoda y burguesa de las sociedades de consumo, bien representadas por los Estados Unidos y las naciones europeas del Norte, con las cuales las relaciones económicas y culturales iban siendo cada vez más estrechas*»¹.

Però aquest procés d'erosió del franquisme no sols fou degut a causes de tipus econòmic i al canvi d'estructures socials i culturals que comportà el desenvolupament industrial i comercial. Com ja hem dit, existiren factors actius que combateren el franquisme. A part dels que ho feren des de la lluita armada, importants nuclis de la societat civil balear, catalana i valenciana combateren el franquisme. Aquest front cívic, que no sempre escapà a la violència de les autoritats governatives i judicials franquistes, tingué una de les seves manifestacions més eficaces en el camp de l'educació no formal.

Per aquest motiu el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, la Universitat de Girona i la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana han convocat, dins els Col·loquis de Tardor i les Jornades d'Història de l'Educació, estudiosos i especialistes a debatre sobre la resistència al franquisme i l'educació no formal. Des del convenciment que la història del franquisme restaria incom-

¹ GARCÍA HOZ, Víctor, *La educación en la España del siglo XX*, Madrid, Rialp, 1980, p. 272.

pleta sense rescatar la tasca feta en la societat civil per tal de desafiar el model de persona i societat franquista i preservar el sentit crític, la llibertat i el dret a viure democràticament i el dret a la pròpia identitat. Són moltes les iniciatives existents al llarg de quaranta anys de dictadura per deslegitimar el franquisme i «salvar la persona» per utilitzar una expressió d'Alexandre Galí. En aquesta contesa i en la salvaguarda de la nostra llengua i cultura s'implicaren persones i entitats culturals de tota mena.

Des de fa uns anys l'educació no formal és objecte d'atenció per part dels investigadors. Es pot esmentar a tall d'exemple que la història del moviment escolta està estudiada tant a Mallorca com a Catalunya i a València; també ho està el moviment de colònies a Catalunya, entre altres. De totes maneres és evident que en aquest àmbit de l'educació no formal encara hi ha molt camp per investigar i estudiar. És per això que es pensà que aquest fos l'eix vertebrador de la trobada de Banyoles. I a més, ho volíem fer des de l'òptica de la resistència al franquisme. Ens interessava recollir històries i experiències locals, comarcals, generals de l'època del franquisme que tinguessin el caràcter de resistència a la dictadura. I això fora de l'escola, en l'àmbit que coneixem amb el nom d'educació no formal.

Des de les entitats organitzadores de la trobada pensem que als nostres territoris hi va haver experiències ben interessants per defensar la llengua i cultura pròpies; per promoure i defensar els drets humans i per anar creant i consolidant consciència cívica i democràtica enmig d'un clima de repressió, por i persecució. Creiem que recuperar algunes d'aquestes experiències i donar-les a conèixer és necessari perquè formen part de la nostra història col·lectiva i ens permeten tenir una visió més rica i plural de l'època franquista. També ens plantejàrem que valia la pena recollir el testimoni directe d'aquelles persones que durant la dictadura varen ser «agents de democràcia» i que encara que tard, érem a temps de recollir les seves biografies, explicades per ells mateixos, amb totes les contingències que comporta la història oral i la selecció que fa la memòria amb el pas del temps.

A casa nostra hi ha una rica tradició d'associacionisme; els moviments infantils i juvenils eren presents en moltes ciutats i poblacions mitjanes; les parròquies catòliques varen promoure grups culturals i esplais; els centres excursionistes escampats arreu no solament feien excursions sinó que la majoria de vegades tenien un component cultural i un compromís cívic gens menyspreable; els grups de teatre i les corals foren elements crítics amb la dictadura a través de les seves activitats artístiques; els cinefòrums projectaven films que afavorien la discussió i el debat social i polític; etc. Podríem anar multiplicant els exemples d'accions de resistència i de defensa de la pròpia identitat portades a terme per institucions i persones durant la llarga nit franquista.

Voldríem, també, en aquesta introducció, dir alguns mots sobre l'organització d'aquestes jornades d'aportació i debat. La Societat d'Història de l'Educació del Paísos de Llengua Catalana és la degana de totes les Societats i Entitats existents a l'Estat espanyol dedicades a la investigació historicoeducativa. Creada el 1977, a partir de les persones que havien format a Barcelona el Seminari d'Història de l'Ensenyament, es va constituir formalment el 1982. Des del primer moment s'incorporaren a la Societat persones procedents tant del professorat universitari i d'altres nivells escolars com arxivers, historiadors locals i altres persones interessades en les qüestions de la historiografia educativa. La procedència geogràfica dels associats des de la seva fundació ha estat variada i comprèn les Illes, el País Valencià i Catalunya. En l'actualitat també hi ha socis de la resta de l'Estat espanyol.

La finalitat de la Societat d'Història de l'Educació és promoure la recerca de la història de l'educació en l'àmbit dels territoris de llengua i cultura catalanes. També, fomentar la difusió, l'interès i el coneixement d'aquells temes i qüestions relacionades amb el seu objectiu. Manté relació amb societats afins i institucions de recerca historicoeducativa. És membre de la International Standing Conference for the History of Education (ISCHE).

Des del moment de la seva creació la Societat va organitzar les Jornades, concebudes com a lloc de trobada i d'intercanvi entre les persones interessades en els temes educatius. Entenent l'educació en el sentit tècnic i més complet de la paraula. Inicialment, les Jornades es varen celebrar cada any (Barcelona, 1977; Palma de Mallorca, 1978; Girona, 1979; Tarragona, 1980, amb les excepcions de Vic, 1982 i Lleida, 1984; Perpinyà, 1985, Maó, 1986, Barcelona, 1987, Palma de Mallorca 1989). El ritme anual s'estronca en començar la dècada dels noranta. El 1991 es varen celebrar a Reus i el 1995, a Bellaterra. Coincidint amb els Jocs Olímpics de 1992, la societat organitzà el congrés internacional de la ISCHE a Barcelona. A partir d'aquesta data es va consolidant el ritme de celebració bianual: Vic, 1997, Mataró, 1999, Badalona, 2001, Figueres, 2003, Mallorca, 2005 i enguany, a Banyoles.

Les Jornades tenen una triple dimensió. Per una banda, ben segur la més important, la de fomentar l'intercanvi intel·lectual entre experts i estudiosos del tema motiu de la convocatòria. D'altra banda, i en consonància amb aquesta voluntat d'intercanvi, oferir la tribuna a destacats especialistes. En la present edició comptem amb les aportacions del Dr. Albert Balcells, membre de l'Institut d'Estudis Catalans i professor de la Universitat Autònoma de Barcelona. També del professor Willeim Frijhoff de la Universitat Lliure d'Amsterdam i del professor mexicà José M. Murià, fins ara director de El Colegio de Jalisco, reconeguda institució acadèmica de Guadalajara. Un tercer aspecte, gens menyspreable, és el de fomentar el coneixement, la relació i l'intercanvi entre els estudiosos de la història de l'educació dels territoris de parla catalana i d'altres col·legues que ens acompanyen. L'expe-

riència ens demostra que d'aquests contactes en surten investigacions i treballs en equip, que repercuteixen positivament en el camp científic dels historiadors de l'educació.

Cada any el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles i la Universitat de Girona organitzen els Col·loquis de Tardor. L'any 2005 foren dedicats a «Història i memòria: el franquisme i els seus efectes als Països Catalans»² i seguint aquesta línia de treball es proposà dedicar el d'enguany a la «Resistència al franquisme i educació no formal» amb la col·laboració de la Societat d'Història de l'Educació. Des del primer moment la proposta va ser acollida favorablement pel Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles i pel seu president, Jeroni Moner. Volem fer públic agraïment de les facilitats trobades per part de l'Ajuntament de Banyoles i de Berta Noguer, responsable dels serveis tècnics del Centre per la seva rigorositat i dedicació, que agraïm de tot cor.

A les pàgines que segueixen trobareu una bona colla d'exemples que ens mostren com la resistència al franquisme va abraçar tots els àmbits territorials i, el que és més important, tots els camps de la cultura i de l'educació. Desitgem que el text que teniu a les mans estimuli posteriors investigacions sobre el tema.

Salomó MARQUÈS i Josep GONZÁLEZ-AGÀPITO.

² FONT AGULLÓ, Jordi (dir.), *Història i memòria: el franquisme i els seus efectes als Països Catalans*, València-Banyoles, Publicacions de la Universitat de València i Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 2007.

conferències

LA RESISTÈNCIA CULTURAL DURANT EL FRANQUISME A CATALUNYA

Albert BALCELLS

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament d'Història Moderna i Contemporània

Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans

Després de la Guerra Civil i durant la dictadura franquista, Catalunya es va veure sotmesa a un intent de genocidi cultural. Després de la derrota feixista de 1945, aquesta política es va haver d'atenuar però el règim no renuncià a la substitució lingüística ni permeté assolir les condicions mínimes per a una normalització lingüísticocultural¹. El règim franquista no renuncià al seu objectiu de marginar i

¹ Sobre aquesta temàtica existeix una àmplia bibliografia. Una introducció al tema es pot trobar a la Nadala de 2002 de la Fundació Jaume I: *Cultura catalana i franquisme*. Sense cap pretensió d'exhaustivitat, destaquem a continuació alguns altres llibres. BENET, Josep, *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, PAM, 1995. MONÉS, Jordi, *Els primers quinze anys de Rosa Sensat*, Edicions 62, 1981. MONÉS, Jordi, *L'escola a Catalunya sota el franquisme*, Edicions 62, 1984. MORENTE, Francisco, «La depuració del Magisterio Nacional: Barcelona 1939-1941», *L'Avenç*, núm. 171, 1993. BALCELLS, Albert i SAMPER, Genís, *L'escollisme català (1911-1978)*, Barcanova, 1993. SAMSÓ, Joan, *La cultura catalana entre la clandestinitat i la represa pública, 1939-1951*, PAM, 1994-1995. SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria i VILLAROYA, Joan, *Cronologia de la repressió de la llengua i la cultura catalanes sota el franquisme, 1936-1975*, Curial, 1994. GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep i MARQUÈS, Salomó, *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*, IEC, 1996. SOLÀ I GUSSINYER, Pere, *L'esclafament de l'associacionisme lliure a Catalunya en temps del general Franco*, Episodis de la Història, núm. 305, Rafael Dalmau, 1996. SANTACANA, Carles, *El franquisme i els catalans: els informes del Consejo Nacional del Movimiento: 1962-1971*, Afers, Catarroja, 2000. FERRÉ PAVÍA, Carme, *Intel·lectualitat i cultura resistent, Serra d'Or, 1959-1977*, Galerada, 2000. FAULÍ, Josep, *Els primers quaranta anys d'Òmnium Cultural*, Proa, 2005. BALCELLS, Albert IZQUIERDO, Santiago i PUJOL, Enric, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans II, de 1942 als temps recents*, IEC-Editorial Afers, 2007.

minimitzar la cultura en llengua catalana. I això, malgrat fets com l'increment del nombre de nous títols de llibres publicats en aquesta llengua, el ressò dels premis de la Festa de les Lletres Catalanes en la Nit de Santa Llúcia, la dotació de càtedres universitàries de llengua i literatura catalanes a partir de 1964, l'èxit de la Nova Cançó en els anys seixanta o l'impacte de les escoles d'estiu i la renovació educativa de Rosa Sensat, a partir de 1965. Mantenint el català fora de l'escola, de la premsa diària, de la ràdio i de la televisió, el franquisme esperava que la cultura en llengua catalana esdevindria un fenomen en vies d'extinció.

Això no està en contradicció amb èxits innegables de la resistència cultural catalana com el de la revista *Serra d'Or* a partir de 1959, ni amb l'ocupació dels deganats dels col·legis professionals per candidats democràtics en la segona meitat dels anys seixanta, ni amb l'autorització d'Òmnium Cultural a partir de 1967 ni amb el creixement dels cursos de català fins i tot a les escoles públiques a partir de la permissivitat que obrí la Llei general d'educació de 1970.

El 1963 el ministre d'Informació, Fraga Iribarne, durant la diada de Sant Jordi, va defensar a Barcelona la llicitud del llibre en català i de la promoció de la llengua i la literatura catalanes, però uns mesos després Òmnium Cultural va ser clausurat per la policia. El 1969 el mateix ministre diria: «[Catalunya] *la ocupamos en 1939 y estamos dispuestos a volverla a ocupar tantas veces como sea necesario y para ello estoy dispuesto a coger de nuevo el fusil*».

Calgué esperar que morís el dictador perquè pogués aparèixer, l'any 1976, el primer diari en llengua catalana, *Avui*; perquè comencés a emetre la primera emissora de ràdio exclusivament en català, Radio 4, i per al reconeixement, per decret, de l'Institut d'Estudis Catalans i que se li retornés la seva seu a la Casa de Convalescència de l'antic Hospital de la Santa Creu. Perquè s'introduís la llengua catalana com a ensenyament obligatori a primària i secundària, calgué esperar el 1978 i, per tant, a partir del restabliment provisional de la Generalitat.

No és qüestió aquí d'oferir una seqüència analítica i cronològica de la progressió de la llengua i la cultura catalanes que, en els primers anys seixanta, aconseguiren passar de la defensiva a l'ofensiva i de la simple supervivència a l'actualització creativa. És admirable la gradual renovació del teixit associatiu cultural català, esclafat el 1939 i refet al llarg dels trenta-cinc anys següents. Però allò que volem tractar aquí és la dialèctica entre repressió franquista i resistència cultural catalana per intentar interpretar l'evolució de les seves relacions. La llengua i la cultura catalanes no sortiren indemnes de la llarga dictadura franquista. Moltes de les febleses actuals, passats més de trenta anys després de la mort del dictador, encara són filles d'aquells tres decennis i mig de política assimilista.

Es poden distingir esquemàticament quatre períodes en les relacions entre la política franquista i la cultura i la llengua catalanes. El primer va ser de repressió total i anà de 1939 a 1945. Es feren desaparèixer tots els rètols en català. S'amenaçà amb l'acomiadament els empleats públics que utilitzessin el català en les hores de treball i en el seu lloc de servei. Es donà per desaparegut l'Institut d'Estudis Catalans en expulsar-lo del seu estatge. Es prohibí editar en català, llevat de reedicions en ortografia prefabriana. Es clausurà l'Orfeó Català. Foren expulsats cent trenta-nou professors de la Universitat de Barcelona. S'acomiadà un de cada sis mestres públics a Catalunya i un de cada tres a la província de Barcelona, alhora que un de cada 4'5 mestres va patir trasllat forçós fora de Catalunya. Els centres excursionistes passaren de dos-cents trenta-sis a vint. Aquesta repressió cultural anà acompanyada de milers d'afusellaments després de consells de guerra, de moltes penes de presó i a treballs forçats i de confiscacions de béns.

Durant un segon període, que podem qualificar de supervivència, després de 1945, s'atenuà la repressió i el català va anar reapareixent a les esglésies, tornà a poder actuar l'Orfeó Català, es permeteren algunes representacions de teatre en català, foren autoritzats els primers premis literaris i l'edició de nous llibres en català mentre no fossin traduccions ni assaigs, es toleraren les publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans sense passar censura, sempre que no en fes cap propaganda; l'Institut aconseguí reprendre les relacions amb les associacions científiques internacionals, s'iniciaren discretament els primers cursos de català, començà a reconstruir-se l'escoltisme emparat per entitats eclesiàstiques i per centres excursionistes, s'aconseguí treure la segona edició del Diccionari Fabra, el 1954, i la segona edició, també, de la seva gramàtica, etc.

A continuació podem distingir un tercer període, que ja fou de recuperació i de renovació de la cultura en llengua catalana durant els anys seixanta. La *dècada prodigiosa*, com alguns anomenen la dels seixanta en l'àmbit de la cançó, va començar prometedorament: les revistes *Serra d'Or*, *Oriflama*, *Cavall Fort*, el premi Sant Jordi de novel·la en substitució del Joanot Martorell, l'acabament del *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover-Moll en deu volums, el naixement d'Edicions 62, una allau de traduccions de llibres contemporanis al català, l'èxit dels discs dels Setge Jutges i el naixement del grup teatral Els Joglars. El decenni s'acabà amb les campanyes «La llengua d'un poble», en el centenari de Pompeu Fabra i «Català a l'escola». També, amb l'inici de la publicació de la Gran Enciclopèdia Catalana, amb la primera edició del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, amb la presentació del grup satíric La Trinca i amb la possibilitat legal d'ensenyar el català a l'escola. Però no s'ha d'oblidar que també el decenni finalitzà amb l'estat d'excepció de 1969, la prohibició a Lluís Llach de cantar a Catalunya fins al 1974 i la permanència de la policia a les facultats universitàries i altres fets igualment negatius. Entre 1964 i

1972 la revista *Serra d'Or*, protegida per Montserrat, patí cinc expedients administratius, diverses multes i quatre accions judicials.

Finalment, hi ha un quart període de gran incertesa i és el de la primera meitat dels anys setanta, durant el qual els signes d'impotència del franquisme enfront de la vida cultural catalana van del braç amb atemptats impunes contra llibreries, editorials i revistes. En el Consejo Nacional del Movimiento es reconeixia, a començaments dels anys setanta, que no sols no s'havia acabat amb «*el problema catalán*», sinó que era cada vegada més greu.

Cal recordar, no obstant això, que abans cada vegada que la reivindicació lingüísticocultural havia desafiat els límits establerts, la resposta havia tornat a ser contundent. Quan l'escoltisme havia començat a prendre una irradiació inacceptable per al Frente de Juventudes, s'havia produït la invasió del campament del Montnegre, el 1953. Quan l'Institut d'Estudis Catalans, amb les seves festes anuals i els seus premis, semblava perdre la por, la frustració policial de la festa anual de 1959 a casa de Bonet Garí, havia amenaçat la continuïtat de l'activitat de la institució. En els dos casos s'aconseguí superar la crisi però no sense trauma. La tramesa de centenars d'instàncies demanant al vicepresident del govern, general Muñoz Grandes, l'autorització de l'ús oficial del català a l'ensenyament i als mitjans de comunicació, va tenir com a resposta, l'any 1963, la clausura governativa durant quatre anys d'Òmnium Cultural. Quan es va veure que per aturar l'ascens d'una cultura amb valors antifranquistes no eren suficients la retirada de permisos a algunes editorials, les multes a revistes i el segrest d'edicions, aleshores es produïren, entre 1971 i 1973, els atemptats, sempre impunes, contra editorials –entre elles Enciclopèdia Catalana– i contra llibreries i revistes, amb el seu pitjor moment el 1973. Per últim, la reacció a la proliferació de cursos de català portà a la negativa de divuit regidors a la proposta d'ajut econòmic de l'Ajuntament de Barcelona a l'ensenyament del català el 1975, contestada amb una resposta ciutadana sense precedents. En cada un dels períodes indicats abans, sempre arribà un moment en què el franquisme fixà uns límits que no permetia que es traspassessin.

Si la dictadura va ser cada vegada més permissiva després de 1945 pel que fa a la llengua i la cultura catalanes, no va ser únicament perquè els aliats feixistes de Franco havien perdut la Segona Guerra Mundial de manera aclaparadora i la dictadura espanyola es trobava sola, sinó perquè la repressió ja s'havia interioritzat a Catalunya i podia ser més eficaç si deixava de ser tan evident. La brutalitat inicial de l'intent d'esborrar l'ús públic i culte de la llengua catalana fou prou intensa en els primers sis anys del franquisme com per poder atenuar-la aparentment a continuació. A mesura que les restriccions que marginaven el català eren menys visibles, es pretenia fer creure que la situació de la llengua i la cultura catalanes no eren producte d'una agressió estatal sinó de la lliure competència.

Tot i així, mentre hi hagué dictadura, era associada a la discriminació de la llengua i la cultura catalanes, i per tant, la seva defensa es vinculava a la lluita contra el franquisme. Les esquerres espanyoles no podien fer-se solidàries amb la política franquista contra la identitat catalana. Un cop aconseguit un règim constitucional i concedit un Estatut a Catalunya, la posició dels partits espanyols canvià i la Llei de normalització lingüística de 1983 va ser objecte de recurs per part del primer govern espanyol socialista davant el Tribunal Constitucional si bé superà la prova. Avui, però, normalització lingüística i democràcia a Catalunya ja no apareixen lligades com durant el franquisme. A la resta d'Espanya mai no s'ha acabat d'assumir la legitimitat de la normalització lingüística catalana i s'ha arribat a negar que hi hagués hagut un intent de substitució lingüística per la força. El rei d'Espanya, en un discurs oficial el 1998, va arribar a dir que mai no s'havia imposat el castellà a ningú al llarg de la història. Es volen deslegitimar les mesures polítiques necessàries per compensar la situació negativa en la qual la llengua catalana ha arribat a trobar-se i s'ha pretès que calia defensar el castellà a Catalunya com si no hi continués mantenint la seva hegemonia social després del franquisme. D'aquesta manera es vol presentar com la cosa més natural del món que el català pugui ser minoritari en el seu propi territori i negar legitimitat, per exemple, a la immersió lingüística en l'ensenyament, única manera que els fills dels nascuts fora de Catalunya aprenguin realment el català de la mateixa manera que només amb la immersió lingüística es pot aprendre l'anglès quan s'envien els nois i noies una temporada a un país de llengua anglesa.

Però tornem a les condicions en què es desenvolupà la resistència cultural catalana. Durant els anys cinquanta encara es pogué comptar amb algunes personalitats que havien participat en la normalització lingüísticocultural durant el període republicà, i aquests feren de pont amb les noves generacions de postguerra. Es poden citar en aquest aspecte Carles Riba, Ferran Soldevila, Joan Oliver, Jordi Rubió i altres de més joves com Maurici Serrahima, Ramon Aramon, Miquel Coll i Alentorn, Maria Aurèlia Capmany i molts altres, que són menys famosos que els esmentats però que foren igual d'eficients. Els àmbits on la transmissió es va produir foren els Estudis Universitaris Catalans, els Amics de la Poesia, que es reunien a la joieria Sunyer, el grup Torras i Bages, alguns cursets d'història de Catalunya, les noves societats filials de l'Institut d'Estudis Catalans com la d'Estudis Històrics i la d'Estudis Jurídics, Econòmics i Socials, el club de conferències Mirador i altres cercles similars. En aquests àmbits reduïts una petita minoria de persones, que eren aleshores joves i que ara es troben a la vora dels setanta anys o els han superat, aconseguiren d'enllaçar amb la tradició cultural catalana de preguerra, convenientment actualitzada.

Però les generacions que arribaven a l'edat adulta a començaments dels anys seixanta eren en la seva immensa majoria analfabetes en la seva llengua materna,

ignoraven totalment la història i la literatura catalanes i estaven habituades a la diglòssia. Aquesta situació donava al règim franquista un innegable avantatge i creava serioses dificultats per a la recuperació, tot i que comprar un llibre en català o assistir a la representació d'obres com *Primera història d'Esther*, de Salvador Espriu, el 1957 o escoltar les cançons dels Setge Jutges i aviat de Raimon en els primers seixanta, tenien el valor afegit de fer quelcom que, sense ser il·legal, se sabia que no era ben vist pel règim franquista. Però continuava havent-hi la necessitat de fer un esforç per expressar-se en públic en català i no en castellà amb el pretext «que així ens entendrem tots», i això en un context en què cada vegada s'anava reduint la proporció de catalanoparlants en el propi àmbit lingüístic. Tot plegat anava fent cada dia més difícil que la llengua i la cultura catalanes sortissin d'una situació d'inferioritat que les podia conduir gradualment a l'extinció, tal com el franquisme volia i com se sabia que havia passat abans amb l'occità a la República Francesa.

Més encara, en la mesura que la tolerància restringida creava una aparença de normalitat, existia el risc de col·laborar amb aquesta aparença en benefici del franquisme. Així tingué lloc la polèmica, el 1946, de si era millor aprofitar les esclatxes o continuar replegats en l'exili interior. El dilema va quedar superat quan apostaren per l'opció d'aprofitar totes les esclatxes figures tan poc sospitoses com Ferran Soldevila, a l'interior i com Rovira i Virgili i Nicolau d'Olwer, a l'exterior.

Però cada progrés podia anar seguit de retrocessos. Mentre a principis dels seixanta els estudiants de la Universitat de Barcelona reclamaven una càtedra de llengua i literatura catalanes, en canvi, a finals d'aquell mateix decenni la normalització cultural catalana la veien altres estudiants com una qüestió enganyosa. Així, en ple esquerranisme corpuscular, quan, entre moltes d'altres, una classe de llengua catalana va ser ocupada assembleàriament el 1970 a la Universitat de Barcelona, en advertir els professors Antoni Comas i Joan Maluquer de Motes que havia costat molt aconseguir l'ensenyament del català a la universitat, un estudiant, que no hi estava matriculat, respongué que el català era la llengua de la burgesia i no del proletariat. Havia ressorgit dins el mateixos rengles antifranquistes el tòpic lerrouxista del catalanisme com a moviment burgès.

Quan CCOO s'adherí a l'Onze de Setembre i a la reivindicació de l'autodeterminació catalana, els del Front Obrer de Catalunya i els del PCE(i) s'hi van oposar el 1968. Deien que era obsolet «*querer un nacionalismo catalán a base de reivindicaciones lingüísticas y culturales [que] era una empresa trasnochada y absurda*» I afegien que «*no podemos convertirnos en más nacionalistas que la burguesía, para convertirnos en apéndices de los movimientos burgueses*». Criticaven el PSUC per això.

I és que per aconseguir la permissivitat havia calgut fer creure que el catalanisme cultural era apolític i no constituïa un perill per al règim franquista i alguns esquer-

ranistes s'ho havien cregut. Aquell inici de divorci entre la causa de Catalunya i la de l'antifranquisme més radical es va poder començar a superar aviat amb el corrent unitari propiciat per l'Assemblea de Catalunya, a partir de 1971, amb els seus tres famosos punts: llibertat, amnistia i estatut d'autonomia. Però l'anticatalanisme pretesament d'esquerra quedà només soterrat.

Evidentment el progrés de la resistència cultural i de la recuperació innovadora no fou lineal sinó ple de contradiccions i fluctuacions. Quan, el 1967, l'ensenyament privat va ser autoritzat a fer tres hores setmanals de català, ben pocs foren els centres que s'acolliren a aquesta llicència. Les escoles d'estiu de Rosa Sensat podien arribar a tenir fama a tota la Península, però la catalanització que havia d'acompanyar la reforma educativa no arribava a les escoles públiques de les ciutats dormitori de Catalunya, on residien la major part dels obrers arribats de la resta d'Espanya i dificultats similars experimentava l'escoltisme, gran instrument de recatalanització amb els deu mil nois i noies que tenia a finals dels anys seixanta.

Cal tenir en compte que fins l'any 1976 no es recuperà –des de 1935– el nombre de nous títols en català. Durant els quatre decennis transcorreguts entre les dues dates Catalunya havia duplicat la seva població, havia gairebé desaparegut l'analfabetisme, que encara era un problema abans de la guerra, i el nombre d'estudiants universitaris s'havia multiplicat per deu. La contextualització de la data posa de relleu fins a quin punt era feble la cultura en llengua catalana després de la dictadura.

El franquisme comptà amb un factor inicial molt favorable, que aniria esvaint-se amb la generació que no havia viscut la Guerra Civil i era la profunda divisió entre els catalans deixada pel conflicte fratricida de 1936. La guerra s'havia fet contra la Catalunya autònoma i republicana però també havia estat una guerra civil entre catalans i els odis que deixà en herència es perllongaren amb la Guerra Freda en l'àmbit mundial. El procés de normalització lingüísticocultural anterior a la Guerra Civil es va veure afectat pel descrèdit del fracàs polític perquè a Catalunya no va produir-se únicament una derrota militar sinó un desastre en la governació del país.

La possibilitat de reconstrucció nacional catalana sempre va dependre de la reconciliació entre els catalans i no era fàcil aconseguir la cooperació entre el catalanisme i un comunisme que arrossegava el sectarisme estalinista, el dogmatisme leninista i la dependència d'una direcció espanyola. A més, durant el franquisme, l'acusació de «*rojo separatista*» era la més perillosa.

Es va començar per la cooperació entre catalanistes que s'havien trobat separats entre els dos bàndols com succeí amb les festes de l'entronització de la Mare de Déu de Montserrat, el 1947. Montserrat esdevingué el refugi dels perseguits polítics

i signe de reconciliació antifranquista fins arribar a la tancada d'intel·lectuals catalans de 1970 contra les condemnes a mort d'etarres al consell de guerra de Burgos, que va ser un dels precedents immediats de l'Assemblea de Catalunya, constituïda l'any següent. A partir de 1971 l'associació entre emancipació nacional i moviment obrer evitaria el perill de la divisió del país en dues comunitats per raó d'origen i llengua, amb un trenta-tres per cent de la població nascuda fora de Catalunya.

L'Estat franquista comptava amb l'avantatge inicial de la profunda divisió heretada de la Guerra Civil, però presentava febleses atès que les dimensions del sector públic eren molt menors que ara, sumats els pressupostos estatal, regional i local. La proporció del producte interior que controlava l'Estat en temps del franquisme era molt menor que actualment. L'associacionisme cultural havia de suplir aleshores les insuficiències dels serveis públics. A mesura que la societat catalana creixia amb el desenvolupament econòmic, l'Estat resultava cada vegada més petit en termes relatius i apareixia superat per les circumstàncies en el transcurs dels anys seixanta i setanta. Certament l'Estat comptava amb dos poderosos instruments d'influència. Per un costat tenia l'única televisió existent i per altre, la seguretat social, que anava incorporant sectors laborals cada vegada més amplis. Però les evidents insuficiències socioculturals feien que el catalanisme cultural i educatiu no sols respongués a necessitats específicament catalanes sinó a necessitats culturals genèriques que l'Estat no atenia.

Més tard, amb l'impost progressiu sobre la renda i una major pressió fiscal, tindria lloc la decadència del mecenatge i les associacions dependrien en major grau de la subvenció pública amb el risc de la submissió de la societat civil catalana. Al mateix temps, la creació dels centres cívics municipals i de biblioteques públiques, possibles per l'increment de la fiscalitat, va fer que avui els ciutadans estiguin menys disposats a mantenir associacions culturals privades com aquelles que assumiren la resistència cultural enfront del franquisme a Catalunya. L'associacionisme cívicocultural català es troba avui afectat d'anèmia. I la democràcia i la cultura en llengua catalana necessiten una societat civil forta.

El franquisme no aconseguí que la societat catalana es fes franquista però la societat catalana tampoc no es va fer activament antifranquista. Quan el falangisme, que mai havia estat fort a Catalunya, s'afeblí encara més en els anys seixanta, no es produí un buit polític perquè a la dictadura mai no li van faltar regidors municipals, diputats provincials ni alcaldes entre els catalans, de manera que el personal autòcton del règim s'anà renovant fins als anys setanta. La dictadura franquista, després de 1945, no pretenia mobilitzar sinó que volia desmobilitzar. Només puntualment pretengué actuar com una dictadura plebiscitària i va ser en dos contextos tan diferents com són el referèndum de 1947 i el de 1966. Les concentracions a la plaça d'Orient aclamant Franco quedaven molt lluny de Catalunya. Encara que

pugui resultar sorprenent, l'apoliticisme que fomentava la dictadura resultava tan eficient com una mobilització totalitària de tipus feixista. Tal com diu molt bé un periodista antifranquista com Agustí Pons al seu llibre *Temps indòcils* (2007): «Tots els que estàvem dins l'engranatge, érem, en certa manera, franquistes. I això triga molt a curar si és que mai s'arriba a curar d'una manera completa».

La compilació incompleta del dret civil especial de Catalunya, publicat per llei estatal el 1960, la imatge de l'alcalde Porcioles ballant sardanes i les subvencions de la Diputació de Barcelona, a partir de 1967, a les classes de català que apadrinessin els ajuntaments, han estat presentats com a proves de l'existència d'un catalanisme franquista. Potser ho consideraren així en aquell temps la resta dels franquistes espanyols, però tenia limitacions tan estrictes que fan dubtar que es pugui parlar amb propietat d'un catalanisme franquista si tenim en compte que no podien plantejar-se dues condicions mínimes: ni la cooficialitat de la llengua catalana ni una mínima descentralització. Ben aviat es va veure que era un somni irrealitzable el del president de la Diputació de Barcelona, Josep M. Muller d'Abadal, d'arribar en els primers anys setanta a quelcom similar al que havia estat la Mancomunitat de Catalunya de 1914. Però aquest projecte començà a ser plausible entre 1976 i 1977 com a alternativa a la recuperació de la Generalitat amb Tarradellas, una recuperació que s'acabà imposant al projecte de «*régimen especial*» per a Catalunya, dissenyat per Samaranch i Mayor Zaragoza.

Un tema molt debatut ha estat el de les bases socials i les connexions ideològiques de la resistència cultural. Els burgesos catalans que promogueren successivament el mecenatge col·lectiu de l'Agrupació Cultural Minerva dels anys quaranta i cinquanta, i després l'ampliaren amb noves incorporacions amb Òmnium Cultural, foren una minoria poc representativa. Molt poques de les cinquanta-quatre famílies catalanes amb més poder econòmic podien ser classificades com a burgesia catalanista i liberalitzadora. Els recels envers una Catalunya autònoma dins aquest sector i el poc entusiasme que hi desvetllava Jordi Pujol es mantingueren fins a la transició.

Considerar la cultura catalana per sobre dels partidismes polítics havia estat un principi de la resistència cultural sota el franquisme. Però aquell pacte cultural entre institucions de govern que hauria mantingut aquell criteri no va ser possible en els anys vuitanta, especialment després de 1984. Potser la resistència cultural catalana no havia arribat a estar per sobre dels partidismes polítics sota el franquisme, però ens ho havia semblat i la pèrdua d'aquell avantatge és l'únic motiu lícit de nostàlgia d'aquella època tan fosca que no mereix ser idealitzada ni tan sols a causa de la lluita que hi tingué lloc per redreçar un país vençut i envilit.

Sense la progressió del catalanisme cultural no hauria pogut créixer el catalanisme polític. Per a la identitat col·lectiva va ser més important l'acció cultural, que sosca-

vava la influència ideològica franquista, que la dels petits grups polítics clandestins, allunyats de les masses fins ben entrats els anys setanta.

Però això no ha de portar a mitificar la societat civil catalana, que era molt més feble del que s'ha pretès, fins i tot durant el franquisme tardà. D'altra banda, no tota la societat civil, per descomptat, era antifranquista. Si les forces polítiques, que sovint havien utilitzat i fins i tot havien instrumentalitzat les associacions cívicoculturals, no haguessin aconseguit el canvi polític de 1977, el catalanisme cultural hauria decaïgut ja que estava en aquells moments al límit de les seves possibilitats de creixement autònom. Òmnium Cultural es trobava desbordat per la problemàtica de subvenir a un ensenyament del català que havia arribat a prendre unes proporcions que no podia assumir. L'Institut d'Estudis Catalans estava amenaçat d'esclerosi. El moviment de renovació educativa es dividia abans de tenir una incidència rellevant sobre el conjunt del sistema educatiu. El Congrés de Cultura Catalana desplegava un programa per a un futur govern autonòmic català però tot hauria quedat en paper mullat si aquest govern català no hagués arribat.

L'acció cultural ciutadana va ser primordial per impedir la liquidació de la identitat cultural catalana, però sense canvi polític, sense poder polític no hauria pogut progressar vers els seus objectius de normalització. Sense democràcia i sense estatut d'autonomia aquell esforç resistent sota el franquisme s'hauria acabat marcint.

En realitat quan el general Franco morí, s'estava molt lluny de la normalització lingüísticocultural, que encara no s'ha aconseguit. Les expectatives de canvi foren excessives i el desencís, inevitable. Però si girem els ulls enrera i comparem la situació actual amb la de mitjan dels anys setanta, i fins i tot amb la de 1978, ens adonem de com ha canviat en sentit positiu.

En síntesi: després de l'intent de genocidi cultural de 1939 a 1945, la repressió contra la llengua i la cultura catalanes s'atenuà però mai no es donaren les condicions que podien conduir a una normalització lingüística. Un seguit d'obstacles hagué de superar la resistència cultura catalana: la profunda divisió dels catalans després de la Guerra Civil i l'acceptació, per una part d'ells, de la descatalanització, l'exclusió de la llengua i la cultura catalanes de l'escola, la premsa diària, la ràdio i la televisió, la diglòssia de les generacions nascudes després de 1939 i la seva ignorància del passat cultural català, el perill que la permissivitat restringida envers la cultura en llengua catalana portés a considerar-la desvinculada de l'oposició política al franquisme. Però els límits de la permissivitat franquista mantingueren associats reconstrucció cultural catalana i antifranquisme polític. Sense catalanisme cultural no hagués crescut posteriorment el catalanisme polític, però sense canvi polític i sense autonomia política el catalanisme cultural s'hauria esgotat.

Avui, quan es van extingint les generacions que posaren les bases d'aquella resistència cultural al franquisme després de la Guerra Civil i quan estan arribant a l'edat de jubilació aquelles altres generacions que la van continuar, és hora que les generacions nascudes amb la Constitució i l'Estatut siguin conscients dels sacrificis i esforços que va costar arribar-hi, no per mitificar res sinó per tenir en compte que continuen sent necessàries molta voluntat col·lectiva i una considerable capacitat de renovació cultural per desenvolupar una identitat com la catalana. No es pot confiar únicament en mesures legals i administratives, òbviament imprescindibles però no suficients. Després de sobreviure al franquisme, que s'imposà per les armes, la cultura catalana hauria de ser capaç de sobreviure a la globalització. Però això depèn dels ciutadans de Catalunya, tant dels que porten dos cognoms catalans com dels vinguts de fora i dels seus fills, nascuts aquí.

Col·loqui de Tardor - XVIII Jornades d'Història de l'Educació

RESISTÈNCIA AL FRANQUISME I EDUCACIÓ NO FORMAL, *Quaderns 26*, CECB

Banyoles, 2007.

LA RESISTÈNCIA CULTURAL CATALANA A MÈXIC

José M. MURIA

Acadèmia Mexicana de la Història.

Expresident d'El Colegio de Jalisco.

El coneixement que de Catalunya hi ha a Mèxic ha millorat molt els darrers anys, sobretot d'ençà de dos esdeveniments singulars i diversos: la Fira Internacional del Llibre de Guadalajara, de l'any 2004, a la qual la cultura catalana va ser convidada d'honor, i la incorporació a les files del Barça de Rafa Márquez, un xicot que va sorgir d'un equip que té la seu a la població de Zapopan, immediata a Guadalajara, a l'estat federat de Jalisco.

A hores d'ara, el Futbol Club Barcelona és conegut i reconegut a tot Mèxic i sovint hom es troba pel carrer gent que llueix tota satisfeta una samarreta blaugrana. Encara que veure-ho a ciutat potser no resulta extraordinari en aquesta època globalitzada, no pot deixar de sorprendre i considerar-se insòlit si és el cas que trobis situacions similars en indrets marginats, d'aquells que es diuen «apartats de la mà de Déu». Jo mateix m'hi vaig trobar, a començaments d'aquest any, a la localitat de Casas Grandes (Chihuahua), l'antiga seu de la cultura indígena *paquimé*, molt a prop de la frontera amb els Estats Units; i també l'any passat a San Juan Chamula –on gairebé ningú no parla espanyol–, a menys de cent quilòmetres dels límits amb Guatemala, o el 21 de març passat a l'emblemàtic poble de Guelatao, ben amagat a les escarpades muntanyes d'Oaxaca, que va veure néixer fa dos-cents anys el polític mexicà més transcendent de tots els temps: Benito Juárez.

He de dir, entre altres coses que, gràcies a Márquez, ara és normal trobar-se la «trencada» als diaris, cosa que abans era impensable. De fet, precisament aquesta lletra, en temps de la linotip, representava la dificultat major per fer llibres i textos en català en aquella època que se'n feien més a Mèxic, fins i tot, que a Catalunya. S'ha de reconèixer que, a puntades de peu, ha millorat la nostra ortografia.

També és de suposar que avui no es produiria el cas que algú es referís al M. H. President de la Generalitat de Catalunya com a «*generalísimo*», tal com vaig sentir que ho feia l'Alcalde de Zapopan, ara deu fer uns quinze anys. Avui ja seria igualment difícil de trobar gent que no sàpiga on cau Catalunya, que els seus nacionals son «*catalanes*» i no «*cataluños*», que la capital és Barcelona i que s'hi parla un idioma mil·lenari que, si bé s'assembla al francès i a l'espanyol per les arrels que comparteixen, no és un dialecte de cap dels dos i, fins a cert punt, és més antic que qualsevol d'ells.

De l'impacte del que ja se'n diu col·loquialment «la Fira Catalana» és molt aviat per parlar-ne, a més a més del fet que jo tampoc no podria fer-ho amb objectivitat. Però, si m'ho permeteu, no m'estaré de dir-ne almenys un parell de cosetes.

Primera, que el llibre que es va vendre més durant aquells nou dies que durà la Fira, a diferència de les frivolitats que acostumen a guanyar cada any, va ser el diccionari bilingüe. Centenars de persones es van interessar per endur-se a casa un llibre que els permetés entendre, almenys una mica, el que es diu i s'escriu en català. Com que va ser una sorpresa per a tothom aquesta preferència, no se'n van vendre més senzillament perquè no n'hi va haver.

Segona, aquest any de 2007 és el tercer que s'han fet activitats especialment relacionades amb llibres, justament el dia 23 d'abril. Una d'elles és que moltes persones es relleven per llegir públicament una obra sencera durant set o vuit hores. Enguany, com era d'esperar, va tocar *Cien años de soledad*, amb motiu del seu primer mig segle de vida, i l'acte es feu davant d'una estàtua de Sant Jordi, obra de Josep Llimona, que va regalar-nos a Guadalajara el govern de Barcelona precisament l'any 2004, i que està instal·lada, tot flanquejant l'avinguda més important de la capital de Jalisco, en començar un carrer que, des d'aleshores, va quedar amb el nom de Rambla de Catalunya.

Ara bé, el que poc es recorda, seguint amb els dos temes inicials, és que la presència futbolística del Barça va ser també força important antany, gràcies a la incorporació a un equip mexicà d'un jugador *culé* que es va quedar a Mèxic quan l'equip blaugrana hi va fer la seva primera visita, l'any 1937. Es tracta de Martí Vantolrà i Fort, recordat com «*El Maestro*» i un dels millors extrems drets que hem tingut mai.

Vantolrà no va voler jugar amb el «*Club España*», que era a primera divisió aquella època i el que pagava millor. Va preferir a l'Atlante, conegut com «l'equip del poble» i que, a més a més, usava els mateixos colors que el Barça. Per afegidura «*El Maestro*» es va fer ciutadà mexicà tan bon punt va poder i, complementàriament, va convertir-se en parent del general Lázaro Cárdenas, en casar-se amb una neboda seva.

Pel que fa a la Fira del Llibre, he de recordar que, 35 anys abans, a Guadalajara, va celebrar-s'hi el lliurament de premis dels Jocs Florals de la Llengua Catalana de l'any 1969. Sens dubte, la festa literària catalana més important d'aquella època.

L'activitat va tenir molt d'èxit, amb la presència del més destacat de la vida política i intel·lectual de la ciutat i un públic nombrós.

Cal dir que de Jocs Florals a Mèxic –a la capital– se n'hi havien celebrat ja dos, el 1942 i el 1957, i encara se'n farien uns altres, el 1973. A cap altre país d'Amèrica se'n van fer tants.

Ho remarco perquè vull insistir també en el fet que tampoc a cap altre país d'Amèrica no hi van anar a parar tants exiliats catalans –malgrat que ara sembli que es prefereix passar-ho per alt–, ni en cap altre indret van trobar-hi millors condicions per desenvolupar-s'hi i manifestar-se. Cal dir que a Mèxic els catalans van poder fer pràcticament el que van voler.

Que quedi clar que, per realitzar activitats catalanistes abans o perquè el 2004 fos la catalana la cultura convidada d'honor de la Fira del Llibre, l'oposició més gran no va pas venir de cap sector de la societat ni de les autoritats mexicanes, sinó dels altres refugiats republicans peninsulars, en temps remots, i del mateix govern espanyol, en temps recents.

* * *

Precisament, amb motiu d'aquesta Fira, d'algun important despatx del govern de Catalunya em van demanar que organitzés una reunió d'exiliats i catalans residents a Mèxic amb el M.H. President Maragall. Això es va fer a les instal·lacions de El Colegio de Jalisco, una institució de recerca i ensenyament superior de caràcter públic, de la qual jo era encara el president.

Vàrem fer el que bonament es va poder i la veritat és que es va omplir. El president, però, va desil·lusionar una mica la concurrència, sobretot les persones de

més edat, quan va insistir en el seu discurs que s'havia d'oblidar el passat i pensar en el futur. També va fer una crida als empresaris per tal que «es mullessin» i fessin inversions a Catalunya.

Com que d'aquests n'hi havia pocs, no crec que hagi obtingut una resposta econòmica gaire gran. I als avis els va costar d'empassar-se això d'oblidar el seu passat, pletòric de tants accidents, i pensar en el futur. En acabar, un d'ells em va dir amb veu baixa i fent honor a l'humor negre que ens caracteritza a Mèxic:

–Parlant de futur, si jo ara arribo viu a la porta ja me'n quedaré prou, de satisfet...

Confesso que a mi, que sóc historiador i, encara que sigui amb limitacions, podria dir-se que visc del passat, tampoc no em va caure gaire bé l'afirmació, malgrat que el president potser el que volia era insistir en la conveniència de deixar de banda els rancors.

Tampoc no sé si això és del tot possible...

Més aviat crec en tot el contrari. El passat no s'ha pas d'amagar, sinó que s'ha de ventilar, analitzar i assimilar. L'estudi dels temps antics s'ha de fer encara que no ens agradi –o no agradi a tothom. Però s'ha de fer, això sí, amb projecció i amb funció contemporània. Finalment, la feina de l'historiador és establir ponts entre el present i el passat, per ajudar a comprendre'l, a entendre-se'l ell mateix i a poder-lo explicar al conglomerat humà al qual pertany i, fins on es pugui, ajudar a orientar el camí del futur.

En aquest sentit, no sé si podem trobar lligams entre Vantolrà i Márquez, però sí és un fet que la Fira Internacional del Llibre catalana no va sortir del no res. Els esmentats Jocs Florals degueren la seva realització a un grupet de catalans entusiasmats, que vivien a Guadalajara des de feia temps i creien –aleshores molts deien que ingènuament– en l'eventual resurrecció de la seva cultura. És per això que havien procurat tant com pogueren enfortir-se els uns als altres amb les activitats catalanistes que sovint duïen a terme: alguna obra de teatre, aquelles conferències que hi havia de tant en tant, la celebració de la Diada i d'altres efemèrides patriòtiques, les activitats socials, etc. Tot servia, segons deien, per mantenir encesa la flama. Precisament l'escut d'aquell Centre Català de Guadalajara, fundat l'any 1957, era una torxa encesa i la branda estava formada per les quatre barres de rigor.

Si els organitzadors de la Fira, anys després, van decidir homenatjar la cultura catalana i oferir-li aleshores una vitrina internacional com potser no havia tingut mai fora de casa, aquest gest tampoc no va ser gratuït. Són persones que quan foren joves havien fet colla amb catalans, havien treballat plegats amb ells, s'hi havien fet amics –i fins i tot *compadres*– i van saber moltes coses de Catalunya que,

en un determinat moment, van tenir molta influència i molt favorable. A part, també hi va haver alguns fills de catalans exiliats que també van intervenir en el procés de decisió i d'organització.

Curiosament, però, els qui van fer actes de presència més valuosos i dignes durant tot l'esdeveniment de la Fira no van pas ser els membres de l'Orfeó Català de Mèxic –hipotèticament la institució que hauria de mantenir el més fort alè de llur tradició–, sinó que va ser gent dispersa i diversa, amb participació nul·la o molt escassa en el casal de referència i que, malgrat això –o potser gràcies precisament a això– s'ha desenvolupat lliurement en diversos sectors de l'àmbit mexicà i és de naturalesa primordialment mexicana, però no s'ha deslligat de les seves arrels i es manté conscient que forma part d'una nissaga que antigament va haver de fer grans esforços per reeixir. Uns amb més voluntat que altres, n'hi ha molts d'aquest mexicans que individualment conserven un fort caliu i que, quan és l'hora, saben fer gala de la seva condició. En canvi, la institució catalana per excel·lència, la que disposa de recursos oficials de Catalunya i d'una representació de la Generalitat, es preocupa més per mantenir bones relacions amb l'ambaixada d'Espanya a Mèxic i amb les altres col·lectivitats «regionales» originàries d'aquest país.

Estic segur que les coses poden canviar però, de moment, podria ben bé dir-se que l'Orfeó Català de Mèxic, malgrat la seva tradició, ara per ara, fa gairebé més nosa que servei. N'és una mostra la tristíssima representació que va tenir precisament, a la Fira Internacional del Llibre de Guadalajara, l'any 2004, quan se li va oferir l'oportunitat de fer-se sentir i d'exhibir, a més de mig milió de persones i mitjans de comunicació d'arreu, el paper i la importància dels catalans que han viscut a Mèxic. Tal com va expressar-ho un entès en la matèria: no van dir pràcticament res perquè ni tan sols no es van adonar de la importància de l'esdeveniment i, a més a més, tampoc no haurien sabut com posar-s'hi.

Llàstima; en aquest sentit institucional, cal acceptar que, finalment, l'exili català a Mèxic ha esdevingut una mena de carreró sense sortida. El que sobreviu ara, malauradament, està mancat d'una organització que ho lligui i que sistematitzi la seva feina. Però encara hi ha gent que no deixa de considerar-se hereva d'una autèntica resistència cultural i part, encara que sigui d'una manera molt secundària, de la cultura dels seus orígens.

No vull pas dir que els que en dèiem *orfeonistes* es mantinguessin al marge d'aquest esforç cultural, sinó tot al contrari. Van voler ser tan i tan catalans, aferrant-se al que s'havia deixat endarrera, que molts van perdre de vista el seu entorn i, posats a fer, també l'evolució mateixa de Catalunya. El problema principal, en aquest cas, és la vida excessivament tancada en ells mateixos –al marge de la realitat canviant que els envoltava– i aferrats a una idea obsoleta i desvirtuada de Catalunya.

Al cap i a la fi, es tracta d'un exemple clar que quan un conglomerat humà no es renova, finalment decau. Però aquest és un fenomen, cal dir-ho, que s'ha manifestat molt més clarament quan l'anomenat exili català a Mèxic ja s'està acabant d'escolar, la qual cosa no significa, de cap manera, que no hi hagués hagut antany una fortalesa notable i que els esforços que es van fer a favor de la cultura catalana hagin estat inútils. El fet mateix de la Fira del Llibre, que, també cal repetir-ho, va oferir a la cultura catalana una vitrina i una promoció internacional com potser no havia tingut mai fins aleshores fora de casa, n'és un molt bon exemple. Però, a més a més, cal pensar en el significat de tot el que es va fer des de Mèxic a favor dels qui vivien a Catalunya durant la dictadura i, sobretot, en les condicions dels que van tornar abans que s'acabés i, fins i tot, en els que han anat d'una banda a l'altra després del 1975.

Fins i tot s'hauria de considerar el valor publicitari quotidià que molts catalans de Mèxic, talment com els d'altres indrets, van arribar a tenir, tot seguint aquell precepte de Macià que «arreu del món on es trobi un català s'ha de sentir la presència de Catalunya».

* * *

Parlem, però, de molts més anys endarrere, quan jo encara ni era al món i els meus pares, i tota aquella gent que vaig tenir al meu entorn més proper durant la meua infantesa –familiars o no– van venir a Mèxic per diversos camins –uns més aspres que altres. Van venir a residir-hi, però pensant, gairebé tots, que seria per poc temps.

De tal manera, pot ben bé dir-se que jo allò que se'n diu la vida de l'exili me la vaig trobar feta. Això vol dir, entre altres coses, que no vaig patir ni la fam ni la por, ni molt menys, no vaig gaudir d'aquella sensació de seguretat amb què Mèxic va reconfortar els nouvinguts ni el gran plaer i satisfacció que els va proporcionar el fet que poguessin fer en completa llibertat coses que eren impensables fins i tot per als catalans exiliats a França i altres països suposadament «lliures i democràtics», i molt més encara –desafortunadament– per als que van restar encara un temps a Catalunya després del triomf dels feixistes.

A mi, i tants d'altres com jo, no em semblava gens rar ni extraordinari poder portar una bandera catalana al cotxe o enlairar una gran senyera pels principals carrers l'onze de setembre de cada any, quan es dipositava una corona de flors al peu de la «Columna» que commemora la Independència de Mèxic.

Encara recordo, amb tristor, que la gent acabada d'arribar de Catalunya, a finals dels anys quaranta, en parlar en català baixaven inconscientment la veu. Després

la van anar alçant fins a arribar de vegades a fer-ne un gra massa.

La mateixa percepció vaig tenir a mitjan del anys seixanta quan vaig venir a Catalunya per primera vegada i a hores d'ara sovint ho he notat entre els catalans que m'he trobat a Madrid.

Tampoc no compartíem la grata sorpresa dels qui tot just arribaven o la satisfacció de molts, malgrat que ja feia anys que hi eren, quan es duïen a terme a camp obert aquells famosos aplecs de catalans, que, per cert, es podien localitzar molt fàcilment gràcies a les enormes quatre barres que s'alçaven pels aires, molt amunt dels nostres caps, prescindint de qualsevol reserva, mentre uns grans altaveus escampaven sense cap mena de recança per tota la plana *Els Segadors*, *La Santa Espina*, *El Cant de la Senyera* i després una llarga sèrie de sardanes que joves i vells puntejaven amb una devota seriositat.

Només els més vaillets aprofitàvem per fer altres coses que, precisament per no haver patit certes experiències, ens atreïen molt més. De qualsevol manera, de l'atmosfera de catalanitat que es respirava en aquelles circumstàncies me n'ha quedat un record molt intens.

Cada any se sentien els mateixos comentaris, mentre s'enlairaven els porrons, s'anaven fregint les botifarres que s'havien anat a comprar prèviament totes al mateix lloc: a la xarcuteria «La Catalana», de la dona anomenada «Maria Botifarrera», s'anaven donant els tocs necessaris als arrossos o els empordanesos s'esmerçaven a fer el seu suquet de peix... malauradament no amb els ingredients privilegiats que es troben al mar de «casa nostra». Hi havia, però, qui reconeixia que el *huachinago* del golf de Mèxic i els *camarons* del Pacífic no hi feien mal paper.

- L'any vinent a Catalunya! Eh?
- Què en sabeu dels de casa vostra?
- Sembla que això s'acaba...!
- Quines ganes de tornar...!

La il·lusió que faltava poc per al retorn dominava sempre d'una manera que va arribar a ser fins i tot malaltissa. Quantes coses van deixar-se de fer precisament per creure's que la tornada era ja propera! Quina desagradable provisionalitat va prevaler durant tants anys! Quin mal va fer a tothom, però sobretot als que no sabíem ni què dimonis era en realitat aquell mític «*allà*», on se suposava que tard o d'hora hauríem d'anar a parar. La veritat és que motius objectius no n'hi havia més que per ser pessimistes: el govern de Franco anava guanyant posicions internacionals i era consolidat a poc a poc per «democràcies», que justificaven el seu progressiu recolzament al feixisme espanyol per la por que Espanya caigués en mans dels comunistes.

Una síntesi: 1950, l'ONU revoca l'acord que condemnava el govern d'Espanya, i el president Truman, dels Estats Units, comença a negociar els Acords amb continguts secrets, que l'any 1953 signaren Franco i Eisenhower. El 1955 Espanya fou admesa a l'ONU. Per una altra banda, l'any 1953 Pius XII havia fet un concordat amb Franco.

He de dir, per una altra banda, que la febre anticomunista també va arribar al si de la comunitat catalana a Mèxic. Cosa rara, ja que la URSS repudiava Franco i els Estats Units el recolzaven. Molts anys després, un català d'intensa qualitat orfeonista m'ho justificava dient que els Estats Units havien fet que Franco fos «menys dolent» i els comunistes tot al contrari.

La veritat és que el meu oncle, Martí Rouret, va ser més o menys «recriminat» públicament –diguem-ho així– per les autoritats de l'Orfeó Català pel que en digueren les seves idees «marxistes». L'home que, com molta gent sí que en tenia unes quantes, els va esquivar declarant públicament i vehementment que sí que ho era de «marxista», per damunt de tot, ja que el que més desitjava a la vida era «marxar» cap a Catalunya.

Recordo també que els estatuts del Centre Català de Guadalajara, preveïen certes restriccions per «evitar que els comunistes se'n poguessin apoderar». A la novel·la *L'ombra de l'atzavara*, Pere Calders també en parla, amb el seu magnífic to humorístic, del temor que els comunistes aconseguissin apoderar-se de la colònia catalana i tenir-ne el control.

Cal afegir –sense ànim d'entrar-hi gaire, entre altres coses, perquè mai no les vaig entendre ni bé ni malament–, les disputes internes i les recriminacions entre els que pertanyien originalment a les diverses forces polítiques catalanes, algunes de les quals tractaren de sobreviure a Mèxic i fins i tot de sobreposar-se a les altres, procurant adquirir més força per quan fos l'hora de la veritat, que consideraven inexorable.

Això va fer, sens dubte, que gent amb una mica més de senderi i menys passió partidista es mantingués allunyada de la seva formació. *Baralles no!* és el títol d'un article que recollia el sentiment de molts. No va ser fins que anaren adquirint consciència plena que el franquisme en tenia encara per molt de temps més quan es van anar esvainent les intrigues.

A la gent de la meua edat ens semblava «normal» tenir una mena d'altra vida –per no dir-ne «doble vida», ja que l'expressió té mala fama– pel fet de ser fills de catalans, si era el cas que els nostres pares volguessin que continués en nosaltres l'essència nacional.

El món familiar rarament es barrejava amb l'entorn social (escolar, esportiu, laboral, etc.). Vull dir que aquests i altres rituals, col·lectius però més íntims, formaven part d'una vida separada del context quotidià.

No n'estàvem pas d'inconformes, com ho prova el fet que coincidísim a reprovar aquells que –ara els comprenc millor, malgrat que segueixo sense compartir la seva manera de veure les coses– van decidir renunciar pràcticament a preservar la catalanitat i van procurar rebutjar-la conscientment de la seva llar.

Era generalment el cas de persones que, amb la desfeta, van perdre totalment l'optimisme i l'esperança i, potser ja perquè d'origen no eren massa fermes o perquè realment van considerar que tot estava completament perdut, van tractar d'assimilar-se al país (gairebé podríem dir, mimetitzar-s'hi) tant com van poder. Això, sense comptar aquells pocs que van ser convençuts pel conjunt dels exiliats espanyols que mantenir la catalanitat contribuïa a dividir i a debilitar l'esperit republicà.

Sempre la mateixa cançó, que justifica sobradament, encara que no hi hagués gaire més raons, almenys des del meu punt de vista, el separatisme dels catalans: per ser espanyol s'ha de ser com ells, diuen. Qui no ho és o és un mal espanyol o una espècie de traïdor; és a dir, un separatista, un nacionalista, un independentista o com se li vulgui dir. Per a mi, sense dominar el català com caldria, tot em sembla que vol dir més o menys el mateix.

Sigui com sigui, també a l'exili es féu patent que els espanyols consideraven que els catalans estaven obligats a deixar de ser-ho per tal d'ésser bons espanyols.

Permeteu-me posar un parell d'exemples categòrics i dramàtics. Un d'ells ja l'he referit sovint. De l'altre no n'he parlat gaire perquè l'afer no el dono encara per tancat del tot.

En un dels vaixells que anaren cap a Mèxic carregats de refugiats i de misèria, hi va morir una nena com a resultat de tot l'infortuni que, tant ella com la seva família, havien passat a Catalunya i a França. Com és sabut, a alta mar el servei funerari culminava llançant les despulles a l'aigua... Doncs bé, un «*patriótico*» contingent de viatgers va armar un «valent» aldarull perquè el cos de la criatureta, en el moment més solemne, va ser embolicat amb una modestíssima senyera que s'havia impro-

visat sacrificant una part de la poca roba que posseïa aquella pobra mare. Això succeïa l'any 1942.

L'any 1999 –57 anys després– va morir el meu pare a Guadalajara. No va pas ser un home de gran relleu, però sí un dels catalans més fermes que he conegut mai. En conseqüència, el Centre Català, que aleshores no havia perdut encara del tot la seva significació, va publicar a un diari local una petita esquela de condol en el seu idioma nadiu. Era una cosa petiteta, que pràcticament es perdia entre d'altres molt més grans que van patrocinar diverses institucions i persones de gran presència a la societat. Doncs bé, un grup «d'ells», «dels de sempre», van fer publicar també, dies després, una nota força gran tot declarant que ja n'estaven farts del català i que era inacceptable que, «després de tants anys», encara es continués fent present a Mèxic.

Suposo que la Fira Internacional del Llibre que es va dedicar a Catalunya cinc anys després i l'enorme presència que hi va haver de la cultura catalana, els devia deixar encara més complaguts.

La veritat és que els catalans van haver de viure un doble exili: lluny de la terra i al marge d'aquesta gent, mai tan ben definida com «tan ufana i tan superba».

De fet, no tinc cap notícia que alguna organització republicana espanyola hagués col·laborat ni ajudat mai d'alguna manera a la realització d'alguna activitat catalanista ni que, com a mínim, haguessin manifestat la seva solidaritat personalment o per escrit.

Sigui com sigui, intento posar-me les sabates d'aquells que ho consideraren tot perdut i que, segons les tristes circumstàncies de l'època, no els hauríem de considerar totalment errats, i tractaren de tornar-se tan mexicans com van poder. Fins a cert punt, llurs fills podrien agrair-los que no els haguessin complicat la vida, malgrat que pot resultar difícil trobar un equilibri i assumir el paper adient a la societat quan s'ignoren les pròpies arrels. A la llarga podríem demostrar que, potser amb la millor de les intencions, els van fer més mal que bé.

Però és aquest fet de sentir que la desfeta havia resultat majúscula el que m'agradaria ara destacar. No pas per minimitzar la desgràcia, sinó per tenir en compte que era molt possible la consideració que ja no hi havia res a fer, que s'han d'admirar més encara aquells casos que, malgrat haver quedat ben aclaparats i –això és molt important– sentir-se els últims exponents d'una cultura que s'estava acabant d'escolar, van fer l'esforç extraordinari de preservar-la fins al darrer alè. Recordo les comparacions –potser inconscients– que sovint es van arribar a sentir de la resistència cultural dels exiliats amb la caiguda de Barcelona l'any 1714, defensada com fos fins que ja no va ser possible fer res més.

Em va permetre començar a estirar aquest fil una entrevista que va fer el meu amic Josep Ros, de TV3, a Tísner, l'Àvel·lí Artís Gener, ara farà una dotzena d'anys, que fins i tot no va agradar a gaire gent quan digué precisament que alguns refugiats s'havien considerat els únics capaços de preservar el patrimoni cultural català.

Jo, que vaig conèixer molt bé Tísner, tinc clar que l'home no tractava pas de menysprear ningú, sinó que més aviat volia dir que no tenien notícies a l'abast que permetessin suposar que hi hauria altres calius dins la pròpia llar dels catalans. Prova en aquest sentit de la seva modèstia és que l'any 1965, quan encara la situació a Catalunya era, per dir-ho en termes molt catalans, força fotuda, Tísner va decidir tornar, no ho va pas fer amb la pretensió d'encapçalar ni de dirigir absolutament res, sinó tan sols de sumar-se als catalans de Catalunya a favor del llarg i difícil procés de recuperació.

A part que hi va fer un esplèndid paper, ningú no podrà dir mai que va venir amb el deliri de mostrar el camí a ningú. Va arribar tan desconcertat que estava ben conscient que necessitava la guia d'altres persones.

Però sí es el cas, convé repetir-ho, la qual cosa els xafava més encara, que en arribar a Mèxic, es pensaren que eren pràcticament els únics que quedaven dempeus i que d'ells depenia pràcticament la supervivència de la catalanitat.

Això no vol dir que, entre exiliats que es consideraven més importants que d'altres, no hi hagués un sentiment que, en recuperar Catalunya la seva llibertat, sense saber-se ben bé com, ells també tornarien a exercir llurs destacades funcions.

L'altra raó, que complementa tot el que s'ha dit i que no vaig comprendre bé fins molts anys després, fins i tot de la tornada de Tísner, és la ja esmentada il·lusió i sensació que tornarien aviat.

Això ajudava que més d'un fos esquerp a les coses de Mèxic, malgrat que haurien hagut de ser de més interès a mesura que era evident que s'hi haurien d'avenir. En poques paraules: el deliri del proper retorn els feia viure al dia sense pensar tan sols en la possibilitat que l'any vinent encara serien al mateix lloc. Difícil era per a molts acceptar projectes de qualsevol mena a terme un xic llarg.

El que no he acabat d'entendre és com integraven la idea del proper retorn amb la noció de la desfeta total. Suposo que en aquelles circumstàncies emocionals tampoc no es pot exigir massa coherència.

Em permeto considerar ara, per començar a abonar la idea que l'exili a Mèxic no va tenir el final feliç que tots esperaven, el cas que hi hagi a Catalunya una ten-

dència important a tractar de dissimular que va ser a Mèxic, gràcies a la decisió del govern d'aquest país i amb el recolzament majoritari de la població, on es va concentrar el pes específic més gros de l'exili català, el nombre més gran de refugiats a l'altra banda de l'Atlàntic i crec que el conjunt més significatiu. I també el fet que en aquest país s'hi van trobar les millors condicions de llibertat i seguretat per seguir-s'hi desenvolupant i manifestant com a catalans, sobretot durant els primers vint o vint-i-cinc anys de la dictadura.

A Mèxic, per exemple, es va donar continuïtat l'any 1954 a la Generalitat de Catalunya, després de la dimissió de Josep Irla: s'hi va escollir com a president Josep Tarradellas, a part d'altres reunions potser més importants per mantenir una certa cohesió de les esquifides i disperses forces polítiques catalanes. Una d'elles va ser la Conferència Catalana de Mèxic, de l'any 1953, amb representants de diversos indrets, institucions i tendències, que va pretendre, sense un èxit total, posar punt final a les disputes internes. En va sortir el Consell Nacional Català, que tingué la Secretaria General a Mèxic fins l'any 1964, quan va passar a Europa a les bones mans de Josep M. Batista i Roca.

El que sí resulta notable –heroic, podríem dir– és la fermesa de seguir fent coses per escrit, que es consideraven de caràcter catalanista.

Una de les accions més importants, tant per mantenir el caliu a l'exterior com per animar els catalans d'allà –és a dir, els de Catalunya– foren els Jocs Florals de la Llengua Catalana. La «gaia festa» es va celebrar un cop l'any durant tres dècades i mitja, fins que a Catalunya s'hi va poder escriure i publicar amb tota llibertat.

Quatre vegades es féu a la República Mexicana, tres a la seva capital: 1942, 1957 i 1973 i l'edició de 1969 a la ciutat de Guadalajara. Però la coordinació de totes les trenta-cinc va ser obra, com a Secretari del Patronat, d'un home extraordinari per la seva vocació i perseverança: en Manuel Alcàntara i Gusart, que va viure a la ciutat de Mèxic des de 1941 fins a la seva mort, esdevinguda l'any 1981. Tant Alcàntara, com tots els qui l'ajudaren d'una manera o d'una altra, constitueixen un exemple de generositat i fermesa que s'hauria de tenir present.

No cal dir que en cap altre país d'Amèrica és van fer els Jocs tantes vegades com a Mèxic i que repercutiren molt favorablement tant en el món literari del país com en l'ànim dels catalans de Catalunya i els que estaven escampats arreu.

Fer revistes va ser una altra manera de manifestar l'esperit de lluita i de resistència. Es tractava de propiciar tant la lectura com l'escriptura en llengua catalana, tant per als de dintre com per als de fora. També n'hi va haver alguna, com *La Nación catalana*, escrita en la llengua del país per tal de divulgar entre els mexicans la ter-

rible situació de Catalunya. En total se'n varen fer un centenar. Es diu aviat, però no era gens fàcil. Entre les dificultats tècniques d'aleshores i, sobretot, la manca de recursos econòmics i de temps, pot considerar-se un esforç molt i molt gran.

No totes les revistes, és clar, van tenir la mateixa durada i envergadura. N'hi va haver de molt modestes i efímeres. Però n'hi va haver també de força durada i de notable qualitat. N'esmentaré només unes quantes que, amb tota la subjectivitat del cas, podria considerar com les més importants.

De les primeres amb bon contingut i la il·lusió de promoure la unitat de catalans, valencians i balears, es troba *Quaderns de l'exili*. Se'n van fer vint-i-sis números entre 1943 i 1947. Joan Sales, Lluís Ferran de Pol i Raimon Galí en foren els capdavanters i va arribar a publicar 4.000 exemplars, que es distribuïen gratuïtament. Va desaparèixer quan els principals factors tornaren a Catalunya.

La Nostra Revista i *La Nova Revista* tenien el mateix aspecte ja que les van fer pare i fill, respectivament. La primera, de la que van sortir setanta-cinc números, entre 1946 i 1954, era a càrrec d'Avel·lí Artís i Balaguer. Quan va morir, Avel·lí Artís Gener, «Tísner», endegà la seva, de la que van sortir de 1955 fins a 1958 un total de trenta-tres números. Tanmateix, igual que el format, l'esperit de totes dues i els col·laboradors eren més o menys els mateixos. Tampoc no es pot dir que hi hagués gaires plomes per triar. Cal dir que el redactor en cap de la primera va ser, durant un temps, Vicenç Riera Llorca, qui va ser succeït per Joan Rossinyol, que també va ser redactor de la segona. Malgrat no assumir-se com a representat de tots els països catalans, era més oberta a totes les tendències catalanistes que *Quaderns de l'exili*.

Una altra parella de format semblant, la van constituir *Pont Blau* i *Xaloc*. Ambdues van comptar també amb la participació de Vicenç Riera Llorca, però l'ànima en fou Ramon Fabregat. De la primera se'n publicaren cent vint-i-sis números, entre 1952 i 1963; de la segona, cent setze, entre 1964 i 1981.

Entre 1962 i 1974 també van sortir cinquanta-un números d'*Orfeó Català*, portantveu dels catalans de Mèxic, dirigida primer per Joan Potau, després per Ricard Altava i finalment per Antoni Dot Arxer. A partir de 1985, Joan Potau la va emprendre de nou amb el nom de *Revista de l'Orfeó Català de Mèxic*. Va anar tirant irregularment com va poder fins que fa un parell d'anys va deixar de sortir, potser definitivament.

Es podria parlar de moltes més, de similar naturalesa i també d'accidentada i espaiada vida. Només faré esment d'una altra de ritme molt diferent, ja que era mensual, de pocs fulls i que mai deixà de sortir entre 1961 i 1976, de tal manera que va arribar a cent vuitanta números. Es tracta del *Butlletí* que féu a Guadalajara, capital de Jalisco, Josep M. Murià i Romaní, amb ajudes ocasionals de Sebastià Bru, Enric

Faraudo i, només en casos de real emergència, a causa de la seva escassa competència per una feina que requeria saber el català, del signant José M. Murià.

Quant a llibres, el número va arribar a tres-cents. N'hi va haver de totes menes: per infants, novel·les, contes, poesia –molta poesia–, història escrita per a l'ocasió i fins i tot llibres clàssics. També, com és de suposar donades les característiques i les circumstàncies del col·lectiu, una bona quantitat de memòries.

Evidentment caldria afegir-hi altres llibres i articles catalanistes i «catalanitzadors» que autors exiliats publicaren en l'idioma del país d'acollida –alguns amb peus d'impremta i en revistes de gran prestigi. Tot això sense comptar, és clar, molts altres textos dels mateixos autors sobre temes diversos.

Va ajudar, no cal dir-ho, el fet que hi hagués catalans a la ciutat de Mèxic que tenien impremtes, però l'esforç principal va ser de Bartomeu Costa-Amic (fill de la comarca d'Osona, nascut el 1918), però n'hi va haver d'altres que també s'hi van esmerçar.

Tot plegat, entre revistes, llibres, conferències, obres de teatre, cantar a l'orfeó, l'esbart dansaire, etc., enfront de l'opressió que es vivia a Catalunya, totes aquestes formes d'expressió feren que la ciutat de Mèxic esdevingués pràcticament una mena de capital de la cultura catalana.

En aquest sentit es va manifestar el mestre Pau Casals, a finals de gener de l'any 1956, al port de Veracruz, per on havien ingressat a Mèxic la major part dels refugiats.

Després de l'apoteòsica benvinguda que li van donar el país i la ciutat, tant pel que era com pel que representava –declarant-lo fill honorífic, doctor *honoris causa* i no sé quantes coses més–, i del gran aplaudiment amb el qual se'l va saludar a l'escenari presidit per una gran senyera, va fer-hi pujar tantes persones com va poder i un cop es van agafar totes de les mans, les va alçar tot dient el que no hauria pogut dir enlloc més fora de la seva pàtria: «L'essència de Catalunya és aquí!».

Per cert que el motiu primigeni del viatge del mestre Casals a terres mexicanes va ser agrair especialment al país la seva solidaritat amb els catalans. Sabeu com ho va fer? Doncs tocant el seu violoncel dalt d'un escenari per primera vegada des de l'any 1938. També va triar Acapulco per estrenar-hi l'any 1960 el seu famós *Pessebre*.

Recentment, en canvi, per boca de diversos personatges de molt amunt, s'ha notat un afany de deixar la idea que l'exili català es va escampar equitativament per Xile, Argentina, Veneçuela i Mèxic.

El resultat és que pràcticament no s'ha fet formalment res per introduir la importància de l'exili català a Mèxic, ni la franca solidaritat d'aquest país, a la memòria col·lectiva dels catalans d'enguany. Amb l'excepció d'alguns fets escadussers, algunes exposicions més aviat precipitades i unes quantes publicacions.

L'esforç més transcendent, que jo sàpiga, és l'homenatge que va promoure a la Universitat de Lleida –per ser la més antiga de Catalunya– el qui ara és el vostre vicepresident, Josep-Lluís Carod-Rovira, molt ben acollit i dut a terme pel rector Jaume Porta, a finals de 2002, i que va comptar amb l'adhesió de totes les universitats públiques catalanes i la presència de gairebé tots els rectors.

L'acte, amb un gran sentit universitari, va consistir en la concessió del grau de doctor *honoris causa* a l'exili català a Mèxic. Va estar molt bé, però feia ja 27 anys que el dictador «havia passat a millor vida». D'exiliats autèntics n'hi va haver molt poquets a Lleida aquell matí.

De qualsevol manera, exiliats i descendents en vàrem quedar molt agraïts.

Va ser perquè a Lleida es va preparar aquest homenatge que la Generalitat de Catalunya va decidir fer-hi també la seva i, prèviament, va armar un acte bastant modest al Saló de Sant Jordi del Palau de la Generalitat. Aleshores es va anunciar la creació d'un museu... anys endarrera s'havia dit que es faria un monument... finalment no s'ha fet res de res.

Es sospita, fins i tot, que aquell famós Pacte de la Moncloa de l'any 1978 va contemplar sota l'aigua mantenir els exiliats republicans al marge del procés de reconstrucció, diguem-ne democràtica.

Potser cal insistir una mica en aquests esforços per mantenir desperta la catalanitat i contribuir a la formació d'una cultura cívica catalanista del jovent i tornar al fet que els refugiats se sentiren pràcticament els responsables principals de la supervivència catalana, la qual cosa ajuda a explicar moltes coses i actituds i feines que ara, amb la perspectiva del temps, potser podrien considerar-se inútils.

Pensem en els diners i l'esforç que costava preparar durant mesos una obra de teatre, de la qual com a màxim es podien fer un parell o tres de representacions. Fins on valia la pena d'organitzar actes d'homenatge a Lluís Companys cada 15 d'octubre? O recordar el Corpus de Sang quan se'n recordaven? Els àpats i parlaments de cada 11 de setembre, quin significat tingueren a la llarga? Què es guanyava no deixant passar per alt el 14 d'abril de cada any? Suposo que, d'alguna manera, es mantenia el caliu i quan anàrem creixent i començàrem a adquirir consciència del món en el qual vivíem, molts de nosaltres –pràcticament sense adonar-nos-en– hi vam anar

forjant la nostra tímida catalanitat o les bases almenys per entendre i solidaritzar-nos conscientment amb aquesta segona i impressionant renaixença catalana.

Sigui com sigui, les conferències, el teatre esporàdic, les festes i festetes, les anades a la muntanya, els esbarts dansaires, els orfeons, el futbol i altres activitats diverses ens van ajudar a mantenir més o menys el coneixement de la llengua, com a mínim per poder-nos entendre quan venim a Catalunya, la qual cosa ens acostuma a agradar a tots, i va permetre que també ho fessin en millors condicions catalanistes els qui van tornar relativament aviat.

De fet, entre els qui vingueren durant els anys seixanta, Catalunya va trobar-hi un veritable reforç idiomàtic i nacionalista. Els qui, a partir de l'any 1939, havien sortit de la seva terra ja formats, com és natural, posseïen coneixements d'inapreciable solidesa, però fins i tot la menudalla, que s'havia format amb poca edat o simplement havia nascut a Mèxic, també era freqüent que parlessin millor el català i tinguessin una idea més clara de la catalanitat que molts dels seus companys i amics que es trobaren a Catalunya i que creixien a l'ombra obscura del franquisme dictatorial i anticatalà.

Sense ser un grup gaire gran, cal pensar que Catalunya tampoc no té tanta població i que, per tant, tots plegats van constituir un reforç considerable. Penso, només com a exemple, en els fills de Tísner i Pere Calders, plenament incorporats al catalanisme de cada dia des del primer moment que van trepitjar terra catalana. Tots ells són mexicans de naixement i bàsicament un producte molt satisfactori de l'exili mexicà.

Per una altra banda, treballs de recerca més o menys recents, en especial els de l'escalenc Salomó Marquès i Sureda, ens han obert els ulls sobre la importància que van tenir els mestres exiliats en el desenvolupament de la societat mexicana, ja fos a les escoles que van crear –alguna de gran èxit econòmic i memòria més aviat trista– o a les institucions d'ensenyament públic. Només de passar llista hom s'adona del gran capital que Catalunya va perdre amb l'aportació pedagògica involuntària que va fer a Mèxic, però també de la qualitat que els mateixos catalans no van saber aprofitar a l'exili mateix. Molt omplir-se la boca amb el Colegio Madrid, amb l'Instituto «Luis Vives» –molt més autèntic que l'anterior– o l'Academia Hispano Mexicana, però disposant del millor material humà no van ser capaços de crear una escola amb tots els ets i uts: seguint el que demanaven les autoritats mexicanes, però afegint-hi, com fan les escoles catòliques o d'altres religions i les angleses, japoneses, alemanyes, franceses, etc., el necessari per donar a conèixer les obres i els mèrits dels catalans, enfortint la seva presència a les assignatures propícies com història, geografia i literatura, a més de la possibilitat de dedicar algunes estonetes cada setmana a ensenyar el català a qui bonament hagués volgut.

Recentment m'he assabentat que un grup de catalans distingits –Pere Bosch i Gimpera, Josep Tomàs i Piera i Lluís Aymamí i Baudina–, el gener de 1942, van dirigir-se a la JARE (Junta de Ayuda a los Refugiados Españoles) demanant-li que establissin al Colegio Madrid una classe de gramàtica catalana fora de les hores habituals de treball. La resposta, signada pel tal Indalecio Prieto, a la sol·licitud que va titllar de «simpàtica», va ser negativa, com era d'esperar, tot al·legant que els alumnes no tenien temps per dedicar-hi ni resultava convenient establir diferències entre ells.

Potser aleshores la reacció hauria d'haver estat fer una escola catalana independent...

La veritat és que si hem reconegut que Tísner i d'altres temien que la cultura catalana no pogués sobreviure a les mal dades, jo crec que, en el seu fur intern hi havia més gent del que ens pensem que ja la donaven per perduda del tot. Del que sí estic segur és que n'hi va haver molt pocs que pensessin aleshores que Catalunya arribaria a tenir la vitalitat que té a hores d'ara.

N'hi havia, en canvi, que, malgrat tot, no van perdre mai la confiança. Això explica que, en la mesura de la seva minsa possibilitat, a causa de la llunyania i dels seus limitats recursos, fessin molta més feina i molt més compromesa, encara que sense els riscos que hauria significat si les autoritats mexicanes ho haguessin vist malament. Però no és ara el cas de parlar-ne en aquest moment.

Es diu, amb molt bona dosi de raó, que les dones, particularment les mares, especialment si quan arribaren a Mèxic ja tenien bona edat per recordar-se de com es vivia a Catalunya, contribuïren quotidianament a vigoritzar la catalanitat. Era la cultura de cada dia que, amb dificultats, però s'aniria perpetuant a la llar. Certs menjars, especialment els que s'identifiquen amb dies senyalats de l'any, com la crema per Sant Josep, els panellets per Tots Sants i, naturalment, l'escudella i la carn d'olla per Nadal, constituïren un aliment sentimental d'identitat que s'ha fet sentir al llarg del temps a la vida de cada u.

Els habitatges catalans s'identificaven com a tals tot just entrar o fins i tot abans: el «Déu vos guard» de la rajola de l'entrada, el Sant Jordi ben visible encara que la família no fos de missa, o la Mare de Déu de Montserrat, eren elements imprescindibles. Tot això sense descomptar alguna senyera i, a molts llocs, certes referències *culés*. Tanmateix la mare era habitualment l'encarregada d'imposar la llengua d'una manera natural.

Finalment, a part dels llibres i de tots aquests element quotidians, no s'ha de perdre de vista que la música va ser un gran element «catalanitzador». Potser no hi havia cap casa sense alguna versió discogràfica de *L'emigrant*, de Mossèn Cinto, interpre-

tada pel tenor Emili Vendrell, i algunes altres cançons tradicionals més: *La taverna d'en Mallol*, *El rossinyol*, i d'altres entre les quals no podia mancar una bona dotació de sardanes, han format un pòsit que no s'ha oblidat ni destruït. No eren fàcils de trobar aquests discs, però com que hi havia clients, hi havia una empresa a la ciutat de Mèxic que, d'una manera o d'una altra, les feia arribar.

No cal dir, també, que quan es reunien a casa d'algú, aquells conglomerats de catalans, a part de discutir, enlairar el porró, afartar-se i explicar una vegada i una altra com havien fet la guerra, com havien passat la frontera i com havien arribat a Mèxic, al final de tot els tocadiscs es convertien en l'eix de la trobada.

Però hi va haver un altre element a moltes famílies que va influir tant o més encara, en el cas que hi fos: els avis i les àvies.

S'ha de concloure que, malgrat haver-hi hagut durant molts anys condicions tan favorables a Mèxic, almenys col·lectivament, entre les ganes de marxar i el pessimisme, no se'n va saber treure tot el partit possible, encara que no sigui poc el que se'n va obtenir. Potser el més trist ara és precisament que Catalunya no aprofiti el sediment que l'exili hi va deixar, especialment entre els descendents que no han volgut perdre ni consciència ni raó de les seves arrels i responen habitualment amb entusiasme quan se'ls crida per fer el que poden fer.

Penso que molts catalans de Catalunya comencen a perdre de vista el que va ser la generosa i salvadora actitud del govern i gran part del poble mexicà a partir del 1939, i fins fa molt poc, i que encara no ha estat motiu de les manifestacions de gratitud que es mereixeria i que ajudaria a enfortir les arrels democràtiques que caracteritzà aquell col·lectiu. Potser és el cas perquè Catalunya no ha aconseguit encara ésser rica i plena del tot.

RESUM

L'exili català republicà a Mèxic no va comptar mai amb l'ajut ni el recolzament d'altres refugiats peninsulars per a la preservació de la seva identitat. Tanmateix, en aquelles circumstàncies, va prevaler el principi que, per ésser espanyol s'havia de renunciar a la catalanitat. Això va ajudar molt a creure que la cultura catalana estava en camí de desaparèixer; segons la prostració que s'havia deixat al darrere i la que es trobava al seu entorn. De tal manera, com va ser el cas de la resistència de Barcelona el 1714, molts es decidiren a defensar-se fins al darrer recurs, ja fos fent llibres i revistes, muntant obres de teatre i moltes activitats més ja fos col·lectivament o familiar: aquestes van esdevenir les armes esgrimides. Finalment, la gesta d'aquest col·lectiu resultà de gran importància. Malgrat tot, finalment, les institucions que van crear i les que es van trobar fetes van resultar poc operatives.

RESUMEN

Los exiliados catalanes republicanos en México carecieron por completo del respaldo de otros refugiados peninsulares para la preservación de su identidad. También en tales circunstancias prevaleció el principio de que, para ser español, había que renunciar a ser catalán. Ello ayudo sobremanera a suponer que la cultura catalana estaba vía de desaparecer, dada la postración que había quedado atrás y la que prevalecía entre muchos a su alrededor. De tal manera, lo mismo que la resistencia de Barcelona en 1714, muchos decidieron defender hasta el último bastión, lo mismo en actividades colectivas que en lo individual o intrafamiliar. La hechura de libros y revistas, la escenificación de obras de teatro y muchas actividades más, constituyeron las armas defensivas. A fin de cuentas, la gesta de ese colectivo resultó de gran importancia. Sin embargo, fue una lucha de grupos que no llegó a orquestarse generalmente y, a fin de cuentas, las instituciones creadas o encontradas resultaron inoperantes.

ABSTRACT

The republican catalonian refugees in Mexico were never supported by the other peninsular refugees regarding preservation of their cultural heritage. The principle that in order to be spanish it was necessary to quit being a catalonian prevailed. That helped in the utmost way to assume that the catalonian culture was on its way to the extinction, circumstance aggravated by the prostration that was left behind but prevailed among many on this circle. Then, in the same manner that Barcelona resisted in 1714, many decided to defend the catalonian heritage until their last breath, both in collective activities and in the individual and family arenas. The making of books and magazines, the performance of theater plays and many activities more, made up for defensive weapons. At the end of the day, the activities of this group provided for a very important result. However, it was a struggle of groups that never got to the point of being completely organized, since the institutions created or found happened not to be operative.

EDUCAR PER A LA RESISTÈNCIA I EL COMPROMÍS DURANT EL FRANQUISME CONSOLIDAT: EL CAS DE LES ILLES BALEARS (1956-1975)

Pere FULLANA PUIGSERVER

Universitat de les Illes Balears. Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques

Entenem aquesta síntesi sobre els processos de canvi i de renovació educativa com un assaig modest elaborat des dels coneixements limitats i no sempre suficientment madurs que tenim. D'aquest període ens ha interessat, des de fa temps, l'estudi sobre els moviments socials, les seves dinàmiques i els particularismes que han tingut aquests en el context específic de les Illes Balears. Per ventura avui disposem de més estudis monogràfics i d'un inventari de coneixement realment rellevant, la qual cosa no significa, tanmateix, que disposem d'una idea més global i més clara sobre el país i sobre el paper que ha tingut l'educació en els processos de canvi. Podríem dir que assumim aquest repte amb la intenció sana i la convicció que allò que se'ns demana no és una proposta nova, ni de molt una lliçó, sinó una aportació amb l'objectiu de clarificar, ordenar i organitzar un discurs que permeti entendre les tensions i les esperances que es generaren des de la segona meitat dels cinquanta a les Illes Balears i que aspiraven a crear un paisatge social, cultural i polític nou¹.

¹ Cornelius CATORIAIDIS: «La missió del filòsof compromès no és pas ni fundar, ni menys encara adoctrinar, sinó posar en clar».

Existeix un cert consens sobre la feblesa de la clandestinitat política a les Illes Balears durant el franquisme, un fet que no obstant es considera compatible amb el clima de la nova resistència generada entre 1948 i 1975, estructurada sovint amb un format invisible i menyspreada pels corrents ideològics més conservadors, sense adonar-se que es consolidava així un nou teixit social alternatiu, crític i no identificat amb els tòpics que el turisme havia associat al país. Coincidim bàsicament amb David Ginard quan, referint-se a aquest període, afirma que «les activitats desenvolupades per les formacions antifranquistes al llarg d'aquest període foren, en general, discretes i modestes, limitant-se gairebé a l'edició i distribució de propaganda contra el règim i a la realització de seminaris i actes culturals. L'expansió social de l'antifranquisme, de fet, tingué lloc principalment mitjançant els moviments cívics»². Seguint aquesta hipòtesi, sobre el protagonisme dels moviments cívics, consideram que val la pena introduir-nos, sobretot en els tallers artesanals on s'aprengué l'ofici de la lluita a favor d'un model de societat moderna, democràtica i justa. Aquesta escola d'aprenentatge democràtic tingué molts vessants i matisos, allò que en diríem moltes àrees de coneixement, però té en comú alguns components cívics, molts dels quals encara avui difuminats en el paisatge confús de la memòria col·lectiva, que tot just passarem a desenvolupar.

* * *

A les Illes Balears existeix un cert consens que la consciència social i els referents de resistència al franquisme foren heterogenis, perquè desigual havia estat la trajectòria d'Eivissa, Formentera, Menorca i Mallorca³ durant la Segona República i el comportament col·lectiu durant la Guerra Civil. També era diferent el teixit social de cada una de les illes i heterogeni el paisatge polític que s'havia generat durant el primer franquisme, com veurem. Malgrat tot, les Illes Balears tenien en comú el fet d'haver compartit institucions, un passat marcat pel caciquisme rural i agrari, però també una història de desencontres que, sovint, havia estat silenciada o ocultada.

Des d'aquest punt de vista hom ha de partir de la hipòtesi que cada societat insular evolucionà i es comprometé amb els canvis en relació a dos factors: per una

² GINARD FÉRON, David, «Les organitzacions polítiques d'esquerres a les Balears entre el final del franquisme i els inicis de la Transició», a MARIMON, Antoni; SERRA, Sebastià, *La Transició a les Illes Balears, Simposi 25 anys IEB*, 16 a 18 octubre de 1996, Mallorca, 1998, pàg. 94.

³ Encara avui existeixen dubtes sobre la balearitat i, salvant excepcions com ara els plantejaments de Miquel Àngel Casasnovas, la majoria de projectes historiogràfics que apareixen amb la denominació d'«Història de les Balears» tenen un rerefons anticatalanista.

banda el teixit social i cultural existent fins al 1939 que, adormit o silenciats durant una generació, redreça lentament la direcció a partir de la dècada dels cinquanta⁴; i, de l'altra, el model social i econòmic que a partir del *boom* turístic configurarà una societat amb una receptivitat i una vitalitat que el sistema polític podia ralentir però no podia frenar⁵. En realitat, els cinquanta marcaren una línia de ruptura amb el passat i existí una primera transició inconscient, una aposta pels canvis lents, sense soroll i s'obriren les primeres perspectives d'incorporar l'escola, la formació, la cultura en tots els ordres de la vida. Fins i tot les institucions més acomodades, com ara l'Església, s'adonaren de la urgència d'incorporar un cert reformisme i formar-se millor per ser més qualificats acadèmicament i poder formar amb més èxit.

La problemàtica que encetam, en relació a l'evolució social i política, només es pot entendre des de les característiques de la primera etapa franquista, és a dir des del final de la guerra, el 1939, fins aproximadament el 1959. Va ser durant aquests primers vint anys quan el règim franquista obligà la societat a anar contracorrent respecte a la modernitat: els sectors més dinàmics des del punt de vista intel·lectual van ésser víctimes de la repressió cultural; es retornà a un cert neointegrisme religiós i a les pedagogies contrareformistes i antimodernes; i imperava una economia de subsistència que impedia imaginar escenaris de canvi més enllà de l'autarquia i del racionament real i mental. Fixau-vos, sinó, en el contingut d'un poema del mestre d'escola, Pere Capellà Roca que, en sortir de la presó el 1943, després de ser condemnat a vint anys en un consell de guerra, hagué de subsistir fent tota casta de treballs manuals, humiliants per a una persona amb una vocació intel·lectual, cívica i política malmesa per la guerra: «¿Com vols que jo me consoli / dels meus mals?... ¡Res me consola! / ¿No és trist que un mestre d'escola / per viure haja de fer oli? / Ma musa, per massa untada / ja no pot fer res condret / si prov d'escriure un sonet / me resulta una ensalada. / Aquell cor meu: sempre ardent, / no és el d'abans: no té flama; / i renunciï a la fama / per poder anar lluent. / Lluir, això és el que convé, / malgrat que sia una taca / la que lluu, d'oli o de caca; / sols que lluí, ja va bé./ Ben gras, com un porc figat./ ¿Poesia?... ¡Cosa trista! / no hi ha cap estraperlista / que en vulgui baratar amb blat./ ¡Oli! Ma llantia ofegada / no fa llum ¡sembla imposible! / per sobra de combustible / ha de romandre apagada»⁶.

⁴ Sobre el context cultural a Mallorca, vegeu: BUADES, Josep Maria, *Intel·lectuals i producció cultural a Mallorca durant el primer Franquisme (1939-1975)*, Edicions Cort, Mallorca 2001.

⁵ GINARD, David, *L'economia balear (1929-1959)*, Edicions Documenta Balear (Quaderns d'Història Contemporània de les Illes Balears, 18), Mallorca, 1999; MANERA, Carles, *La riquesa de Mallorca. Una història econòmica*, Lleonard Muntaner Editor, Mallorca, 2006; GINARD FÉRON, David, «De l'època de l'autarquia a l'expansió turística (1939-1960)», a *El Segle XX a les Illes Balears. Estudis i cronologia*, Edicions Cort, Palma, 2000, pàg. 181-217.

⁶ FULLANA PUIGSERVER, Pere, *Pere Capellà (1907-1954). La lluita incansable per la llibertat*, Ajuntament d'Algaida, 2005, pàg. 308-309.

Aquest escenari canvià substancialment durant la segona etapa franquista, entre 1959 i 1975, quan el sistema sociopolític mateix de l'Estat canvià i evolucionà vers un model nou i modern, provocat per la transformació econòmica i social que es produí a escala diferent en els distints territoris de l'Estat. D'aquesta conjuntura ens interessa descriure els components educatius, entesos en un sentit ampli; analitzar l'evolució i les característiques dels moviments socials dominants, sobretot aquells que sorgiren des de la vocació de generar o crear consciència de canvi, a partir de la posada en pràctica de democràcies cíviques, molt abans de fer-se realitat la transició política. Ja llavors tot allò que representava el teixit oficial dels vencedors feia temps que no comptava amb el suport popular esperat i més aviat es constata una certa desconfiança, fins i tot per part dels afiliats a les organitzacions oficials imposades i obligatòries. El governador civil de les Balears, Veglison, el 1944, ja manifestava la seva inquietud perquè «*el ambiente de la Organización es francamente decadente [...] los afiliados temen la revancha [...] el Movimiento languidece de manera alarmante*»⁷. La ciutadania adoptava una actitud d'indiferència i s'allunyava de les organitzacions oficials i se refugiava en el futbol, el teatre, el cinema, les festes majors, com a vies d'escapament davant una realitat opressiva i per ventura fins i tot amb la urgència de diluir-se i fer-se invisibles en un context extremadament polititzat⁸.

Els àmbits educatius de maduració de massa crítica davant el sistema polític totalitari i davant les desigualtats socials que generava i defensava el sistema, i l'evolució lenta del règim mateix només es pot entendre a partir del coneixement i l'anàlisi de la realitat sociològica i econòmica. En el cas concret de les Illes Balears, el factor de canvi substancial va ser conseqüència, indubtablement, del turisme. La societat illenca ha sofert, en els darrers quaranta anys una transformació profundíssima, com a conseqüència del denominat fenomen turístic que ha propiciat un model de societat majoritàriament de serveis. No obstant el consens existent d'ordenar la societat illenca en relació a la societat preturística per una banda i la turística posteriorment, no s'ha de perdre de vista l'existència d'un teixit de resistència silenciosa, que malgrat tots els embats de la contemporaneïtat, han consolidat una cul-

⁷ CAÑABATE, José A., «L'oferta associativa de Falange Española y Tradicionalista de les Jons a Mallorca durant els anys quaranta i cinquanta», a SERRA, S.; COMPANYY, A., *El moviment associatiu a les Illes Balears des del final del segle XIX fins a l'actualitat. XIX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2001, pàg. 195.

⁸ FONT, Jordi, «Aspiramos a transformar totalmente la vida en España. Actitudes de la población ante la implantación del Nuevo Estado. La política como religión y la religión como política», en DD.AA., *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Universidad de Valencia, 1999.

⁹ Vegeu dos exemples on es manifesta aquest mateix plantejament, un des del punt de vista econòmic i un segon des del vessant social: MANERA, Carles, «Resistir i créixer: canvi econòmic i classes socials a la Mallorca del segle XVIII», Randa 26, 1990, pàgs. 7-83; per altra banda, obres com les d'Isabel Peñarrubia posen de manifest l'existència d'uns substrats culturals, cívics i polítics que a Mallorca demanden una relectura urgent d'alguns tòpics historiogràfics: PEÑARRUBIA, Isabel, *Entre la ploma i la tribuna. Els orígens del primer feminisme a Mallorca, 1869-1890*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

tura cívica i social sovint invisible, però viva i consistent⁹. Aquesta cultura popular, arrelada i cultivada, ha alimentat l'existència d'un teixit d'oposició i de dissidència, malgrat la historiografia oficial hagi ocultat la seva existència i no aparegui amb el protagonisme que li pertoca.

1. Alguns trets invisibles de resistència durant el primer franquisme a les Illes Balears

UNA VISIÓ DES DE L'INTERIOR D'UN RÈGIM

El paisatge polític visible de la immediata postguerra no permet registrar fàcilment els components alternatius o dissidents. El registre de militància política, en el context de la repressió, també és insuficient i irreal per detectar el grau d'oposició, de canalització i de persistència en la clandestinitat de les cultures cíviques malmenades pel feixisme. Per això, en gran mesura, la resistència s'ha de cercar i de localitzar en els espais informals, lúdics o recreatius legals i en el component simbòlic dels seus rituals cívics, en les complicitats i la capacitat que tenen els col·lectius humans de sociabilitat entre iguals o afins. En aquesta direcció s'ha de cercar allò que hi ha en comú entre els membres d'un club esportiu, d'un centre recreatiu, d'una penya o una comissió organitzadora d'una festa major, sobretot en aquells casos concrets on es pugui formular la hipòtesi d'una continuïtat percentual dels valors emocionals i de les conviccions polítiques. Aquests espais d'encontre informal també s'han de contemplar com a hipotètics àmbits de cohesió i de solidaritat entre els vençuts o els traïdonats per aquells que s'havien erigit en sentinelles del nou estat a nivell local. Al mateix temps, també és indicatiu i enriquidor seguir la pista dels mestres i professors depurats, amb la intenció d'analitzar, de forma empírica, on es col·loquen, quines famílies els continuen enviant els seus fills a escola els vespres, i com mantenen els seus compromisos cívics sense ésser percebuts o detectats pels ràdars del règim. En aquest sentit, hi ha mestres depurats o implicats que se'ls pot localitzar en centres educatius confessionals¹⁰, alguns dels quals oberts i generosos amb els mestres que havien estat fulminats del magisteri públic¹¹. Un àmbit paral·lel a aquest van ser les escoles particulars –sobretot, nocturnes– que molts mestres organitzaren a casa, per formar sobretot alumnes que després accediren al batxillerat; iniciatives que en alguns casos es transformaren en acadèmies de formació lliure o en altres de formals que, globalment, encara esperen un estudi empíric i estadís-

¹⁰ A les monografies de caràcter commemoratiu d'alguns centres educatius, hi podem trobar indicis d'aquesta realitat: MIRALLES GILI, M., *Col·legi Beat Ramon Llull. Fundació, història i societat*, Inca, 2002, pàg. 103-104, es conta l'experiència del mestre Llorenç Maria Duran, que posà en funcionament un Gabinet de Psicologia Diferencial durant el decenni dels quaranta.

¹¹ MIRÓ, Santiago, *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*, Lleonard Muntaner Editor, Mallorca, 1998.

tic¹². En aquest apartat, també s'ha de contemplar la formació de la dona, sobretot si hom estudia l'origen social de dones que estudiaren batxiller al començament dels cinquanta, filles de represaliats procedents de la Part Forana de Mallorca, en molts casos amb les mares que vivien a Palma, fent de jornaleres per poder pagar els estudis de les filles i acompanyar-les durant el seu procés de formació a l'Institut Joan Alcover, l'únic centre de batxiller femení públic existent a Mallorca a partir de 1939¹³.

A les Illes Balears, una anàlisi força interessant, també, és la fallida de l'arquitectura formativa del règim, sobretot després de 1945, arran de la desfeta dels feixismes. Al voltant de les organitzacions juvenils del règim existí un cert silenci estructural, no tingueren la col·laboració esperada ni de l'Església ni dels professionals de l'ensenyament públic i encara menys del privat. La desmobilització del règim afectà també les seves mateixes organitzacions¹⁴, malgrat l'aparent relació de complicitat entre la societat mallorquina i el franquisme¹⁵. La militància en les organitzacions oficials també esdevingué un despertador de consciències, sobretot en una generació de joves que no havien fet la guerra i que aspiraven a servir-se del sistema per ascendir socialment o per mantenir les complicitats mínimes que els permetés sobreviure ideològicament i emocionalment. Fins i tot en el Seminari Diocesà de Mallorca, hom hi percep un abans i un després respecte a la victòria aliada el 1945, de tal manera que a partir de llavors entre els seminaristes es començava a respirar un aire diferent. El canvi es manifestava, fins i tot, en el debat quotidià entre els seminaristes i en la pèrdua de legitimitat del model pedagògic autoritari que feien servir els formadors fins llavors¹⁶.

Les biblioteques municipals varen ser expurgades, però persistien. Això mateix passava amb la resta de biblioteques públiques o semipúbliques¹⁷. Els mitjans de comunicació, el cinema i el teatre foren controlats i censurats. L'espai de llibertat i

¹² FULLANA PUIGSERVER, Pere, *Pere Capellà (1907-1954)*..., pàg. 324. Un testimoni d'aquestes característiques apareix en l'autobiografia: [POU VANRELL, Guillem] *En Guïem de Can Pedro des Casino. Biografia de Guillermo Pou Vanrell*, Mallorca, 2006, pàg. 59-62.

¹³ Testimoni del començament del decenni dels cinquanta de Margalida Capellà Trobat.

¹⁴ CAÑABATE, José Antonio, *Les organitzacions juvenils del règim franquista (1937-1960)*, Edicions Documenta Balear, Mallorca, 2004.

¹⁵ MAS QUETGLAS, Joan, *Els mallorquins de Franco. La Falange i el Moviment Nacional*, Edicions Documenta Balear, Palma, 2003.

¹⁶ Sobre aquest panorama que afecta la introducció de la diversitat i la pluralitat política entre els joves eclesiàstics dels quaranta a Mallorca, vegeu, per exemple: BIBILONI, Guillermo, *A la luz temblorosa de una vela. Los gozos y las sombras de un estudiante de teología*, Mallorca, 2004, pàg. 68 i 99. En un altre sentit, pot completar aquesta visió, l'aportació autobiogràfica d'un protagonista de la generació posterior, la dels seminaristes que es formaren al començament dels cinquanta: SERRA, Jaume, *Ahí*, Manacor, 1970.

¹⁷ A Maó, durant la dècada dels quaranta n'hi havia cinc d'obertes, de biblioteques: la Pública, la de l'Institut, la de l'Ateneu, la de la Caixa de Pensions i la d'Acció Catòlica.

de reunió era escàs i gairebé ningú no es podia moure fora del cercle que marcava la nova llei. El nombre de locals públics oberts, les lleis i el control exercit sobre aquestes programacions, generalment allò que ens permeten és observar la realitat des d'òptiques noves i amb un angular amb la capacitat d'ampliar la imatge real. Un estudi sobre les societats recreatives, esportives o folklòriques d'aquesta conjuntura passa pels oficis a través dels quals el Govern Civil autoritzava o denegava permisos, en un clima de llibertat vigilada. La documentació municipal és rica en aquest sentit i val la pena insistir-hi perquè es tracta d'un fons que ens permet detectar el clima de complicitats i sospites que sobrevivia més enllà de l'oratória barroca i de cartró pedra del règim. El lleure, de fet, té uns components que per ventura encara no hem rescatat dels tòpics de la historiografia. Hauríem de veure amb detall allò que mobilitza i entreté realment la gent: el teatre, altament popular llavors; el cinema, com a nou passatemps de masses cada cop més introduït entre les classes populars; l'esport, amb tots els components polítics; la música (bandes, orquestrines, etc.¹⁸); entitats culturals, que aparentment estan en sintonia amb el règim, però que en realitat durant els quaranta i els cinquanta campen pel seu compte i esdevenen àmbits d'una certa llibertat i creativitat; col·lectius relacionats amb el folklore popular que, durant un temps, compten amb el suport per part de les institucions i que, a mig termini, els permet una certa independència respecte a l'univers ideològic oficial; per altra banda, hom no ha de descartar aquelles entitats, associacions de caràcter mutual amb una trajectòria significativa que subsistiren en alguns casos i suportaren el control del franquisme (La Protectora, l'Assistència Palmesana o el Montepío de Santa Catalina¹⁹). Totes aquestes realitats van ser controlades, manipulades i posades al servei del nou poder polític. Això no significa que tot l'activisme i tota l'acció cultural estàs sotmesa absolutament i exhaustivament. Fins als seixanta, la socialització tenia uns components primaris i uns formats de massificació, entre d'altres coses perquè l'oferta cultural i de lleure de la ciutadania no estava condicionada pels mitjans de comunicació de masses.

Pel que fa a les organitzacions del règim, el 6 de desembre de 1940 es creà el Front de Joventuts, i dos anys després una secció que servia de referència i de planter de caps dels joves enquadrats i les Falanges Juvenils de Franco (FJF) per afiliats, en aquest cas dividits per edats, entre 11 i 21 anys. Aquestes organitzacions van tenir cura de la promoció i la formació paramilitar i de temps lliure (campaments,

¹⁸ Sobre aquesta temàtica hi ha una abundant bibliografia, sobretot en forma de monografies de caràcter local. Un estudi sistemàtic d'aquesta abundant documentació ben segur ens permetria ponderar el paper que han tingut en les mentalitats. Vegeu, a tall d'exemple: ORDINAS FEBRER, Magdalena. *Recordances. La Banda de Música a Son Servera 1882-1990*, Son Servera, 1990; BARCELÓ, Maria et al., *La Filarmónica Porrerenca. Estudi històric 1856-2006*, Ajuntament de Porreres, 2006. Hi ha monografies d'interès sobre les bandes d'Esportes i Lluçmajor, entre d'altres.

¹⁹ FULLANA, Pere; MARIMON, Antoni, *Història del «Montepío» de previsió de l'Arraval de Santa Catalina. Centenari 1894-1994*, Palma, 1994.

competicions esportives, etc., amb delegacions a les tres illes) amb la intenció de regenerar la joventut segons el model de reproducció ideològica oficial. La composició de la Secció Femenina era diferent, estava encaminada a reproduir els valors tradicionals de caràcter antiburgès que propagaven els ideòlegs de Falange. La coeducació era inimaginable i es plantejava recuperar un model de militància femenina seguint el perfil del feminisme radical conservador²⁰. José Antonio Cañabate²¹, especialista en aquestes organitzacions, argumenta el seu fracàs a les Balears sobretot com a conseqüència de la manca de mitjans, de la corrupció interna del mateix sistema polític i de la desconfiança que trobaren en la societat mallorquina. Una societat de formació catòlica que, majoritàriament, no es refiava dels plantejaments totalitaris, paramilitars i estatalistes de Falange. Això no obstant s'ha de valorar l'obra d'aquestes organitzacions no tant pel que feren sinó per l'escàs ressò, el fracàs social i la indiferència de la ciutadania, malgrat es tractés d'una societat que havia donat suport als revoltats. En bona part, tampoc no es podria entendre la musculatura social illenca ni els seus eixos de resistència, al marge d'allò que suposà la vertebració de les organitzacions depenents de l'Estat. A més, encara hauríem d'afegir l'Obra d'Educació i Descans, destinada a proporcionar activitats de temps lliure als treballadors i a ubicar-los en l'univers ideològic del «moviment nacional». Des del règim s'era ben conscient que calia donar sortides específiques de lleure i oci als obrers. Generalment aquesta activitat es limitava a programacions de teatre, proves esportives d'àmbit provincial i programes d'esport a les festes majors. En el context d'aquesta organització es promogueren competicions, es crearen equips de futbol i bàsquet, alguns dels quals assoliren una certa rellevància posteriorment, i s'introduïren esports nous, la majoria dels quals sense un gran ressò social posterior. Aquella competició de caràcter institucional serví, entre d'altres coses, perquè posteriorment es consolidassin alguns clubs esportius significatius²².

Des de l'interior del règim i a partir de les infraestructures d'intervenció i les pedagogies cíviqes que s'aplicaren amb vehemència, allò que es desprèn fonamentalment és la fredor i la indiferència per part dels professionals de l'educació reglada, especialment significativa en el camp de l'escola pública aparentment addicta, i la desconfiança que generaren en els ordes i congregacions que apostaven per l'escola

²⁰ PASTOR HOMS, *Maria Inmaculada, La educación femenina en la postguerra (1939-1945): el caso de Mallorca*, Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 1984; BOSCH, Esperança; FERRER, Victòria A., *El model de dona de la Secció Femenina. Implantació a les Illes Balears (1939-1975)*, Universitat de les Illes Balears, Palma, 1997.

²¹ CAÑABATE, José A., *Les organitzacions juvenils a les Balears (segles XIX-XX)*, Edicions Documenta Balear (Quaderns d'Història Contemporània de les Balears 27), Mallorca 2001, pàg. 29-32; ID., «L'oferta associativa de Falange Española y Tradicionalista de les JONS a Mallorca durant els anys quaranta i cinquanta», a SERRA, S.; COMPANY, A., *El moviment associatiu*, pàg. 181-197; ID., «Les organitzacions juvenils del règim franquista a Mallorca (1939-1977)», a SERRA, S.; SUREDA, B., *Els joves a l'època contemporània, XXI Jornades d'Estudis Històrics Locals*, pàg. 129-144.

²² Vegeu el monogràfic «L'esport a les Illes Balears», *Lluc* 835-836 (2003), pàg. 3-45.

religiosa, partidaris de reforçar els models d'educació postescolar de caràcter religiós i afirmant la seva autonomia respecte a l'Estat. Per altra banda, consideram que valdria la pena estudiar amb cura el paper de les revistes i els programes de les distintes «centúries» existents a les Illes Balears, que van fer possible que per molts joves afiliats o enquadrats en les organitzacions oficials tinguessin l'oportunitat de formar-se en allò que podríem denominar un liceu d'aprenentatge i de descoberta de la realitat social. Aquests mitjans serviren com a despertador i com a amagatall per poder madurar i experimentar formats de comunicació social²³. Components socials semblants tingueren els mitjans de comunicació, primer la premsa diària i posteriorment la ràdio, en gran mesura també un àmbit d'opinió i professionalització que, gràcies a la informació ajudà a contemplar la realitat d'una forma més madura. Probablement necessitam conèixer millor les cuines i la llanterneria del règim mateix per entendre l'evolució dels moviments cívics, les escoles d'opinió i una certa pluralitat ideològica que també evolucionaria en el marc del règim mateix, gràcies als mitjans de comunicació de què disposava²⁴. En aquest sentit, valdria la pena analitzar amb precisió quanta gent significativa de la societat illenca tingué una primera etapa de militància en el règim i després evolucionà i liderà una certa confrontació del règim. Aquest, a partir de 1945 ja no es manifesta com un organisme uniforme ni ho té tot controlat exhaustivament i rigorosa per part dels sectors més reaccionaris. Consideram, sense ser excessivament pretensiosos, que es pot parlar d'una lectura pròpia del règim des de les Illes Balears, caracteritzada per una certa indiferència, fredor i distanciament, al mateix temps que hom constata un lent despertar dels intel·lectuals conservadors, internament crítics amb la dictadura, malgrat que durant la Guerra Civil s'havien manifestat favorables al cop d'estat, com passava amb membres significatius de l'Escola Mallorquina o del regionalisme cultural²⁵. Durant el decenni del 1950, fins i tot el Círculo Mallorquín creà la secció literària Joan Alcover que, el 1959, reté un homenatge a l'escriptor Gabriel Cortés.

Ja durant els cinquanta, existia una resistència silenciosa, invisible i escassament socialitzada, però evident si s'analitza amb cura el rol dels col·laboradors i professionals vinculats als mitjans de comunicació del règim; si s'estudien els continguts de la cultura emparada pel règim i les reixes de permissivitat i de complicitat. Fins i tot existiren algunes entitats cíviques emparades pel règim que esdevingueren espais d'una certa llibertat. De fet, «des d'una perspectiva d'anàlisi i de crítica de

²³ CAÑABATE, José A., *Les organitzacions juvenils...*, pàgs. 240-243.

²⁴ La tesi sobre la pluralitat ideològica entre els intel·lectuals franquistes i la dissidència interna podria servir per interpretar les dissidències menors o en clau més local. Vegeu: GRACIA, Jordi, *La resistència silenciosa. Fascismo y cultura en España*, Anagrama, Barcelona, 2004.

²⁵ Sobre aquesta generació vegeu, entre d'altres: GAYÀ, Miquel, *Històries i memòries*, Editorial Moll, Mallorca, 1986; MOLL, Francesc de B., *Els altres quaranta anys (1935-1974)*, Editorial Moll, Mallorca, 1975.

la realitat, era fàcil constatar l'existència d'un clima d'indiferència cívica generalitzada, malgrat que aquesta no comptà amb veus suficients per denunciar-ho i, per ventura, tampoc no era possible fer-ho»²⁶. Un cas molt concret que ens permet fer una incursió en aquest àmbit és Pere Capellà Roca que, depurat del magisteri, represaliat i en llibertat vigilada, col·laborava diàriament en el diari *Baleares*, circumstància que sabé gestionar a favor dels seus interessos, sense claudicar dels seus principis i n'estrugué un rèdit significatiu, sobretot com a icona d'un vençut amb una capacitat extraordinària per a la comunicació d'idees i de valors que, sovint, només es llegien entre línies o des de la interpretació del llenguatge críptic. El seu èxit com a autor teatral també s'ha d'interpretar des d'aquesta perspectiva de lluita incansable per la llibertat²⁷.

L'ESGLÉSIA: DE LA LEGITIMACIÓ A LA RESISTÈNCIA CONTRA ELS VALORS QUE IMPOSAVA EL TOTALITARISME FRANQUISTA (1945-1960)

Aquest període no es pot entendre sense incorporar específicament el paper de l'Església com a instrument de formació, tant pel que fa a l'educació reglada, com, sobretot, en relació a l'educació no formal o postescolar. L'Església catòlica —que havia mantingut una actitud victimista durant la Segona República, a causa de les lleis secularitzadores de l'ensenyament— prengué part decidida a favor de l'aixecament militar i s'alineà inicialment de forma incondicional amb el franquisme. De fet, ja durant la Guerra Civil en els territoris lleials als revoltats assumí un paper capdavanter en el terreny de la formació i l'educació catòlica esdevingué un dels elements essencials de legitimització del nou Estat²⁸. Atès que la situació política era totalment favorable per a les institucions religioses, ben aviat feren una opció clara a favor de l'ensenyament i la formació, tant a nivell formal amb la creació d'escoles primàries i col·legis de segon ensenyament; i a nivell no formal tot impulsant iniciatives diverses de formació del temps lliure, la majoria vinculades a les parròquies i a les congregacions religioses. L'Església, a causa de la relació que va mantenir amb els vencedors de la guerra, la particular cobertura ideològica que representava i el seu paper tradicional, tengué, inicialment, una influència decisiva en el terreny de l'educació cívica i social²⁹.

²⁶ FULLANA PUIGSERVER, Pere, *Pere Capellà (1907-1954)*..., pàg. 333.

²⁷ ALOMAR, Maria Magdalena, «Pere Capellà. Una reivindicació del teatre popular», *Lluc* 839 (2004), pàg. 23-27.

²⁸ Per emmarcar les problemàtiques d'aquest període, vegeu: MAYORDOMO, Alejandro (coor), *Estudios sobre la política educativa durante el Franquismo*, Universitat de València, 1999.

²⁹ FULLANA, Pere, «Els models de formació de les joventuts catòliques a Mallorca (1870-1945)», a SERRA, S., SUREDA, B., *Els joves a l'època contemporània, XXI Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2003, pàg. 29-49; FULLANA, Pere; MONTERO, Feliciano, «Los modelos educativos juveniles del movimiento católico en España (1868-1968)», *Revista Historia de la Educación* 22-23 (2003-2004), pàg. 33-51.

L'Església va fer valer el seu privilegi com a institució tolerada pel règim per poder promoure associacions, tingué una certa llibertat per organitzar activitats lúdiques i pogué recuperar un cert lideratge en el terreny cultural³⁰, gairebé al mateix nivell que pogué sociabilitzar una població que s'havia quedat handicapada d'infraestructures cíviques. En aquest sentit és menester destacar, sobretot, el paper de la parròquia, les associacions catòliques, les congregacions religioses i les entitats postescolars que giraven al voltant dels centres escolars i comunitats religioses. Tanmateix, fins i tot en aquest escenari, per ventura hi manca una anàlisi en profunditat de l'antifranquisme i la urticària que provocaven els militars revoltats, la Falange i algunes organitzacions entre bona part dels sectors catòlics, molts dels quals havien donat suport històricament al carlisme, l'integrisme, el regionalisme o, simplement, freturaven que l'Estat no dominés l'Església, sinó més aviat al contrari³¹. A Menorca, l'episcopat de monsenyor Bartomeu Pascual, a partir de 1939 i fins al 1967, serví per recuperar el lideratge que el catolicisme havia perdut socialment durant la Segona República i a Eivissa-Formentera la postguerra no va ser tampoc un temps fàcil per a l'organització eclesiàstica, atès que fins al 1950 no es creà la diòcesi d'Eivissa.

Des de la dècada de 1940 fins al final dels cinquanta, la parròquia (a Mallorca, el 1959, hi havia 106 parròquies i 23 vicaries), es consolidà com un espai públic no controlat i tolerat, amb teatres, sales, grups, institucions de beneficència o altres serveis. Aquestes parròquies i vicaries són especialment significatives per entendre l'educació social catòlica perquè exercien un control exhaustiu sobre la ciutadania a través dels sacraments, controlaven els llibres parroquials de baptisme, matrimoni i defunció; exercien el control moral sobre la població (certificats de bona conducta, censura d'espectacles, etc.); catequitzaven els nins i nines; aglutinaven els joves a través d'organitzacions; disposaven de locals socials i camps d'esports; comptaven amb un teixit d'associacions religioses que aglutinaven les mares de família o les obreries encarregades d'organitzar festes religioses; exercien el control sobre l'ensenyament públic; etc. El compromís amb la formació, la catequesi, el lleure i l'esport del Centre Catequístic de Sant Miquel de Ciutadella és, per ventura, un dels casos paradigmàtics de la capacitat polièdrica i la vocació de l'Església a ocupar tots els espais que afectaven l'acompanyament i la maduració personal de la infància i la joventut³². En el context de la Segona República s'havia organitzat l'Acció Catò-

³⁰ MASSOT I MUNTANER, Josep, *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930-1950)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1978. MASSOT I MUNTANER, Josep, *Església i societat a la Mallorca del segle XX*, Curial, Barcelona, 1976.

³¹ CONTESTÍ SASTRE, Damià, «Breu recordança del P. Joan Caldentey i Vidal TOR», a *Col·legi de Sant Bonaventura, de Llucmajor. 50è aniversari del seu domicili actual (1934-1984)*, Llucmajor, 1984, pàg. 49-53, on destaca la profunda militància carlista d'aquest religiós que destacà per les seves propostes formatives i el seu compromís social.

³² OLEO, Rafel M., *El Centre Catequístic de Sant Miquel de Ciutadella*, Ciutadella, Menorca 2001.

lica, adaptada al projecte que Pius XI imaginà per formar la militància catòlica i amb prou significació social almenys fins al 1948-1949³³. Des de Mallorca, van ser els joves d'Acció Catòlica els fundadors dels «*Cursillos de Cristiandad*», un fenomen que també s'haurà de treballar des del vessant del descontent i de la crítica a un perfil d'acció catòlica parroquial, rutinària, de masses i excessivament centrada en el culte i els sacraments. Com arreu de l'Estat, a partir de 1945, aquesta mateixa Església clerical no pogué frenar l'impuls d'un laïcat exigent i format per a la militància en una societat que es mostrava insensible i feble davant la corrupció i el capitalisme naixent. D'aquesta forma es consolidaren els Moviments Especialitzats d'Acció Catòlica que, a les Illes Balears com arreu de les terres de parla catalana, esdevingueren plataformes crítiques i alternatives al model d'Església i de societat que defensava la jerarquia i el règim. A banda d'aquests col·lectius, l'evolució dels quals és coneguda, s'ha de tenir present també la xarxa espessa dels Aspirants d'Acció Catòlica, els seus animadors o encarregats, i els seus consiliaris, i comprovar la seva evolució ideològica posterior sobretot des del començament dels cinquanta. En aquell context, en el qual sovintejava una generació inquieta i oberta, de clergues joves, seminaristes i laics, hom també hauria d'adonar-se de la nova sensibilitat vers el compromís social d'aquests, tal i com m'ha fet notar en ocasions Pere Barceló Barceló³⁴. Corroboren aquesta tesi, l'acció social i el compromís que l'Església mantingué des de plataformes diverses com el Patronat Obrer³⁵ i el casal de Can Tàpera, a Palma, per citar tan sols alguns exemples en el si dels quals es constata la incorporació de recursos i projectes confessionals destinats a la formació social.

Pel que fa als moviments especialitzats d'Acció Catòlica (AC), tot i que mai no assoliren el grau de militància massiva en relació al que havia representat l'AC general, ni era aquest el seu objectiu, prengueren força entre 1950 i 1960, com veurem. L'estructura tradicional de l'AC entrà en crisi durant aquest decenni, entre d'altres motius perquè es tractava d'un moviment excessivament religiós i espiritual, mancat de perspectiva i que ja no responia a les noves inquietuds generacionals. Les causes de l'especialització s'han de cercar, sobretot, en el fet que en una minoria de catòlics augmentà sistemàticament el grau de compromís sectorial, temporal i cívic, tot partint de la reflexió sobre l'acció social. L'AC no tenia respostes al món del treball, a les desigualtats, a les inquietuds noves que la societat anava plantejant i tampoc no disposava d'una metodologia activa i adaptada als diferents medis. Aquests moviments especialitzats d'Acció Catòlica oferien una metodologia nova,

³³ MATAS, Joan J., «Joventuts d'Acció Catòlica a Mallorca (1936-1955)», a *Lluc* 812 (1999), pàg. 10-13; ID., «El moviment associatiu catòlic a Mallorca durant el Franquisme: Acció Catòlica general i moviments especialitzats (1936-1975)», a SERRA, S., COMPANYY, A., El moviment associatiu..., pàg. 199-211; ID., «Joventuts catòliques a Mallorca durant el primer franquisme», a SERRA, S.; SUREDA, B., *Els joves...*, pàg. 103-128.

³⁴ Sobre la seva trajectòria vegeu: BARCELÓ I BARCELÓ, Pere, *Converses a l'hora 65*, Puigpunyent, 1996.

³⁵ FULLANA, Pere; SALAS, Antoni, *Cent anys de Patronat Obrer (1907-2007)*, Mallorca, 2007.

activa, a través de la «revisió de vida» (veure, jutjar i actuar)³⁶. Des de mitjan decenni de 1940 es posaren en marxa grups de Germandats Obreres d'Acció Catòlica (HOAC), sobretot en les barriades obreres de Palma (el 1946 existia el Centre Interparroquial Especialitzat Obrer, amb presència a les parròquies de la perifèria urbana de Palma; el 1946 es creà també a Felanitx; el 1955 existia un grup de les Germandats al Molinar, etc.); ben aviat també s'estructurà la Joventut Obrera Catòlica (JOC), sobretot masculina en aquells indrets on hi havia una presència obrera rellevant. El 1959 hi havia grups de JOC a Palma, Inca, Lloseta, Alaró, Lluçmajor i Sóller; i el 1960 comença la JOC femenina. Així mateix, també s'organitzà la Joventut d'Acció Rural Catòlica (JARC), destinada a aglutinar els joves que vivien en ambients rurals³⁷. Inicialment, i durant els cinquanta aquests moviments no eren detectats pel règim com a perillosos o crítics, ni en el si de l'Església ni pel règim. El diari *Baleares*, almenys entre 1949 i 1955 que hem estudiat amb una certa profunditat, informa puntualment de les activitats de les Germandats Obreres d'Acció Catòlica malgrat que els seus dirigents i consiliaris no formaven part de la producció i la divulgació ideològica del sindicalisme oficial.

Per altra banda, pel que fa als ordes i congregacions religiosos (a Mallorca, el 1959 hi havia 36 cases de religiosos, amb un total de 439 religiosos; i 204 comunitats de religioses, amb un total de 2.259 religioses), durant la dècada dels quaranta, hom té la percepció d'observar sobretot religiosos acomodats amb el règim (alguns fins i tot grans col·laboradors com ara alguns Teatins i Germans de les Escoles Cristianes). Això no obstant, es tractava de col·lectius gelosos de la seva independència i del control que havien d'exercir en l'educació de la joventut, sobretot masculina, com ha reflectit fins i tot Cañabate. Abans de 1956, a les Balears hi havia poques congregacions religioses femenines implicades en l'ensenyament secundari i universitari. Exceptuant les Germanes de la Puresa, que disposaven d'associacions d'antigues alumnes, les congregacions mallorquines dedicades a l'educació primària i popular, fins llavors no s'havien significat com a formadors i dinamitzadors juvenils, almenys d'una manera organitzada i semireglada³⁸.

Insistent en allò que podem considerar el compromís educatiu postescolar de l'Església, es mantingué el model de formació informal a través de les activitats de lleure: teatre, cinema, jocs de taula, excursions, esport, etc., que foren sens dubte els principals instruments formatius que oferia tant la joventut d'Acció Catòlica masculina

³⁶ Per entendre aquesta metodologia activa vegeu els articles de la nota 25. A més, val la pena incorporar: PEREZ SILVESTRE, Óscar, «Una metodologia per a l'acció», *Saó* 203, València, 1997, pàg. 25-27.

³⁷ MATAS, Joan J., *De la sacristia al carrer. Acción Católica España a Mallorca (1931-1959)*, Leonard Muntaner Editor, Mallorca, 2005, on podeu trobar la bibliografia més actualitzada sobre l'AC i els moviments especialitzats a Mallorca.

³⁸ Sobre l'associació d'Antigues Alumnes de la Congregació de Germanes de la Caritat, vegeu LLABRÉS, Pere-Joan, *Dos-cents anys de caritat. Història de les Germanes de la Caritat de Sant Vicenç de Paul*, II, Mallorca, 2007, pàg. 321-322.

com la femenina. Tant una com l'altra estaven organitzades en seccions, que variaven segons els centres. Generalment mantenien les seccions de pietat, aspirantat, estudis, apostolat obrer, esports, teatre i catequesi, sobretot. No obstant això, també val la pena tenir en compte els butlletins i les publicacions (*La Mujer de Acción Católica*, *Juventud de Acción Católica*, *Proa*³⁹, etc.), on apareixen els temes i els articles doctrinals que donaven contingut a l'acció. Entre 1939 i 1949 es crearen centres de joves a gairebé tots els pobles i parròquies de Mallorca. El 1959, a Mallorca hi havia 77 grups de Joves d'AC amb un total de 2.330 joves i 94 centres d'Al·lotes, amb un total de 4.535 afiliades. La militància juvenil catòlica estava vertebrada també en diferents associacions juvenils masculines com ara les Congregacions Marianes, la Joventut Seràfica, la Congregació de Creuats de l'Amor Diví⁴⁰, la Joventut Oratoriana de Palma⁴¹, la Joventut Antoniana i el Patronat Obrer. Per altra banda, hi havia 79 associacions de Filles de Maria, amb un total de 19.853 associades, que es mantenia com a icona d'un model religiós anacrònic i que es resistia a morir. Tot aquest moviment juvenil de postguerra tenia en comú un model de pietat rígid i una tendència a l'acció capaç de canalitzar les forces emergents d'unes generacions que exigien protagonisme. L'Església disposava de mitjans i de clergat jove suficient per acompanyar la joventut, però ja tenia dificultats per adaptar el seu discurs moral i religiós.

Des del final del decenni de 1940, entre els joves d'Acció Catòlica es fundà un nou moviment confessional, conegut com a «*Cursillos de Cristiandad*». Aquest, inicialment format per joves, ben aviat també incorporà homes i dones. De bon començament es tractava d'una proposta de conquesta d'Acció Catòlica mallorquina que, aviat, s'estengué arreu de l'Estat espanyol. El terme «cursets de cristiandat» ja fa una referència directa a la «formació», a un concepte particular i restringit de formació, atès que s'entenen fonamentalment com a cursets de conquesta i de reconquesta. Aquesta iniciativa, destinada a preparar líders juvenils, s'inicià el 1944, però s'estructurà a partir de 1949. Entre 1949 i 1960 es realitzaren a Mallorca 200 cursets, en els quals cada cop participaren més els adults. Tenia, fonamentalment, un caràcter de conquesta i ben aviat esdevingué una metodologia agressiva de captació d'adults allunyats de l'Església o amb una vida personal desestructurada a nivell moral⁴². El curset anava acompanyat d'un discurs agressiu i radical, la tendència del qual era provocar un canvi de vida després de descobrir un model de cristianisme més viu, més proper i més experiencial.

³⁹ MATAS, Joan J., «L'Acció Catòlica a Mallorca a través de la revista *Proa* (1939-1961)», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 55 (1999), pàg. 301-320.

⁴⁰ Format per antics alumnes dels teatins. El 1953 celebraren el 25è aniversari.

⁴¹ El 1957, celebrà el 25è aniversari de la seva fundació.

⁴² Sobre aquesta dinàmica i les polèmiques sobre els orígens de *Cursillos*, vegeu: BIBILONI, Guillermo, *Historia de los Cursillos de Cristiandad. Mallorca 1944-2001*, Madrid, 2002.

Un dels factors de canvi, amb un alt component inicial de caràcter confessional, arribà de la mà de l'escoltisme. El 1956, Eladi Homs i Maria Ferret fundaren a Mallorca la primera organització escolta. Aquest moviment havia tengut una gran rellevància social, sobretot entre 1907 i 1936, però arran de la Guerra Civil havia desaparegut. Ara, es reprenia aquella tradició, però amb un caire renovat i una metodologia totalment nova i innovadora. Es creà la primera agrupació, l'Agrupació Ramon Llull i poc després la diòcesi de Mallorca creà la primera estructura diocesana per donar cabuda a aquest moviment de renovació i de formació infantil i juvenil⁴³. És indubtable que la represa d'aquest moviment i la seva elecció com a metodologia educativa de la burgesia, dels intel·lectuals pròxims al nacionalisme cultural i d'un sector especialment receptiu de l'Església illenca, afavorí el seu desenvolupament i la seva influència social. Ja el 1956 apareixia com un moviment innovador des del punt de vista pedagògic, compromès des de la perspectiva del país i la seva identitat, i obert des del vessant religiós, en la mesura que s'associava al clergat inquiet i disposat a acompanyar una generació de joves que, previsiblement, acabarien assumint responsabilitats educatives, cíviques i polítiques de primer nivell a mig termini⁴⁴.

Va ser a mitjan decenni de 1950, quan es generà un moviment de renovació educativa no formal en la societat illenca en bona part com a conseqüència dels canvis socials i econòmics que es produïen i per altra com a conseqüència dels canvis de mentalitat que es donaven en el si dels sectors catòlics més compromesos. L'Església comptava també amb els seus mitjans de comunicació social. A més hi havia diaris confessionals com *El Correo de Mallorca* i altres publicacions relacionades amb centres i associacions catòliques diverses com *Montesion*, *San Francisco*, *El Heraldo de Cristo*, etc. A més, durant el decenni de 1950 la ràdio assolí un paper difusor innovador. El 1959, hi havia tres emissores de ràdio: Radio Mallorca, Radio Juventud de Inca, Radio Juventud de Felanitx i, ben aviat es creà Radio Popular de Mallorca. Aquesta darrera, vinculada directament a l'Església. No obstant això, les tres primeres emitien diàriament programació religiosa⁴⁵.

En definitiva, des del punt de vista jeràrquic i institucional l'Església dels decennis de 1940 i 1950 apareix sotmesa i lliurada al nou règim. No obstant això, des de l'observació minuciosa dels microcanvis, hom està en condicions d'assegurar que aquesta mateixa Església tingué un comportament plural i, minoritàriament, obert i tolerant també amb els represaliats i amb els perdedors, sobretot a partir de 1945.

⁴³ CERDÀ, Mateu, *L'escoltisme a Mallorca (1907-1995)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

⁴⁴ MARCH MANRESA, M.; SUREDA GARCIA, B., «La renovación del método educativo en las asociaciones juveniles católicas en los años sesenta del siglo XX», *Revista Historia de la Educación* 22-23, 2003-2004, pàg. 123-138.

⁴⁵ DELGADO REINA, Matilde, *Història de la ràdio a Mallorca 1933-1994*, El Tall Editorial, Mallorca, 1995.

Tanmateix, allò que es posa de manifest és que la institució eclesiàstica comptava amb un capital humà considerable, una part del qual encaminà la seva projecció pastoral i social en una direcció innovadora⁴⁶.

ALTRES INICIATIVES D'EDUCACIÓ CÍVICA I SOCIAL DE CARÀCTER TRANSGRESSOR DURANT AQUESTS ANYS

La immediata postguerra no va ser un temps especialment propici per a les iniciatives de caràcter social. Si s'analitza amb cura la vida quotidiana en els diferents pobles de les Illes Balears, hom extreu la conclusió que es tracta d'anys difícils, en els quals l'associacionisme i la iniciativa col·lectiva no hi tengueren la rellevància que havia tengut en altres èpoques, sobretot durant els escassos períodes democràtics. Persistiren o foren tolerades aquelles entitats considerades inofensives i despolititzades, i el temor a tot allò que signifiqués crítica o debat polític era censurat o autocensurat per una població que havia perdut la seva condició de ciutadana i havia estat relegada a la servitud i el silenci.

En el cas concret de Mallorca, només a tall d'exemple, val la pena citar alguns casos concrets, que han estat estudiats, com ara els municipis de sa Pobla⁴⁷, Muro⁴⁸, Esporles⁴⁹ i, d'una manera més monogràfica, també Selva i Algaida. Pel que fa a Selva, Manel Santana cita algunes associacions, a banda de les organitzacions del règim i les catòliques: es tracta de societats folklòriques, culturals, recreatives i esportives⁵⁰. Concretament esmenta tres entitats: Agrupació Folklorica «Aires de Muntanya», la Societat Foment de la Cultura i el Club Esportiu Xilvar. Un balanç certament escàs, però que reflecteix perfectament la precarietat d'iniciatives, la tebiesa cultural, el paper del folklore com una de les escasses propostes de formació i el paper de l'esport com a element de socialització del jovent masculí. Per altra banda, Joan Josep Matas en el seu estudi monogràfic sobre Algaida⁵¹ coincideix gairebé amb la mateixa anàlisi de Santana a Selva. Cita tan sols algunes entitats esportives (Penya Pou, creada el 1941; Triquet Algaidí, fundat el 1942; la Unió

⁴⁶ A Mallorca, concretament, és el cas de Josep Estelrich, i alguns clergues de la seva generació, però també la sortida dels primers preveres diocesans a Amèrica Llatina, el 1955 i la introducció d'elements d'interpretació socials innovadors per part dels seminaristes joves, etc.

⁴⁷ FONT PAYERAS, Catalina, «El moviment associatiu i les eleccions a sa Pobla (1951-1973)», a SERRA, S.; COMPANYY, A., *El moviment associatiu...*, pàgs. 461-476.

⁴⁸ MATEU VIVES, Pau, «L'associacionisme a Muro: una anècdota?», a *Ibid.*, pàg. 539-551.

⁴⁹ PERALES, Bartomeu; PERALES, Maria Isabel, «L'associacionisme a Esporles (des del final del segle XIX fins a l'actualitat)», a *Ibid.*, pàg. 553-563.

⁵⁰ SANTANA MORRO, M., *Associacions i ideologies en el Municipi de Selva 1923-1950*, Ajuntament de Selva, 1998.

⁵¹ MATAS, Joan Josep, *Entre les continuïtats i les ruptures* (Premi d'Investigació Castellitx, Algaida 1998) (inèdit).

Ciclista Algaidina, creada el 1955). A Algaida l'activisme social estava totalment controlat per l'Església i no només no es crearen associacions de lleure o culturals desvinculades del règim o de l'Església, sinó que aquest tipus d'iniciatives sembla que no haurien existit de cap casta.

Una anàlisi, més o menys acurada i exhaustiva, de l'associacionisme a les Illes Balears durant aquest període ens aportaria uns elements d'anàlisi indubtablement riquíssims per conèixer les inquietuds, els valors dominants i el comportament col·lectiu. Només a tall d'exemple –a partir d'una base de dades que estam realitzant en aquest sentit– val la pena destacar la precarietat existent, almenys a Mallorca. Durant els decennis de 1940 i 1950 hi ha un predomini de les societats esportives, entre les quals dominen els clubs de futbol i les societats ciclistes. A més dels nombrosíssims clubs de futbol que es crearen, val la pena destacar alguns clubs de bàsquet significatius de l'època com el Club Esportiu Hispania (1942); algun club motociclista, com el Moto Club Mallorca (1948) i algunes societats ciclistes com ara la Unió Ciclista d'el Terreno (1947), el Club Ciclista la Vileta (1949), el Club Ciclista Hostalets (1952), el Club Ciclista Caimari (1951) i la Societat Esportiva de Campos (1956), entre d'altres. A banda d'aquestes es crearen també altres societats de caràcter cultural o de lleure com ara: la Coral de Porreres (1942), el Centre d'Art i Cultura de Felanitx (1942)⁵², la Societat de Caçadors de Caimari (1944) i el Club Taurí de Felanitx (1959). Estam convençuts, no obstant, de l'existència de societats informals i d'un major nombre d'entitats que haurien sorgit en aquesta conjuntura amb la finalitat d'oferir alternatives civils a l'organització oficial del règim, víctima de si mateixa, malvista per la població illenca i excessivament rígida per a una societat que necessitava recuperar aire després del trauma de la guerra i de la tragèdia que persistí molt viva durant els quaranta.

Tot plegat, allò que es posà en relleu d'aquesta època, és que es tracta d'un període en el qual la vida quotidiana està completament vigilada, que la llibertat d'expressió es limita a les reproduccions de caràcter folklòric superficial i que la societat civil està pràcticament silenciada. No obstant això, aquelles entitats possibilitaren un nivell de formació i un petit marge de maniobra a una població que es limitava a reproduir esquemes tradicionals (balls controlats per les autoritats i l'Església, processons, pelegrinacions, festes populars, el festeig controlat en els passeigs públics, etc.)⁵³.

Atesa la repressió cultural, sobretot la producció que podia ésser objecte de censura, per ventura és menester fixar l'atenció sobre les produccions culturals alterna-

⁵² Amb la denominació de Cercles d'Art i Cultura, se'n crearen una xarxa significativa entre els quals destaquen també els d'Inca (1949), Llubí (1958) i Pollença (1958).

⁵³ Sobre aquesta problemàtica i el seu context, vegeu: RAMIS, Andreu, *Cultura popular i nacionalisme*, Baltar, Palma, 2002.

tives, com ara la persistència de la cultura popular, en forma de combats de glosat i trobades informals de glosadors que, malgrat se sabien vigilats, tenien una habilitat extraordinària per manifestar el seu descontent i oferien una visió crítica de la realitat⁵⁴. Al mateix temps, hi ha sectors que s'adonen de la instrumentalització que el règim està fent a la cultura popular, tot intentant reduir-la a folklorisme (Certamen Internacional de Folklore, etc.). Així mateix, a la Part Forana de Mallorca, en un món rural aparentment en calma, també hi batejava una sensibilitat especial, respecte a tot allò que pogués representar una espurna de canvi i d'atreviment, vegem-ne, si més no, un cas concret. Era el 1954, a sa Pobla (Mallorca), on Pere Capellà havia estat convidat a parlar amb motiu de la inauguració del local nou del Club Cultural: «Va començar la conferència, que portava el títol de *Palabras y ripios*. Llavors era obligatori emprar el castellà a tot tipus d'acte públic, encara que no fos oficial. Amb veu pausada, Pere Capellà va parlar en castellà uns deu minuts. Després, amb absoluta normalitat, va continuar en el català de Mallorca, fins que va acabar, mitja hora més tard, entre un perllongat i general, esclafit de mamballetes. El que record com a més interessant no fou el que va dir Pere Capellà, servint-se de l'art de la mètrica amb exemples concrets, sinó el que va voler dir. I crec que l'entenguérem tots els que l'havíem d'entendre»⁵⁵.

Per altra banda, emergí també en el tombant dels quaranta una producció cultural de resistència, amb una estructura feble, però amb components visibles, que val la pena tenir present. En primer lloc, la recuperació de la producció d'obres en català, promogudes per l'editor Francesc de Borja Moll (les col·leccions *Les Illes d'Or i Raixa*)⁵⁶; en segon, s'ha de tenir en compte la presència a les Illes Balears dels confinats i empresonats (especialment dones), però sobretot d'alguns personatges significatius com ara Manuel Sanchís Guarnier⁵⁷. Pel que fa a la resistència política a les Illes Balears, David Ginard⁵⁸ ha apuntat que des del final de la Guerra Civil i fins al 1948 existiren petits grups de resistència, actuant en la clandestinitat més absoluta, que a penes no podien cultivar cap casta de sociabilitat perquè la repressió policíaca els ho impedia. Això no obstant, aquests minúsculs grups continuaven alimentant la resistència sobretot a base de pamflets i publicacions, com ara *Nuestra Palabra* i *Mundo Obrero*. La pràctica desaparició d'aquests grups el 1948 és un simp-

⁵⁴ SBERT, Miquel, «Referències situacionals i poesia oral. A propòsit d'algunes gloses de Llorenç Capellà Garí», *Revista d'Estudis Baleàrics* 72-73 (2002), pàg. 265-274.

⁵⁵ BALLESTER, Alexandre (2004): «La darrera conferència. Pere Capellà un mestre del teatre», *Lluç* 839 (2004), pàg. 41-42.

⁵⁶ Sobre la repressió cultural: ALOMAR I CANYELLES, Antoni I. «La repressió franquista de la llengua i la cultura catalanes a Mallorca» a PAGÈS, Pelai, *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*, PUV, València 2004, pàg. 159-180.

⁵⁷ CORTÈS, Santí, *Manuel Sanchís Guarnier 1911-1981. Una vida per al diàleg*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València – Barcelona, 2002.

⁵⁸ GINARD, David, *La resistència antifranquista a Mallorca (1939-1948)*, Mallorca, 1991.

toma més del control que exercia l'Estat. Per altra banda, és important destacar també, a partir d'altres investigacions del professor Ginard, els models educatius i de repressió que el sistema posà en funcionament a les presons de presos polítics, sobretot de dones.

LES RESISTÈNCIES EN EL TERRENY DE L'ESCOLARITZACIÓ I DE L'EDUCACIÓ

Els valors entorn dels quals gira l'educació i els plantejaments socials d'aquestes pedagogies marcaren profundament l'esdevenidor d'aquesta etapa històrica. El model educatiu i els seus continguts foren el reflex del desconcert del sistema i de l'escenificació de les conviccions, tot en un clima general de censura, control i por. La icona preferida era la disciplina i la milícia (el ciutadà-soldat) i la jerarquització de la vida social. L'escola pública i els components formatius dels règim reflectien un sistema parternalista i populista en matèria social.

En l'àmbit educatiu, la potenciació de l'escola catòlica, col·legis i centres privats, la majoria confessionals, generà un paisatge i una xarxa educativa particular que l'Església gestionà i contraposà a l'escola pública. El nombre d'instituts de secundària era escassíssim –menys que durant la Segona República: de fet el 1939 només hi havia a Mallorca els instituts Ramon Llull (1936), l'Institut Joan Alcover, com a secció femenina de l'anterior (1939), i l'Institut Politècnic (1931); i havia desaparegut l'Institut Elemental de Felanitx (1934-1936)–; un panorama, només alterat amb la incorporació de les primeres escoles laborals o professionals –Escola Verge de Lluc (1949), l'Institut Laboral de Felanitx (1950) i l'Escola d'Aprenentatge Industrial d'Inca (1951). La xarxa educativa confessional millorà substancialment durant els cinquanta –Oratori de Sant Felip Neri, de Palma (1952), Col·legi de la Immaculada, El Terreno (1952) i el Col·legi de Sant Francesc (1953), entre d'altres– i la florida vocacional de joves seminaristes, religiosos i religioses va fer possible dos fenòmens d'educació postescolar: per una banda la recuperació dels models formatius tradicionals i morals; i, per altra, la incorporació de metodologies educatives innovadores, com ara l'escoltisme i els moviments especialitzats d'Acció Catòlica, com hem vist. Tot plegat, aquests vessants, a mig termini, feren possible la incorporació de nous compromisos i nous enfocaments de formació: el compromís obrer i nous plantejaments socials, com ara aquells que provenien dels sectors més sensibilitzats i oberts de l'Església, canalitzats en propostes concretes, com els Secretariats de Caritat i després Càritas. Aquesta església mateixa recuperava a Balears l'Escola de Magisteri (1948) i socialitzava els seus projectes educatius a través de la naixent Federació de Religiosos de l'Ensenyament –Fere (1957).

Per altra banda, s'ha de tenir present l'existència invisible d'un cert criptorepublicanisme encaminat a actuar sense fer cap manifestació d'hostilitat, però cercant

sempre aquelles complicitats i aquells components de sociabilitat entre republicans. D'aquesta manera emergia l'existència d'una nova militància cívica, perquè s'havia de triomfar en ambients hostils, en un escenari que ja no tenia res a veure amb la República, sinó amb una dictadura, sense llibertat d'associació, sense llibertat de pensament, sense llibertats suficients. Això no obstant, aquesta conjuntura serví per assajar models nous, fràgils, però amb la mirada posada en el futur. El model de lluita armada i d'enfrontament bèl·lic al sistema havia fracassat i només hi havia un camí alternatiu, créixer a partir del tronc comú de la dictadura per transformar-lo.

Finalment, val la pena apuntar que en el tombant del cinquanta moria o era a punt de desaparèixer bona part del paisatge del passat, com ara el gruix de l'associacionisme tradicional religiós; entrava en decadència el tradicionalisme, molt viu encara als quaranta. Fins i tot institucions socialcatòliques de pes, com ara diversos patronats socials i caixes rurals, que havien donat suport financer i alternatiu al moviment catòlic, també desapareixien, engolides per institucions més professionalitzades i amb una major capacitat financera. Fins i tot estava en crisi un determinat model de premsa de militància falangista i catòlica, en auge fins llavors. En contrast amb aquest món que es perdia, n'emergia un de nou, amb un protagonisme significatiu de l'associacionisme juvenil, amb els seus components educatius i de compromís cívic que portava associats⁵⁹, perquè la retòrica de les organitzacions del règim o els reclams massificadors de l'Església ja no seduïen prou la joventut del final dels cinquanta. Existia ja una nova forma de canalitzar la lluita a favor de la justícia social, els idealismes juvenils i, fins i tot, la nova conflictivitat laboral emergent. Des dels observatoris socials s'emetien els primers senyals d'alarma sobre el règim, malgrat la seva vocació de perpetuar-se. La renovació sorgia en el règim mateix i en l'Església, fonamentalment, com hem vist amb la introducció i la legitimització dels moviments juvenils de renovació educativa, sobretot a partir de la pedagogia activa i inductiva que partia de l'anàlisi de la realitat.

Finalment, tampoc no s'ha de menysprear la memòria personal, amb perspectiva, que ens han deixat els protagonistes mateixos, de diferents contextos i localitats⁶⁰.

⁵⁹ SUREDA, Bernat, «L'associacionisme juvenil a Balears. Aspectes educatius», a SERRA, S.; SUREDA, B., *Els joves...*, pàg. 51-71.

⁶⁰ SERVERA BLANES, Rafel, *Mirall de la memòria. Son Servera 1940-1950*, Lleonard Muntaner Editor, 1989.

2. El tardofranquisme: temps de canvi i d'oposició al model de societat totalitària (1960-1975)

ELS COMPONENTS MÉS SIGNIFICATIUS DE LES TRANSFORMACIONS SOCIALS A LES ILLES BALEARS

La metamorfosi que transformà profundament les Illes Balears a partir dels seixanta està directament relacionada amb el desenvolupament del fenomen turístic. Mallorca passà d'acollir 632.000 viatgers el 1960 a rebre'n 7.019.000 el 1973; a Eivissa es passà de 38.500 el 1960 a 1.544.000 el 1973; a Menorca de 13.500 a 478.000. La majoria d'aquests visitants arriben en vols xàrter, gràcies a la construcció d'aeroports nous; molt ràpidament es milloraren les carreteres i els ports. Augmentà de forma indiscriminada el nombre d'hotels, i, sobretot, aquest increment sistemàtic d'hotels dugué com a conseqüència una activitat constructora desenfrenada, amb demanda constant de mà d'obra, i la irracionalitat urbanística (massificació i pèrdua de qualitat mediambiental a canvi de rendiment econòmic).

La gran demanda de materials de construcció, de combustibles i de queviures que la producció insular no podia proveir, va fer disparar les importacions. Exceptuant Menorca, a les Illes no hi ha a penes indústria i el sector primari no produïa suficientment en relació a la demanda. Com a conseqüència d'això, entre 1960 i 1973 es crearen a les Illes Balears cent mil nous llocs de treball, el 90% dels quals pertanyien al sector serveis i a la construcció. El sector primari –l'agricultura– entrà en una fase de recessió i molts treballadors del camp –jornalers i petits propietaris– passaren a treballar al sector serveis. Els col·lectius tradicionalment vinculats a l'agricultura –Cambres Agràries, sobretot– entraren en una fase de decadència i deixaren de tenir el pes social que havien tengut fins llavors⁶¹. D'aquesta manera desapareixia la xarxa clientelar i una part significativa del teixit de dependències existents en el món rural illenc. El pes social de la pagesia disminuïa i, ben aviat, sorgiren noves organitzacions agràries, es formaren cooperatives i sorgiren sindicats de pagesos alternatius i minoritaris, amb la vocació de liderar projectes de socialització d'uns interessos que perdien pes en els mercats considerats com a moderns⁶².

L'economia turística va permetre un gran desenvolupament econòmic, però també generà desequilibris que encara s'arrossegueu. El consum de territori, la creació de fàbriques contaminants, la construcció sistemàtica d'hotels, l'acumulació desequilibrada de fortunes convertiren la maquinària turística en el motor de l'economia

⁶¹ FUSTER, Cristian, «Aproximació a les Cambres agràries locals. El cas de Capdepera», a SERRA, S., COMPANY, A., *El moviment associatiu...*, pág. 477-491.

⁶² MORRO, Mateu, *Pagesos*, Edicions Documenta Balear, Mallorca, 2005.

illenca. Això no obstant, sectors conscients de la situació començaren a reclamar racionalitat i defensa de la terra i del territori. Al començament de la dècada de 1970, el Col·legi d'Arquitectes havia creat una oficina d'informació urbanística i el *Diario de Mallorca* publicava, des de 1971, una pàgina setmanal dedicada a la «defensa de la natura»; tot plegat en un context internacional en el qual el desembre de 1972, les Nacions Unides declararen el 5 de juny Dia Mundial del Medi Ambient⁶³. Poc després, el 1973, prengué forma el primer moviment social de caràcter ecologista, amb el nom de Grup Balear d'Ornitologia i Defensa de la Naturalesa (GOB).

El *boom* turístic convertí les Illes Balears en un pol d'atracció de primer ordre a Europa. Però hi hagué diversos models de turistes. Només una minoria d'aquests disposava d'un poder adquisitiu alt i encara no existia una colònia significativa d'estrangers residents a les Illes. La majoria de turistes eren considerats viatgers «d'espardenya», de masses, amb poder adquisitiu baix, sense grans exigències, que visitaven les Illes atrets pel sol i la platja, però també per l'oferta d'oci que hi trobaven a baix preu. La joventut illenca no visqué al marge de tot plegat. A més, s'ha de tenir també present que Eivissa va ser un centre d'atracció especial per a la joventut contracultural. La invasió de *hippies* a Eivissa i Formentera tengué també conseqüències rellevants, en la mentalitat, els costums i els valors, entre d'altres motius perquè convertiren les Pitiüses en paradís de la droga, l'alcohol i la desestructuració⁶⁴.

Aquest nou model econòmic amb una demanda rellevant de mà d'obra provocà, entre el 1960 i 1974, l'arribada a les Balears 130.000 immigrants, la majoria procedents de les zones més deprimides de l'Estat espanyol (Andalusia, Extremadura, Múrcia). La població de les Illes passà dels 443.000 habitants del 1960 als 633.000 del 1975. D'aquesta forma les Balears incrementaren en un 42% la seva població, però l'augment va ser molt inferior a Menorca (28%) que a Mallorca (44%) o Eivissa (42%). Formentera tengué també un creixement més moderat (27%). En relació a l'increment de població cal destacar sobretot el que afectà Palma, amb un augment del 97% i es refermà el paper de capitalitat. No obstant això, el major increment es produí en el municipi de Calvià, amb un augment poblacional del 265%. En qualsevol cas, el més rellevant és destacar que la població illenca augmentà en el litoral, en els municipis costaners, i disminuí ostensiblement a l'interior. En el cas concret de Mallorca, els pobles del Pla passaren per una crisi, disminuí el nombre d'habitants, es reduí el mercat de treball i les expectatives de futur per

⁶³ Vegeu una versió divulgativa, en clau actual d'aquella decisió, feta per un historiadore: COLOMINAS, Agustí, «Els somnis de l'aigua», *Avui*, 11 de juny de 2007.

⁶⁴ CERDÀ, Joan, *La repressió franquista del moviment hippy a Formentera (1968-1970)*, Res Pública, Sant Jordi de ses Salines, 1999.

al jovent quedaren pràcticament eliminades. A aquesta transformació social vertiginosa molt ràpidament s'hi associà un univers de valors i una interpretació dels fets excessivament superficial i condicionada per les expectatives econòmiques i un concepte encara primari de qualitat de vida. La capacitat de resistència davant la hipoteca de la modernitat i la pèrdua d'identitat es mantingué sobretot en els municipis de l'interior, menys afectats directament pel fenomen turístic i amb una major capacitat crítica, gràcies a l'accés a l'educació superior i a la capacitació professional alternativa com a principal opció per aquelles famílies pageses o de classe mitja que decidiren donar estudis també universitaris als seus fills.

Com a conseqüència dels canvis socioeconòmics que es produïren durant aquests quinze anys, prengueren força diversos moviments socials que cal tenir en compte per entendre les noves perspectives que prendrà la societat illenca⁶⁵. El procés de noves urbanitzacions a les zones costaneres de les illes, però també en aquelles barriades que se derivaren del Pla General d'Ordenació Urbana, de Palma, de 1970, tengué com a resultat el sorgiment d'un nou paisatge urbà, amb alguns barris joves, vius i amb una gran urgència de trobar formes noves de participació ciutadana, un fet que donà com a resultat la consolidació d'un moviment veïnal reivindicatiu, com veurem⁶⁶. El creixement del nombre de treballadors al sector de l'hostaleria tengué com a principal conseqüència la vertebració d'un moviment sindical reivindicatiu, consolidat gairebé en paral·lel al del sector de la construcció i altres sectors vinculats als serveis. L'analfabetisme, la integració i les necessitats socials que es derivaven de l'allau migratori i de les noves exigències que generava el sector hotelier tengueren com a conseqüència el sorgiment d'iniciatives destinades a alfabetitzar, conscienciar i formar els treballadors. La primera etapa del desenvolupament turístic provocà una situació d'explotació laboral que donà lloc al sorgiment d'un proletariat en la massa de personal subaltern de les indústries turisticohoteles⁶⁷. A causa dels problemes d'integració es generaren noves iniciatives destinades, sobretot, a donar respostes a la nova demanda social que generava la gran massa de nousvinguts. Necessitats d'escolarització, de formació, de sindicació, de reunió, d'integració,... tot plegat urgències que es feien especialment difícils en el clima de dictadura que encara es vivia a l'Estat espanyol⁶⁸.

⁶⁵ BENNÀSSAR, Bartomeu, «L'impacte del turisme de masses a Mallorca els anys 60», a *Mallorca ara*, Fundació Emili Darder, Palma, 1987, pàgs. 63-71; CAPELLÀ, Llorenç, *Mallorca i el món obrer*, Palma, 1977; AMENGUAL, Maria Antònia; COCERA, Mònica, «El sindicalisme en el sector d'hostaleria en el municipi de Calvià des d'una perspectiva temporal», a SERRA, S., COMPANYY, A., *El moviment associatiu...*, pàgs. 373-382.

⁶⁶ *Els barris també som ciutat. Ciutat compromís de tots*, Federació d'Associació de Veïnats, Palma, 1992.

⁶⁷ GARCIA, A.; OBRADOR, F.; PÉREZ, J., «Cristians dins el sindicalisme de classe. Tres testimonis a la Mallorca dels anys 70», *Comunicació* 25 (1983), pàg. 23-35.

⁶⁸ BENNÀSSAR, Bartomeu, «Iniciatives socials i organització del clergat (1970-2000)», a SERRA, S., COMPANYY, A., *El moviment associatiu...*, pàg. 213-219.

Miquel Àngel Casanovas ha ponderat, amb encert, els resultats socials d'aquesta transformació i n'ha destacat el pas d'una societat tradicional i catòlica a una de caràcter plural i relativista des del vessant ètic; les dificultats i l'hostilitat que provoca en una societat catalanoparlant la integració dels castellanoparlants, primer, i dels estrangers, després. Els canvis, tanmateix, es manifesten en la introducció de noves formes de vida, una nova mentalitat i una metamorfosi lenta dels valors de la persona, tot plegat en el context d'una societat consumista⁶⁹. Per altra banda, també es constata una incipient obertura europeïsta entre els sectors dirigents de la societat illenca que, el 1959, celebrà les «Jornades Europees de Palma» amb l'objectiu de despertar la consciència europeïsta després del Tractat de Roma, de 1957.

EL NOU CLIMA SOCIAL I POLÍTIC A LES BALEARS DURANT EL DARRER FRANQUISME

A partir de 1960, amb el nou clima social i econòmic, educació comença a ser sinònim de compromís social, polític i cultural. És a dir aposta a favor d'un plantejament social i cívic concret, adequat als nous temps i a les noves exigències socials. El franquisme com a ideologia i com a estructura de poder hegemònic era en procés de degradació i d'agonia, tot i que persistia tot el seu aparell extern. En els diferents àmbits de debat i de socialització hi creixia un nou model de societat, la utopia d'una societat democràtica i d'una societat amb exigències clares d'igualtat social.

Com a compromís social, ja hem vist que entre 1960 i 1975 es produí un canvi social de dimensions noves. La justícia social, els drets dels treballadors, els drets humans, els drets dels més necessitats comencen a tenir preferència sobre altres drets i llibertats. La societat que aflora està marcada pel compromís des de la lluita sindical, la millora de les condicions laborals dels treballadors, la formació i l'alfabetització de les capes populars⁷⁰.

Educació social significa també compromís polític. Les associacions, els grups confessionals, els partits polítics a l'exili i les noves organitzacions civils assumiren un paper de sociabilització i de socialització de compromís de canvi polític. Gairebé tots són conscients que és necessari treballar per construir una nova realitat política a l'Estat espanyol que passa, necessàriament, per comprometre els ciutadans en el procés de canvi polític. Aquest clima de transformació es detecta des de diferents àmbits, amb la implicació del que podríem anomenar la societat civil.

⁶⁹ CASASNOVAS, M.A., *Història de les Illes Balears*, Mallorca, 1998, pàg. 394.

⁷⁰ BENNÀSSAR, Bartomeu, *Procés al turisme: turisme de masses, immigració, medi ambient i marginació a Mallorca (1960-2000)*, Leonard Muntaner Editor, Palma, 2001.

Finalment, l'educació es vertebrava, també, des del compromís cultural. Els intel·lectuals, les entitats culturals (mitjans de comunicació, editorials, etc.), les associacions ciutadanes i el món de la cultura en general s'impliquen cada cop més en el procés pedagògic d'incorporar la ciutadania en la creació d'un model social nou. L'educació i la formació implica cada vegada més sectors amples de la població⁷¹. A l'empara de la Llei d'Associacions, de 1964 des de les estructures de comandament del «*Movimiento*» intentaren controlar i organitzar les societats urbanes a través de les Associacions Familiars, depenents de la Delegació de Família. Grups independents i aquells ciutadans més sensibilitzats políticament i cívicament ben aviat promogueren una alternativa a aquelles organitzacions oficials i crearen les Comissions de Barri. Aquestes plataformes, a partir de 1973 sobretot, serviren per gestar un nou sindicalisme, que acabaria formant Comissions Obreres, i donant cobertura als partits polítics en la clandestinitat i creant plataformes de participació en els barris perifèrics de Palma i les principals poblacions de Mallorca i de Menorca.

EL DETERIORAMENT DELS INSTRUMENTS DE FORMACIÓ DE L'ESTAT

Durant aquest període es detecta la decadència de les iniciatives esportives i lúdiques del règim. La pèrdua de credibilitat i la fallida del model tradicional es constata amb l'escassa participació del jovent en les organitzacions governamentals. La Secció Femenina deixa de tenir un paper rellevant; les organitzacions rurals i agràries perden efectius i les cambres i sindicats verticals perden la credibilitat i la força com a protectors de les necessitats socials dels pagesos. Els ajuntaments eren un reducte, ja massa obsolet, per a persones vinculades al règim i que es resistien a perdre el poder. La maquinària del règim responia al perfil d'un Estat envellit, desgastat i caricaturitzat, sense capacitat suficient per plantar cara, ni contrarestar les forces emergents. L'arquitectura oficialista semblava intacta perquè es mantenia la litúrgia tradicional a l'escola, a la parròquia, al sindicat, a les organitzacions familiars (Pares de Família), però tothom començava a percebre durant els seixanta que els joves no estaven polititzats segons exigien els cànons del sistema, sinó que més aviat començaven a ser crítics amb un sistema polític que, en la seva versió provincial, semblava un model excessivament obsolet, buit i sense cap capacitat d'estimular les emocions ni les conviccions.

Pel que fa a l'Organització Juvenil Espanyola (OJE)⁷², el 1960 continuava controlada per la Delegació Provincial de Joventut –regida pels *Principios Fundamentales*

⁷¹ PAYERAS FEMENIAS, Miquel, *Les utopies esvaïdes. Crònica política de la transició democràtica a les Illes Balears 1974-1978*, Edicions Cort, Mallorca, 1999.

⁷² CAÑABATE, J.A., «Aproximació a l'estudi de l'Organització Juvenil Española (OJE) a Mallorca durant els anys 70», *Recerques* 36, pàg. 165-185.

del Movimiento Nacional— però en els anys 70 ja havia iniciat un procés de democratització interna rellevant. La OJE apareix, sobretot, com un moviment juvenil destinat a activitats de temps lliure i gestionava una part de les infraestructures oficials d'estiu. Ja durant els seixanta mantenia una forta competència amb el Moviment Escolta i Guiatge de Mallorca i altres organitzacions, sobretot parroquials. Hi havia grups d'OJE a Palma, Lluçmajor i Inca, entre d'altres localitats. Els anys setanta es comença a manifestar la pluralitat ideològica al seu interior. Des del règim mateix començaven a ser conscients que calia crear noves organitzacions juvenils. Per altra banda, hi havia diversitat de compromisos socials, polítics i culturals dels seus líders. Com a conseqüència d'això els seus principals capdavanters a poc a poc faran opcions: uns pel nacionalisme, altres pel compromís cívic, altres per la política, la cultura o el món sindical i obrer. De fet, existien altres organitzacions juvenils, totes en l'òrbita del règim, entre les que destacaven l'Organització d'Estudiants Universitaris (OEU) i l'Associació de Joves Treballadors (AJT)⁷³. Aquestes organitzacions van ser el cau des del qual molts estudiants pogueren desenvolupar un cert activisme. Així mateix, també es formaren nous líders sindicals a la clandestinitat. A la AJT hi havia joves anarquistes, comunistes, socialistes, que intentaven minar la realitat oficial des de dintre de les organitzacions sindicals del règim mateix. L'Organització Juvenil Espanyola Femenina va fracassar arreu de l'Estat. En canvi, a Mallorca és menester tenir en compte el paper d'alguns grups de dones formades a la Secció Femenina, que generaren models de sociabilitat noves, com ara el *Círculo Medina*⁷⁴. Encara el 1960, la Diputació Provincial atorgà la medalla d'or a la Secció Femenina. Pel que fa a les organitzacions sindicals verticals —controlades pel règim— es convertiren en espais de sociabilitat i de transformació davant les noves exigències socials i laborals de la població treballadora a les Illes Balears. Fins al decenni de 1960 pràcticament no hi hagué reivindicacions obres de caràcter públic i les organitzacions sindicals estaven fortament controlades internament. Va ser al final del decenni dels seixanta, arran de la formació de contingents significatius d'obres a l'hostaleria, els serveis, la construcció, etc., tots ells ja suficientment rellevants, quan es féu cada cop més necessària la formació de líders obrers, la consolidació dels advocats laboralistes, i la lluita a favor dels drets dels treballadors. Al final de 1960 es constituïren, encara il·legalment, els primers sindicats com ara USO o CCOO⁷⁵. Les Cambres Agràries, enteses com organitzacions de propietaris i treballadors del camp, deixaren de tenir el paper que havien

⁷³ CAÑABATE, J.A., «Aproximació a l'estudi de les assemblees de joves, l'Organització d'Estudiants Universitaris (OEU) i l'Associació de Joves Treballadors (AJT) a Mallorca», dins *La Transició a les Illes Balears*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balearics, 1998, pàg. 247-264.

⁷⁴ LLITERAS, Antoni; RUBIO, Cristina, «El Círculo Medina de Palma de Mallorca (1957-1977)», a SERRA, S.; COMPANYY, A., *El moviment associatiu...*, pàg. 513-525.

⁷⁵ Sobre aquest context a Mallorca, vegeu GINARD FÉRON, David, «La repressió franquista contra el moviment obrer a les Illes Balears», a PAGÈS, Pelai, *Franquisme i repressió...*, pàg. 295-316.

tengut des de 1939. Amb els nous sistemes de cultiu, amb el declivi de l'agricultura, amb la mecanització, etc. els pagesos crearen noves organitzacions i s'impulsaren, sobretot, les cooperatives agrícoles o els sindicats de pagesos, encara il·legals.

Els mitjans de comunicació del règim (premsa, ràdio i televisió), fins al 1966, amb la nova llei de premsa, havien estat sotmesos a la censura i estaren fins llavors fortament controlats. A partir de 1966 hi ha una certa liberalització, tot i que encara alguns diaris foren objecte de control, especialment al final de la dictadura. El sistema comptava amb el diari *Baleares*, el de major tirada de les Illes. Sortia cada dia, a excepció del dilluns, que ho feia la *Hoja del Lunes*, també vinculada a les organitzacions estatals. Pel que fa a la ràdio, disposaven de Radio Juventud (Palma, Inca i Felanitx). A partir de 1960, TVE inicià les seves emissions a Mallorca. Amb l'arribada de la televisió, primer sobretot als llocs públics (bars, clubs, locals socials d'entitats diverses) i a poc a poc a totes les cases, la informació diària adquirí un protagonisme d'una magnitud que mai no havia tengut. Amb l'arribada de la televisió, la informació estava a l'abast diari dels ciutadans de les Illes Balears –i d'arreu de l'Estat. No obstant això, es posà de manifest, encara més, la necessitat i la precarietat de formació, però, sobretot, cal destacar que els ciutadans obtenien així una nova visió i una nova versió més plural, oberta i universal de la realitat, almenys en relació a la que havien tengut fins llavors. En certa manera s'iniciava un procés imparabile de penetració d'idees i visions noves, i una obertura a la realitat inimaginable en el tancament en què la població havia viscut des de la Guerra Civil.

Les organitzacions de lleure i esport del règim entraren, també, en un procés de decadència. L'esport dependent de les organitzacions del règim es limitava només a l'esport escolar i a algunes organitzacions de competicions esportives cada cop més minoritàries. El 1975 pràcticament ja havia desaparegut com a competició d'Educació i Descans, i restava encara la regulació de les competicions d'esport base que depenien dels departaments de joventut.

Pel que fa a les iniciatives educatives depenents de l'Estat val la pena ponderar l'impuls que es donà a la formació reglada, sobretot professional, la dinamització d'iniciatives de formació com ara: Institut Laboral de Felanitx (1950), Institut Laboral de Ciutadella (1962), etc. Per altra banda, s'ha de tenir en compte, igualment, el paper de la Junta Central d'Informació, Turisme i Educació Popular. Aquesta entitat tengué cura de promoure iniciatives destinades a millorar la formació de les capes populars de la població (biblioteques, etc.). El servei de publicacions oficials es mantenia ben actiu, de tal manera que servien llibres als clubs i entitats que disposaven de biblioteques, i ho feien a través del Servicio Informativo Español i Ediciones del Movimiento⁷⁶.

⁷⁶ Vegeu *Bellpuig Boletín Informativo Club Llevant*, setembre de 1969, pàg. 154: «Biblioteca».

LA SEMIDEPENDÈNCIA DE L'ESTAT: EL TELECLUB, UNA INICIATIVA D'EDUCACIÓ SOCIAL EN EL MÓN RURAL.⁷⁷

Les zones rurals de l'Estat espanyol, sobretot les poblacions més petites, arran de la guerra havien quedat totalment marginades a nivell cultural i fora dels circuits de la informació. No disposaven de locals socials, a penes no els arribava la informació escrita i l'alfabetització era escassa. Només l'Església hi continuava mantenint una presència, però a voltes fins i tot escassa. El teleclub, com a iniciativa de l'estat, va ser creat als seixanta com a model de sociabilitat per recuperar contingents de població que havien quedat aïllats. Una experiència versemblant amb protagonistes diferents i uns resultats també clarament oposats van ser els cineclubs de les Illes Balears, a partir de 1953. Entre aquesta data i el 1975 se n'havien creat 29⁷⁸.

Al començament del decenni de 1960, el procés migratori, des de les zones rurals a les grans ciutats, era cada cop més galopant, els joves emigraven a les zones turístiques, altres contingents marxaven a Alemanya, Bèlgica o Suïssa. El procés de despoblació rural era un fet inqüestionable per manca de recursos econòmics i per la impossibilitat de realitzar estudis secundaris o universitaris. No debades aquells anys, i fins als setanta, els centres d'ensenyament secundari que gaudien encara de més predicament eren els internats, generalment dependents d'ordes religiosos.

El primer teleclub espanyol es creà, el 1964, a Montilla la Seca (Zamora) i el primer que s'activà a Mallorca va ser el de Ruberts (1966), un nucli de població reduïtíssim, sense recursos humans ni materials. A les Illes Balears, els teleclubs es crearen generalment conjuntament amb l'Església catòlica. Sovint els capellans de les poblacions petites foren els principals interessats a dinamitzar i controlar aquestes iniciatives, de fet en molts casos oferien els locals socials i tenien cura dels continguts que es desenvolupaven. A partir de 1968 es crearen els de Valldemossa, Son Macià, S'Arracó, Sant Joan, Pina, Sineu, Manacor, Fornalutx i Maria de la Salut. El 1969, els de Ses Salines, Petra, Ariany, Estallencs, Costitx i Lluc. Entre 1966 i 1978 se n'obriren a Mallorca un nombre de 33. N'hi havia de tres tipus, de teleclub (local, comarcal i pilot) tot formant una xarxa. Disposaven de material conjunt (projectors de diapositives, magnetòfons, etc.) que sovint havien de compartir entre tots els centres. Cada teleclub era regit per una junta directiva, amb un monitor encarregat d'organitzar i de controlar les activitats que es duïen a terme. El 1972, a Mallorca hi havia 42 monitors, 22 dels quals tenien estudis superiors. Destaca la

⁷⁷ PUJALS, M., «La proposta associativa del darrer franquisme: els Teleclubs», *Lluc* 812 (1999), pàg. 14-16; PUJALS, M., *Els Teleclubs a les Illes Balears*, Edicions Documenta Balear (*Menjaments* 69), Mallorca, 2006.

⁷⁸ PUJALS, M., «Els cineclubs a les Illes Balears», a SERRA, S., COMPANYY, A., *El moviment associatiu...*, pàg. 221-239.

presència de mestres d'escola que sovint continuaven la tasca educativa fins i tot fora de l'escola a través del teleclub, i de capellans. Aquell any de 1972 encara hi havia a Mallorca 29 teleclubs, amb un total de 7.143 persones afiliades.

Margalida Pujals ens resumeix les característiques d'aquestes associacions: «Tal com el seu nom indica, aquestes associacions varen mantenir una estreta relació amb el fenomen televisiu que va copsar l'actualitat dels anys seixanta. Hem de tenir present que en aquells anys el televisor era un element de luxe, al qual moltes famílies no tenien accés i el fet de poder gaudir-en a través d'una quota de soci minsa va contribuir a popularitzar els teleclubs. Al voltant de la televisió es reunien famílies i grups de joves que trobaven en aquests locals un lloc on compartir vivències i conèixer el que un mitjà de cobertura mundial els oferia. A més, el teleclub donava la possibilitat de gaudir de funcions teatrals i projeccions cinematogràfiques, tenir accés a un important fons bibliogràfic, assistir a vetllades musicals, conferències, excursions, visites culturals, competicions esportives, etc. A través d'aquestes reunions sovint sorgiren grups d'acció a favor de la millora dels nuclis més desfavorits, per la qual cosa els teleclubs foren mitjans de conscienciació social i potenciació de la sociabilitat»⁷⁹.

En el terreny de l'educació social aquesta iniciativa, juntament amb molts centres culturals, clubs de dinamització cívica, associacions de veïns, clubs parroquials, etc. es convertiren en eixos d'alfabetització, de confrontació, espais comunitaris en els quals es formaren líders, es generaren iniciatives pedagògiques, s'impulsaren activitats de lleure i esportives, es reprengueren iniciatives culturals (certàmens literaris, festivals de cinema, cinefòrums, festivals de música, etc.), es dinamitzaren petites publicacions i òrgans informatius, la majoria dels quals vertaderes escoles d'aprenentatge social i de compromís cívic, tant a nivell rural com urbà. Per ventura, el significat més interessant del teleclub s'ha d'entendre des del punt de vista del compromís cívic que permeté a un gruix considerable de joves que, a través d'aquesta casta d'organitzacions, tingueren l'oportunitat de despertar i d'entrar en contacte amb una realitat nova, i gràcies als mitjans que tingueren pogueren enfortir i consolidar lideratges nous en les comunitats rurals.

LES INICIATIVES EDUCATIVES DINAMITZADES DES DE L'ESGLÉSIA CATÒLICA

Durant el decenni de 1960, com a conseqüència dels canvis socials i econòmics que es produïren a les Illes Balears, l'Església catòlica sofrí també una gran transformació interna. La celebració del Concili Vaticà II (1962-1965) donà un impuls

⁷⁹ PUJALS, M., «La proposta associativa del darrer franquisme: els Teleclubs», *Lluc* 812 (1999) pàg. 14.

nou als plantejaments renovadors i l'Església féu una opció clara a favor del poble⁸⁰. L'Església deixava de considerar-se l'únic àmbit moral de la societat i el referent religiós perdé aquella força i aquell contingut de control que havia tengut en el passat.

Tot i que persistien els grups i els col·lectius religiosos tradicionalistes, els catòlics deixaren d'identificar-se amb els valors de cristiandat tradicionals. L'Església apareix en la societat com un referent més, en una societat cada cop més plural i dinàmica, secularitzada i deslligada del poder eclesiàstic⁸¹. Els costums religiosos del passat desapareixeren, la pràctica religiosa disminuí i l'augment del nivell cultural de la societat provocà també actituds crítiques respecte a la jerarquia i als elements de poder clerical.

Les parròquies deixaren de ser l'únic referent sociocultural sobretot a nivell urbà, tot i que es crearen noves parròquies a Palma i a les zones perifèriques o turístiques. Així mateix es creà un perfil nou de parròquia urbana i perifèrica amb un grau d'implicació i de compromís social considerable, i amb la voluntat de liderar projectes i dinàmiques cíviques. Només a tall d'exemple val la pena destacar algunes parròquies semiurbanes com ara la de Sant Joseph del Terme, a s'Indioteria, una parròquia que des dels seixanta s'ha caracteritzat per liderar els moviments cívics locals, a partir del Club Jovent (1971)⁸², o les parròquies urbanes de Santa Catalina Thomàs⁸³ o l'Encarnació⁸⁴, entre d'altres. Aquesta darrera ha estat icona del compromís, referència per al cristianisme urbà més exigent i plataforma de socialització educativa (escoltisme), social (drets humans i justícia i pau) i socialcristiana, entesa com a espai d'encontre i de vivència. Aquesta mateixa anàlisi es podria fer extensiva també a algunes parròquies no urbanes especialment emblemàtiques durant els seixanta i setanta, com ara Sóller, Manacor o Pollença⁸⁵. Els ordes religiosos s'especialitzaren sobretot en l'ensenyament reglat i potenciaren els centres de segon ensenyament. Franciscans, Jesuïtes, Germans de la Salle, Teatins, Germanes de

⁸⁰ FULLANA, Pere, «L'Església mallorquina: caixa de ressonància d'una societat en procés de canvi (1960-1965)», *Comunicació* 111-112 (2005), pàg. 71-83. Una visió més general des de la perspectiva de l'Estat espanyol a RAGUER, Hilari, *Réquiem por la cristiandat. El Concilio Vaticano II y su impacto en España*, Ediciones Península, Barcelona, 2006.

⁸¹ FULLANA PUIGSERVER, Pere, «Les associacions catòliques a Mallorca (1875-1965)», a SERRA, S.; COMPANY, A., *El moviment associatiu a les Illes Balears des del final del segle XIX fins a l'actualitat. XIX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2001, pàg. 130-135.

⁸² GINARD BUJOSA, A.; FEMENIA AVILA, J., *Sant Josep del Terme (1878-2003). Crònica de 125 anys de la parròquia*, Palma, 2004, pàg. 265-279.

⁸³ DD.AA., *50è aniversari de la parròquia de Santa Catalina Thomàs i Barriada de Bons Aires: 1938-1988*, Palma, 1988.

⁸⁴ *Naixement i presència d'una parròquia: l'Encarnació 1962-1996*, Parròquia de l'Encarnació 1996. *9 anys d'Escollisme a la Parròquia de l'Encarnació de Palma 1963-1971*, Palma de Mallorca, 1971.

⁸⁵ Pel que fa a les parròquies rurals només comptam amb algunes monografies d'interès: ESTELRICH, Josep, *La parròquia de Sant Joan (1900-1993)*, Mallorca, 1993; SERRA, Ramon, *Es Capdellà i la seva església*, Calvià, 2002.

la Puresa, entre d'altres crearen grans centres escolars i esdevingueren un poder educatiu. D'aquest període s'ha de significar, no obstant, el compromís amb el país de dos centres educatius emblemàtics, Pius XII, promogut pels Carmelitans, i Sant Josep Obrer, promogut per mossèn Sebastià Arrom, llavors rector de la parròquia homònima, de Palma⁸⁶.

Per altra banda, les associacions catòliques –sobretot l'Acció Catòlica– creades o impulsades a la postguerra entraren en un procés de crisi, però l'Església dels seixanta comptava amb una organització sòlida i amb un poder de convocatòria envejable, atès que les parròquies mantenien encara un gran ascendent social, amb locals, teatres, sales, clubs, vicaris joves, grups teatrals, etc.⁸⁷. En aquell context, s'impulsaren, com hem vist, els teleclubs en les poblacions rurals; es potenciaren grups juvenils parroquials, nous grups esportius relacionats amb les institucions religioses, i molts catòlics iniciaren un compromís nou en les entitats ciutadanes (associacions de veïnats, entitats culturals, socials, etc.). Per altra banda, els grups d'Acció Catòlica donaren pas als col·lectius especialitzats: Germandat Obrera Catòlica, Joventut Obrera Catòlica, Joventuts d'Acció Rural Catòlica i l'Acció Catòlica Obrera, grups minoritaris cada cop més actius, amb una nova consciència social, que prengueren postura a favor dels canvis socials i del compromís en la transformació de la societat, a partir de les conviccions religioses⁸⁸. Joan Josep Matas ha destacat que l'aportació més rellevant d'aquests grups es pot resumir amb la proposta de formació i de reflexió crítica davant la realitat; la participació de la militància catòlica en la creació i el desenvolupament de plataformes sindicals clandestines i la participació en campanyes compromeses en el desgast del règim⁸⁹. En aquesta anàlisi s'hi hauria d'incorporar el fenomen de sensibilització i desvetllador que dugueren a terme les Germandats Obreres a les zones rurals de les Illes, com ha posat de manifest Climent Garau Arbona, un militant actiu dels cinquanta que sabé compaginar cristianisme, democràcia i justícia social⁹⁰.

Alguns grups tradicionals, com ara les Congregacions Marianes mantengueren una certa capacitat d'adaptació als nous temps: durant aquests anys tengué una rellevància excepcional la Congregació Mariana de Palma, que organitzà conferències sobre la joventut (1960); promogué anàlisis sociològiques sobre la joventut mallorquina, impulsà espais de debat ciutadà, etc. En aquest terreny, segurament

⁸⁶ ARROM COLL, Sebastià, *Sant Josep Obrer 1951-1997*, Fundació Col·legi Sant Josep Obrer, 2004.

⁸⁷ FULLANA, Pere, «L'Església de Mallorca durant el darrer franquisme: repressió, resistències i canvis (1960-1975)», PAGÈS, Pelai, *Franquisme i repressió...*, pàg. 245.

⁸⁸ Un ressò d'aquesta acció cívica cristiana a Mallorca es pot seguir a LÓPEZ CRESPI, Miquel, *Cultura i transició a Mallorca*, Mallorca, 2006, pàg. 38-44 («1962: El Concili Vaticà II en la lluita antifranquista»).

⁸⁹ MATAS, Joan J., «El moviment associatiu catòlic...», pàg. 210.

⁹⁰ GARAU ARBONA, Climent, *Sant Mateu (Pregó 2003)*, Ajuntament de Bunyola, Mallorca, 2003.

L'Escoltisme va ser una de les iniciatives d'educació informal i no reglada que es dinamitzaren en el si de l'Església que tengué més ressonància durant els decennis de 1960 i 1970⁹¹. Durant els seixanta, l'escoltisme es convertí en peça fonamental del compromís juvenil de l'Església, sobretot en les parròquies joves de l'eixample i la perifèria de la capital. Així, el 1960, s'inaugurava el temple de la parròquia de Sant Josep Obrer en una zona fronterera amb una barriada popular, obrera i immigrant. El 1961, s'hi constituí un Agrupament Escolta que nasqué de la necessitat de tenir una forma d'educar festiva, activa i extraescolar per als adolescents i joves d'una barriada que tenia manca d'infraestructures educatives escolars, socials i religioses. Ben aviat hi funcionà una escola (1952), una escoleta de pàrvuls (1955), es dugué a terme l'obra del temple parroquial (1958-1960) i poc després es bastí un col·legi, inaugurat el 1967, que disposava d'un camp d'esports d'una altíssima qualitat i el 1968 s'hi inicià la construcció d'una piscina olímpica, gràcies a la qual el 1972 es creà el Club Natació Sant Josep.

L'Església Catòlica a Mallorca, des de 1953 deixà de comptar amb un diari propi. *El Correo de Mallorca* (diari confessional des de 1913) s'havia fusionat amb *La Almudaina* i s'havia creat la nova capçalera titulada *Diario de Mallorca*. El principal òrgan d'informació de l'Església a les Illes va ser Ràdio Popular, fundada el 1959. Durant els anys seixanta tengué una gran penetració social, sobretot a través de programes de divulgació popular (com ara «Les Rondalles Mallorquines»), es consolidà com un mitjà socialitzador i de comunicació dels corrents socials i polítics que emergien a la Mallorca dels seixanta, sense deixar de ser una ràdio confessional, dirigida per clergues. A partir de 1968, la revista *Lluc* es convertí en una de les publicacions compromeses amb els nous corrents culturals illencs, en col·laboració amb l'Obra Cultural Balear⁹².

En el si d'aquesta Església hi sorgiren nous grups o col·lectius, amb una clara vocació social i més tard de resistència⁹³: Càritas, l'Escola d'Assistents Socials (1959), la Residència de Sant Pere per a joves treballadors, amb seu a l'edifici del Seminari Vell, llavors deshabitat (1960). Alguns instituts religiosos feren una opció clara pel compromís social i polític, com ara les Germanes de la Caritat i l'Institut de Missioneres Seculars, sobretot. Aquesta institució, formada per dones que mantenien un

⁹¹ MARCH MANRESA, M., SUREDA GARCIA, B., «La renovación del método educativo en las asociaciones juveniles católicas en los años sesenta del siglo XX», *Revista Historia de la Educación* 22-23, 2003-2004, pàg. 123-138.

⁹² LLABRÉS, Pere-Joan, «La revista *Lluc*. Vint-i-cinc anys en català», XII Jornades...

⁹³ A Mallorca el perfil de lluita des de l'interior de l'Església és equiparable en alguns casos al Principal, en l'estil de mossèn Josep Maria Vidal i Aunós: MARTINEZ HOYOS, F., «Un sacerdot contra el franquisme: Vidal i Aunós», a DD.AA., *Església, societat i poder a les terres de parla catalana*, Actes del IV Congrés de la CCEPC, Vic, 20 i 21 de febrer de 2004, *Cossitania* 2005, pàg. 339-349.

compromís personal i de grup, havia estat fundada el 1940, però el 1968 feren una opció col·lectiva pel compromís social, cultural i polític, a partir d'una concepció dinàmica de la fe, d'un compromís en el qual la fe només té sentit com a servei i resposta al moment en el qual es viu. Crearen l'Escola de Formació Social –situada en el carrer Mar 6, de Palma⁹⁴. Per altra banda també s'ha de tenir present el compromís polític i sindical d'aquesta Església, de fet l'Organització Comunista d'Espanya –Bandera Roja– (1969) es va crear sobretot amb militants cristians, compromesos amb la transformació social i política de la realitat. El 1972 es creà la plataforma Cristians pel Socialisme. Es dinamitzaren també Comunitats Cristianes de base, algunes de les quals han persistit fins a l'actualitat⁹⁵.

La manca de drets sindicats, de reunió i de reivindicació va fer que bona part dels cristians interessats en la transformació de la realitat social s'involucraren, inicialment, en els sindicats verticals (Unió de Tècnics i Treballadors) i en els espais de reivindicació que permetien aquestes organitzacions, llavors ja en una fase de descomposició. Els anys de màxima tensió i de mobilització van ser, sobretot, entre 1970 i 1975. La crisi econòmica de 1973, accelerà i encrespà encara més aquesta lluita. Es creà la Unió Nacional de Tècnics i Treballadors d'Hostaleria⁹⁶ que tengué una especial incidència en la reivindicació obrera del sector, almenys fins al 1975.

Després d'una etapa en la qual l'Església es dedicà a preservar moralment els catòlics i els illencs contra l'amenaça moral del turisme, ben aviat, ja al final del decenni de 1960, aquesta mateixa Església creà una Delegació Diocesana de Turisme i plantà cara als problemes de caràcter religiós i social que generava el turisme de masses, la immigració massiva de treballadors i la convivència amb els illencs. Alguns dels clergues que havien treballat al Tercer Món i que havien participat, sobretot, en els primers debats sobre teologia de l'alliberament al Perú, com Bartomeu Bennàssar o Jaume Santandreu⁹⁷, ben aviat encaminaren la seva acció i el seu compromís de justícia social a aquells col·lectius als quals se'ls negava visibilitat⁹⁸.

⁹⁴ GINARD I FÉRON, David, *L'oposició antifranquista i els comunistes mallorquins (1939-1997)*, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1998, pàg. 140.

⁹⁵ GINARD I FÉRON, David, *L'oposició antifranquista i els comunistes mallorquins (1939-1997)*, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1998, pàg. 140-141. Vegeu també MEROÑO, Pere, *Història del sindicalisme nacional als Països Catalans (1958-1989)*, Edicions El Mèdol, Tarragona, 2001, pàg. 44-45.

⁹⁶ COMAS FERRAGUT, Albert; HUGUET AMENGUAL, Joan; SANTANA MORRO, Manel, *Història de la UGT a les Illes Balears. Un segle de vida sindical*, Documenta Balear, Palma, 2004.

⁹⁷ Jaume Santandreu oficià un funeral al Che Guevara, poc abans de deixar el Perú, el 1967, tot un gest de compromís amb la causa de la revolució i de la transformació social.

⁹⁸ Sobre el context d'aquest despertar de l'Església mallorquina, a BENNÀSSAR, B.; LLABRÉS, P., «Església a Mallorca i poble de Mallorca», a DD.AA., *Mallorca ara*, Fundació Emili Darder, Mallorca, 1987.

El principal problema que hagueren d'afrontar aquests col·lectius sensibilitzats socialment va ser la posada en funcionament d'àmbits i espais d'acollida per als immigrants. Es crearen Acolliments a l'Arenal, Palmanova i Sant Agustí (Palma). La temàtica laboral i social que generava el turisme, el treball a l'hostaleria i als serveis en general van començar a ser analitzats en clau cristiana, i de compromís amb la realitat. La represa d'aquestes propostes coincidí amb la crisi de 1973, quan grups d'Església a través de Càritas posaren en marxa aquests centres d'acollida per a treballadors. L'objectiu d'aquests centres era crear un punt de trobada on els treballadors d'hostaleria es poguessin reunir i compartir les seves problemàtiques laborals i socials; oferir acollida als immigrants que es trobaven sols i lluny de la família, crear consciència obrera i sensibilitzar els treballadors sobre els seus drets laborals i estimular-ne la seva defensa. Fins a l'arribada de la democràcia, els acolliments funcionaren a manera de locals socials de la clandestinitat sota el paraigua de Càritas, atès que els sindicats encara no eren tolerats; però també com a assessoria jurídica laboralista i d'allà en sorgí la idea de publicar la *Guía del trabajador de hostelería*, perquè els treballadors d'aquest sector coneguessin els seus drets i deures. Més tard, el 1976, d'aquella iniciativa n'emergí el Col·lectiu la Sapiència per a marginats.

La conseqüència més immediata va ser el compromís de formació, d'acollida i de lluita a favor dels drets dels treballadors. Evidentment, aquesta tasca va estar directament relacionada amb la lluita sindical, amb el treball que duïen a terme advocats laboralistes i amb les plataformes que debatien la reforma política.

LES DINÀMIQUES DE CONFRONTACIÓ I D'OPOSICIÓ CIVIL AL RÈGIM

La realitat associativa de les Illes Balears durant aquest període ens permet fer una ullada a les principals iniciatives, als compromisos i les inquietuds de l'època. A partir d'aquesta realitat és possible entendre els valors dominants, però sobretot analitzar els valors emergents, els valors de canvi i els eixos a través dels quals s'acabaria articulant la nova societat illenca.

El comportament de la xarxa civil, davant la metamorfosi social i la perspectiva d'un canvi de model social i polític té diversos components i es pot agrupar en diferents eixos, el conjunt dels quals ens permet adonar-nos dels valors i les perspectives a mig i llarg termini d'aquesta acció aparentment sense cap altra pretensió que sembrar i esperar-ne els fruits. Un primer grup d'iniciatives recollia les inquietuds i les sensibilitats culturals i educatives que, en una conjuntura de recuperació econòmica i de major expectativa social, emergien de forma renovada. Així prengué forma una nova xarxa associativa de caràcter cultural, en la qual destacava la creació i el protagonisme de l'Obra Cultural Balear (1962⁹⁹) i la

capacitat de socialització de la Casa Catalana. Per altra banda, persistia un teixit d'entitats culturals sòlides i amb tradició, que necessiten una anàlisi des del vessant del compromís. Ens estam referint a entitats ben vives durant les dècades dels seixanta i els setanta com ara La Unió, Societat Cultural i Esportiva (Sóller, 1961); el Cercle Artístic (Ciutadella, 1964); el Cercle Recreatiu (Felanitx, 1966); el Cercle Sollerí, Societat Esportiva i Cultural (Sóller, 1966); el Club Punta Arabí (Santa Eulàlia del Riu, 1966); el Casino del Mar (Bendinat, 1967); el Centre Cultural i Recreatiu des Mercadal (1967); el Club de Leones de Mallorca (Palma, 1967); el Centre de Cultura (Es Castell, 1968); el Club Cultural de Campos (1968); el Club Artístic Esportiu de Paguera (Calvià, 1969)¹⁰⁰; l'Agrupació Cultural de Campanet (1969); el Club Cultural de los Trece (Pont d'Inca, 1970); la Familiar Verge de Lluc (Palma, 1970); l'Agrupació Cultural de Porreres (1971)¹⁰¹; el Casal de Cultura de Sóller (1971); el Centre Cultural i Recreatiu de Fornells (1974) i el Centre Cultural de Sencelles (1974), entre d'altres. Al seu costat i en paral·lel, durant els seixanta es consolidà una xarxa d'entitats musicals, que val la pena tenir present, sobretot per allò que representaren en el desenvolupament i la sensibilitat cultural del país. Ens referim a Joventuts Musicals de Palma; La Peña Artística (Sa Pobla, 1966); Jordi Bosch d'Amics de l'Orgue (Palma, 1971); Amics de la Música lleugera Internacional (Palma, 1971); Amics de l'Òpera de Mallorca (1971) i Amics de l'Òpera de Manacor (1971). Aquest moviment musical afectava els afeccionats, professionals de la música i els melòmans, però també la nova pedagogia musical. Persistia a les Illes una xarxa sòlida de corals, escolanies, capelles que durant els seixanta reprengueren amb força. En l'àmbit educatiu, també es manifesten intents diversos de socialitzar els antics alumnes de secundària i dels principals centres universitaris existents a les Illes Balears, vessant sobre el qual devia existir una certa tradició¹⁰² (Exalumnes del Col·legi La Salle de Maó, 1960), Antics alumnes de l'Institut Tècnic de E.M. de Felanitx, 1972; Balear d' Antiques Alumnes del Sagrat Cor, 1973; Antics Alumnes de les Escoles de Turisme de les Balears (1974); Antics Alumnes de Magisteri de Balears, 1974) i les primeres associacions de pares d'alumnes (Pares d'Alumnes de La Salle Sa Pobla, 1969; Pares d'Alumnes La Salle Alaró, 1969; Pares d'Alumnes La Salle Alaior, 1969; Pares d'Alumnes La Salle d'Inca, 1969; Aquest fenomen s'ha de completar amb centres educatius nous (Pius XII i Mata de

⁹⁹ FULLANA, Miquel, *Els deu primers anys de l'Obra Cultural Balear*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1991; MONER, Catalina, «Els Moviments culturals. L'Obra Cultural Balear», a SERRA, S.; COMPANYY, A., *El moviment associatiu...*, pàg. 241-267; MAS MIRALLES, Guillem, «La delegació de l'Obra Cultural Balear a Montuïri durant la transició democràtica», a *Ibid.*, pàg. 533-538.

¹⁰⁰ BARCELÓ BOVER, Gabriel, Pere Orpí. *Confessió general d'un capellà poeta*, Lleonard Muntaner Editor, Mallorca 2003, pàg. 101-105.

¹⁰¹ BAUÇÀ, Bernat, *Porreres: noves fites polítiques i culturals (1970-1995)*, Di7 Edició, Binissalem, 1999.

¹⁰² MELIS, P.; MOLL, J., *75 Aniversari de la fundació de la Unió de Antiguos salesianos de Ciudadela de Menorca 1911-1986*, Ciutadella, 1986.

Jonc, sobretot) en alguns casos com a resultat de projectes cooperatius, a l'empara d'un projecte de país. Aquesta realitat emergent coincideix, també, amb la proto-història de la Universitat de les Illes Balears, és a dir amb el funcionament d'una primera fase de creixement de l'embrió de la Universitat que, a partir de 1978, es convertí formalment en l'actual UIB.

Un segon grup de societats tenia virtualment un caràcter recreatiu, però en realitat es tractava d'entitats de característiques diverses, moltes de les quals ben aviat es significaren pel seu compromís social i cultural i, en conseqüència, per un model de societat lliure i democràtica. Als seixanta i setanta es continuaren creant associacions recreatives i de lleure, en alguns casos, amb la voluntat d'encobrir altres realitats emergents de caràcter social o polític. Ens estam referint, entre d'altres, al Casino Maonès (Maó, 1962); la Benèficio Recreativa Cultural (Eivissa, 1963); Sa Pobla a Palma (1964); Amics del Mal Pas (Alcúdia, 1966); Casino de Consey (Maó, 1966); Casino La Unió (Maó, 1966); Cultural Flamenca (Fornalutx) (1966); Casa Regional de Andalucía (Palma, 1967); Centre Recreatiu de Campos (1968); Club Sant Antoni (Sant Antoni de Portmany, 1969); Centrobar Mallorca (Palma) (1969); Club Americà de Mallorca (Palma, 1970); Club Card (Sant Llorenç des Cardassar, 1971); Cultural i Esportiva Búger (1971); La Vila, casino de Lluçmajor (1972); Moto Club Novells (Son Servera, 1974). En aquest mateix context, és menester tenir en compte el despertar dels clubs juvenils, en alguns casos encara vehiculats i amb el suport de l'administració franquista; en altres com a recurs per donar pas a una joventut emergent preparada, sobretot liderada pels fills dels dirigents franquistes o catòlics més tebis amb el règim i més oberts respecte al futur (Club Llevant d'Artà, 1967) o clubs decididament independents (Club Card, de Sant Llorenç des Cardassar, 1971). La majoria d'aquests clubs o entitats projectaren i maduraren el seu projecte cívic o cultural, sobretot a través dels seus òrgans de difusió, com ara el *Butlletí Informatiu del Club Llevant*; *Flor de Card*, etc.

Un tercer bloc integra l'associacionisme veïnal; va ser una de les principals novetats d'aquest període, unes associacions que no es limitaren a defensar drets, sinó que esdevingueren àmbits de preparació i d'aprenentatge democràtic per a sectors rellevants de la ciutadania que, sense aquestes iniciatives, mai no hi haurien tingut accés. En el llistat d'associacions d'aquest tipus, en destaquen un seguit d'entitats de les quals sabem ben poca cosa, com són ara els casos de l'Aliança de Cala Murada (Manacor, 1965); Veïnats de S'Illot (Manacor, 1966); Amants de Sant Elm (Andratx, 1967); Amics de Cala Deià (1970); Foment de veïns de Portinatx (Sant Joan de Llebritja, 1971); Associació de Veïns des Cap del Nord de Santanyí (1973). Tot plegat, fins arribar, el 1973, a la creació de l'Associació de Veïnats Es Rafal Vell (Palma), la primera entitat biennal de caràcter reivindicatiu i amb l'objectiu d'introduir un concepte democràtic de participació ciutadana.

Un quart grup seria format per aquelles associacions que tenien un alt component de compromís social. En aquest sentit, s'ha de tenir present la formació d'un nou teixit associatiu que, en bona mesura, tingué una gran transcendència en relació al compromís cívic. Ens referim a les associacions: Insular de Protecció als Subnormals (Asimpros, Maó); Associació Mallorquina per a Persones amb disminució psíquica –Amadip– (1962); Asil de Betlem (Palma, 1969); l'Associació Benèfica Provincial Nostra Senyora de la Llum (Palma, 1969) –disminuïts psíquics–; Donants altruistes de sang de la Creu Roja Espanyola de Maó (1972) i els Donants de sang d'Eivissa i Formentera (Eivissa, 1974). Al costat d'aquests grups, per ventura hi podríem situar aquells col·lectius o col·legis professionals, com ara els Assistents Socials de les Balears (Palma, 1967); el Col·legi d'Arquitectes o el Col·legi de Doctors i Llicenciats que mantingueren un compromís amb la renovació i la democratització del teixit cívic, amb vocació d'incidir i transformar la realitat.

De tot plegat, per ventura allò que val més la pena és destacar aquelles noves propostes cíviques i de renovació educativa¹⁰³: en primer lloc s'ha de tenir present allò que representà l'inici, el 1968, de l'Escola d'Estiu¹⁰⁴; per altra banda, el ressò que tenia la universalització de l'escolarització i la formació fins i tot en la cultura popular, quan al final dels seixanta: «Ara m'acaben de di / que uns col·legis se faran / i que ets atlots ja podran / apendre es batxillé aquí/ m'han assegurat a mi / que prest se començaran»¹⁰⁵. Va ser a partir dels setanta quan s'inicià un nou mapa escolar a les Illes, sobretot amb un pla nou de centres de batllixer com l'Institut Berenguer de Noia, d'Inca (1970), Mossèn Alcover, de Manacor (1970); Antoni Maura, de Palma (1971); Maria Antònia Salvà, de Lluçmajor (1975) i Verge de Sant Salvador, de Felanitx (1975). Al mateix temps, s'estructurà la Facultat de Filosofia i Lletres de la delegació de la Universitat de Barcelona a Palma, a partir dels estudis implantats el curs 1967-1968. Finalment, és menester tenir present el lideratge que exerciren els estudiants illencs que llavors cursaven estudis a les universitats catalanes, que esdevingueren una escola d'antifranquisme i aportaren a les organitzacions polítiques illenques alguns dels seus quadres més destacats.

El nou paisatge es configurà també gràcies a les Escoles de temps lliure. Des de 1956 i durant uns anys a les Illes, l'escoltisme va ser l'única alternativa de temps lliure. A més, dels campaments i colònies promogudes del Moviment Escolta i Guiatge, el 1964, Càritas Diocesana organitzà dos campaments a ses Covetes, amb

¹⁰³ SUREDA, Bernat, «Moviments associatius i renovació educativa (1950-1983)», a SERRA, Sebastià; COMPANYY, Arnau, *El moviment associatiu...*, pàg. 269-280; SUREDA, Bernat, *L'educació a les Balears en el segle XX* (Quaderns d'Història de les Illes Balears, 25), Edicions Documenta Balear, Mallorca, 2000.

¹⁰⁴ BASSA, R.; OLIVER, M., *Les Escoles d'Estiu a Mallorca (1968-1996)*, Edicions Ferran Sintès, Palma 1997.

¹⁰⁵ Argument de l'any 1968 compost d'En Francesc Femenies Febrer dedicat al poble d'Artà. Cantat en la diada de Sant Antoni Abat el 17 de gener de 1969, Palma de Mallorca, 1969, núm. 59.

estudiants i seminaristes com a monitors. Els caps o monitors es formaven de forma autodicada i com a participants en campaments, atès que durant uns anys es tractava de colònies majoritàriament promogudes per Càritas i les parròquies. El 1968 es reprengueren les colònies de Can Tàpera, promogudes per la Caixa d'Estalvis de les Balears i el 1970 les de GESA a les seves instal·lacions del Port d'Alcúdia. El maig de 1974, Rosa Dumenó impartí un curs a Can Tàpera per a monitors de Càritas i GESA, en una conjuntura en la qual la Delegació Provincial del *Movimiento* va ser legitimada per atorgar la titulació de monitors i direcció de colònies i campaments. Aquell mateix any, Càritas Diocesana promogué l'Escola de l'Esplai. A més es feren colònies a Cala Murta, al Port des Canonge i a la Colònia de Sant Pere, la majoria d'aquestes encaminades a consolidar un model alternatiu que, ben aviat, es demostrà majoritari.

Els mitjans de comunicació també estimularen la creació d'un clima social de renovació i de llibertat. Un nou empresariat –Pere Serra adquirí l'*Ultima Hora* el 1973–, afavorí la transició informativa pocs anys abans de legitimar-se la transició política, tal com es pot constatar observant el context periodístic de la transició¹⁰⁶. Per una banda, és inqüestionable el protagonisme dels diaris *Baleares*, *Ultima Hora*, *Diario de Mallorca* i la *Hoja del Lunes*; les revistes *Cort* (1946-1977), *Lluc*; però també l'anomenada premsa forana: *Sóller* (des de 1885), *Felanitx*, *Bona Pau* (des de 1952), *París-Baleares* (des de 1953); *Bellpuig* (des de 1960); *Perlas y Cuevas* (des de desembre de 1960); *Algebelí* (1962-1970); *Ventanal* (1965-1970); *Es Castellet* (1968); *Ariany* (des de 1969); *Ciudad de Alcudia* (1968-1970); *Juvent* (1970-1971); *Círculo de Estudios* (des de 1970); *Sant Joan* (des de 1970); *Envant o Enrera* (1971-1972); *Flor de Card* (des de 1972), *Vorammar* (des de 1973); *Apóstol y Civilizador* (des de 1974) i el setmanari *Dijous* (des de 1974), entre les més conegudes i significatives.

3. Conclusions

En aquesta intervenció hem tractat fonamentalment de tenir esment dos objectius. En primer lloc fer un recorregut pel paisatge social del franquisme a les Illes Balears, posant un esment especial a la segona etapa, és a dir a aquella conjuntura en la qual els canvis i les transformacions socials es feren més visibles i les intervencions educatives també hi tingueren un protagonisme més intens. Tot això, sense descurar el recorregut per la primera etapa franquista, tot entenent que era necessari per entendre l'evolució posterior. En segon, hem fet una lectura a partir de la realitat mateixa, partint de l'anàlisi de les iniciatives socials i educatives, amb

¹⁰⁶ COMPANYY, A., «La revista "Cort" durant la Transició Democràtica», a MARIMON, A.; SERRA, A., *La Transició a les Illes Balears, Simposi 25 anys IEB*, 16 a 18 octubre de 1996, Mallorca, 1998, pàg. 141-163.

la intenció d'oferir el ventall més complet possible d'aquestes, però sobretot tractant de rellegir les fonts amb la intenció d'oferir-ne aquelles hipòtesis de treball i aquella perspectiva metodològica que, des del nostre punt de vista, requereixen els nous temps. D'aquesta manera, pensam haver aportat una línia d'interpretació enriquidora i matitzada a una època en referència a la qual els estudiosos entenem que no la tracten amb aquells matisos i aquelles òptiques crítiques que es mereix. Ho hem fet també així, perquè partim de la hipòtesi, i ho intentam demostrar, que el règim franquista, entès com un model sòlid de valors, fracassà a les Illes Balears malgrat es tractés d'una comunitat conservadora, que havia donat un suport aparentment majoritari als revoltats.

RESUM

A les Illes Balears entenem que hem de parlar de diferents models de resistència al franquisme i d'una transformació lenta, amb continuïtats i ruptures, que es produí amb el règim com escenari de fons. Analtzam aquests canvis a partir del mapa associatiu i de les iniciatives mateixes, incorporant elements de les diverses cultures que conviuen i les diferents realitats dominants existents entre les illes de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera.

RESUMEN

Entendemos que en Baleares se puede plantear la existencia de diferentes modelos de resistencia al franquismo y de una transformación lenta, con continuidades y rupturas, que tuvieron lugar con el régimen como escenario de fondo. Analizamos los cambios a partir del mapa asociativo y las iniciativas de formación, incorporando elementos de las diversas culturas que conviven y las realidades dominantes existentes en cada una de las islas (Mallorca, Menorca, Ibiza y Formentera).

comunicacions

Col·loqui de Tardor - XVIII Jornades d'Història de l'Educació

RESISTÈNCIA AL FRANQUISME I EDUCACIÓ NO FORMAL, *Quaderns 26*, CECB

Banyoles, 2007.

FER PRESENT LA MEMÒRIA. RELATS DE RESISTÈNCIES DURANT LA DICTADURA FRANQUISTA DES DE LA QUOTIDIANITAT

Elisabet ALMEDA SAMARANCH

Dino DI NELLA

Universitat de Barcelona. Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions.

1. Presentació

L'objectiu d'aquesta comunicació és presentar una experiència de recull oral i biogràfica, sobre les resistències al franquisme dutes a terme des de la societat civil i, especialment, des del viscut quotidià de cinquanta-una veus que trenquen el silenci. Aquest treball forma part d'un projecte més ampli sobre «Fer present la memòria», per a la recuperació de la memòria històrica des de la perspectiva de persones que van viure la dictadura franquista i que, en la seva majoria, participen en les Aules de la Gent Gran, adscrites a la Universitat Pompeu Fabra. S'han utilitzat tècniques qualitatives i de recull de fonts orals i documentals, adreçades a recuperar les vivències, experiències i històries d'aquelles persones que protagonitzen aquest treball, el qual està sent gestionat per la Universitat Pompeu Fabra, amb el suport tècnic del Grup Copolis de la Universitat de Barcelona i la col·laboració de la Generalitat de Catalunya, i s'ha dut a terme per professors/es i estudiants/es que han treballat conjuntament amb els protagonistes de la recerca, persones de les Aules de la Gent Gran que voluntàriament ens han prestat, durant un intens període, les seves veus i experiències viscudes durant el franquisme.

Aquest document exposa la gestació, els objectius i la metodologia emprada en el projecte desenvolupat i, per altra banda, presenta un breu recull d'algunes de les cinquanta-una veus que van donar les seves opinions, idees i vivències sobre les resistències durant la dictadura franquista per tal de mantenir viva, des de les vivències quotidianes, la llengua, la història i la cultura catalanes.

2. Fonts orals per a «fer present la memòria»: metodologia d'un projecte participatiu

2.1. LES VEUS DE LA SOCIETAT CIVIL

Aquest treball de recull de fonts orals sobre la memòria històrica va néixer l'any 2002, amb l'objectiu general de recollir, fer visible i difondre un ampli i divers ventall de vivències de persones amb un fort ancoratge en estudis locals de la memòria oral des de la societat civil i les universitats de Catalunya. Per això, es va demanar a les Aules de la Gent Gran de la Universitat Pompeu Fabra dels diversos llocs del país, voluntaris que desitgessin compartir, relatar i exposar els seus records i històries personals durant el llarg període comprès entre els anys 1939 i 1975. Es pretenia conèixer, pels propis protagonistes de la societat civil, la quotidianitat durant el període franquista, després de l'esfondrament d'un procés democràtic per un cop d'estat que instaura una dictadura. Fer visible des del dia a dia de la gent i les seves subjectivitats, els quaranta anys de la dictadura, recuperar allò viscut de la memòria dels anys de la dictadura franquista. Aquesta qüestió clau d'analitzar la quotidianitat ens ha permès veure els greuges i els patiments que van tenir els defensors de la república, però sobretot podem copsar les diverses maneres d'adaptació o de resistència al règim franquista que han tingut els cinquanta-un protagonistes de la recerca. Van acceptar participar en la proposta persones de l'Aula Sènior de Mataró, de l'Aula d'Extensió Universitària CIC de la Gent Gran, de l'Aula d'Extensió de Sant Andreu i de l'Aula d'Extensió Universitària de Badalona. Posteriorment, es van sumar també al projecte voluntaris i voluntàries de l'Aula d'Extensió Universitària d'Arenys de Mar per a la Gent Gran. Per últim, es van sumar nou protagonistes que pertanyen a diferents entitats de la societat civil catalana, cosa que va aportar un ventall encara més representatiu de les vivències de la quotidianitat durant el franquisme.

Per dur a terme el projecte es va crear una Comissió Rectora formada pel Dr. Tomàs de Montagut, vicerector de Relacions Institucionals i secretari general de la UPF; el Dr. Jordi Pericot, professor honorari del Departament de Periodisme i Comunicació Audiovisual de la UPF, i la Dra. Elisabet Almeda, inicialment com a professora del Departament de Ciències Polítiques i Socials de la UPF i, posterior-

ment, com a professora del Departament de Sociologia de la UB que, a més, fa les funcions de coordinadora i directora científica de la recerca.

2.2. LES ENTREVISTES AMB ELS I LES PROTAGONISTES

Les entrevistes a cinquanta-una persones van ser realitzades majoritàriament per una desena d'entrevistadors i entrevistadores de la UPF i de la UB (doctorands/es i estudiants/es de darrers anys de carrera de la UPF i, en una darrera etapa, de la UB), per bé que també hi participa la coordinadora del projecte.

Abans d'iniciar el treball de camp, els i les entrevistadors/es participaren en dos seminaris de formació sobre tècniques de treball qualitatiu, posant èmfasi en el tractament de les font orals per a la memòria històrica i en l'abordatge dels diàlegs intergeneracionals com a contextualització del procés de les entrevistes. El guió-qüestionari, que va servir de fil conductor per a entrevistar les persones protagonistes, es va elaborar conjuntament entre la comissió rectora del projecte, els entrevistadors/es i els presidents/es de les Aules de la Gent Gran durant tres intensos seminaris d'encontre d'idees i propostes.

Aquest guió contempla una primera part de context general sobre la trajectòria personal i vital de cada protagonista i una segona part en la qual l'entrevistat/da ens relata una història o una experiència viscuda personalment durant els anys de la dictadura. En principi, aquesta segona part és la base principal de l'entrevista, tot i que cada protagonista s'ha sentit lliure de donar-li la importància que volia i, per això, en alguns casos la primera part és molt més llarga i substanciosa que la segona.

En general, les segones parts de les entrevistes que s'han anat recopilant toquen un ampli repertori d'aspectes i processos de victimització, que són propis –en alguns casos, conseqüències– de la Guerra Civil i de la lluita contra la dictadura franquista. Entre ells, podríem esmentar els següents: la repressió franquista, el control social, la falange, la policia, la universitat, el paper de les dones, les discriminacions, les desigualtats, la llengua, l'escola, la vida social, la pobresa, la fam, l'adoctrinament, les resistències, el catalanisme, la cultura, els drets humans, la ideologia política, l'exili, la presó, el paper de la societat civil, la família, l'educació, el treball, la vida quotidiana, els jocs dels nens i nenes, la parròquia, la por, el silenci, la memòria, entre altres. Tots aquests temes són tractats pels protagonistes de diferent manera, amb distintes paraules i expressions i també des de diverses mentalitats i ideologies.

Una vegada dutes a terme les entrevistes –amb les seves corresponents sessions, dependents de la decisió del/la protagonista i de l'entrevistador/a–, es va procedir a la seva transcripció literal.

2.3. SEMINARIS DE DEVOLUCIÓ ALS ENTREVISTATS/DES

Una vegada feta la tasca, es van realitzar cinc «seminaris de devolució», en els quals la Comissió Rectora explicava els resultats provisionals del treball, i retornava l'entrevista transcrita i impresa a cadascun dels protagonistes, donant unes instruccions generals i un temps raonable per a aquells/es que volguessin fer-hi correccions, ampliacions o observacions.

2.4. TRACTAMENTS DE DADES. CODIFICACIÓ

Un cop totes les entrevistes foren transcrites, corregides pels seus protagonistes i retornades a l'equip de recerca, es va iniciar el seu processament mitjançant el suport del software *Atlas.ti*, per metodologies qualitatives d'anàlisi contextual i conceptual en ciències socials. A partir de la lectura de totes elles i dels seus continguts i àmbits temàtics, es van anar definint els codis –paraules, idees, conceptes més rellevants i reiterats al llarg de les entrevistes. Es van definir i conceptualitzar un total de 200 codis i, a continuació, totes les entrevistes foren codificades a partir d'ells: seleccionant-los i identificant-los amb les respectives citacions dels i les protagonistes. Amb totes les entrevistes codificades i analitzades, es desenvolupa l'etapa de redacció i escrit final del llibre, que s'estructura, tenint en compte els codis principals i la seva exposició, en quatre grans parts, no sense abans fer-ne una presentació general, un pròleg i una introducció.

2.5. RECOPIACIÓ DE MATERIAL DOCUMENTAL I D'ARXIU

Els/les protagonistes ens van donar una sèrie de documents molt valuosos: cartilles de la central nacional sindicalista, carta-aval demanant alliberament d'un pres, carta des del camp de concentració, cèdules personals, targetes de racionament, apunts de la classe sobre formació de l'esperit nacional, llibreta escolar del primer any del franquisme, salconduit, certificat d'addicció al règim, cupons de racionament, certificat de pobresa de solemnitat, certificat de detenció, carnet de la joventut femenina, cartilla militar... Amb tot el material, es va optar per la digitalització i l'exposició a l'Arxiu Virtual de la Memòria del Grup COPOLIS (en construcció) i a l'Arxiu Històric de les Aules de la Gent Gran (de les diverses aules d'extensió universitària de Catalunya).

2.6. JORNADES DE DEVOLUCIÓ A LES AULES DE LA GENT GRAN

Amb el material treballat, vam fer una primera presentació de les entrevistes a

cada Aula de la Gent Gran que participava en el projecte. Aquestes Jornades sobre «Comunitat i Memòria» van permetre de presentar per primer cop el projecte a la comunitat d'on havien sortit els propis testimonis, cosa que dóna una gran proximitat i una assequibilitat a la tasca feta per l'equip de treball.

2.7. REDACCIÓ DE L'INFORME FINAL DEL PROJECTE

Per recollir tota la tasca feta i els seus continguts, vam haver de processar, classificar i seleccionar més de deu mil citacions dels entrevistats/des. Tota aquesta informació ha estat editada en una publicació que abarcarà diversos volums i temàtiques, entre les quals es destaquen la Guerra Civil, la vida quotidiana, les famílies i les relacions de gènere; l'educació, formació i instrucció; l'economia i el treball; la política, el control social i les institucions, i les actituds i opinions enfront del franquisme.

3. Resistències durant la dictadura franquista: relats des de la quotidianitat

Una breu selecció de la gran quantitat de citacions que es van generar en aquest treball de recerca permetrà il·lustrar-nos i apropar-nos a l'ampli ventall de la memòria històrica de les resistències culturals, lúdiques o religioses que es van portar a terme, i ho farem des de les veus dels protagonistes.

«La pel·lícula era el pretext per donar opinions, controvèrsia i per fer discutir el públic i a vegades no tenia res a veure amb la pel·lícula i la gent s'esplaiava i anaves agafant consciència que la realitat no era la que es pintava als diaris sinó que era una realitat amagada, que volia sortir a la llum i mira, l'única manera de fer-ho era a través d'aquestes activitats. Però el problema era que cada vegada que hi havia cinefòrum havíem d'anar a la policia i ells ens autoritzaven i ens preguntaven què es diria al col·loqui i de què parlaríem, i era una ridícula, perquè jo no sabia què dirien les persones que vinguessin a veure les pel·lícules ni quina opinió en tenien. Encara que alguna vegada ens van negar fer el col·loqui. Vam tenir sort que vam coincidir amb el neorealisme italià: De Sica, Fellini, etc. Va venir un material d'inclinació social, i ho vam fer servir per fer unes sessions molt animades i molt calentes. Les edats eren variades, però normalment eren gent jove, al principi hi havia molta gent, jo vaig fer més de 100 sessions de fòrum de Mataró; també ho feiem, Argentona, Vilassar, Premià, Arenys, Cabrils, etc. (...) Jo amb el cineclub, l'Òmnium Cultural, del qual vaig ser president i amb els escrits que feia, mirava de tirar l'aigua cap al cantó que m'interessava. Sense militar directament però indirectament utilitzava totes les oportunitats que podia. I fer feina a favor de la branca progressista, no és que fes gran cosa, però feia el que podia. (...) L'Òmnium Cultural preservava la cultura catalana i sempre tenies els ulls de la policia a sobre i l'ajuntament encara que ho autoritzava, no et donava cap pesseta, i vaig aconseguir

que els regidors donessin ajuda a les classes que fèiem de català. No és cap mèrit, és anar demanant, temptejant, insistint». Josep FRADERA I SOLER.

«Com a afirmació de l'esperit català, moltes persones vàrem aprendre a ballar sardanes i procuràvem anar a totes les ballades que podíem. A finals dels anys quaranta es publicaven uns fulletons on s'anunciava, en llengua castellana, el *Lugar de la audición* de les sardanes, i jo procurava no faltar-hi. Les cobles de l'època portaven el nom de Principal del Llobregat, Popular, Caravana, Canigó, Empòrium, Principal de Barcelona, Principal de Badalona, Albert Martí, Lira de Sant Celoni, Iris (de Salt), La Lira (de Sant Celoni), Carbó (de Santa Coloma de Farners) i Casablanca (de Girona) (...) També a la mateixa època, vaig entrar a formar part d'un cor de veus mixtes, nois i noies, dirigit pel mestre Àngel Colomer, el qual ens va ensenyar a cantar cançons populars catalanes i també cançons estrangeres traduïdes al català. (...) Em vaig fer membre del Centre Excursionista de Catalunya (...) i vaig recórrer moltes ermites i castells, molts pobles, valls i muntanyes del nostre país, fent excursions també per tot el Pirineu, malgrat la prohibició que hi havia d'anar més enllà de Berga o de Ripoll». Miquel Maria LLUCH I VENTURA.

«Durant aquests anys que jo vaig estar a la Bonanova es va produir un fet rellevant: el nou tron de la Mare de Déu de Montserrat, l'any 1947. Aquesta és una efemèride molt important ja que fou el primer acte a nivell de país, de reivindicació del catalanisme tant social com polític. El nou tron de la Mare de Déu es va fer en base a una subscripció popular en què tots els pobles de Catalunya van fer una crida i la gent que tenia objectes de plata com ara coberteria, gerros, ho donaven i es van fondre per fer el nou tron. Aquella diada del 27 d'abril tingué un relleu especial: tota la muntanya pleníssima de gent, una senyera de cinquanta metres, va ser increïble! Hi havia tots els bisbes de Catalunya i gent de tot el país. L'Estat va enviar-hi com a representant el ministre d'Afers Exteriors Martín Artajo». Josep Romà BARRIGA I PLANAS.

«Després de la guerra va haver-hi una època molt triomfalista. Tot de festes i joies i Liceu i vestits i sortides i, mai més ho he tornat a veure tant i tant. Jo, per la meua situació, ... al meu marit li agradava bastant sortir amb els amics i tot plegat. Però a mi, va arribar a un punt que també em cansava tot. Aleshores, vaig anar al CIC. I vaig trobar que llavors feien unes sessions que t'obrien una mica els ulls. (...) El CIC ha sigut una institució important per a mi, perquè, és clar, jo amb els meus estudis he tingut una educació molt casolana, i sempre he viscut en un món molt familiar. (...) Allà s'hi feien conferències, formació, etc. Venia una gent excepcional perquè sempre trobava el conferenciant adequat al moment adequat, era una cosa "sèria". I es clar, jo m'hi vaig entusiasmar. Em va fer canviar completament, i no ho vaig deixar mai més. M'ho segueixo estimant. La idea del CIC era donar suport a aquelles dones de la societat que no feien res, que les havien criat per casar-se, per sortir, per tenir fills i per res més. Per a les dones que no treballaven, no anaven a la universitat i es dedicaven a passejar i a no fer res. Llavors agafava aquesta gent per formar-les. Va organitzar cursos per jardineres d'infància, secretariat, classes de

català. Després van fer l'escola de periodisme, era l'escola de periodisme de l'Església. Era la única, només n'hi havia a Madrid. La nova cançó també va començar al CIC, perquè com que era sota el paraigua de l'Església, doncs no se n'assabentaven, dissimulaven i tot el que vulguis». Alexandra VIENA.

«Llavors, vam parlar amb uns amics de fer l'Escola Activa de Pares, per apartar-nos una mica de les associacions de pares catòliques, o sigui, que ja hi havia associacions de formació de pares en aquella època, però estaven sota la tutela de l'Església catòlica i nosaltres preteníem formar els pares fugint de l'esfera catòlica. Llavors vam fer uns estatuts i els vam presentar al Govern Civil i vam fer la constitució de l'associació a casa d'un senyor que després va ser regidor socialista i érem quatre persones i ens van enviar un *delegado gubernativo*, i estàvem allà tots, al voltant de la taula, i truquen a la porta i un senyor diu: *—Buenas, yo soy el delegado gubernativo, —¿Y usted qué quiere? —Yo tengo que estar aquí presente en todas las deliberaciones y en todos los acuerdos.* I el tio allà assegut i nosaltres parlant del que havíem de parlar, i a sobre havíem de parlar en castellà, que no passa res, però tots érem catalans i llavors, és clar, havies d'anar improvisant perquè a la que parlàvem en català deia: *—¿Cómo dicen? Yo no les entiendo, eh; por favor, hablen en castellano que yo no les entiendo.* Llavors havíem d'anar pensant en català i traduint-ho tot al castellà, *—Más que nada, por si proyectan alguna actividad subversiva. Yo tengo una obligación.* Sí, sí, i vam haver de fer una acta i enviar-la a ell al Govern Civil perquè ell hi donés el vistiplau, i llavors es va fundar l'Associació Activa. El que fèiem era simplement cursets: de sexualitat, d'iniciació a l'art musical, a l'art, a la pintura, i llavors a cada activitat d'aquestes venia un individu. (...) També vam fer l'associació de pares a l'Institut Balmes, i va córrer la veu i automàticament van fer associacions de pares a tots els altres instituts». Celestí SRIJÀ I FELIU.

El paper acollidor de moltes parròquies que es van oferir com a espais de reunió clandestina, especialment a partir dels anys seixanta, donava una cara més amable de l'Església catòlica, a la qual moltes persones no estaven avesades, per l'adoctrinament catòlic retrògrada i conservador que havien rebut. A més, en algunes parròquies, com a forma de lluitar contra la dictadura franquista, s'organitzaven activitats dissidents i grups antifranquistes, com l'Acció Catòlica Obrera, tal i com molt bé expliquen els diferents testimonis del projecte en les següents citacions:

«Però curiosament, a la parròquia, que era el centre neuràlgic de la majoria dels habitants, va venir de vicari un capellà jove, molt vinculat a la classe obrera, i amb idees molt renovadores. El rector, que era molt bona persona, el va deixar fer, i a la parròquia es va fundar un grup d'ACO. (Acció Catòlica Obrera), un intent de Cooperativa de Consum (fins que el Patronat de Vivendes del Congrés ho va prohibir, ja que ens van amenaçar amb treure'ns del pisos, ja que, segons ells, fèiem competència deslleial als botiguers del barri). Vull dir, que a la parròquia, hi havia diferents tendències, però que nosaltres vam pertànyer al grup "renovador" i això, almenys a mi, em va fer créixer molt com a persona, ja que procuràvem estar al dia en totes les coses que ens atenyien». Maria Àngels SOLER I FLORES.

«Més aviat el nostre compromís era una mica religiós perquè he estat vinculat a la Parròquia de Sant Andreu, i llavors és entrant dins el camp... com si diguéssim religiós... per exemple, jo, més endavant, quan em vaig casar, vaig entrar a l'Acció Catòlica Obrera, que era com si diguéssim la continuació de la JOC, jo no vaig seguir el procés de la JOC, però sí de l'ACO i això et marcava molt el compromís, comprometre't amb el barri, comprometre't precisament en el lloc de treball, vaig estar al jurat d'empresa, llavors era jurat d'empresa, ara en diuen comitè d'empresa, però és el mateix: enllaç sindical, i tota la cosa així social em va atreure sempre molt». FRANCESC PORRET I GAY.

«...venia gent a parlar, gent que en aquell moment estava a la clandestinitat, ja teníem algun fill, per tant teníem ja... vint i *pico* d'anys, que fèiem unes trobades, que en deien "trobades de joventut", al redós d'una parròquia, Sant Francesc de Sales, i allà venia, a Barcelona era, va venir... recordo en Solé Tura un dia que va ser perillósíssim perquè bé, estaven vigilant a fora (...) llavors aquí sí que el món religiós, d'aquella església que jo havia mamat a l'escola... vam passar a una altra església que no tenia res a veure, perquè els capellans realment van funcionar molt, les parròquies van funcionar moltíssim i van acollir tot tipus de... en fi... de tot! De tota la nova lluita que hi havia contra el règim». DOLORS PARONELLA I BASQUENS.

«A través de la religió, de l'Església diguem-ne, doncs es feien conferències polítiques de diferents partits, recordo que va venir el PSUC i va venir doncs en, no recordo els noms, no?... i nosaltres fèiem servir la parròquia, el centre de la parròquia per conferències polítiques, i llavors allò era bastant atrevit en aquella època, perquè allò estava perseguit, i a vegades et venia la policia i se t'emportaven». ENRIC PUIG I BUSQUETS.

El català com a llengua tabú durant la dictadura, no s'ensenyava a les escoles i molta gent l'anava perdent, les dificultats per aprendre'l, per parlar-lo quotidianament, les resistències que els protagonistes havien de fer per a poder mantenir la seva pròpia llengua i també les anècdotes que tal situació comportava, són algunes de les qüestions que comenten seguidament els protagonistes:

«Doncs, jo parlo un català que és pèssim, i ho reconec, potser ara el vaig arreglant una mica, eh, reparant una miqueta, però perquè, perquè és clar, no oblidem que jo vaig néixer l'any 37, en plena guerra, llavors és clar, vull dir... tota la meva educació salvant a casa, que sempre hem parlat en català, dintre de casa, la meva mare era de l'Empordà i el meu pare, dels voltants de Barcelona, de Sant Andreu, concretament, doncs eh eh!... les meves àvies i jo a vegades me'n reia d'elles la manera de dir segons quina paraula, en català, no, i després resulta que al cap de molts anys, dius mira doncs l'àvia tenia raó, és correcte, aquest era el català de veritat, el que vol dir que el català es va anar espatllant...». ANTONI VILADEMUNT I BASCO.

«Una de las primeras cosas que me planteé nada más llegar fue la de aprender el catalán. Ello creó tal situación de extrañeza en el ámbito judicial (evidentemente, como juez nombrado en Madrid, era conceptuado

como parte del “ejército invasor” por parte de los antifranquistas catalanes, el hecho de que un juez quisiese aprender a hablar catalán le sorprendió tanto, que incluso me llegaron comentarios diciendo, “pero bueno, cómo es posible...”. Pero bueno, evidentemente obedecía a que yo quería, aunque me sintiese aragonés, poder ponerme en contacto con una cultura, la catalana, además de querer conocer el catalán. Ello me sirvió para poder, o al menos instar, a los profesionales de derecho, cuando se estableció la normativa para que se pudiesen hacer las indagatorias y vistas orales en el juzgado, a que si querían pudiesen hacerlo en catalán. Lo cual en aquellos años, era en fin... “revolucionario” ja ja ja ja». ANTONIO DOÑATE MARTÍN.

«La gent em diu que parlo malament el català i em pregunten “que no lliges llibres de petita?” i jo els dic que no, els llibres del Patufet i tots van desaparèixer i després de la guerra ja no hi havia res en català (...) I nosaltres parlàvem català però molta gent, d'aquesta així diguem-ne *bien*, després de la guerra *hablaban en castellano*. (...) jo conec a unes, que han anat al meu col·legi que les conec molt bé, i de vegades em trobo la seva filla, i la seva filla de vegades ho comenta que la seva mare, escolta que, aquesta va marxar de la zona roja, van anar a la zona nacional, i la seva mare va dir, quan es va acabar la guerra que “*no volvería a hablar nunca en catalán*”. Com que els d'esquerres eren catalanistes, doncs és clar, ja eren rojos... I aquesta diu “*mi madre que decía que nunca hablaría en catalán...*”, això quan ets gran que perds el cap, parlava català! I és clar, li va sortir el que portava a dins de veritat, la seva llengua! Molta gent es va passar al castellà, i el meu pare deia: “ai pobrets, i creixen?”. Ja et dic, el meu pare era molt català.(...) El meu pare era molt català i comprava llibres en català, de sèries especials numerades, un llibre de la història del Liceu, porta edició numerada i signada pel meu pare. Abans de la guerra ja li agradaven els llibres i després de la guerra també en comprava per ajudar els catalans. Tinc molts llibres, i ens vam repartir les tres germanes els llibres del meu pare i va venir el senyor Porter, que tenia una llibreria al Portal de l'Àngel, ens va adjudicar els llibres». MARIA MERCÈ MASSOT I JAUME.

«Era obligat parlar a tot arreu, a les classes, en castellà. Els llibres de text eren en castellà. Però jo vaig fer sempre el catecisme en català i vaig parlar i totes les explicacions les vaig fer en català. Perquè jo no tenia ni un nen castellà i no m'entenien, a mi també em sortia més bé en català, perquè sempre he sigut una amant de la meva terra i de la meva llengua. Sóc ben be allò que en diuen de la ceba (...). Jo estava un dia que feien el plat únic, feien “*plato único y sin postre*”. Bé, nosaltres continuàvem menjant i amb postres, però el que corresponia del tall i les postres, aquesta quantitat de pessetes s'havia de donar a l'ajuntament que es feia càrrec de l'Auxili Social, aquests menjadors de l'Auxili, pobrets hi anava tanta gent. I és clar, s'havia d'anar a pagar aquest impost. I es feia cua a l'ajuntament. Al meu davant, dues o tres persones més endavant, hi havia un vellet amb un bastó que devia baixar d'Òrrius o de muntanya i li diu: “*qué quiere usted?*” I l'altre “oh, jo... jo...” Així aquell pobre home. “Jo vinc a pagar el plat únic”. “*Hable en castellano*”: “Oh, jo pobre de mi...” No havia parlat mai en castellà. I diu “*a ver si le tengo que meter en prisión*” I aquell home gairebé plorava i llavors ens hi vam posar tots, en castellà, eh, “*escolti, no se'n dona vergonya vostè, no se'n dona vergonya? No ve que no ha hablado ni oido hablar nunca en castellano, y es un anciano*”. I això era continuament, sí, sí. No solament va ser Felip V, en Franco va fer el mateix. Potser amb més

mala baba encara (...) El meu marit recollia unes anècdotes molt curioses d'aquí Mataró. Saps que hi havia persones que no sabien parlar en castellà i havien de parlar-hi a la força? Feien barbarismes, és clar. N'hi ha un que diu que després de l'entrada dels nacionals, hi havia una festa aquí, a Mataró –i és verídica, ho deia el diari– i els municipals regulaven el trànsit. Només n'hi havia un parell i eren molt coneguts al ser només dos, i eren catalans, però havien de parlar en castellà. I un foraster es va acostar i els va preguntar “*Por favor, dónde están las casas consistoriales?*” i els municipals, que se'l miren de dalt a baix, molt seriosos, i li diuen “*esas casas hace mucho tiempo que las cerraron, eh!*” i es van quedar tan panxos. A les cases de putes, es referien. Com que no sabien el castellà es van pensar que eren les cases de barrets. Sí, sí, hi havia molta gent que no l'entenien, el castellà. La meua iaia mateixa, pobreta, si li deien una cosa en castellà deia “no sé què em diuen, eh” i el meu pare li deia “no sigui tan burra”. I no ho era gens, de burra. I a vegades deia: “*he ido a buscar un litro de oleo*”, en comptes de “*aceite*”. (...) Una altra anècdota: diu que hi havia el secretari de l'ajuntament d'aquí, de Mataró que volia parlar amb el governador civil de Barcelona i li surt la secretària i diu: “*no, el señor gobernador está en...*”, perquè llavors deien que havia anat a prendre uns banys a “Cestona”, i diu el secretari: “*y hace mucha estona?*” El meu marit es moria de riure amb aquestes coses. I ho retallava, després va sortir el que en deien “l'anecdotari” de Mataró. I un altra: en Modrego, aquest bisbe va ser horrorós, se'n van dir moltes coses al darrere seu, que fins i tot tenia cases de menors... uí, molt. Es diu que va venir a fer aquí una visita i hi havia un d'aquests que l'acompanyava i van anar d'Herodes a Pilat, passejant molt, i li diu: “*su santidad debe estar muy cansada, verdad?*”; ell diu “*cansadísima, hijo, cansadísima*”. O sigui que el castellà no anava bé aquí a Mataró. I una altra: el secretari que li diu al municipal –i l'anecdotari deia els noms concrets d'aquella època– “*¿qué pasa aquí con esta señora?*” diu: “*oh, es que me pide la leche de franco*” i la senyora que diu: “jo tinc un vale, i tinc el dret que em donin la llet de franc”». MARIA LLUÏSA CIRCUNS I PONS.

Per acabar, podem concloure, entonant amb Raimon, “Sobre la por”...

Mig perdudes les paraules,
les coses mig amagades
i els homes meitat gest, meitat silenci.

Per camps i ciutats, la por
va fent callar una a una
les veus dels vius i dels morts.
I els homes meitat gest, meitat silenci.

Però no pot ser sempre,
però no és per sempre,
però no serà sempre.
També som vida nosaltres
amb els nostres silencis

i les nostres paraules,
amb les nostres cases fetes
de treball i d'esperances.

Mig perdudes les paraules,
les coses mig amagades
i els homes, i les dones...

RESUM

«Fer present la memòria» es un projecte de recerca per a la recuperació de la memòria històrica des de la perspectiva de cinquanta-una persones que van viure la dictadura franquista i que, en la seva majoria, participen en les Aules de la Gent Gran adscrites a la Universitat Pompeu Fabra. S'han utilitzat tècniques qualitatives i de recull de fonts orals i documentals, adreçades a recuperar les vivències, experiències i històries d'aquelles persones que protagonitzen aquest treball, principalment en els àmbits territorials de Mataró, Badalona, Arenys de Mar i diversos districtes de Barcelona. S'ha desenvolupat al llarg de cinc anys des de l'espai educatiu de les Aules de

la Gent Gran. S'ha anat configurant tot un recull de la memòria oral a través d'un procés participatiu del propi alumnat de les Aules que, mitjançant la seva reconstrucció biogràfica, ens parla de les resistències quotidianes de la societat civil durant el primer franquisme i el franquisme consolidat. El treball està sent gestionat per la Universitat Pompeu Fabra, amb la direcció i suport tècnic del Grup Copolis de la Universitat de Barcelona i la col·laboració de la Generalitat de Catalunya, i s'ha dut a terme per professors/es i estudiants/es que han treballat conjuntament amb els protagonistes de la recerca, persones de les Aules de la Gent Gran que voluntàriament ens han prestat, durant un intens període, les seves veus i experiències viscudes durant el franquisme. El projecte està actualment en la seva etapa final de difusió i divulgació dels seus resultats.

RESUMEN

«Fer present la memòria» es un proyecto de investigación para la recuperación de la memoria histórica desde la perspectiva de cincuenta y una personas que han vivido la dictadura franquista y que en su mayoría, participan en las Aules de la Gent Gran, adscritas a la Universitat Pompeu Fabra. Se han utilizado técnicas cualitativas y de recogida de fuentes orales y documentales, dirigidas a recuperar las vivencias, experiencias e historias de aquellas personas que protagonizan este trabajo, principalmente en los ámbitos territoriales de Mataró, Badalona, Arenys de Mar y distritos de Barcelona. Se han desarrollado a lo largo de cinco años desde el espacio educativo no formal de las Aules de la Gent Gran. Se ha ido configurando un relevo de la memoria oral a través de un proceso participativo del propio alumnado de las Aules que, mediante su construcción biográfica, nos habla de las resistencias cotidianas de la sociedad civil durante el primer franquismo y el franquismo consolidado. La investigación ha sido gestionada por la Universitat Pompeu Fabra, con la dirección y el apoyo técnico del Grup Copolis de la Universitat de Barcelona y la colaboración de la Generalitat de Catalunya, y se ha llevado a cabo por profesores/as y estudiantes que han trabajado conjuntamente con los/las protagonistas de la investigación. Estas son personas de las Aules de la Gent Gran que voluntariamente nos han prestado, durante un intenso período de trabajo, sus voces y experiencias vividas durante el franquismo. El proyecto está actualmente en su etapa final de difusión y divulgación de sus resultados.

ABSTRACT

«Fer present la memòria» («Make/render memory present») is a research project for the recovery of the historical memory from the perspective of 51 people who lived under Franco dictatorship and who participated, in their majority, in the «Aules de la Gent Gran» («Old people classes») linked to the Universitat Pompeu Fabra. Qualitative techniques and collection of oral and documentary sources have been used, addressed with the aim to recover the experiences and histories of those people who star in this work, mainly in the territorial scopes of Mataró, Badalona, Arenys de Mar and districts of Barcelona. They have been developed throughout five years from the non-formal educative space of the «Aules de la Gent Gran». Collection of the oral memory has been formed through a participatory process of the own pupils of the Aules who, by means of its biographical construction, tells us about the daily resistance of the civil society during the first franquism and the consolidated franquism. The investigation has been managed by the Universitat Pompeu Fabra, with the direction and the technical support of the Grup Copolis of the Universitat de Barcelona and the collaboration of the Generalitat de Catalunya, and it has been carried out by teachers and students who have worked jointly with the key players of the investigation: people of the «Aules de la Gent Gran» who voluntarily have rendered to us, during an intense period of work, their voices and experiences lived during the franquism. The project is at the moment in its final stage of diffusion and spreading of its results.

Col·loqui de Tardor - XVIII Jornades d'Història de l'Educació

RESISTÈNCIA AL FRANQUISME I EDUCACIÓ NO FORMAL, *Quaderns 26*, CECB

Banyoles, 2007.

L'ESCOLA DE MÚSICA L'ARC DE BARCELONA

M. Dolors BONAL

Fundació l'Arc, taller de Música

De l'arbre xic faràs ço que voldràs

Fra ANSELM

1. Una mica d'història. L'ensenyament de la música a la Segona República

Tinc a sobre la taula el llibre *La Música, el Cant i l'Escola (orientacions)* de Manuel Borgunyó, editat a Sabadell l'any 1933. El llibre té 337 pàgines i un índex impressionant de temes, cosa que mostra l'amplitud de mires i els conceptes pedagògics més actuals i moderns que tenia l'autor. N'apunto només alguns títols: «L'objectiu de l'educació musical», «La recensió històrica», «Educació musical a diferents països», «L'art del cant», «L'art d'ensenyar música», «Diferenciació convencional dels mots “educació” i “ensenyament”», «La cançó a l'escola», «Classes col·lectives», «L'educació musical en els pobles rurals», «Les audicions a l'escola», «La gimnàstica rítmica», «La cultura vocal i estètica», «Factors psicofisiològics», «El cor escolar», «L'ensenyament musical a les escoles primàries de Catalunya», «Proposta d'un pla educatiu musical a l'Escola»...

Salta a la vista llegint solament aquest índex del llibre de Borgunyó que aquells mestres i pedagogs havien arribat a un grau molt alt d'orientació de com havia de ser la pedagogia musical a l'escola. S'havien adonat que la música havia de formar part de la base cultural del país i, per tant, la seva presència a l'educació obligatòria resultava determinant. Tot això ho tenien clar aquells músics-pedagogs i polítics que s'havien passejat per Europa i coneixien els nous corrents iniciats per Kodály, Dalcroze, Martenot o Carl Orff.

«La música és una part indispensable de la cultura humana universal; els que no posseeixen coneixements musicals tenen un desenvolupament intel·lectual imperfecte. Per això, és absolutament natural i necessari que la música s'integri en el currículum escolar», diu Zoltan KODÁLY.

L'escolaritat obligatòria té unes funcions socials que ha de complir i tota la gent dedicada a l'educació d'aquella època va tenir uns ideals que presidien els seus pensaments i els seus actes, estretament vinculats a tot el moviment de renovació pedagògica que representava la Nova Escola i que afectava tant l'ensenyament de la música com la formació integral de la persona.

Socialitzar l'accés a la música de manera que l'educació musical arribés a tota la població va ser un dels objectius, primer a l'escola general pública i en segon lloc a les escoles especialitzades. Tots aquests ideals varen constituir el disseny escolar ara fa 75 anys! L'Instituto-Escuela de Madrid, l'Ateneu Igualadí, el Conservatori de Sabadell, l'Acadèmia Miralles, el Tècnic Eulàlia i l'Institut-Escola de Barcelona van ser algunes de les institucions que varen encapçalar els nous corrents en educació musical. A tall d'exemple: es recomana a les escoles que comencin la jornada amb mitja hora de cant coral a tots els nivells. Per això es van editar uns cançoners amb 140 cançons populars d'aquí i d'arreu, que contenien també *Lieder* de Schubert, Mozart, Haydn, Grieg, Gluck...

Entre el 1931 i el 1938 la Generalitat de Catalunya va publicar un *Cançoner* per a l'Escola Normal de Magisteri amb un encapçalament que diu: «Als pobles rurals sobretot (...) els beneficis de la música hi haurien de ser portats pels mestres de les escoles, degudament preparats per aquesta important missió». Que clar tenien aquells polítics els beneficis que la música aporta a la població! Només cal donar una ullada a aquest cançoner per veure la categoria humana dels que van escollir el repertori: cançons populars de tot Espanya a una, dues i tres veus, *Lieder* clàssics i romàntics traduïts per poetes com Joan Maragall, cançons amb textos originals en alemany o en italià...

Tot això requeria una formació molt activa i forta del professorat, tant de primària com de secundària. Una preparació professional que tingués en compte tres

premisses: ensenyar, veure ensenyar i formar-se un judici crític. Un enfocament pràctic i vital que demostrava, d'una part, un contacte amb els corrents europeus i, d'una altra, l'adequació a la finalitat educativa que era l'escola.

La intenció dels educadors queda ben clara en un paràgraf del llibre de Borgunyó citat abans: «... en la formació del professorat hi ha d'haver la menor quantitat possible de teoria, anteposant sempre l'exemple. Recomano l'educació de l'oïda i del sentiment amb fragments escollits de grans músics perquè serveixin de pràctica als alumnes i per acostar-los a la gran música universal, en lloc d'exercicis monòtons, insignificants i buits de contingut».

On seríem, em pregunto, si tot això s'hagués continuat? La Guerra Civil va destruir definitivament totes les bones intencions i no s'han tornat a recuperar mai més. Evidentment hi ha experiències interessants però s'han produït d'una forma massa marginal. Potser la més generalista ha estat el moviment de corals infantils, que van començar ja el 1962 amb petits grups esparsos i el 1967 es varen constituir com a Secretariat de Corals Infantils de Catalunya¹, sempre al marge de les institucions i conduïdes per voluntaris especialistes de música.

2. Fundació de L'Arc, el 1967: una escola alternativa d'educació a través de la música, les arts plàstiques i l'expressió oral i escrita

Havien estat proscrietes les institucions, les lleis, les llibertats, la cultura i la llengua. Em calia evocar una època passada per explicar que realment ens sentim hereus d'aquells pedagogs admirables que varen provocar l'entusiasme d'intel·lectuals, la passió d'artistes i poetes, i l'esforç dels ajuntaments i la Generalitat, però desgraciadament no van poder veure evolucionar la seva obra ni les seves intencions de futur.

Em quedaria amb unes imatges de la mirada i el somriure acollidor del mestre Artur Martorell, un pedagog extraordinari, amb una gran qualitat humana, un mestre apassionat per la seva feina i amb un sentit transcendent de l'educació, un humanista entestat a obrir camins i que optà sempre per educar, més que no pas instruir, i que sobretot tenia la dignitat d'un servidor públic.

Superar tants anys d'abandonament per recuperar l'esperit dels pedagogs de la II República era una empresa difícil, ja que, entre altres qüestions, no es pot improvisar la formació d'un professorat, i menys partint de zero. Vàrem reunir-nos amb

¹ Aquest any celebren el 40è aniversari amb una obra encarregada expressament al compositor Carles Santos, que cantaran 3.000 nens i nenes de tot Catalunya al Palau Sant Jordi.

Esther Boix i Ricard Creus, d'arts plàstiques, Carme Aymerich, Mercè Managuerra i Jordi Cortadellas, d'expressió oral i escrita, i jo mateixa de música. Érem companys que compartíem fòbies i afinitats polítiques i pedagògiques i volíem idear una escola nova, diferent i sobretot alternativa al corrent existent aleshores, com a eina de resistència activa contra la dictadura.

Una escola, que va ser L'Arc, on s'utilitzés l'art en les seves diferents manifestacions en l'educació dels infants per aconseguir no solament una «educació artística», sinó una «educació estètica», com a teoria que conté totes les expressions i la formació d'un esperit crític. Configurar en els alumnes un determinat gust i sensibilitat (el que els alemanys anomenen *Gestalt*) i cultivar les facultats que els capacitin per comunicar vivències i il·lusions, assumint responsabilitats, reflexionant, practicant un pensament crític, perquè l'educació de la ciutadania ha de contenir els valors socials i culturals imprescindibles en una societat democràtica per fer autèntics ciutadans lliures, conscients i responsables.

No cal dir que la llengua vehicular va ser sempre el català. Mantenir la llengua i la cultura era ja una clara mostra de desobediència civil.

Tot l'equip de L'Arc ens vàiem amb l'obligació d'exercir uns deures culturals vers tots els ciutadans; de saltar els murs que ens havien posat al davant i no deixaven veure, sentir, ni pensar. Volíem obrir un camí que ens portés a saltar-nos les regles, les lleis rígides i estàtiques de conceptes atomitzats i sectaris a què estaven sotmeses les escoles. Volíem una «educació alliberadora» com diu P. Freire, que ajudés a desenvolupar impulsos creadors. Davant d'un «pensament segregat» i d'una «domesticació», on l'educació no comptava, ens plantejàvem un «fer» amb llibertat per indagar, descobrir, perquè la raó, el pensament i la imaginació creessin lligams entre les coses i volíem buscar una àmplia participació perquè es realitzés un aprenentatge on la mainada s'adonés que amb l'art es troba realment una alegria de viure.

Des dels anys 63-64 es va veure ja un moviment social amb grups i col·lectius que, al marge de partits i sindicats, miraven cap al futur. S'endevinava un esgotament del règim (recordem la mobilització del Procés de Burgos). Tot va ajudar a la creació de l'Assemblea de Catalunya, l'any 1971, que va ser l'expressió més massiva que vertebrava el moviment popular de la ciutadania contra el franquisme i que va liderar el procés de Transició amb els tres lemes: llibertat, amnistia i Estatut d'autonomia.

Era tot plegat, per a mi, un miratge i m'agradava creure que podia ser veritat i realitzable fundar una escola on la llibertat i el respecte formessin part essencial de l'educació a través de les arts i de la música en particular.

Amb els pocs recursos que tenia, què podia fer? Vàrem començar L'Arc on cada taller tenia la seva manera d'enfocar l'aprenentatge, però teníem el convenciment que, per aconseguir una transformació de la societat i lluitar contra la dictadura, s'havia de començar pels infants i això es podia realitzar mitjançant l'art.

Totes aquestes forces emergents que anaven sorgint, entre elles L'Arc, les corals infantils, etc. eren llavors d'esperança, que crec que han estat presents sempre en els moments històrics més foscos, com a lluita del Bé contra el Mal.

Vull acabar aquest capítol de la fundació de L'Arc manllevant les paraules profètiques de l'extraordinari Agustí de Semir: «Els amics resistents d'aquí i d'allà no vivim en el passat, cada dia caminem fent el futur des d'una resistència esperançada. L'esperança és una manera de viure, suposa paciència i lucidesa, discernir a cada moment i saber preveure el resultat. L'esperança necessita ser fonamentada a fi que tingui coherència interna i rigor en les aplicacions concretes».

3. Filosofia i política de l'escola L'Arc

Em limitaré a parlar de L'Arc-música ja que era sota la meva responsabilitat dissenyar com havia de ser el currículum i els conceptes pedagògics del taller de música.

L'escola havia de ser, i és encara per sobre de tot, una institució educativa i com a tal havia de tenir com a primer objectiu l'educació integral de l'individu. La música esdevé eina, medi i matèria en aquest procés i és en la seva pròpia essència on trobem el seu gran valor educatiu.

Tots els nens i nenes que vinguessin a l'escola havien de tenir les mateixes oportunitats. Aquest va ser, i és, un principi irrenunciable, però igualtat d'oportunitats en cap cas entesa com a uniformitat, ans al contrari, una igualtat que estigui a favor de la justícia, que valori l'esforç, les capacitats intel·lectuals, artístiques i tècniques, que detecti l'alumne que pot accedir a una especialització ja sigui per la seva facilitat natural o pel seu esforç i perseverança.

A l'escola sempre hem considerat que els estudis de música s'han de poder aturar en qualsevol punt però han d'haver deixat una empremta i un rastre per a tota la vida. I només pensant en això es poden resoldre molts dubtes sobre què cal ensenyar en cada moment i quin tipus de metodologies s'han d'utilitzar.

Per a mi era importantíssim formar un equip de bons músics professionals que compartissin les meves idees quant a metodologies i prioritats, que estiguessin sem-

pre disposats a evolucionar i posar en qüestió el propi treball, que tinguessin la llibertat per seleccionar les obres i els fragments musicals adequats per a cada alumne o cada grup d'alumnes, fent programes personalitzats, sense llibres de text amb «edicions pedagògiques» o «patrons artificials», fent servir sempre només «música de debò» des de les cançons populars fins a la música dels grans compositors.

En el repertori sempre han tingut un paper destacat les cançons i músiques populars per dos motius:

Primer: recuperar el llegat tradicional, ja que havien desaparegut els llibres i cançoners, i als mitjans de comunicació eren expressament oblidades totes aquestes músiques.

Segon: basant l'aprenentatge del llenguatge musical en les nostres cançons, que tenen una estructura i un estil homogeni propi de cada país, que configura un dels elements indiscutibles de la personalitat d'un poble, aconseguim que aquestes músiques no constitueixin mai un mer exercici sinó que en tot moment han d'esdevenir una vivència recuperadora, alhora que un element de resistència cultural.

Vàrem voler plantejar un aprenentatge innovador, engrescador i creatiu, aprofitant l'afany de descoberta que té el nen, de manera que participessin en el procés alhora els alumnes i els professors perquè fos per a tots una escola d'educació.

L'enriquiment del nen, ultra els conceptes intel·lectuals, s'ha de produir de manera viva, sensorial. Les experiències musicals s'han de viure i és molt necessari utilitzar i cultivar la sensibilitat en l'educació. La música necessita una cultura de les emocions i ja des del primer moment vàrem veure que L'Arc podia ajudar a contrarestar l'ambient que ofegava.

Una altra característica important de l'escola és una exploració pedagògica constant basada en l'experiència, però despullada del de la urgència del «domini». No serveix de res, ans al contrari, repetir mecànicament fórmules on tota participació activa, imaginativa, conscient i creadora hi és exclosa. L'art ha de ser una activitat tan vital que ens capaciï per viure millor en el món, però no per aspirar a dominar-lo. Córrer a buscar un virtuosisme és, moltes vegades, perdre de vista els plaers i les alegries inesperades del viatge cap al coneixement i estimació de la música, amb el perill de convertir el que haurien pogut ser emocions en una mera rutina.

El propòsit d'aquesta filosofia no és només fer molt bons afeccionats a la música sinó formar persones sensibles, més lliures i crítiques. No és tan important el que s'aprèn com la manera com s'aprèn. Quantes vegades s'ensenya la música de manera tan ineficaç que en lloc d'atraure, angoixa i condueix al fracàs! S'ha des-

cuidat la saviesa que representa la calma pacient d'esperar que els alumnes descobreixin a través de les pròpies vivències que els facin buscar, investigar, preguntar, escoltar, compartir i conservar la capacitat de meravellar-se.

L'Arc-música continua avui la seva via després de quaranta anys, amb les mateixes conviccions educatives profundes que em van impulsar a iniciar aquesta aventura apassionant, i com que l'aprenentatge és sempre un procés obert i en constant evolució, els actuals professors han anat incorporant postulats pedagògics innovadors, creatius i adaptats a les realitats actuals. Tot el professorat de L'Arc estem d'acord amb uns principis educacionals: ajudar els nens i nenes a comunicar amb el món amb totes les seves potencialitats i llenguatges que tenen a l'abast i a vèncer qualsevol impediment derivat d'un sistema que sovint empobreix per les direccions conductistes i per excessives teoritzacions classificadores. Amb la llibertat tutelada per l'adult-professor, els nens entenen que jugar, veure, sentir, fer, pensar, condueix cap al coneixement i aquest descobriment els fa triar i decidir amb qui i amb què volen enfocar la seva curiositat, la intel·ligència i les emocions. Són els infants, extremadament sensibles al viu plaer de la sorpresa, els que amb aquests descobriments tenen a les mans l'art de la investigació.

En ocasió de la presentació del projecte per optar a la concessió de l'escola municipal de música de Sarrià-Sant Gervasi a l'Ajuntament de Barcelona, moltes famílies, antics professors i alumnes, i altres persones que coneixien l'escola, ens van fer arribar escrits i opinions prou il·lustratives. En transcripció a continuació alguns fragments:

«Es fa difícil en tan poc espai fer justícia a una escola que ens ha ofert tant! Els nostres fills hi han trobat uns professors que són, a més uns grans mestres que creuen, com pocs, en el que fan, que tenen fe en l'ensenyament i saben que educar és alguna cosa més que transmetre uns coneixements o una tècnica: que són conscients del potencial de la música en la formació íntegra de les persones i s'hi lliuren sense estalviar cap esforç; que la viuen i en gaudeixen, i, per això, són capaços de transmetre-la sense haver de recórrer a la pressió dels exàmens i notes, perquè, sense pretendre-ho, obtenen dels alumnes la complicitat —és a dir: la dedicació— i el respecte que dóna l'autoritat quan un se la guanya, sense necessitat d'imposar-la. Més que una escola de música que, tal com demanàvem, proporciona plaer, qualitat i rigor, L'Arc és una escola de vida per als nostres fills: una petita parcel·la, cada cop més difícil de trobar, que ens ajuda a ser feliços...»

I l'opinió d'un antic professor:

«...Treballar com a professor a L'Arc m'ha servit per considerar la feina que s'hi porta a terme com un referent a l'hora de parlar de pedagogia musical. La seriositat i el rigor amb què es parla dels alumnes i la seva formació, l'obsessió per posar en qüestió el treball que es

porta a terme, el propòsit per desenvolupar la creativitat i la sensibilitat, l'interès perquè els nois i noies es formin musicalment a partir de les seves pròpies descobertes, l'originalitat, l'encert dels concerts i de les audicions que s'hi realitzen, l'esperit d'integració... Tot això fa que L'Arc sigui per a mi una referència molt valuosa en el moment de definir un model d'escola per a la que actualment dirigeixo...»

4. Actualitat de l'escola

L'escola va passar els seus primers vint-i-cinc anys en uns locals de Sant Gervasi, cedits a canvi d'un lloguer simbòlic per una família que creia en el projecte. L'any 1992 L'Arc-música, constituït des de llavors en Fundació Privada, va obtenir per concurs públic la cessió d'ús de Can Ponsic, un edifici singular de propietat municipal situat al barri de Sarrià, cosa que va permetre ampliar molt l'oferta tant en quantitat d'alumnes com en varietat d'instruments i de grups, i a més oferir diverses activitats de cultura musical al districte, fora de l'àmbit estricte de la pròpia escola.

L'any 2000, l'Ajuntament de Barcelona va convocar un nou concurs públic per obtenir la concessió de la tercera escola de música municipal de la ciutat. La Fundació L'Arc-música amb un equip de vint-i-quatre professors, plenament consolidat, dirigit per Mireia Hernández, que n'havia estat alumna, va presentar el seu projecte i va guanyar el concurs. A partir del setembre de 2001 seria l'encarregada de gestionar l'escola de música municipal Can Ponsic, culminant d'aquesta manera una etapa amb l'assoliment d'un objectiu desitjat des de sempre: esdevenir escola pública a la qual puguin accedir tots els ciutadans.

Aquest projecte de futur presentat per la Fundació L'Arc neix com a conseqüència del camí recorregut al llarg de trenta-quatre anys de vida de l'escola. Representava un anar més lluny en la mateixa direcció de la seva fundació, canviant per millorar, sense esdevenir mai rígids i contribuint a formar unes persones i una societat més sensible i millor.

L'escola es reafirma en la seva funció tradicional de centre d'iniciació musical, com a aportació necessària al panorama musical de país i, al mateix temps, es replanteja l'enfocament de l'ensenyament dels instruments que han de ser sempre un mitjà, no una finalitat. S'estudia l'instrument per fer música, no la música per tocar un instrument. L'educació musical és sempre la prioritat.

L'any 2005, la Fundació L'Arc-música ha posat en marxa, amb el mateix esperit, un segon projecte al barri del Raval de Barcelona: és Xamfrà, centre de música i escena d'integració social a través de les arts, amb un altre sòlid equip de professors, al qual assisteixen actualment ja més de vuitanta nens i nenes.

Així han passat quaranta anys i he de confessar humilment que mai no he tingut cap contradicció entre el meu pensament pedagògic i la meva acció per aconseguir-lo. Tampoc ara que en sóc fora per jubilació, no trobo discrepàncies entre el claustre actual i la filosofia pedagògica que em va impulsar a crear una escola alternativa. No va ser gens fàcil, ni abans ni més tard, mantenir un esperit obert i ferm; moltes vegades fan por les idees que s'escapen de les directrius oficials, d'«el que s'ha fet sempre» i es confon el que és important amb el que és banal. M'atreveria a dir que en educació, en general, s'ha cultivat un «sostre baix».

Malgrat les dificultats, he procurat mantenir una coherència amb les idees, no renunciar als ideals, ni a l'ètica, cercar un model social fonamentat en la igualtat i la llibertat. Volia que L'Arc fos una experiència petita però encoratjadora, que fomentés l'esperança i que marqués horitzons engrescadors. Canviar els models establerts a l'època de la seva fundació va ser un ideal i, al meu entendre, avui és tan vigent com el primer dia. Sempre he tingut present que el meu exercici professional com a mestra de música havia de constituir un servei a la societat. Considero que L'Arc ha estat un instrument de lluita en defensa de les llibertats des de l'època de la seva fundació, i actualment continua essent un espai on es fomenta la dignitat de les persones a través de la música com a eina primordial i privilegiada. Tots aquests ideals no s'han esvaït ni una mica amb el pas dels anys perquè són fonamentats en una sòlida idea de l'educació integral i harmònica de l'infant, i els educadors-músics posen el llistó molt alt en el seu compromís, en l'exigència professional i en la dignificació del magisteri.

RESUM

L'Arc és una escola d'arts que vàrem fundar el 1967, sentint-nos hereus d'aquells pedagogs humanistes de la II República, la meravellosa obra dels quals havia estat destruïda per la Guerra Civil. Va néixer com a reacció de rebel·lia contra les formes d'educació aleshores establertes. La filosofia era utilitzar l'art com a mitjà per a l'educació de les persones per tal de fomentar en els alumnes un determinat gust i sensibilitat, i treballar les facultats que els capacitessin per experimentar i comunicar vivències, dur a terme projectes assumint responsabilitats, acostumar-se al treball en equip i formar-se un esperit crític. Pensàvem que treballar en aquest sentit, i amb el català com a única llengua, era una forma de resistència activa contra la dictadura.

Tots aquests ideals no s'han esvaït ni una mica al llarg d'aquests quaranta anys, ni tampoc pel fet d'haver obtingut la gestió de l'escola de música municipal Can Ponsic, l'any 2001, perquè es fonamenten en una sòlida idea de l'educació integral i harmònica de l'infant i en una visió crítica i dinàmica de la pedagogia.

RESUMEN

L'Arc es una escuela de artes que fundamos en 1967, sintiéndonos herederos de aquellos pedagogos humanistas de la II República, cuya maravillosa obra había sido destruida por la Guerra Civil. Nació como reacción de rebeldía contra las formas de educación establecidas en la época. La filosofía era utilizar el arte como medio para la educación de las personas para, así, fomentar en los alumnos un determinado gusto y sensibilidad, y cultivar la facultades que les capacitaran para experimentar y comunicar vivencias, llevar a cabo proyectos asumiendo responsabilidades, habituarse al trabajo en equipo y formarse un espíritu crítico. Pensábamos que trabajar en este sentido, y con el catalán como única lengua, era una forma de resistencia activa contra la dictadura.

Estos ideales no se han diluido en absoluto después de cuarenta años, ni después de haber obtenido la gestión de la escuela de música municipal Can Ponsic, en el año 2001, porque se fundamentan en una sólida idea de la educación integral y armónica del niño y en una visión dinámica y crítica de la pedagogía.

ABSTRACT

L'Arc is an arts school we established in 1967, following the steps of those humanist educators of the II Republic, whose work was destroyed by the civil war. It originated as a reaction against the educational forms of the establishment. Its philosophy was to use art as a means for education in order to promote students' taste and sensitivity, as well as their capacity to communicate personal experiences, to assume responsibilities and to develop a team spirit and a critical turn of mind. We were convinced that this procedure and with catalan as only language was a form of active resistance against the dictature.

All these ideals remained undeletable through these forty years and after having obtained the management of the town music school Can Ponsic in 2001, because they lay on a solid idea of the child's integral and harmonic education and on a critical and dynamic pedagogical view.

RECURSOS LINGÜÍSTICS I RESISTÈNCIA CULTURAL: UNA VISIÓ ECOLINGÜÍSTICA

Rosa CALAFAT VILA

Universitat de les Illes Balears. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General.

1. L'educació en situació de minorització lingüística: consideracions prèvies

a) Comunitat lingüística : un concepte força recurrent i redefinit. Alguns es basen, a l'hora d'interpretar-lo, en el terme nació: Jespersen condiona la nació a l'existència d'una comunitat lingüística «... quan en aquest llibre es parla de nació volem dir l'organització intermèdia entre la humanitat i l'individu, i cal entendre per “nació” simplement una unitat lingüística, una comunitat lingüística»¹.

D'altres, com Fishman, es basen en el fet lingüístic regulat i normatiu, en l'estàndard o varietat comuna: «Per una comunitat lingüística s'entén aquella els membres de la qual participen almenys d'una varietat lingüística i de les normes per al seu ús adequat»². És a dir, en una entesa d'àmbit col·lectiu: en la sociosfera que es crea en aquella comunitat.

¹ JESPERSEN, Otto, *La llengua en la humanitat, la nació, i l'individu*, Edicions 62, Barcelona, 1969, pàg. 20.

² FISHMAN, Joshua, *The Sociology of Language. An Interdisciplinary Social Science Approach to language in Society*, Nebury House, Rocoly, 1972, pàg. 54.

N'hi ha que fan èmfasi en la psicofera: això és en la percepció que en tenen els parlants i l'estrany, sobre aquella comunitat. Aquesta percepció és la que es regula a través de mecanismes de socialització primària (família, veïns...) i de socialització secundària, capitals simbòlics o instàncies pedagògiques (escola, lleis, administració, discurs polític i mitjans de comunicació) de les quals Encrevé³ matisa que són sempre imposades per la violència, simbòlica o no.

b) Subordinació cultural. En una situació de subordinació en la qual una comunitat lingüística externa entra a controlar i a regular els capitals simbòlics de la comunitat subordinada (enteneu comunitat lingüística espanyola versus comunitat lingüística catalana), la comunitat dominant, per força i llei, farà ús de les instàncies pedagògiques per tal de canviar les normes d'ús lingüístic (o normalitat social d'interacció grupal) de la comunitat minoritzada. Aquestes noves normes d'ús seran interioritzades per socialització (sociosfera) secundària (imposició) per banda dels parlants receptors.

Ara bé, la imposició CULTURAL (en majúscules: lleis, escola, mitjans de comunicació) d'una nova norma d'ús, d'una nova normalitat social, no és un fet, en bona part dels casos, que tingui uns efectes immediats i generalitzats. De fet la història és plena d'exemples on en una comunitat lingüística subordinada hi ha o hi ha hagut la coexistència de dos móns culturals: el nou, imposat a través dels mecanismes de poder institucionalitzats; i el territorial, que s'imposa per la força històrica. Així la socialització primària, l'entesa entre els membres d'aquella comunitat lingüística a través del tracte personal i de l'herència històrica; i la secundària, aquella que els nous capitals simbòlics o mecanismes de poder imposen i regulen poden coexistir, amb més o menys enfrontament durant un període de temps que varia de cas en cas. De tal manera que això explica la recuperació nacional de moltes comunitats lingüístiques que han patit subordinació cultural. És el cas dels polonesos, posem-ne l'exemple, que tot i bilingüitzats en alemany o en rus, es pogueren retrobar en polonès, gràcies als avatars històrics.

2. La imposició cultural a la comunitat lingüística catalana: la llengua de l'escola

En el cas de la comunitat lingüística catalana, i en el període de què tractam, l'entrada de les tropes franquistes i llur administració impliquen, un altre cop al llarg de la nostra història des del 1707, una prohibició de reproduir el món cultural català, amb l'objectiu d'exterminar-lo: «*Si eres español, habla español*»; «*España:*

³ ENCREVÉ, Pierre, «Introduction», a LABOW, *Sociolinguistique*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1976, pàg. 22.

una bandera, una lengua, una nació». L'escola franquista prohibeix l'escola catalana, i n'imposa una de nova, en llengua espanyola. Llengua, recordem-ho que era a casa nostra –amb poc èxit entre la població– des dels Decrets de Nova Planta. A Lleida, el 1939 l'inspector en cap, Mariano Lampreave, mana que: «*todo libro que esté escrito total o parcialmente en lengua que no sea la española, precisamente, debe ser también retirado de la Escuela (...) Igual procedimiento se utilizará en cuanto a las Bibliotecas escolares de cualquier clase o procedencia que sean*»⁴.

La socialització secundària (el discurs polític, les lleis i l'escola) imposa per la força de les armes una cultura ben diferent i diferenciada de la catalana. Paral·lelament i per la força mediàtica de la història, la comunitat lingüística catalana fa créixer en termes de psicosfera i de socialització primària tot un seguit de recursos pedagògics per tal de fer front a aquella imposició legal, però gens legítima. Desenvolupa un seguit de mecanismes d'interacció regular i freqüent que li permet de separar-se d'aquella imposició veïna.

Els processos de subordinació cultural són previsibles i regulars en la mesura que tots es basen en el canvi d'ús lingüístic i de les seves normes d'ús. I la comunitat lingüística catalana no n'és excepció. Escriu Pfeiffer –citat a Junyent– «Als nens navaho se'ls ensenya en una llengua forana; se'ls ensenyen conceptes que són forans; se'ls ensenyen valors que són forans; se'ls ensenyen estils de vida que són forans (...) La intenció al darrere d'aquest tipus d'escolarització és amotllar el nin navaho (mitjançant la parla, l'acció, el pensament) al corrent cultural predominant anglosaxó»⁵.

L'educació dels nins de comunitats lingüístiques colonitzades té un tret definitori de canvi cultural: menystenir la llengua del territori (canvi amb la psicosfera del parlant) per tal de canviar-ne eficientment la sociosfera (les normes d'ús lingüístic): «*¿Por qué decís que la lengua castellana será la lengua de la civilización del futuro? –La lengua castellana será la lengua de la civilización del futuro porque el inglés y el francés, que con ella pudieron compartir esta función, son lenguas gastadas que van camino de una disolución completa. ¿Se hablan en España otras lenguas más que la castellana? –Puede decirse que en España se habla sólo la lengua castellana, pues aparte de ésta tan sólo se habla vascuence que, como la lengua única, solo se emplea en algunos caseríos vascos y quedó reducido a funciones de dialecto por su pobreza lingüística y filológica. ¿Cuáles son los dialectos principales que se hablan en España? –Los dialectos principales que se hablan en España son cuatro: el catalán, el valenciano, el mallorquín y el gallego*». Aquest és un fragment del llibre declarat de text a les escoles per ordre del Ministerio de Educación Nacional, el 1939⁶.

⁴ ARTIGUES, Antoni, CALAFAT, Rosa, *Ecología lingüística*, Ed. La Busca, Barcelona, 1998, pàg. 52.

⁵ JUNYENT, Carme, *Contra la planificació*, Empúries, Barcelona, 1998, 53.

⁶ SOLÉ, Josep M. i VILLARROYA, Joan, *Cronologia de la repressió de la llengua i la cultura catalanes 1936-1975*, Curial, Barcelona, 1993, pàg. 56.

Abans de l'entrada dels mitjans audiovisuals, l'escola és un dels recursos simbòlics més potents que tenen els governants franquistes a l'hora d'imposar la nova llengua. L'objectiu dels colonitzadors envers les comunitats colonitzades, expressa un inspector francès, «no és tant salvaguardar l'originalitat de les races colonitzades, com d'elevant-les fins al nostre nivell»⁷.

L'any 1939 del total de 600 mestres de Mallorca en actiu, 56 són separats del cos i 99 són castigats⁸, entre els quals el mestre i poeta d'Algaida, Pere Capellà. Aquest mestre és autor del poema «Jo som català», escrit el 1935. Hi diu: «Herois de Mallorca / herois catalans / que en les hores greus / us dàreu les mans / fent del vostre exemple / sagrada costum / jo us tinc amb ma vida / de guia i de llum. / Jo sóc mallorquí / i és la meva glòria / esser català / per la meva història»⁹.

Pere Capellà, com Aurora Picornell, Pere Oliver, etc., s'havia destacat en la defensa del republicanisme i de la llengua catalana. Capellà, el 1953, escriu: «Jo vull ésser capità / dels desheredats del món / i amb els morts de fam anar / pertot... No m'importa a on. / Despertar amb els meu crits, / tremolant a la serena, / els que estan adormits / conformats i panxa plena. / I vull que sia ma llança / el llamp que en tots els combats, / il·lumini l'esperança / de tots els desesperats»¹⁰.

Així comença, a través de la paraula, una història de resistència lingüística.

3. El *Jus linguae* com a eina simbòlica de resistència cultural de la comunitat lingüística catalana

L'adaptació del grup a les normes, a l'ús correcte de les formes lingüístiques i a la capacitat simbòlica de tenir-ne cura i de representar-les o reproduir-les, resta en aquella època, pel que fa al català, reduïda a la socialització primària, això és al control sistemàtic per banda de la família i del veïnatge (contacte directe del grup).

El caràcter simbòlic de la llengua en la comunitat lingüística catalana és fonamental. I fou en aquell període l'element cabdal de resistència. De fet la comunitat lingüística catalana deixava de considerar algú extern al grup simplement amb

⁷ JUNYENT Carme, *Estudis africans*, Empúries, Barcelona, 1996, pàg. 94.

⁸ ARTIGUES, Antoni, CALAFAT, Rosa, *Ecologia lingüística*.

⁹ *Temps, temps, temps*, 2000, CD. Blau (Biel Majoral canta Pere Capellà).

¹⁰ ALOMAR, M. Magdalena, «Aproximació al teatre català de Mallorca durant el franquisme. Introducció a l'obra dramàtica de Pere Capellà», a CAPELLÀ, P., *Obres completes*, Volum I (1949-1951), Editorial Moll, Palma, 2004, pàg. 82.

l'adopció de l'idioma territorial. La llengua ha estat tradicionalment en aquesta comunitat nostra el vincle simbòlic per excel·lència. Com diu Flaquer: «Davant la concepció francesa de la ciutadania, que recolza en el principi territorial (*jus soli*) i davant l'alemanya, basada en la descendència d'uns avantpassats comuns (*jus sanguinis*), els catalans havíem trobat tradicionalment una via original d'integració dels immigrants a través del que podríem anomenar *jus linguae*, l'adopció del català com a llengua pròpia»¹¹.

Aquesta via d'integració, *jus linguae*, és explicada biogràficament per l'intel·lectual Guillem d'Efak –poeta català, de Manacor, nat a Guinea el 1930 i mort a Palma el 1995–: «Un fet» –diu d'Efak– «que em passava moltes de vegades era que anava a una fonda o un casino a dinar i l'amo em demanava què volia en foraster. Quan jo li contestava en català, més d'una vegada em replicaven: –Germanet, si no vos sentís xerrar hauria jurat que éreu negre!»¹².

La percepció psicològica de ser membre d'un grup a partir del fet de compartir-ne l'ús lingüístic i la forma, ha estat un dels elements de resistència cultural més contundents de què ha disposat la nostra comunitat lingüística.

Des d'aquesta comunitat, es creen i recreen, durant tota la etapa franquista, uns termes simbòlics que es converteixen en una marca d'entrada o de sortida del grup, els quals es perceben com un ítem d'ecosistema comunicatiu català i de defensa cultural. Parlo de mecanismes de protecció davant d'una altra cultura imposada. Al cap i a la fi, com diu el poeta Miquel Bauçà: «Sembla que la cultura tingui una funció protectora i defensiva. Allò que més crida l'atenció d'un particular d'una cultura determinada és com tradueix, sedassa o porga, interpreta, tracta una informació provinent d'una altra cultura. Hem de concloure que és incapaç de connectar-s'hi. Així una cultura més que el tarannà d'una tribu és el sistema de rebuig de què disposa per afrontar les altres, hostils o no hostils»¹³.

La paraula, la lletra, el fonema, el so ha estat per a la comunitat lingüística catalana el tret distintiu simbòlic més ferm per a resistir-ne els atacs culturals. La paraula ha estat la nostra xarxa institucional. Encara ara els nostres moviments cívics es basen en la defensa de l'ús lingüístic i de la forma lingüística: <http://www.llengcat.com/> (consultau l'apartat de «Revistes electròniques»; «Campanyes i entitats»); <http://www.cercat.com/lincaweb>; <http://llengcat.com/trobada>.

¹¹ FLAQUER, Lluís, «L'impacte de les noves tecnologies sobre la llengua i les seues dimensions pública i privada», a MOLLÀ, T. (ed.), *La política lingüística a la societat de la informació*, Edicions Bromera, Alzira, 1998, pàg. 277-300, 296-297.

¹² MESTRE, Bartomeu, *Balada d'en Guillem d'Efak*, Documenta Balear, Palma, 1997, pàg. 49.

¹³ BAUÇÀ, Miquel, *El canvi*, Empúries, Barcelona, 1998, pàg. 129.

4. Mecanismes ecolingüístics de protecció cultural en època franquista

Aquests mecanismes preserven la xarxa entre els membres de la comunitat lingüística i en preserven la densitat de comunicació. I ho fan d'una manera extremadament efectiva, a casa nostra, fins que els mitjans audiovisuals (la televisió bàsicament) entren a la casa de cada català i en trastoquen les normes d'acció i d'interpretació d'una manera molt més efectiva que cap altra. Ho explica l'escriptor Enric Valor (Castalla, 1911–València, 2000): «Jo és que vaig agafar, quan vaig nàixer, un País Valencià completament valencià. Jo me'n recorde que em vaig comprar la primera televisió. Jo me'n recorde que Ximo Monegal i la família van venir i vam veure un programa molt bonic; hi havia moltes xiques molt guapes ballant i totes eixes coses, i vam estar dues o tres hores allí mirant la televisió. (...) Quan es va acabar, dic: “Què, us ha agradat?” Ximo Monegal diu: “Sí, senyor, m'ha agradat.” Jo dic: “Però com està la cosa?” I diu: “Escolte, no hem entès ni una sola paraula”. Com que va ser tot en castellà, diu que no n'havien entesa cap, ni una. Així estava el poble valencià. Estava completament valencianitzat. És que no anaven a escola més que un any o dos i prou. El que no se n'anava a segar a la Manxa, doncs no sabia parlar castellà»¹⁴.

Per la seva banda, i des de Mallorca, Guillem d'Efak apunta la mateixa idea. Tot i ben entrat el franquisme, el poble era monolingüe i d'interacció catalana. El poeta d'Efak explica pel que fa als anys que feia de mestre al poble de Manacor: «Encara que jo fos el mestre, vaig aprendre més dels pagesos que no ells de mi. Jo hauria hagut de pagar, en comptes de cobrar, i no penseu que la paga fos gran cosa (...) Eren analfabets però tenien una gran cultura. No havien anat mai a escola; per tant, eren mallorquins en estat pur»¹⁵.

I així bona part de la poesia de Guillem d'Efak és testimoni de la paraula del poble i de llur saviesa: «PLOU I FA SOL. Plou i fa sol / qui ho havia de dir? / El teu somriure entre llàgrimes / és l'Arc de Sant Martí. / Plou i fa sol, / pentina el teu neguit, / i canta, maldament ploris, / somriu i canta amb mi. / Encara que pensis / que te trobes sol / les estrelles resen / per dar-te consol. / La lluna, la pruna / ja s'ha tret el dol / i l'oratge canta / i t'eixuga el plor»¹⁶.

Uns versos que ens recorden les estratègies dels embarbussaments, glossats i parèmies per tal de transmetre als nous de la comunitat, infants i nouvinguts, aquells

¹⁴ CALAFAT, Rosa, «Enric Valor: pensament i obra», a *Llegir*, núm. 30, juliol-agost 2000, 14-16, 15.

¹⁵ MESTRE, Bartomeu, *Balada d'en Guillem d'Efak*, 33-34.

¹⁶ D'EKAF, Guillem, *Poemes, cobles i cançonetes (1956-1993)*, Tià de sa Real, Manacor, 1994, 35.

fonemes que distingeixen i caracteritzen la llengua catalana, d'entre altres de romàniques i properes: la velarització i la palatalització de la «b», etc.

La cançó popular fa així: «Plou i fa sol la lluna sa pentina / plou i fa sol sa gallina fa un ou / se rebenta de rialles i diu que es cul li cou».

4.1. ANOMENAR ELS EXTERNS HOSTILS AL GRUP

Si els de dins de la comunitat es reconeixen, com hem argumentat fins ara, a partir de la trama de la paraula; els de fora, els que en resten al marge són anomenats, amb acció d'assenyalats, amb el mot-terme: «foraster», particularment a Mallorca. Hem esmentat com el *Jus linguae* era l'eina de cohesió grupal. Entrava dins el grup aquell que parlava català, en sortia aquell que parlava castellà. I aquest fou un mecanisme social i resocialitzat de resistència cultural durant l'època franquista: una eina simbòlica de cohesió grupal.

Pel que fa a Mallorca, el mot «foraster» és el nom que reben els externs hostils al grup, aquells que fan ús de la llengua imposada per la violència (llegiu-hi el castellà). El DCVB (Diccionari Català-València-Balear) a la tercera i quarta accepció, defineix així aquest terme conceptual carregat de pòsit cultural connotatiu:

FORASTER/ERA. 3. Castellà de nació o de llenguatge (Mall.); cast. *castellano*. Parlar foraster (o en foraster): parlar en castellà. || 4. Grosser d'enteniment o de comportament (Mall.). «No sies tan foraster». I els pejoratiu: *forasterot*, *-ota*; *forasteretxo*, *-etxa*; *forasterando*, *-anda*; *forasteratxo*, *-atxa*; *forasterarro*, *-arra*; *forasterango*, *-anga*.

I fins i tot el sintagma «forasterot ordinari»; dit d'algú que menysprea el català amb comportament agressiu, o que manifesta un comportament totalment extern al costum social català.

Tota aquesta càrrega cultural simbòlica de defensa i protecció de l'ecosistema català davant imposicions foranes és ben viva en la psicofera dels qui ens socialitzarem (per socialització primària) entre els anys 1960 i 1970; tot i els llibres i l'escola i la televisió franquistes.

4.2. L'ÚS I LA FORMA LINGÜÍSTIQUES, EINES DE RECOÑEIXEMENT DE GRUP

Des de la psicofera col·lectiva catalana, i per entesa cultural històrica, no era cap marca de distinció parlar castellà; més aviat una norma imposada: una mena de destorb, de nosa. És el DCVB mateix que recull l'accepció «parlar castellà» i la

defineix com: «fer so d'esquerdat una olla, càntir o altre atuell de terrissa». Aquest diccionari marca les expressions, «parlar castellà» i «parlar foraster», com a sinònims amb referència identificativa d'extern agressiu al grup.

Des de l'escola s'imposava el castellà, i es feia amb mecanismes coactius, per violència: «La imposició del collaret d'ossos a l'infant que sentien parlar en castellà durant les hores d'escola. Qui portava el collaret a l'hora de sortir al pati, restava castigat a l'aula»¹⁷. No és per tant gens estrany que la comunitat catalana desenvolupàs uns mecanismes de resistència cultural, a través de l'eina de cohesió més important: la paraula. Així expressions com «foraster» o «parlar foraster» s'identificaven amb tot allò que té a veure amb un mal extern, amb una imposició dolorosa. Bé ho reflecteix el Cançoner popular:

«En Joan quan va arribar va dir: —*ma mare ja vengo!*
Oh fillet meu jo no t'entengo,
si no mudes de parlar».

L'estàndard és la varietat lingüística que dóna seguretat als parlants i centra la variació en un límit marcat, que tendeix a garantir-ne la no-interferència en l'estructura i en l'ús lingüístic. El poble, en aquests moments de resistència, es mostra com a dipositari d'aquest valor referencial.

Una de les definicions de comunitat lingüística, explicades anteriorment, és precisament la que fa esment al fet que una comunitat ho és en la mesura que en comparteix almenys una varietat, la qual dóna valor referencial a la llengua i en preserva el descontrol de l'ús. Enric Valor explica com el poble, tot i ignorant-ho explícitament, ha estat de forma implícita el que ha servat la llengua que la cort catalana, creava: «La cort creava l'idioma (...), i el poble pla ignorava que parlàvem el català més clàssic..., però Pompeu Fabra, per exemple sí que ho sabia. I les persones que em van ensenyar filologia, com Carles Salvador, Josep Giner Marco o Sanchis Guarner, també»¹⁸.

El poble català ha fet ús de l'estàndard o varietat simbòlica tot i que de forma heretada, no conscient, talment com succeeix arreu. Weinreich hi posa nom, «lleialtat lingüística», de la qual diu que «com el nacionalisme, designa l'estat mental en què la llengua (com la nacionalitat), en tant que ens intangible, i en contrast amb altres llengües, assumeix una posició elevada, en una escala de valors, posició que necessita ser defensada. La lleialtat lingüística, com el nacionalisme, pot ser una *idée force*

¹⁷ 30 minuts: «300 anys sense imposició?» a TV3, 28-09-2001.

¹⁸ CALAFAT, R, «Enric Valor: pensament i obra», a *Llegir*, núm. 31, setembre/octubre, 2000, pàg. 9-11, 11.

que ompli el cervell i el cor humà amb nous pensaments i sentiments i que porti l'individu a traduir aquesta consciència en fets d'acció organitzada»¹⁹.

Aquesta *idée force* és dins l'imaginari d'un poble, dins el cervell/ment de l'individu que pertany a una cultura; al cap i a la fi, és dins la psicosfera del parlant.

A Mallorca, des de la trona (àmbit d'ús en poder simbòlic i, per tant, socialitzador) no s'ha resat mai en salat: «Vós qui estau en el cel, sia santificat el vostre sant nom...» / anar a l'infern / anar al cel / resar a la mare de Déu / a la Beata / anar a la Seu / anar a l'església, etc. I el predicador en fer el sermó, talment com un presentador d'un programa de televisió de to elevat, no salava mai. No s'ha salat en allò que hom considerava que tenia transcendència, que calia donar-li to de solemnitat.

I així les construccions modals, tant presents en la llengua de les rondalles, i per tant en la llengua del poble, es construeixen sempre en l'article literari, en la varietat comuna. Les modals són girs que manifesten l'actitud subjectiva del parlant respecte a allò que diu: Anar a les fosques / anar a la torta / anar a la gatzoneta / anar a les balbes / anar a la puta / anar a la seva / entrar-hi a les bones / entrar-hi a les males...

El canvi de registre i d'adequació de la forma lingüística, entre el poble que servava la llengua, és ben viu fins fa relativament poc; fins que com diu Enric Valor arriba l'època del pacte lingüístic, ben passada la dictadura.

És potser ara i ben modernament que des de les noves formes de socialització, com és ara la cançó, els programes de televisió autonòmics en català o bilingüe, s'ha deixat de banda la distribució de formes lingüístiques adequades als registres socials i contextuals de la llengua. Quan el català ha hagut de passar de la primera oralitat (socialització primària) a la segona oralitat (mitjans audiovisuals que simulen oralitat espontània amb més o menys gradació), ha estat quan potser –i per la força dels anys d'opressió franquista–, hom ha perdut aquesta forma inconscient de servir l'estàndard, adequant-ne usos lingüístics als diferents registres. Així ara podem escoltar des de Mallorca cançons «mallorquines» que se signifiquen pel fet de salar en expressions, modismes, frases fetes que tradicionalment eren fidels a l'article literari. A tall d'exemple una frase del grup Antònia Font que diu així: «som es teus amics de sa terra». Evidentment, per entesa popular, «sa terra» és allò que podem trepitjar instantàniament, allò que podem abastar físicament. El concepte de «terra» com a planeta, sempre ha estat, «la terra», en contraposició amb «el cel». I això, com diu Enric Valor, el poble ho sap i ho sabia.

¹⁹ WEINREICH, U., «Fonts de la lleialtat lingüística», a *Llengües en contacte*, Edicions Bromera, Barcelona, 1996, pàg. 221-227.

Actualment sentim anuncis publicitaris per mitjans audiovisuals catalans que confonen destralerament els fonemes. El fonema lateral palatal a la segona oralitat (llegiu-hi anuncis, programes d'oralitat màxima, etc.) és pel cap baix difícil de reconèixer en l'anunci del refresc Font Vella (2007). Una al·lota d'aspecte modern hi reproduïx la frase següent: «Fon *beia*, *bols* una de *yimona*». La interferència fonètica –i morfosintàctica, no hi compareix el clític– amb el castellà és més que evident; i l'entesa amb el català, distanciada. En una sola frase es pertorba la realització fonètica de tres fonemes: el lateral palatal, l'alveolar lateral i la vocal neutra.

Sols reproduiré ací alguns dels recursos de socialització primària que m'han arribat directament i que han constituït el meu aprenentatge de membre de la comunitat lingüística catalana; tot i l'escola franquista. Hi incloc aquelles cançons i dites que treballen els fonemes pertorbats a l'anunci esmentat:

Fonema lateral palatal, alveolar lateral, fricatiu palatal sonor (a partir de la cançó):

– El Gall i la gallina. El gall i la gallina / són en el balcó. / La gallina està dormida. / el gall li fa un petó. / –Dolent! Dolent! / Què dirà la gent? / –Que digui lo que vulgui / que jo ja estic content.

– En Joan petit com balla, / balla, balla, balla. / En Joan petit com balla, balla amb el cul. Amb el cul, cul, cul...

Fonema fricatiu labiodental sonor (a partir de l'endevinalla):

– Volen, volen... / –Voltors! / –Volen, volen...

Fonema alveolar sonor, labiodental sonor:

– I amb què hi anirem? (mitjà de locomoció) / amb s'ase d'en Beia (n'Abella) / que tothom qui el veia li deia: –Au, arranca, pelut.

Fonema alveolar lateral, fricatiu palatal sonor, fricatiu labiodental sonor:

– Rotlo, rotlo Sant Miquel / tots els àngels van al cel / carregats amb un baül. / Tira't de cul!

– Tenc una betlem / color de cel, / color de lila. / Tothom que el mira, / se'n va a l'infern. / El cul.

A banda de la realització fonètica, el Cançoner popular també ensenya la construcció de la frase, els usos morfològics i sintàctics. Parem esment a la cançoneta popular següent:

– L'arc de Sant Martí. L'arc de Sant Martí. / La pluja, la pluja. / L'arc de Sant Martí. / La pluja ja és aquí.

La darrera frase, copulativa, és regida pel verb «ser», tot indicant que l'objecte, en aquest cas «la pluja», hi és transitòriament: tot mostrant l'ús clàssic, el bon ús tradicional dels verbs «ser» i «estar». Modernament, i pels canals de segona oralitat, en aquest cas també d'un anunci publicitari, hem après a dir «que X està de vacances», gràcies a no sé quin compte d'una Caixa «nostrada» d'estalvis. Per tant, ens crea el dubte de saber si l'anunci ens vol dir que X no hi és transitòriament de vacances.

Aquest fenomen lingüístic de descurar la fonètica catalana coincideix en la percepció psicològica moderna del fet que el castellà ha passat de ser una «llengua forastera» (època franquista), a ser-hi com un tret més dins la comunitat lingüística catalana. I a pocs àmbits simbòlics (llegiu-hi, lleis, escola, mitjans de comunicació) es recorda la resistència que des de l'inconscient (psicosfera) exercí la comunitat lingüística contra la llengua imposada.

L'infant estudiava en castellà, a l'escola franquista; emperò mentrestant a casa seva, hi eren presents l'adequació formal a l'ús lingüístic i a la forma lingüística catalanes. Les correccions lingüístiques des de gairebé la naixença eren part de l'aprenentatge domèstic, de la socialització familiar, al llarg d'aquells anys de resistència. Mentre l'àvia s'encarregava d'avaluar la capacitat motriu del nadó, hi projectava tot de fonemes de dificultat alta en la parla de l'infant. Vet ací, dues cançonetes populars que es reproduïen mentre hom tenia cura de vigilar les reaccions motrius de l'infant:

«Serra mamerra una olla de terra una olla d'aram patapim patapim patapam».

«Arri cavallet anirem a Alger a collir taronges a un taronger, una taronja va caure en Joan la va collir arrió catalineta / anirem a Portopí / De Portopí a València de València cap aquí».

Els embarbussaments eren un altre dels recursos que la cultura popular feia servir per tal que l'aprenent identificàs els fonemes de la llengua. A més a més aquests embarbussaments són pensats des d'una perspectiva sociocultural, car són els elements del medi immediat aquells que es veuen «embarbussats» i que l'aprenent ha d'aprendre a destriar. De tal manera que, el primer cop que ho sent és incapaç d'identificar-ne tots els mots i els sons. Només l'enginy mental i la pensa en català faran que l'aprenent se'n surti:

«Cards vers taquen, ceps piquen»

«Ram usat, sac arnat, suro amb ham»

«Un carro carregat de terra roja»

Que el poble ha resistit en la llengua explica, en part, per què l'assimilació lingüística i el projecte glotofàgic de la darrera dictadura no reeixí. Que el poble era l'hereu d'aquesta llengua, en són testimoni les obres de Guillem d'Efak o d'Enric Valor mateix entre moltíssims d'altres. Enric Valor en explicar el perquè del seu interès en l'estudi lingüístic, diu: «El meu estudi de la llengua catalana, com s'ha vist clarament, tenia dos objectius. Primer, el més important, intentar entre tots els que hi vam treballar, els meus professors i jo mateix al servei d'ells i dels seus consells, salvar la llengua, que no es desfés a poc a poc en un "patois" impossible per a la literatura i per a una llengua normal de tot un país (...). El segon, procurar-me un domini com més extens millor de l'idioma propi per a satisfer una altra passió meua, molt poderosa, que sentia des de la meua infantesa, que ha estat dedicar gran part de la meua vida a escriure o a crear literatura catalana».

I per tal d'aconseguir aquests dos objectius, que al cap i a la fi tots dos pretenen dotar la llengua catalana de variació estilística, Valor poua dins la cultura popular, és a dir, dins la lleialtat lingüística del poble; i en recull la riquesa. Una mostra d'aquest fet és la seva obra rondalística, *Rondalles valencianes* (1950-1958). Enric Valor, empresonat entre el 1966 i el 1968 per la seva activitat ecolingüística, va ser col·laborador en el Diccionari Alcover/Moll, tot proveint-lo de lèxic del valencià meridional.

Les rondalles han estat el llegat de resistència cultural més potent de la nostra cultura: on han trescat els estudiosos i literats. Una mena de xarxa de connexió entre la cultura popular i la literària. Les Rondalles mallorquines aplegades per Mn. Antoni M. Alcover han estat durant molts anys, i especialment al llarg d'aquells anys de prohibicions, una important via d'accés a la llengua catalana que tingué el públic mallorquí.

És aquesta interconnexió de xarxes que explica la represa del català com a llengua mediàtica d'ús intergrupar formal. I és la resistència cultural exercida a través del mot que fa possible la represa d'organitzacions, associacions que s'erigeixen en sentit de connexió grupar. A Mallorca, l'Obra Cultural Balear el 1962, reprèn la tasca històrica de l'Associació per la Cultura de Mallorca (1923-1936), que presidia Emili Darder. L'OCB es convertí així en una eina intergrupar de cohesió: cursos de llengua i cultura catalanes per a escolars, adults i professorat; edicions sobre la història i la cultura a les Illes. I des de Palma, el 1970 aquesta entitat ja s'estén als pobles de Mallorca. El reconeixement oficial del català en els textos legals, un cop acabat el franquisme, fou possible gràcies al poble i a la tasca de cohesió d'institucions d'aquesta mena.

4.3. ALTRES ELEMENTS D'IDÉE FORCE: EL REI EN JAUME

Quan Polònia lluitava per aconseguir la independència de l'intrús alemany, cercà entre la seva mitologia la princesa Wanda, que es llançà d'un penya-segat per tal de no casar-se amb un alemany. Vet ací un exemple de cohesió simbòlica a través de la reinterpretació de la història²⁰.

El rei En Jaume ha estat pel poble català un d'aquests símbols. A Mallorca mentre passejaves per carrer de Sant Miquel –lloc on el rei En Jaume lliurà batalla amb el rei moro– els pares et mostraven les petjades del cavall del rei: tot un símbol. Els ulls d'infant arribaven a percebre aquelles petjades màgiques. I tot Mallorca, dins la memòria històrica, n'és plena d'aquestes petjades. Posem-hi d'exemple un fragment de les diverses Rondalles sobre el rei En Jaume:

«*Sa llenegada des cavall del Rei En Jaume*. Darrera es convent de ses Monges d'Inca, a sa costa des molins, surt una timba a flor de terra i fa una regata, una espècie d'arregussai. Diuen que va esser que el Rei En Jaume, com perseguia es moros per esvair-los de Mallorca, un dia era dalt es Puig Major, i los me veu devers Inca. I què fa ell tot d'una? Pega esclafit i esperonada an es cavall, i es cavall llongo, i se tirà just damunt aquella timba. Es cavall llenega d'una pota, i tan fort aferrava, que va fer aquella llenegada, aquell arregussai, que encara s'hi veu ben senyat i ben coneixedor. An es moros al punt los hagué assolits, i es bocins més grossos que en deixà foren ses oreies. Ell no s'hi posava per poc, no, aquell Rei. Ni se'n porien riure gens»²¹.

Evidentment l'escola ensenyava *El mio Cid* i *Los reyes Católicos* i Hernán Cortés; al poble, a casa aprenies les heroïcitats del rei català.

5. Apunt final

Hem sabut com a comunitat lingüística servir la lleialtat lingüística de la primera oralitat (socialització primària) a la segona oralitat (mitjans de comunicació audiovisuals)? Cal demanar-nos si és ara que trobam els efectes més perversos d'aquella dictadura, sobretot pel que fa a la llengua catalana.

²⁰ JOAN, Bernat, *Les normalitzacions reeixides*, Oikos-tau, Barcelona, 1996, pàg. 76.

²¹ ALCOVER, Antoni M. (en Jordi des Racó), *Rondalles mallorquines*, Editorial Moll, Palma, 1983, Tom V (106-107).

RESUM

Analitzam les normes de socialització primària (ús lingüístic) que la comunitat lingüística catalana mantingué de forma conscient o inconscient; i com a resistència a la colonització cultural durant el franquisme consolidat.

Fem conèixer els mecanismes de lleialtat lingüística –*ideé force*– que durant l'època del franquisme, la comunitat lingüística catalana desenvolupà. Els recursos lingüístics (normes de correcció) de què ha disposat aquesta comunitat per mantenir amb grau de formalitat mitjana, l'idioma prohibit a nivell formal: glosses, parèmies, locucions que han mantingut una visió del món pròpia i diferenciada del món cultural espanyol, imposada durant el franquisme.

De com els nostres intel·lectuals ho reflecteixen i en deixen testimoni (Guillem d'Efak, Enric Valor, etc.)

De com aquestes normes entraren en desavinença amb la socialització secundària (escola, lleis, mitjans de comunicació i discurs polític), i fins a quin punt hi resistiren.

RESUMEN

Se analizan las normas de socialización primaria (usos lingüísticos) que la comunidad lingüística catalana mantuvo consciente o inconscientemente en el período franquista. De cómo ello fue un elemento de resistencia a la colonización cultural durante el período denominado franquismo consolidado.

Damos a conocer los mecanismos de lealtad lingüística –*ideé force*– que durante la época franquista desarrolló la comunidad lingüística catalana. Los recursos lingüísticos (normas de corrección) de que dispuso esta comunidad para mantener el idioma prohibido en ámbitos formales, es decir el catalán. Basamos nuestra argumentación en elementos culturales tales como: glosas, paremias, locuciones que consolidaban una visión propia del entorno y del medio; manteniendo distancia cultural con la lengua impuesta. Recorremos formalmente la obra escrita de algunos intelectuales que supieron reflejar este hecho (Guillem d'Efak, Enric Valor, etc.).

Las normas de socialización primaria chocaron frontalmente con la norma impuesta por socialización secundaria (escuela, leyes, medios de comunicación, discurso político); así pues, evaluamos hasta qué punto dichas normas supieron resistirse a la imposición legal.

ABSTRACT

We analyze primary socialization rules (its linguistic use) that Catalan linguistic community kept in a conscious or unconscious way, as well as a resistance to the cultural colonization during the consolidated Francoism.

We release linguistic loyalty mechanisms –*ideé force*– that linguistic community developed during Franco's period. The linguistic resources (correction rules) of which this community has had at its disposal in order to keep in a mid level the forbidden language at a formal level are: songs, proverbs and idioms with its own world view which is different from the imposed Spanish culture during Franco's regime.

We also analyze how these rules began to disagree with the secondary socialization (school, laws, media and political speech), until which point they resisted.

EL SECRETARIAT DE CORALS INFANTILS DE CATALUNYA (SCIC) I ELS SEUS ORÍGENS SOTA EL FRANQUISME

Abel CASTILLA I CASAMARTINA

Director de la coral L'Esquitx

Maria MARTORELL I CODINA

Equip fundador del SCIC

(...) puc dir, amb absolutes sinceritat i llibertat, que la tasca formativa i sensibilitzadora portada a terme durant aquests 25 anys a través de la pràctica del cant col·lectiu pels responsables (i penseu quants i quants milers d'infants han passat per les seves mans durant aquest quart de segle) del Secretariat, i molt sovint en condicions desfavorables i difícils, és sens dubte una de les tasques més importants i més positives que s'han fet i es fan al nostre país de cara a la mainada, als ciutadans de ple dret d'un demà no gaire llunyà.

Oriol MARTORELL

25 anys del Secretariat de Corals Infantils de Catalunya, 1992

1. Què és el SCIC

El SCIC és una federació catalana de corals infantils en la qual tenen un paper bàsic i imprescindible els directors dels cors.

2. Principis, objectius i activitats del SCIC

Actualment, el Secretariat estableix una relació enriquidora entre corals i entre directors que, en gran mesura, fan un treball comú en aspectes i activitats concretes que atenyen el fer de les corals i la raó de ser i la difusió del cant coral infantil al nostre país.

Remarcaríem:

- Organització d'activitats concretes per a les corals com són les trobades (de diversos tipus).
- Participació en actes culturals diversos i en esdeveniments corals dintre i fora de Catalunya.
- Organització de cursos especialment dedicats a la formació dels directors.
- Recerca de material coral específic per a infants i confecció d'un programa comú anyal.
- Encàrrec d'harmonitzacions de cançons tradicionals catalanes, composició de cançons sobre poesies catalanes i de cantates (de les quals també se n'encarrega el text) a músics i escriptors de la nostra terra.
- Adaptació al català de cançons i cantates d'altres països, quan es consideren interessants per als cors catalans.
- Publicació de cançoners i de cantates pròpies.
- Edició –en col·laboració amb el Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana de la Conselleria de Cultura de la Generalitat– de la col·lecció «Patrimoni Coral XXI», dedicada a cançons tradicionals catalanes, poc conegudes, harmonitzades a veus blanques per músics catalans actuals, en general, joves.
- Edició de la col·lecció de CDs *Acuitacantar*, amb cantates encarregades pel SCIC
- Publicació d'una revista trimestral, *La Circular del SCIC*, especialment dedicada al món coral i sobretot a l'infantil.

Cal remarcar que moltes d'aquestes tasques tenen el seu origen, com veurem, en les primeres propostes de treball que van néixer amb el SCIC.

El SCIC és cofundador del Moviment Coral Català (que aplega cinc federacions corals catalanes: Cors Clavé, Federació Catalana d'Entitats Corals, Cors Joves de Catalunya, Federació Catalana de Pueri Cantores i SCIC) i és membre de les federacions internacionals Europa Cantat i Federació Internacional per a la Música Coral i del Consell Català de la Música.

3. Origen, història i primera època del SCIC

Ara bé, el SCIC no va néixer només per això i ni tan sols ningú no imaginava que poguéssim arribar on som actualment.

La història és aquesta:

El 4 de febrer de l'any 1967 –ara ha fet quaranta anys– un petit grup de directors de corals infantils de diverses ciutats catalanes (Barcelona, Manresa, Vic i

Vilafranca del Penedès) i responsables de Joventuts Musicals de Manresa es van reunir per posar en comú les seves inquietuds, les seves preocupacions i, naturalment, les seves il·lusions.

Molts d'ells provenien del món de l'ensenyament (professors de música o d'ensenyament general), altres, del musical (la majoria eren membres de corals que, en aquell moment, feien una tasca important per a la recuperació de la llengua, de la cultura i dels drets fonamentals del nostre país, tot valent-se del cant coral).

Tots ells eren conscients que les seves corals, que havien de cantar al millor possible, podien fer una tasca important de substitució d'allò que l'escola tenia prohibit de fer i que, abans del 18 de juliol del 1936, l'escola catalana contemplava i assumia.

Ens referim a uns aspectes que consideràvem, i considerem bàsics i que als nens i nenes de llavors els estaven, doncs, vedats.

Principalment, aquests :

- El coneixement i pràctica de la seva llengua: el català.
- La coeducació.
- La presència de la música a l'escola com un important agent formatiu.
- El coneixement del propi país i la consciència de pertànyer-hi.

Per això:

- Les corals del SCIC només cantaven en català.
- Les corals del SCIC havien d'estar formades, obligatòriament, per nens i nenes, fet que exclouïa les corals escolars cosa que s'ha reconsiderat amb el temps.
- En les corals s'aprofitaven les cançons i les activitats realitzades com un mitjà per completar els programes escolars oficials.
- S'organitzaven trobades, intercanvis entre corals i altres activitats d'aquest tipus que eren, sempre, un mitjà per conèixer el país, amb les seves diversitats, geogràfiques, lingüístiques i culturals, i per establir corrents d'amistat entre infants i adults (els directors i també els pares) de les diverses comarques de Catalunya que els nens aprenien a considerar i a estimar com al seu propi país.

Ens vam atrevir a llançar-nos a aquesta tasca, malgrat els entrebancs que sabíem que trobaríem.

Però ho vàrem fer... i encara ho fem.

Ara pràcticament sense entrebancs —especialment els d'ordre ideològic i polític— però sense suficients reconeixements «oficials» que permetin un treball i un desenvolupament amb pocs problemes econòmics i logístics.

Aquells anys, fins al final de la dictadura, van ser durs, però il·lusionats.

El nombre de corals i l'entusiasme de tots plegats, grans i petits, no parava de créixer.

4. Primeres activitats i organització interna

Davant la impossibilitat, en aquells moments, que el SCIC pogués ser una organització legalment reconeguda, les Joventuts Musicals de Manresa el van acollir com una secció musical, fet que els seus estatuts els permetien. No va ser fins al 1985 que es van aprovar uns estatuts propis del SCIC.

Després de l'esmentada reunió del febrer de 1967, la primera activitat –que en aquell moment no érem conscients que seria la primera– va ser organitzar una trobada (mot que alguns lingüistes van considerar incorrecte, però que ens vam entossudir a fer servir) a Manresa, amb les corals presents a la reunió i les que entre tots poguéssim engrescar. El resultat va ser, el 16 d'abril d'aquell mateix any, una Trobada (organitzada per JJMM de Manresa i amb les comunicacions oficials en castellà) que va reunir uns 800 cantaires d'onze corals. Al matí vam fer una cantada-assaig a la plaça de l'Ajuntament i, a la tarda, un concert a la Sala Loyola.

Durant el concert, cada coral va interpretar dues cançons (prèviament s'havia fet una tria de les cançons proposades per cada coral per tal que no hi hagués repeticions) i totes juntes van cantar el primer Programa Comú de la nostra història: *Sonen les trompetes* (cànon popular), *A qui Déu vol donar una gràcia*, de Th. Fröhlich, *El rossinyol*, harmonitzada per Lucien-Jean Baptiste i *Els tres tambors*, harmonitzada per Maria Teresa Giménez.

No ens podem estar de recordar una anècdota que ha esdevingut clàssica en la història del SCIC. Quan a l'assaig del matí es va cantar el cànon *Sonen les trompetes*, el director va donar, per atzar, la primera entrada al sector on s'havien agrupat les corals de les terres de Lleida. Per a la resta de petits cantaires, l'accent del català occidental va ser una sorpresa i va provocar un titubeig a l'hora de la segona entrada. El cànon va acabar molt bé i va ser un èxit. Però, a primera hora de la tarda abans del concert, es va impartir la primera classe de català als cantaires tot explicant-los la riquesa de la nostra llengua, expressada, entre altres coses, per la diversitat d'accents. Un bon començament i una anècdota que ha passat de generació en generació.

Tampoc no podem oblidar el magnífic opuscle sobre la història i les particularitats de Manresa, naturalment escrit en català, que es va oferir a tots els cantaires.

Segona lliçó extramusical del dia...

S'anaven complint els nostres principis...

Val la pena recordar que des d'aquella Trobada a Manresa, *Cavall Fort* –que entenia molt bé per on anàvem–, ha col·laborat sempre en totes les trobades, generals o no. Primer, amb la confecció d'uns distintius per als cantaires i, des del 2000, amb la copublicació amb el SCIC de la petita revista anyal, *Xibricú*, que arriba als subscriptors de *Cavall Fort* i al cantaires del SCIC.

El bon regust de la diada de Manresa va provocar que els directors assistents ens reuníssim passat l'estiu, el dia 1 d'octubre, per reflexionar sobre la realitat que havíem viscut. La decisió de fer una segona trobada va ser unànime i vam posar-nos a la feina.

Hi hauria una segona Trobada, a Lleida, el 28 de maig de 1968. Calia preparar un nou Programa Comú (aquesta vegada van ser vuit cançons, algunes d'elles les de més èxit a Manresa); l'organització general que aniria a càrrec, especialment, de l'Orfeó Lleidatà. I la recollida de les propostes de cançons que cada coral cantaria.

Primer problema que no vam saber detectar durant la preparació: les corals ja eren 22 i els cantaires més de 2000. Mai no ens ho hauríem imaginat! I el resultat va ser una primera part feixuga i massa llarga, malgrat la bona voluntat de tothom i el bon comportament dels petits cantaires.

Així, doncs, malgrat aquestes dificultats, degudes al nombre de participants, ningú no va dubtar que les trobades (de moment només es parlava d'aquesta activitat) havien de continuar.

Immediatament després de la Trobada de Lleida, els directors vam fer una reunió de valoració i reflexió i vam decidir que era el moment d'organitzar-nos internament. El nostre màxim representant, amb el títol de secretari general, era Onofre Boqué, un dels iniciadors, des del primer dia, de tota aquella moguda i era el representant, ahora, de Joventuts Musicals de Manresa. Però es veia molt clarament la necessitat del nomenament d'un grup escollit entre els directors, que s'ocupés de les tasques concretes que la continuació de les trobades demanava.

Així es va fer saber a les corals, en la segona comunicació escrita que se'ls va enviar abans de les vacances d'estiu del 1968, que, ahora, és una demostració del funcionament democràtic adoptat des del primer moment:

La nota deia així:

«EQUIP TÈCNIC

Vista la necessitat que al davant del nostre Moviment hi haguessin uns responsables i, a la vegada, assessors en qüestions tècniques, es va tenir a bé fer una votació dels assistents per tal de determinar cinc persones que formessin aquest Equip.

L'Equip Tècnic es posa a la vostra disposició i, tant per aquesta voluntat que tenen d'ajudar-vos com per la seva capacitat i experiència, creiem que us han de ser ben útils. Per a qualsevol cosa que els necessiteu podeu dirigir-vos directament a ells, (i seguia la llista dels noms) o bé a través d'aquest secretari.

En la primera reunió de l'Equip Tècnic, es va proposar fer algunes coses. Aquestes:

- La determinació d'una llista de cants que integraran el Programa Comú del curs.
- La confecció d'una llista de cants, seleccionats d'uns quants cançoners a l'abast de tothom, amb orientació de l'edat en la qual creiem convenient que es cantin.
- L'organització, durant el curs, de dues Jornades de Treball i Reunió per als directors i responsables: una a la tardor i l'altra a la primavera. La primera hi ha intenció de fer-la als voltants de Manresa, durant els dies 5 i 6 d'octubre d'aquest any. Més endavant rebreu informació.
- La preocupació per l'organització general i per la programació del concert de la III Trobada.»

Aquesta III Trobada es va celebrar a Barcelona el 4 de maig de 1969 i va ser la primera vegada on les cançons cantades per cada coral es van substituir per una cantata interpretada per totes les corals. En aquest cas, es va adaptar al català *El Flautista de Hamelín*, de Günther Kretzschmar i el nostre compositor Manuel Oltra va fer una adaptació de l'acompanyament instrumental per a cobla. Oriol Martorell, que ens va ajudar molt en el desenvolupament del concert, abans d'acabar es va treure de la butxaca un cànon que va fer cantar a tothom: corals i públic. Havia nascut la tradició de la «cançó sorpresa» que encara perdura i que el públic ja espera. També en aquesta ocasió, els cantaires van rebre un opuscle. Aquesta vegada, sobre la història de Barcelona.

Per seguir amb algunes anècdotes que formen el teixit viu de la nostra existència, en recordarem dues:

En acabar el concert, un senyor que no sabem per què hi era, ens va preguntar: «ho fan cada diumenge?»... Tant de bo!

Hem dit que per celebrar la trobada ens calia un permís oficial. Doncs, bé, aquesta vegada va arribar dues o tres hores abans del concert... i vam aconseguir conservar la tranquil·litat i l'alegria davant de cantaires i directors.

La processó anava per dintre.

L'organització d'aquestes trobades comportava passar els textos per la censura (especialment rígida amb tot allò que anava dedicat a infants; no fos cas que els inculquéssim idees contràries al règim...) i demanar permís a les autoritats competents, Govern Civil, policia..., per poder-les celebrar.

A més de tot el que s'ha dit, recollíem cançons tradicionals catalanes de les quals fèiem o encarregàvem senzilles harmonitzacions a dues o tres veus i adaptàvem al català cançons d'altres països que creïem interessants, tal com ja havien iniciat algunes de les corals fundadores, que enriquien els nostres programes, i la intercomunicació entre corals i entre corals i equip tècnic era constant.

Enviàvem el material preparat a les corals, per mitjà d'uns fulls primer multicoopiats i després ciclostilats –*La Circular*– que amb el temps s'ha convertit en una revista especialitzada i ben impresa –*La Circular del SCIC*– que arriba als directors del SCIC i a persones i entitats de dintre i fora de Catalunya interessades en el cant coral, i en especial l'infantil. Aquesta difusió ha fet que de cada número se'n faci una sinopsi en anglès per als lectors d'alguns països.

Vam lluitar, però no vam parar perquè estàvem disposats a no parar –i els nostres nens i nenes eren feliços. I això, malgrat les dificultats ens feia feliços a nosaltres, els responsables.

Directors de corals d'adults compromesos en la lluita per la nostra cultura, compositors i músics de renom del nostre país ens van entendre, ens van animar i ens van ajudar. Aquest recolzament va tenir molta importància i ens feia sentir més segurs.

Però no podíem evitar la indiferència i fins, en alguns casos, l'animadversió –i sospitem que alguna enveja– de l'estament oficial. Especialment d'aquell que depenia directament de l'Estat o hi estava molt directament lligat.

L'important és que nens i nenes cantaven junts en català, coneixien a quines comarques pertanyien, s'habituaaven als diversos accents de la nostra llengua i adquirien consciència de pertànyer a un país del qual no es parlava a l'escola i que era el seu.

I, afortunadament, tenim constància de com va ser d'important per als infants del nostre país, que en van gaudir, tot el bagatge cultural i de formació humana adquirit a les respectives corals. I podem dir que en tenim constància perquè molts dels directors i dels responsables actuals del SCIC són antics cantaires. Com ho eren molts dels primers mestres de música que es van començar a integrar a les escoles un cop iniciada la «Transició».

Importants músics professionals, lligats o no al cant coral actual, recorden amb emoció la seva participació, com a cantaires, en trobades on van cantar *L'ocell daurat*, de Mompou, o *En Pere sense por*, de Cervera o *Tirant lo Blanc*, de Ros Marbà, entre moltes altres.

Què més volem!

5. Documentació i arxiu

No comptem amb tota la documentació escrita que ens agradaria haver pogut conservar. Les dificultats materials per a la conservació ordenada d'aquest tipus de material com actes de reunions, memòries de jornades de treball per als directors... han fet que se n'extraviés molt. I això per diversos motius.

En efecte, els ideals i principis del SCIC i les activitats que organitzava representaven un compromís que adquirien les corals sense, però, que quedés reflectit en gaire documentació escrita, tant perquè per a nosaltres era primer «fer» que no pas redactar documents, com perquè en aquells moments la prudència i, per què no dir-ho, la desconfiança i la por a prohibicions i represàlies, més aviat recomanaven no deixar testimoni escrit de segons què.

Això no obstant, tenim els programes de totes les trobades, tots els programes comuns de tots els cursos, força testimonis de la repercussió de les nostres activitats en la premsa (sempre vàrem tenir gent del món de la comunicació que va creure en allò que fèiem) amb el benentès que només reflectien la part musical i, en algun cas, la pedagògica i, no cal dir, documentació gràfica.

A més, el fet de no comptar amb un local propi va fer que tota la documentació existent quedés repartida per domicilis particulars i, per tant, difícilment classificada i arxivada com hauria calgut. I en alguns cas fins completament irrecuperable.

Quan vam aconseguir comptar amb una secretaria pròpia ja era tard per reunir-ho tot.

Malgrat tot, el material recuperat es pot consultar al local de la secretaria, arxivat de la millor manera possible i tot esperant que un dia es pugui informatitzar.

Tenim, com hem dit, programes de concerts i trobades i tota la col·lecció de *La Circular*, cosa que ens permet disposar d'un bagatge d'informació logístic i sobre els nostres principis i objectius.

6. Resultats, conseqüències i futur

Veure, com hem dit, que directors de corals actuals, responsables màxims del Secretariat i de totes les seves activitats i molts mestres de música d'escoles públiques i privades d'ensenyament general i d'escoles de música són antics cantaires de corals del SCIC, és la millor paga als esforços fets... amb risc però amb molta emoció i amb el convenciment que la resistència a un règim, injust i molt dur, era

un deure de ciutadania i de català i que calia possibilitar als infants allò que se'ls negava a l'escola tot encomanant-los les nostres il·lusions, però mai ni els temors ni les inquietuds.

Ens queda, també, la satisfacció –i pensem que podem dir la certesa– que la feina del SCIC feta durant els anys viscuts sota la dictadura van donar a molts infants del nostre país la consciència de la seva pròpia ciutadania, de la seva catalanitat i de la importància d'unir esforços, treball i il·lusions per a la realització de quelcom important i de donar-ne testimoni davant de tothom.

Quant als principis i a l'organització del funcionament del Secretariat, amb les adaptacions i les actualitzacions materials i humanes que el temps ha anat imposant, continuen com va començar: l'important és el treball d'equip del ben estructurat Consell Directiu actual, dins del qual generacions molt separades en el temps conviuen, treballen, discuteixen i realitzen, tot fent que la frescor dels més joves i l'experiència dels més vells les enriqueixi mútuament i, el més important, enriqueixi el SCIC.

Actualment es compta, també, amb les esmentades publicacions i amb un no gens menyspreable arxiu musical a disposició d'interessats, pertanyents o no al SCIC.

No volem deixar d'esmentar la bona consideració de què gaudim per part del Moviment Coral Català i de les esmentades federacions internacionals a les quals pertany el SCIC i amb les quals col·labora assíduament.

I no podem acabar aquesta comunicació, sense un record per a la X Trobada del 1977, la primera sense censura ni permisos oficials i en la qual una inesperada i feliç coincidència, no premeditada, va fer que ressonés a l'antic Palau dels Esports de Barcelona el crit de «la llibertat que ens han robat» de la cantata que s'hi estrenava: *Tirant lo Blanc*, d'Antoni Ros Marbà i Núria Albó.

Els que vam tenir la sort de ser-hi som testimonis que es van humitejar molts ulls.

No ho oblidarem mai!

Aquell dia, els nens i les nenes preguntaven estranyats –ells que estaven tan contents– per què hi havia gent que plorava. Ara ja ho poden entendre.

I el SCIC continua endavant amb els mateixos ideals amb què va néixer, perquè sempre queda feina per fer i per a tothom, en allò que ateny la formació integral i humana dels nostres infants i en la tasca d'ajudar-los a sentir-se identificats amb la seva terra. Una tasca que esdevé més difícil ara que aquesta identificació s'hauria

de fer extensiva als infants que tenen el seus orígens en terres molt llunyanes i cultures molt diferents. Un nou problema i un nou repte.

Tot és qüestió de posar-s'hi.

RESUM

L'any 1967 –ara fa quaranta anys– un petit grup de directors de corals infantils, de diverses ciutats catalanes, es van reunir per posar en comú les seves inquietuds, les seves preocupacions i, naturalment, les seves il·lusions.

Molts d'ells provenien del món de l'ensenyament, d'altres, del musical. Tots ells eren conscients que les seves corals, que havien de cantar al millor possible, podien substituir l'escola en allò que tenia prohibit de fer –i que, abans del 18 de juliol de 1936, l'escola catalana feia.

Ens referim a uns aspectes bàsics que als nens els estaven vedats: el coneixement i pràctica de la seva llengua, el català; la coeducació; la música a l'escola, que pràcticament havia desaparegut; el coneixement del propi país i la consciència de pertànyer-hi.

Ens vam atrevir a llançar-nos a la tasca, malgrat els entrebancs que sabíem que trobaríem. Però ho vàrem fer... i encara ho fem, sense entrebancs però sense gaires reconeixements «oficials».

RESUMEN

El año 1967 –se cumplen ahora cuarenta años– un pequeño grupo de directores de corales infantiles de varias ciudades catalanas, se reunieron con el fin de poner en común sus inquietudes, sus preocupaciones y, naturalmente, sus ilusiones.

Muchos de ellos pertenecían al mundo de la enseñanza y otros al musical. Todos eran conscientes de que sus corales –que debían de cantar lo mejor posible– podían sustituir la escuela en todo aquello que tenía prohibido hacer y que antes de 1936 hacían, por lo menos en Catalunya.

Nos referimos a unos aspectos básicos que estaban vetados a los niños: el conocimiento y práctica de su lengua, el catalán; la coeducación; la música en la escuela, que prácticamente había desaparecido; el conocimiento de su propio país y la conciencia de su pertenencia a él.

Nos atrevimos a lanzarnos a la tarea, a pesar de las dificultades que sabíamos que nos encontraríamos. Pero lo hicimos...y aun lo hacemos, sin escollos pero sin grandes reconocimientos «oficiales».

ABSTRACT

In 1967 –forty years ago– a small group of children's choirs conductors from various catalan villages got together in order to share their thoughts, their worries and their hopes.

Most of them belonged to the school world, others were musicians. All of them were aware that, by improving their choirs' singing practice, they were to substitute a task that the catalan schools were carrying out before July 18, 1936, but that could no longer be carried out since then.

Those choirs emphasized some basic values that were at the time forbidden to children: the knowledge and practice of their mother tongue, catalan; coeducation of boys and girls; the practice of music at the schools, which was practically non-existent; the knowledge of their native country and the feeling of belonging to it.

We dared to endeavour that task, in spite of the difficulties to be foreseen. We did it then... and we are still doing it, certainly without the difficulties of those starting times but still with little recognition from the official bodies.

LOS INTENTOS DEL DIARIO SANTIAGUÉS *LA NOCHE* (1946-1967) POR REVITALIZAR LA CULTURA GALLEGA Y EL ÁMBITO ESCOLAR DURANTE EL FRANQUISMO

JOSÉ FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ

Doctorando en Hª de la Educación del Departamento de AIPSE (Universidad de Vigo)

Inspector de Educación

1. *La Noche* como fuente no formal transmisora de valores con marcada identificación gallega

Este periódico, que aparecía como «Único diario de la tarde en Galicia», se editaba en Santiago de Compostela en plena época franquista y en sustitución desde el 1 de febrero de 1946 de su antecesor *El Compostelano*, del que continúa su numeración y orden cronológico, para fusionarse a finales de 1967 con *El Correo Gallego*, en edición actualmente. Años complicados los de su existencia en los que tratar asuntos relacionados con el galleguismo se consideraba una aventura, muchas veces arriesgada y solamente asumible por quien tuviera cierta utopía o valor considerable.

Debido, lógicamente, a esas circunstancias históricas que atañen al momento de su publicación, este diario nunca pudo escapar de la adhesión y la censura legislativa de prensa. Hecho por lo que, al tratarse de una prensa «orientada» sometida a revisión, no debemos olvidarnos de que la uniformidad y la imposibilidad de evitar cierta afinidad con el régimen, que afectaba también a la mayoría de las publicaciones no clandestinas de la época, debilitan en parte el valor de la misma como interés histórico.

Mas, pese a esa imposición del centralismo y del unitarismo administrativo y político, enmarcado dentro de una larga etapa en la que cualquier tipo de tolerancia estaba vigilada, *La Noche* se convierte en el instrumento galleguizador más eficaz al servicio de la cultura gallega. Y de esta manera, este medio de comunicación adquiere mismamente de manera informal un carácter educativo y formador de la conciencia cívica, ocupando un lugar de relieve como principal agente transmisor de valores en proceso permanente relacionados con la situación social, económica y cultural del momento. Pues, sabido es que a través de los «mas-media» se puede llegar a incidir en ideas, sentimientos, motivaciones y actitudes, desarrollando así un verdadero proceso educativo en las personas. Proceso en el que los medios de comunicación social —y la prensa es uno de ellos— son portadores de ideologías que moldean la conciencia de las personas, operando de un modo inconsciente pero muy eficaz a través de la sugestión.

Bajo ese prisma de todo lo apuntado anteriormente y centrándonos ya en el periódico santiagués en cuestión, desde sus inicios y hasta 1960 *La Noche* se publicó bajo la dirección (y por lo tanto de la responsabilidad ideológica) de José Goñi Aizpurua. Era este un hombre católico vinculado políticamente a la tradición carlista, hecho que en un principio lo hacía poco sospechoso al régimen. Sobre todo si la empresa publicadora era propiedad de la Editorial Compostela, entidad que controlaba toda la prensa de esa ciudad (los lectores eran fundamentalmente urbanos) y que ideológicamente estaba orientada hacia una política claramente manifiesta de anteposición de una concepción católica como objetivo básico ante cualquier otro.

Por otro lado, la tirada de los periódicos llevados a cabo por esta editorial en Santiago de Compostela (editaba también de mañana *El Correo Gallego*) tampoco parecía tan importante como para que se pudiera asegurar un instrumento eficaz de galleguismo. Además, ya en gobiernos anteriores de corte dictatorial se habían creado o funcionaban plataformas culturales parecidas como fuera el caso de la revista *Nós* (octubre de 1920) y del Seminario de Estudios Galegos (octubre de 1923), desaparecidas al inicio de la Guerra Civil, pero una buena parte de sus colaboradores, sobrevivientes de la depuración, serán ahora nuevamente los encargados de llenar las páginas de *La Noche* en sus distintas secciones, confluyendo de este modo veteranía con nuevos personajes que emprenden su carrera en el mundo de las letras gallegas.

Sea como fuera, José Goñi emprende la aventura de hacer un periódico con personalidad marcadamente gallega, con elementos diferenciales respecto a aquellos que se hacían en el exterior de Galicia, especialmente en América donde se refugiaron la mayoría de los intelectuales gallegos que lograron huir durante la contienda nacional¹.

Con esa intención, la preocupación por ponerse al servicio de la personalidad de Galicia como pueblo diferenciado estuvo presente siempre en sus páginas. Pese a los atrancos y limitaciones, tal como apunta en una entrevista su estrecho colaborador Xaime Isla Couto, fue el primer periódico «*que despóis da guerra prendeu na problemática do país*»², alcanzando un papel protagonista y pionero en la apertura de espacios para el tratamiento de la temática cultural gallega. Una preocupación que se acentuó especialmente a través de distintas secciones o páginas específicas muchas veces llenas de sentimiento nacionalista que se extiende, como veremos, a aspectos tan importantes como la lengua, la temática tratada (que gira alrededor de los problemas e intereses de Galicia) y los números extraordinarios monográficos del 15 de julio, conmemorativos del Día de Galicia o por Navidad.

2. Secciones publicitarias didácticas y significativas en años de reticencia por una escuela gallega

Dentro de los múltiples y variados temas de ámbito cultural gallego tratados a lo largo de los 21 años de existencia de este diario compostelano, el interés por acercar la escuela a los valores culturales e identificadores de Galicia estuvo presente siempre desde la primera a la última página.

Si bien, tanto a nivel práctico como teórico nada o poco se podía hacer en el terreno escolar que no estuviera controlado, digamos que no fue suficiente para impedirlo el centralismo regido por la extensa y exhaustiva Ley de Educación Primaria. Una ley aprobada por las Cortes Españolas el 14 de julio de 1945 y que ya en la declaración de principios (título primero, capítulos primero y segundo) nos situaba detalladamente en los objetivos, derechos y caracteres que señalaban el rumbo de la educación primaria.

De tal forma que en su artículo primero c) se marcaba como objetivo el infundir en el espíritu del alumno el amor y la idea de servicio a la Patria, de acuerdo con los principios inspiradores del Movimiento. A continuación, en su artículo 37, se establecían órdenes de conocimientos que se deberían seguir en todos los establecimi-

¹ Sobre el tema de la actividad cultural gallega en la diáspora véase FERNÁNDEZ SANTANDER, C., *El exilio gallego de la guerra civil*, Edición do Castro, Sada (A Coruña), 2002. Además de la actividad impresa, en el mundo audiovisual destacaban programas radiofónicos como los emitidos en 1945 «De Ribadeo a Tui» de Radio España Independiente desde 1945 y el programa semanal «Recordando Galicia» de Radio; entre 1947 y 1956 la BBC de Londres y Radio París realizan emisiones en gallego, del mismo modo Radio Carve de Montevideo desde 1950 lo hace con «Sempre en Galiza» en homenaje a la obra del mismo nombre de Castelao.

² ISLA COUTO, X., «Dende o cristianismo e a democracia», en FERNÁNDEZ FREIXANES, V., *Unha ducia de galegos*, Galaxia, Vigo, 1982, p. 179.

entos educativos de ámbito nacional: primero, el de formación religiosa; segundo, el de formación de espíritu nacional, en el que se incluyen también la Geografía e Historia, particularmente de España; tercero, el de formación intelectual, que comprende la Lengua Nacional y las Matemáticas y, cuarto, la educación física, que contiene la Gimnasia, los Deportes y los Juegos dirigidos.

Un ámbito de actuación tal que evidenciaría como el proceso de politización y el proceso de educación son eminentemente semejantes y complementarios³, dado que esta última constituye un medio eficaz de manipular las ideas y los sentimientos de las personas, con lo cual quien desee lograr ese objetivo verá la cosa más fácil si cuenta con la escuela como aliado.

No obstante, pese a ese control de prensa también en la temática escolar, en el diario vespertino gallego se publican claras alusiones en defensa de una escuela gallega. Algunas de ellas, incluso haciendo especial incidencia en postulados mantenidos en la etapa anterior al franquismo y en la que Europa era un hervidero de innovaciones educativas. Innovaciones que se pretendían seguir también en la regeneración de España tras el desastre de 1898 y que llevara consigo la pérdida de las últimas colonias existentes en Ultramar.

En ese sentido, con signos intencionales evidentes de orientación pedagógica hacia la introducción en la escuela de elementos diferenciales gallegos, se llevan a cabo varias actuaciones de concienciación en este diario *La Noche*.

Así, Roxelio Pérez González (Roxerius), que tanto había defendido en otra ocasión la escuela gallega desde el periódico *El Pueblo Gallego* o el semanario nacionalista «Idearium da Irmandade da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d'América e Portugal» titulado *A Nosa Terra* a inicios de los años treinta⁴, aprovecha el motivo de una exposición escolar para hacer un llamamiento a los poetas regionales para que compongan versos en gallego⁵. Otro, Baldomero Cores Trasmonte resalta la conciencia de la personalidad gallega y recurre a la catolicidad de Alfredo Brañas⁶, principal promotor de las tesis regionalistas predecesoras del nacionalismo gallego surgido en la segunda década en los inicios del siglo XX. El maestro y humorista,

³ PAREDES GROSSO, J.M., *Macroeducación*, Cincel, Madrid, 1974, p. 32; también la obra FAURE, E. y otros, *Aprender a ser*, Alianza, Madrid, 1973, pp. 96-106, 316-8 y 229-232.

⁴ Véanse, por ejemplo los artículos: ROXERIUS, «O problema da escola na Galiza», *El Pueblo Gallego*, 25-VII-1929, p. 1; «Ronsel e ardentía. A galeguización da escola», *El Pueblo Gallego*, 27-XII-1930, pp. 1 y 12; «Aos Escolantes galegos», *El Pueblo Gallego*, 28-VII-1932, p. 1; y ROXERIUS, «O neno pedagogo», *A Nosa Terra*, nº 384 (28-IX-1935), p. 3.

⁵ ROXERIUS, «Con motivo de una exposición escolar. Un llamamiento a los poetas regionales», *La Noche*, 29-VI-57, p. 3.

⁶ CORES TRASMONTA, B., «Raíces ideológicas de Brañas», *La Noche*, 17-I-1959, pp. 6 y 7.

Manuel Torres Martínez, diserta sobre la necesidad de que la tradicional fiesta de los *maios* conserve su carácter infantil⁷; pues no en vano le debe Marín (Pontevedra), pueblo donde ejerció como docente largos años, el resurgimiento de esta hermosa tradición entre los niños.

Publicaciones hay de otros autores alusivas a la vida y a las experiencias de la infancia en la aldea. Vivencias singulares a las que no debería permanecer ajena la propia escuela. En sentido parecido, engrosando esa lista apuntada se manifiestan también, entre otros, Salvador Lorenzana y las hermanas maestras Dora y Pura Vázquez. En especial, esta última realiza un importante comentario sobre la famosa e interesante obra literaria *Memorias dun neno labrego*, de Xosé Neira Vilas, escritor lalinense que suele usar como protagonista de sus relatos, basados en duros episodios reales, a los niños del medio rural. La maestra Pura Vázquez, en ese comentario, hace indicaciones constantes a ese tipo de escuela, al mismo tiempo que reclama centros escolares modernos en donde existan parques infantiles y jardines para los niños de la aldea, puesto que ellos merecen tantos respetos como los del ámbito urbano⁸.

De forma parecida, el Dr. Álvaro Paradela da un toque de atención acerca de la necesidad de estudiar y ocuparse de los niños de Galicia. Una llamada coincidente con la opinión que desde este mismo diario de Santiago hacía el maestro e inspector de primera enseñanza desterrado y entonces destinado en Toledo, Xosé Ramón Fernández (Ben-Cho-Shey)⁹. Y que según este ourensano, orientar la escuela hacia la galleguización era una necesidad sentida desde hacía muchos años, puesto que ya a comienzos de 1922 se intentara en proyectos como el de la revista infantil *As Roladas*, cuya idea partiera del escritor agrarista Ramón Cabanillas, pero que él todavía sigue teniendo en su mente, no viendo con malos ojos el seguir insistiendo en ellos.

Desde una perspectiva menos erudita y más «enxebrista» si cabe, en medio de ese entusiasmo hacia Galicia y su música en momentos de decadencia, se expresa el maestro de escuela y musicólogo Daniel González. Este, tan aficionado a cantar con los niños de la escuela canciones de su tierra, recoge cantigas con música y letra en el singular apartado «Escena Coral Gallega»; cantos populares expresados en lengua vernácula relacionados con el *arrieiro de Carballiño*, cantos de *berce*

⁷ TORRES, M., «'A festa dos maíos' debe conservar su carácter infantil», *La Noche*, 16-V-1961, p. 8.

⁸ PARADELA, A., «Os nenos galegos», *La Noche*, 9-VII-1960, p. 12; VÁZQUEZ, P., «Balbino, un niño de aldea», *La Noche*, 2-VI-1961, p. 8 y «Parque para niños», *La Noche*, 1-XI-1961, p. 8; VÁZQUEZ, D., «Niños de aldea», *La Noche*, 14-IX-1960, p. 8; LORENZANA, S., «Memorias de un niño de aldea», *La Noche*, 6-II-1961, p. 4.

⁹ BEN-CHO-SHEY, «Os nenos galegos. El proyecto de "As Roladas"», *La Noche*, 2-VII-1960, p. 8; «Los niños más cerriles», *La Noche*, 26-III-1957, p. 8; «Vinteduas cancións», *La Noche*, 30-XI-1961, p. 8.

de Foz (Lugo) y Gustey (Ourense), cantos de *xeitura* y de vendimia del Ribeiro¹⁰. Pues, según este autor el pueblo en general, y en particular el gallego, es eminentemente músico. Nadie como este colectivo posee esa inspiración y sensibilidad musical que tanto le caracteriza y que por necesidad psicológica tiende a exteriorizar en sus cantos, bailes y danzas, acompañados de los instrumentos de que en cada momento dispone a mano.

A su vez, aunque de forma etnográfica (y por lo tanto difícilmente controlable por el régimen), Fermín Bouza Brey escribe a través de sus páginas sobre los juegos infantiles de los niños gallegos¹¹. Otros hombres relacionados con la enseñanza que manifiestan sus opiniones son el maestro Amadeo Varela Rodríguez y Antonio Iglesias Vilarelle. Este último director del Laboratorio de Psicotecnia, creado poco antes del golpe militar por el Seminario de Estudios Galegos con el fin de obtener pruebas psicológicas en las escuelas de Galicia, tal como se venía haciendo ya en otros países avanzados en cuestiones educativas.

En otro orden de cosas, el profesor de Historia de la Escuela Normal de Ourense Vicente Risco, gran dinamizador de las tertulias de café en la ciudad de Las Burgas, retoma también en sus numerosísimas publicaciones diversidad de temas entre los que destacamos los de tipo costumbrista, los intercambios universalistas realizados en su momento por la revista *Nós* (con toda España, Portugal, Europa y América) que él mismo fundara, los relacionados con la cultura atlántica y sus primeros encuentros con los escritores Curros Enríquez y Enrique Labarta Posse. A estos, le siguen temas de pintura gallega, de Ourense y su papel en las letras gallegas. Opina sobre Oscar Wilde, Wagner, Cunqueiro..., y mismamente de Gandhi, Tagore, Nehru, así como del poema heroico del *Ramayana*, del Buddha y la India. Lógicamente con posturas risquianas ahora mucho menos atrevidas y exaltadas que en su etapa nacionalista, pero que aún así demuestran que ciertas cuestiones por las que tanto se entusiasmó siguen latentes cuando menos en su espíritu tratando de hacerlas públicas¹². En ese buen hacer de este profesor resulta interesantísima la publicación relacionada sobre los estudios etnográficos gallegos, la mejor guía a seguir para todos los que quieran trabajar en esa materia.

Pero sobre todo, acorde con ese espíritu galleguista con el que se trataba de impreg-

¹⁰ GONZALEZ, D., «Escena Coral Gallega. Canto de berce», *La Noche*, 14-V-1960, p. 8; «N'a malla», *La Noche*, 28-V-1960, p. 8; «N'a vendimia», *La Noche*, 4-VI-1960, p. 8; «Canto de arrieiro», *La Noche*, 21-VI-1960, p. 8.

¹¹ Entre las diferentes entregas del autor, véanse BOUZA BREY, F., «Tiempos idos. Evocación y técnicas del lanzador del trompo», *La Noche*, 2-I-1961, p. 8; «Sobre el juego infantil de Galicia», *La Noche*, 30-VIII-1961, p. 8.

¹² Véanse, por ejemplo, los siguientes artículos de Vicente Risco en *La Noche*: «Antioquía y la Atlántida», 11-X-1946, p. 1; «La India y el Alma de la India», 18-VI-1947, p. 1; «El Ramayana y el alma heroica», 21-IV-1953, p. 1; «Un instante en Portugal», 11-VII-1956, p. 6; «Orense en las letras gallegas», 28-VI-1961.

nar el diario, más interesante resulta aún, aunque fuese redactado en castellano por imposición del momento, la publicación, en octubre de 1949, del precioso texto titulado «De la medida de las cosas». En él Risco nos invita a recorrer Galicia una y otra vez por ser este el mejor medio de conocerla, amarla y reflexionar sobre ella como en los viejos tiempos en los que él era el padre de las teorías del nacionalismo gallego y en los que Mahatma Gandhi –del que era gran admirador– se recorría a pie la India. Andarla es la única forma de poder percibirla y así poder concebirla como algo grande, como un mundo entero, puesto que aunque por su espacio físico pudiera parecer ella pequeña en extensión, en «hondura y entidad es tan grande como quieras»¹³.

También en referencia al atlantismo de Galicia, a poco de estrenarse el diario a comentar, su amigo López Cuevillas publica trabajos de relación entre la tierra gallega y las islas británicas¹⁴.

Por otro lado, Raimundo García Domínguez (Borobó), que formaba parte del grupo de redactores con artículos y columnas con situaciones más o menos fijas, en sus «Atlas en el Toral», «Cachos de Broa», «Lacón con Grelos» y sobre todo en sus famosos «Anacos», aprovechaba cualquier ocasión para hablar de los escritores gallegos y dar cuenta de la organización de ciclos de conferencias. Tales como las organizadas por motivo del inicio de las exequias literarias por el prestigioso lírico Aquilino Iglesias Alvariño a finales de abril de 1963, año que a su vez coincide con la muerte de Vicente Risco. Será también Borobó el que nos recuerde al poeta y pedagogo indio Rabindranath Tagore y hace un recuerdo sobre los inadaptados, refiriéndose a aquellos ilustres hombres de la «Xeración Nós» que tanto hicieron en otros tiempos por la elevación cultural de Galicia¹⁵.

En otra línea de actuación, Julio Sigüenza, bajo su experiencia de emigrante y superado el paréntesis que va desde 1932 a 1947, período en el que la emigración estuvo realmente cortada, en un atrevido artículo fechado en Vigo a 20 de julio de 1949 critica la emigración gallega a América. Utiliza para ello los duros versos del libro *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro, donde se indica que todos se van y «Galicia sin homes quedas / que te poidan traballar» y el poema «A emigración» del celanovense Curros Enríquez. Al mismo tiempo hace la siguiente pregunta retórica: «¿Qué frutos, insospechados, no estarían reservados a nuestra tierra con la retención, en su suelo, de tanto y tanto hijo disperso?»¹⁶.

¹³ RISCO, V., «De la medida de las cosas», *La Noche*, 29-X-1949, p. 10; «Sobre los estudios etnográficos de Galicia», *La Noche*, 31-XI-1949, p. 8.

¹⁴ LÓPEZ CUEVILLAS, F., «Relaciones prehistóricas entre Galicia y las islas británicas», *La Noche*, 15-X-1949, p. 2.

¹⁵ BOROBÓ, «Los inadaptados», *La Noche*, 27-III-1961, p. 8; «Cien años de Tagore», *La Noche*, 9-V-1961, p. 8.

¹⁶ SIGÜENZA, J., «-América, provincia gallega-», *La Noche*, 25-VII-1949.

El prolijo, Salvador Lorenzana a través del hermoso apartado «Un tema gallego cada semana»¹⁷, opina sobre pintores de Galicia entre los que cita a Manuel Colmeiro y Luis Seoane, por considerar su arte vinculado «a la íntima esencia de nuestra tierra», y diserta sobre el pasado, presente y futuro del arte y de las letras en Galicia¹⁸. A su vez, en este tema llama la atención el espacio dedicado a los pintores gallegos de nombres que ya obtuvieran reconocimiento y éxito o dando cuenta de los más nuevos, analizando bien las obras de éxito en aquellos años bien de exposiciones puntuales de los que comenzaban su labor. Pues como es sabido en tiempos adversos resulta obvio que la universalidad del lenguaje pictórico evita muchos problemas con la censura, problemas que padecían nuestros escritores, huérfanos de cualquiera empresa editorial que favoreciera la creación en gallego. Bajo ese amparo, el máximo responsable de la cerámica de Sargadelos, Isaac Díaz Pardo, responde una encuesta sobre pintura gallega.

Así mismo, muchas fueron las colaboraciones del superviviente nonagenario galleguista Francisco Fernández del Riego –catedrático de Derecho Internacional de la Universidad de Santiago– que aparecían casi siempre con su popular pseudónimo de Salvador Lorenzana. Mas, de entre todas ellas, mención aparte merece el *Suplemento del Sábado*¹⁹, un nuevo proyecto intencionado y meditado cuyo número 1 sale a luz el 15 de octubre de 1949, de ocho páginas distribuidas en pliegos en forma de cuaderno que se distribuían con el periódico en la edición de los sábados a un precio de 50 céntimos. Páginas dedicadas íntegramente a contenido relacionado con la vida espiritual y material del país gallego reflejado en sus mejores plumas. Realidad tan importante como breve fue su duración. Las notas y artículos de exaltación y recuerdo de Castelao aparecidas en el Suplemento número 13, del 14 de enero de 1950 –y que abrían paso al reconocimiento de un hombre entregado siempre a Galicia como pueblo con identidad propia y elementos diferenciadores del resto del Estado español–, ocurrida en Buenos Aires una semana antes a la fecha de esa publicación, llevaron a su desaparición por «oficio de la Superioridad», teniendo a Serrano Castilla como principal destilador de la «verdad oficial».

Era una corta pero intensa duración limitada a 16 números²⁰, suficiente para que a

¹⁷ LORENZANA, S., «Santiago en la Literatura», *La Noche*, 25-VII-1950.

¹⁸ LORENZANA, S., «Un tema gallego cada semana. Pintores de Galicia en París. Colmeiro y Seoane», *La Noche*, 2-V-1949.

¹⁹ Sobre este Suplemento, por su participación directa resulta interesante el artículo de ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, E., «O Suplemento de La Noche, trinta anos despois», *Grial*, nº LXXI, Vigo, p. 89.

²⁰ Sobre *La Noche* y el *Suplemento del Sábado* véanse las publicaciones de Baldomero Cores Trasmonte y Borobó, entre otros, realizadas por el Centro de Investigaciones Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro bajo el título: *La Noche. Suplemento del Sábado*, Santiago, 1996, pp. 15-49, edición facsimilar.

través de sus páginas se forjasen hombres gallegos de nuevas generaciones²¹. Resultado de toda una praxis de galleguismo cultural que convierten a este Suplemento como el primer paso de lo que luego serían empresas más codiciadas, entre las que está fundamentalmente la creación de la Editorial Galaxia, en 1950, de la mano del propio Fernández del Riego, Jaime Isla Couto, Ramón Piñeiro y Marino Dónega, entre otros. Año en el que se disuelve también el Partido Galeguista, motivo por el cual sus seguidores dejan la lucha política y se decantan por la cultural con la finalidad de despertar la conciencia gallega en las nuevas generaciones y poner de relieve la identidad de Galicia que siempre habían sentido y por la que siempre habían trabajado.

3. El idioma y la literatura gallegas

Pese, como ya dijimos, a los impedimentos de represión política del momento, importante fue la defensa del idioma gallego que se realizó desde este diario.

Desde la andadura de *La Noche* figura la sección diaria «Parladoiro» (1946-1949), a cargo del ilustre galleguista Ramón Otero Pedrayo, destituido de empleo y sueldo de su cátedra de profesor de Geografía e Historia del Instituto Provincial de Ourense hasta 1950, fecha en la que ingresa en la Universidad.

En ella se trataban temas diversos dando motivos algunos de ellos para que el sector más reaccionario de la sociedad santiaguesa presionase al director del diario, José Goñi, para que lo suprimiese. A su vez, este ourensano patriarca de las letras gallegas escribe varios artículos sobre el Ateneo de Madrid: retratos, memorias, lectores de biblioteca y ourensanos que pasaron por allí. En esa línea, año especial fue el de 1949, sobre todo, a través del ya citado *Suplemento del Sábado*. Suplemento en el que se publica también algún artículo íntegramente en gallego²².

No obstante y limitándonos a las coordenadas pedagógicas, en este sentido importante fue lo aportado por el pedagogo e inspector Ben-Cho-Shey, uno de los que más atención dedicó en este diario vespertino en pro de una escuela gallega por llevar siempre a Galicia en su corazón. El defiende, en la medida de lo posible, las acciones emprendidas en el período de preguerra por los más ilustres galleguistas que luchaban entonces por la adaptación de la escuela a la realidad singular de Galicia bajo el postulado de las innovaciones educativas que él mismo conocía bien

²¹ De esas nuevas generaciones nos habla FRANCO GRANDE, J.L., *Os anos escuros, I. A resistencia cultural da xeración da noite (1954-60)*, Edicións Xerais, Vigo, 1985, especialmente pp. 75-143 [prólogo de Xosé Luis Méndez Ferrín].

²² OTERO PEDRAYO, R., «A casa de Rianxo», *La Noche*, 28-I-1950, p. 7.

por su formación en la Escuela de Estudios Superiores del Magisterio de Madrid y su gira pensionada a centros de Francia y Bélgica, en 1928. Entre sus principios hace constar desde este diario que los niños debían educarse en la primera enseñanza al menos en lengua gallega, por ser esta su lengua materna. También, en esa línea de adaptar la escuela al medio gallego, aunque en esta ocasión desde un punto de vista más bien etnográfico, publica este inspector ourensano el artículo titulado «Los bailes gallegos»²³, cuyo contenido entronca perfectamente con su propuesta de introducir el canto regional (escrito en lengua gallega) en las escuelas. Defensa presentada al Congreso Regional celebrado en La Coruña en 1926 y que le fuera vetado por los miembros de la organización del gobierno primorriverista. Cantos de la tierra que elevaban el espíritu patriótico también en las actividades de los grupos juveniles «Ultreyas», que él mismo dirigiera en la época de la II República²⁴.

Además, Ben-Cho-Shey –retomando esa postura defensiva de los valores gallegos en la escuela y dentro de la lucha contra natura del idioma gallego emprendida por el franquismo como gravísimo pecado no solamente en Pedagogía sino en la vida ordinaria– a poco de comenzar su andadura este diario de *La Noche*, en 1948 hace ya una reflexión sobre la necesidad de pensar en gallego y la utilización de esta lengua para explicar determinados conceptos. Hecho para el que se defiende recurriendo al diccionario *Onomástico etimológico de la Lengua Gallega*, del Padre Sarmiento, en el que se recoge la significativa afirmación de que «el gallego no necesita de lengua extraña para explicarse y explicar todos sus conceptos»²⁵.

Postura constante en la que insiste este inspector, como lo demuestra el hecho de que casi una década más tarde de la cita a pie de página señalada anteriormente, en otro artículo suyo considerase elemental, una vez más, de que la enseñanza debiera hacerse a través de la lengua materna y, si los niños gallegos no saben el castellano, lo primero que hay que hacer es enseñárselo, pero valiéndose de los conocimientos lingüísticos que el niño ya posee²⁶. Así, siguiendo esa coherencia, en las mismas páginas de este periódico hace de nuevo un elogio, en un artículo escrito íntegramente en gallego, sobre la edición del hermoso libro, prologado por su entrañable amigo galleguista Vicente Risco, titulado «Veintidós canciones sobre textos de poetas ourensanos dedicadas a Antonio Fernández-Cid de Temes», publicado bajo el mecenazgo de la Marquesa de Alta Gracia y María Luisa Zarauza. Libro hecho al estilo de los cancioneros medievales, viniendo a ser una especie de antología lírica de los poetas ourensanos precisamente escritos en idioma gallego (Curros

²³ *La Noche*, 28-IX-1956.

²⁴ «Ultreyas», *Heraldo de Galicia*, 23-I-1933.

²⁵ RAMÓN FERNÁNDEZ, J., «Pensar en gallego», *La Noche*, 22-XI-1948.

²⁶ RAMÓN FERNÁNDEZ, J., «Los niños más...».

Enríquez, Lamas Carvajal, García Ferreiro, Eladio Rodríguez, Alfonso Alcaraz, Álvaro de las Casas, Manuel Nuñez, y otros destacados en la lírica de esa provincia) y del que el propio Ben-Cho-Shey, como gran amante del canto regional que era²⁷, va más allá haciendo un llamamiento sobre la necesidad de grabar esas canciones. Amor a su tierra al que se suma el artículo referido a «Pelerinaxes». Crónica, esta última, del célebre viaje a pie realizado –con el fin de sacar provecho científico de la tierra gallega– desde Ourense a San Andrés de Teixido (A Coruña)²⁸.

Merecedora de una especial atención entre las aportaciones de ese relevante año de 1949 fue la publicidad en torno a la figura del ilustre fraile Padre Sarmiento y sus postulados pedagógicos en defensa de una escuela acorde con la vida.

Este hombre ilustrado del siglo XVIII publicara un interesante Manuscrito en el que expusiera la necesidad de enseñar a los niños en su propia lengua y no en la castellana. Sus avanzadas consideraciones sobre el aprendizaje en general, seguidas en la posteridad por los pedagogos, y aún hoy, se publicaron de forma atrevida en este diario en plena dureza del franquismo. De forma resumida eran estas:

«Siendo bárbara crueldad y necedad excusada que unos forasteros enseñen a los niños gallegos mediante la lengua castellana, que no deben saber, la lengua anticuada que no saben, y castigándolos si se les escapa alguna voz o frase gallega de las que han mamado. Todo maestro de Gramática que no fuese gallego y erudito en la lengua patria, debe de ser excluido como maestro de los niños gallegos, aunque sea un Cicerón o un Quintiliano. Después que el niño gallego sabe hablar, leer, escribir y contar, lo primero que se le debe enseñar es la lengua gallega con la extensión posible, poniéndolo ante los insectos de la historia natural, que Dios creó en el país. Los vegetales que nacen en su tierra, y los entes artificiales que fabricaron los hombres. Todo se les debe mostrar con el dedo. Se les debe decir el nombre propio de Galicia.

[...] No niego que se castigue al niño cuando es por defecto moral. Niego redondamente que se le castigue por razón de estudio, y miro con espanto fantástico eso de estudiar de memoria *ad pedem litterae*.

La mayor parte de los que nos mandan, jamás estudiaron de memoria los periodos, ni los castigaron por razón de estudio»²⁹.

Más, continuando con el ámbito lingüístico, elemento más perseguido por los dictadores debido a su creencia de atentar este de forma principal contra la unidad nacional, una vez más uno de los grandes colaboradores del diario, Ramón Otero

²⁷ BEN-CHO-SHEY, «Vinteduas cancións», p. 8.

²⁸ *La Noche*, 30-XI-1961, p. 8; 14-VII-1949, p. 1.

²⁹ «Nuestro idioma, y el Padre Sarmiento», *La Noche*, 22-X-1949, p. 4.

Pedrayo, dentro de sus versiones en prosa trata temas relacionados con la vida y las costumbres de la aldea, de los que algún que otro artículo como el titulado «Entre a escasca e a castañeira» está redactado íntegramente en gallego³⁰.

Otras veces esos intentos de uso de la lengua del país se quedaron simplemente en los titulares de prensa. Así fue el caso de «Ourense, lonxe» de Álvaro Cunqueiro, «Os nenos galegos» del mencionado una vez más Ben-Cho-Shey³¹ e incluso en comentarios de libros, como el realizado por Vicente Risco sobre la obra de Cunqueiro «Si o vello Sinbad volvese as illas».

De todos modos, aunque fuese expresado en castellano, mucho fue el contenido de claro trasfondo galleguista que llenaron sus páginas día a día con participaciones desde todas las capas sociales. En este sentido cabe indicar la opinión del canónigo de la catedral santiaguesa y director, en su día, de la Sección de Filología del Seminario de Estudos Galegos, Paulino Pedret Casado, que escribe sobre determinados aspectos del también prestigioso sacerdote y catedrático del instituto ourensano Juan Antonio Saco y Arce, conocido como el autor de la primera gramática gallega (1868) hecha por un especialista³².

A su vez, la anonimidad se extiende a traducciones al gallego de textos de los Evangelios, que comienzan a aparecer en el *Suplemento del Sábado* a partir del número 7. Si bien es cierto que sobre este tema ya se manifestara en ese mismo diario de *La Noche* el padre José Isorna y, posteriormente Manuel Vidán Torreira y Jesús Precedo Lafuente, publicando diferentes artículos sobre la liturgia en gallego y haciendo la traducción a esta lengua de textos bíblicos. Un trabajo que, si cabe, se veía fortalecido anímicamente por las actuaciones de la diáspora.

Desde el punto de vista lingüístico resulta evidente indicar que la censura era más permisiva con el verso que con la prosa, con la reproducción de textos ya publicados que con los de nueva producción, teniendo además en cuenta la temática. Pero aún así, el recurso a pseudónimos (alternado algunas veces con su nombre y apellidos) era una obligación o cautela. Bajo esas dificultades, Otero Pedrayo, Manuel Beiras, Xosé Filgueira Valverde y Evaristo Correa Calderón fueron algunos de los que contribuyeron a la escasísima presencia de la prosa en gallego.

En cuanto a la problemática de la lengua en si difícilmente podría ser objeto de tratamiento en un periódico de aquellos años en Galicia. Hecho por lo que

³⁰ *La Noche*, 28-I-1949.

³¹ *La Noche*, 28-VI-1960, p. 16; y 2-VII-1960, p. 8.

³² PEDRET CASADO, P., «Saco Arce, y otros sacerdotes de su tiempo», *La Noche*, 10-XII-1949, pp. 4 y 7.

en general los acercamientos a la temática lingüística se hicieron con carácter erudito, sobre elementos puntuales de la gramática o léxico, sobre la ausencia de textos normativos y las divergencias en el habla. Así, por mencionar algunos casos, nuevamente Xosé Ramón Fernández-Oxea alude a la jerga del «barallete», propia de los afiladores de Nogueira de Ramuín, en Ourense³³. Sobre la situación lingüística insistieron Fernández del Riego, Carballo Calero y Manuel Rabanal, entre otros. Este último lo hizo particularmente en una serie de cinco artículos titulados «Hacia el estudio del gallego», publicada entre el 17 y el 23 de noviembre de 1949, así como en otras colaboraciones de su sección «Nebulosa», tratando también temas sobre la filosofía gallega³⁴. En este tema, el problema más tratado fue precisamente la necesidad urgente de un adecuado diccionario, hecho que motivó encuestas, entrevistas y notas diversas, figurando entre los expertos preguntados: Paulino Pedret Casado, Vicente García de Diego, Antonio Couceiro Freijomil, Sánchez Cantón, Ramón Cabanillas, Cotarelo Valledor, Dámaso Alonso y Aquilino Iglesias Alvariño³⁵.

No obstante, podemos decir que quizás fuese en la literatura donde los profesionales de la palabra desempeñaron la labor más importante hacia la permanencia viva de la cultura al servicio del símbolo identificador de Galicia. En las páginas de este diario se mezclan nuevos valores literarios gallegos que comienzan su andadura (Xeración de La Noche, para Borobó) con otros consagrados miembros sobrevivientes de generaciones anteriores como la de Nós y la del 36. De esta manera, Carballo Calero, Ramón Cabanillas, Vicente Risco, Otero Pedrayo, Álvaro Cunqueiro, Xosé Ma Díaz Castro, Aquilino Iglesias Alvariño, Díaz Jácome, Celso Emilio Fereiro, Fernández del Riego, Uxío Novoneira, Filgueira Valverde, Luis Pimentel, Manuel María, Pura Vázquez, Luz Pozo Garza, ente otros, conviven en el ámbito de la comunicación.

Luego, aparecen secciones como «Nuestras Exclusivas» o «Un Tema Gallego cada Semana» (dentro del apartado «Artes y Letras»). Conviene señalar que en esta última sección, cuando en la librerías de Galicia era imposible encontrar un libro escrito en gallego, entre 1946 y 1949 Fernández del Riego publicó alrededor de cien amplios trabajos (algunos de ellos relacionados con la pintura se refirieron páginas atrás), once de ellos en gallego. Prácticamente ningún tema o problema cultural carece allí de tratamiento. El autor indicado rescata a figuras consagradas

³³ RAMÓN FERNÁNDEZ-OXEA, X., «Encol do barallete», *La Noche*, 28-V-1947; y BOROBÓ, «Benchosei habla del barallete», *La Noche*, 28-IV-1947 y «En col do barallete», *La Noche*, 14-VI-1947.

³⁴ RABANAL, M., «49 años de filosofía gallega», *La Noche*, 18-XII-1949, p. 3.

³⁵ La encuesta apareció en el periódico a comentar durante el último trimestre de 1949 bajo la pregunta genérica: «¿Estima usted necesaria la publicación de un nuevo Diccionario gallego?».

haciendo un recorrido por la literatura gallega desde los trovadores medievales hasta los poetas que surgían a finales de la década de 1940, así como por la pintura contemporánea gallega.

Volviendo al mundo literario, Ramón Piñeiro da a conocer la aportación luguesa a la dignidad literaria del gallego en todas sus manifestaciones, especialmente en los recursos de la lengua viva o hablada reflejada en los más diversos géneros literarios, entre cuyos autores destacan poetas como Leiras Pulpeiro, Noriega Varela, Crecente Vega, Iglesias Alvariño, Uxío Novoneyra, Luis Pimentel, Álvaro Cunqueiro, Manuel María, Luz Pozo; el prosista Anxel Fole y los ensayistas Rof Carballo y Celestino Fernández de la Vega³⁶. De los autores de la literatura pontevedresa desde el romanticismo se encarga de hacer un repaso Benito Varela Jácome³⁷.

Dentro de esa misma temática literaria, lingüística y artística surge la página publicada los jueves con el título de «Artes y Letras» y «Plumas y Letras Gallegas», dirigida por el inspector de primera enseñanza Antonio Couceiro Freijomil³⁸ (pasado el tiempo se haría cargo José Landeira y Borobó), motivo por el cual el periódico pasará a tirar seis páginas en vez de las cuatro habituales. Desapareció cuando el Suplemento comenzó su camino.

En esas colaboraciones artísticas, una muy estimable parte estaba dedicada a escritores gallegos de expresión castellana (desde el Padre Feijoo hasta Camilo J. Cela, pasando por Emilia Pardo Bazán, Benito Vicetto, Nicomedes Pastor Díaz, Xosé María Castroviejo...) o que sin ser gallegos se preocuparon por Galicia o se inspiraron en ella escribiendo algo en su idioma (García Lorca, Gerardo Diego, Juan Ramón Jiménez...).

Y para finalizar ya hablando de su estructura, diremos que los artículos de primera página, de temática cultural, estaban firmados por los célebres galleguistas Fernández del Riego, Chamoso Lamas, Otero Pedrayo Fernández-Oxea o Manuel Beiras (Eubensei), estos dos últimos manifestándose siempre en gallego. En la segunda página era diaria la sección «Síntesis de la Prensa Gallega». Los lunes aparecía un amplio Suplemento deportivo, de ocho páginas dedicadas de forma especial a equipos de Galicia.

³⁶ PIÑEIRO, R., «Contribución luguesa al gallego literario», *La Noche*, 2-IV-1960.

³⁷ VARELA JÁCOME, B., «Un siglo de literatura pontevedresa. Desde el Romanticismo a nuestros días», *La Noche*, 8-VIII-1953, pp. 4 y 8.

³⁸ En cuanto a la figura de Couceiro Freijomil, cabe indicar que fuera el principal realizador de las bases de las «Normas pra a unificazon do idioma galego» aprobadas en la Junta General de 15 de octubre de 1933 por el Seminario de Estudos Galegos con el ánimo de acabar con la anarquía imperante en este idioma. Normas publicadas en el semanario *A Nosa Terra*, n° 338 y que trataron, por primera vez, de unificar la ortografía gallega ante la demanda existente desde los escritores gallegos del siglo XIX.

4. Conclusiones

Durante esa larga noche de piedra (*Longa noite de pedra*, como titula el escritor, víctima de la represión, Celso Emilio Ferreiro en su obra para referirse a este período posbélico) el diario *La Noche* fue la luz más importante que mantuvo encendida la cultura gallega dentro de la oscuridad reinante.

Sería especialmente la literatura, ahora más didáctica que nunca, el terreno más abonado y el campo desde donde se incidió en otros aspectos culturales, incluido el pedagógico. Pues, en el ámbito escolar poco más se podía hacer que dar opiniones con algún artículo en prensa publicado, alguna que otra vez, en un ambiente en el que la escuela, con alrededor de un 90% de población rural y monolingüe, arrancaba de las entrañas de los niños y niñas su elemento máspreciado: su propia lengua.

Pese a ello, en la realidad, muchos fueron los maestros, formados en las Escuelas del Magisterio (y por lo tanto provenientes de las clases humildes y buenos conocedores de la aldea gallega) y bajo aquellos principios innovadores de la II República española, los que supieron mantener a la escuela en su medio real. Algunos supervivientes son homenajeados todavía hoy. En este sentido las páginas de este periódico fueron cuando menos alentadoras y sus secciones, con marcada personalidad de identificación gallega, sirvieron de enlace entre las «viejas glorias» del galleguismo histórico y el actual.

RESUM

Aquest diari s'editava les tardes a Santiago de Compostela en plena època franquista i en substitució des de l'1 de febrer de 1946 del seu antecessor *El Compostelano*, del qual continua la numeració i ordre cronològic, per fusionar-se a finals de 1967 amb *El Correo Gallego*, actualment en edició. Els anys de la seva existència van ser complicats, tractar assumptes relacionats amb el galleguisme era una aventura, moltes vegades arriscada i només assumible per qui tingués una certa utopia i valor considerable.

A causa, lògicament, d'aquestes circumstàncies històriques que afecten el moment de la seva publicació, aquest diari mai no va poder escapar de l'adhesió i la censura legislativa de premsa. No obstant això, malgrat aquesta imposició del centralisme i de l'unitarisme administratiu i polític emmarcat dins d'una llarga etapa en la qual qualsevol tipus de tolerància estava vigilada, *La Noche* es converteix en l'instrument galleguizador més eficaç al servei de la cultura gallega.

RESUMEN

Este periódico se editaba por las tardes en Santiago de Compostela en plena época franquista y en sustitución desde el 1 de febrero de 1946 de su antecesor *El Compostelano*, del que continúa su numeración y orden cronológico, para fusionarse a finales de 1967 con *El Correo Gallego*, en edición actualmente. Años complicados los de su existencia en los que tratar asuntos relacionados con el galleguismo era una aventura, muchas veces arriesgada y solamente asumible por quien tuviera cierta utopía o valor considerable.

Debido, lógicamente, a esas circunstancias históricas que atañen al momento de su publicación, este diario nunca pudo escapar de la adhesión y la censura legislativa de prensa. Mas, pese a esa imposición del centralismo y del unitarismo administrativo y político enmarcado dentro de una larga etapa en la que cualquier tipo de tolerancia estaba vigilada, *La Noche* se convierte en el instrumento galleguizador más eficaz al servicio de la cultura gallega.

ABSTRACT

This newspaper was published in the afternoon printing in Santiago de Compostela at the height of the Franco period in substitution since February 1, 1946 for its predecessor *El Compostelano*, following its numbers and chronological order to merge by the end of 1967 with *El Correo Gallego*, in edition at present. Difficult years those of its existence when dealing with matters related to gallegism was an adventure, most of the times dangerous and only assumed by those who had a certain utopia or considerable courage.

Logically, due to those historical circumstances that concern the moment of its publication, this paper could never escape from the adhesion and legislative censorship of the press. However, despite that imposition of centralism and of the administrative and political unitarism framed within a long stage where any kind of tolerance was under surveillance, *La Noche* becomes the most efficient instrument of gallegism in the service of Gallician culture.

«CINE-CLUB CALDES'74»

Joan FLORENSA I PARÉS

1. Precedents

En l'àmbit local i dintre de la població de Caldes de Montbui s'havien fet molts intents per a crear espais d'oci dedicats als infants. Era difícil, per no dir impossible, fer-ho en qüestions i temes escolars i fins i tot esportius. Entre els mestres de les diverses escoles hi havia tibantor. Quan algú pretenia organitzar alguna activitat, la resta recelava de voler protagonisme: vull dir que tothom tenia por que se li emportessin els alumnes o practicants.

Algunes persones pensaren intentar-ho buscant altres camins a fi d'atendre l'oci o lleure dels infants. Aquesta va ser una de les premisses de la Comissió d'Esplai de Caldes de Montbui. Per començar, programà la projecció pel·lícules per a tots els nois i noies de la vila; es passaven a la sala de Casino Caldense els diumenges al matí; en altres moments es presentaren obres de teatre, com les de Rialles. A fi de donar un caire més formatiu a aquestes projeccions, pensà la Comissió que les pel·lícules es podrien projectar prèviament per als professors de les escoles locals i així aquests disposarien de la suficient informació per a aprofitar-les per a fer-hi comentaris a classe: seria una espècie de fòrum a les aules. La primera sessió només per a mestres i professors de les escoles de Caldes tingué lloc el 6 de desembre de 1972 en

el mateix Casino Caldense. La pel·lícula projectada va ser *El viejo y el niño*; un especialista en va fer l'exposició i comentari, però no hi ha haver cap intervenció dels espectadors: el públic va estar tens, perquè hi havia gent de molt diversa manera de pensar, ningú no es va voler comprometre. La sala gran del Casino Caldense, amb pocs espectadors, també influí a crear aquell ambient rar.

La segona sessió va ser el dia 1 de febrer de 1973 i la cinta seleccionada va ser *El pequeño salvaje* de François Truffaut. El fòrum es desenvolupà amb les mateixes característiques que en la sessió anterior.

L'experiència no invitava a l'eufòria. Tampoc no semblava que els mestres i professors fessin a les aules comentaris sobre les pel·lícules projectades als alumnes. La quasi obligatorietat d'assistència que s'imposava als mestres no ajudava a crear bon ambient, ans al contrari, provocava tensió i silenci. La cosa no rutllava pas bé.

Tampoc no era massiva l'assistència dels alumnes, la qual cosa feia inviable el diàleg o comentari a classe el dilluns següent.

2. Aprenentatge a Barcelona

La dècada dels anys setanta començà molt tensa políticament i socialment; la tensió anà *in crescendo*. Davant el tancament que imposava el règim, calia buscar espais de reflexió i debat.

Un grup de mestres de l'Escola Pia de Caldes de Montbui assistien periòdicament a un cineclub a Barcelona. La impressió era diferent, hi havia un altre ambient entre el públic. Es parlava amb llibertat.

Es tractava del Cineclub Ingenieros, que es reunia i projectava les pel·lícules a la sala d'actes de l'Escola Pia Balmes, de Barcelona. Els responsables es portaven el maquinista i la pel·lícula; l'escola deixava la màquina i el local. El Cineclub era una entitat totalment aliena al col·legi. Només hi havia algú de la casa que tenia cura d'obrir i tancar portes i llums. Inicià les projeccions cap al 1971. El 1976 encara funcionava. Les sessions eren un cop al mes, els dimecres al vespre. Un dels responsable era en Joan Lluís Bozzo, antic alumne de l'escola i encarregat de fer els contactes amb l'Escola Pia per als permisos de projecció i reunió en aquell local¹.

¹ Segons testimoniació oral de l'escolapi Jaume Pascual, que residí aquells anys a l'Escola Pia Balmes i tenia al seu càrrec el local, en conversa del dia 22 de gener de 2007.

L'assistència a aquestes sessions de cineclub serví d'experiència i animà aquelles mestres a portar l'experiència a Caldes.

3. Creació del cineclub

Dit i fet. Les mestres de l'Escola Pia de Caldes de Montbui pensaren en les experiències viscudes, les informacions rebudes; amb l'empenta de la seva joventut crearen un cineclub local. S'assabentaren de les condicions necessàries i indispensables per a la creació i posada en marxa d'una entitat d'aquell tipus: local per a projeccions, contractació de les pel·lícules, maquinista, papers per a la legalització de l'entitat, etc. Una de les condicions era que el cineclub havia de dependre d'una entitat aprovada legalment. Proposaren que depengués del Col·legi de l'Escola Pia, on elles treballaven, però no semblà oportú en aquell moment tan delicat i complicat. Es pensà aleshores en l'Associació de Pares d'Alumnes de l'Escola Pia de Caldes de Montbui. Aquesta entitat acceptà ser l'aixopluc legal del cineclub.

A l'hora de posar-hi nom no hi va haver pas discussió: era un cineclub, que naixia a Caldes l'any 1974, per tant es diria «Cine-Club Caldes'74».

Les promotores, que després formarien part de la primera junta de la nova entitat, foren: Antònia Minguell, Maria Teresa Álvarez, Montserrat Pinyol, Concepció Queralt i Pilar Grau. També formaren part de la junta des del primer moment Agustí Vila i Joan Florensa. En representació de l'Associació de Pares d'Alumnes s'integraren a la junta del cineclub Jaume Duran i Francesc Giménez. Tots els membres de la junta estaven vinculats al col·legi escolapí. Des del primer moment es va voler deixar ben clar que el cineclub no era ni depenia del col·legi de l'Escola Pia: era una entitat independent, legalitzada i autònoma². Cap d'aquestes persones no havia tingut res a veure amb la Comissió d'Esplai de Caldes; els mestres ho havien viscut des de la butaca, com tots els altres; cap de les persones que ho havien organitzat no pertanyia al col·lectiu d'ensenyants.

El primers tràmits per a la legalització s'iniciaren el mes de juny de 1974 i, obtinguts ja els permisos corresponents del Ministerio de Información y Turismo, es va fer la primera sessió de cinefòrum el dia 16 d'octubre de 1974. El president del Casino Caldense, Genís Pujol, cedí sempre el local, la màquina i el maquinista per a les projeccions. Va ser una ajuda molt notable i indispensable poder comptar amb un local gran; les projeccions foren sempre de cintes de 35 mm, la qual cosa

² Aquestes dades sobre l'inici del Cineclub consten a Crònica del Col·legi de l'Escola Pia de Caldes de Montbui, llibre conservat a l'Arxiu Provincial de l'Escola Pia de Catalunya: 07-14 / caixa 21, segons data.

permetia trobar pel·lícules més apropiades als objectius del cineclub. Les despeses ordinàries més feixugues foren el lloguer i transport de les pel·lícules i els honoraris del presentador.

L'acollida de part de la població va ser inesperada i molt positiva. En la temporada 1976-1977 s'arribà als 160 socis, xifra molt elevada en una població poc inclinada a aquestes activitats. L'assistència fou sempre nombrosa. Els fulls de propaganda que abans de cada sessió es repartien i col·locaven als vidres de les botigues, foren sempre ben rebuts. En una ocasió els encarregats de penjar els cartells se saltaren una botiga i aquesta ho reclamà.

Al cap d'uns anys (després de 1977) les sessions de cinefòrum també es varen estendre al Centre Democràtic i a la sala d'actes del Col·legi de les Germanes Vedrunes. La màquina de projecció va ser una portàtil de 16 mm.

Abans de la projecció es presentaven els aspectes tècnics de la cinta. Una de les coses que comportà aquesta presentació va ser que el públic es fixés en el guionista, el realitzador, la càmera, l'autor de la música, etc.; fins llavors el que normalment havia cridat l'atenció eren solament els actors; hom descobrí que darrera aquells personatges que figuraven a la pantalla, n'hi havia altres que ho havien pensat, programat, etc. El presentador feia veure i distingir estils, èpoques, ambients.

Després de la projecció el presentador resumia l'assumpte de la cinta visionada i insinuava el tema de fons que la pel·lícula volia mostrar. Aleshores s'encetava un diàleg, que sempre va ser útil i aclaridor. Tal vegada no s'arribava, en els primers anys del cineclub –anys finals de la dictadura franquista– a tocar obertament la qüestió política, però s'entenia. El llenguatge era críptic, de doble sentit. En cap moment no hi va haver cap conflicte amb l'autoritat ni amb la guàrdia civil local ni provincial³.

La rutina periòdica de la celebració d'una sessió darrera l'altra no té més història. Va ser un procés de formació i reflexió que s'estengué fins al 1982. Algunes de les persones que iniciaren l'experiència deixaren la junta i altres hi entraren: foren canvis normals en tota entitat.

³ Dades recollides a través de converses amb les fundadores i els fundadors del Cineclub.

RESUM

La creació del Cineclub de Caldes de Montbui va tenir uns precedents que no van quallar. L'experiència d'unes mestres que assistien a cineclub a Barcelona va fer possible la seva creació i el posterior funcionament tal com aquí s'examina.

RESUMEN

La creación del Cine-Club de Caldes de Montbui tuvo unos precedentes que no cuajaron. La experiencia de unas maestras que asistían a Cine-Club en Barcelona hizo posible su creación y posterior funcionamiento tal como aquí se examina.

ABSTRACT

The creation of the Cine-club in Caldes de Montbui had some precedents that didn't come off. The experience of some ladies teachers, who attended at a cine-club in Barcelona, made possible its creation and the subsequent performance as it is examined here.

L'ESCOLTISME A BANYOLES. ORIGEN I SIGNIFICACIÓ

Jordi GALOFRÉ

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

1. Un antecedent remot: *Los Exploradores de España*

Com és sabut, a Catalunya, l'escoltisme tingué dues realitats primerenques: els Jovestels i els Exploradores de España. Els Jovestels de Catalunya van sorgir a Barcelona el 1912 per iniciativa del periodista i polític catalanista Ignasi Ribera i Rovira, amb la voluntat d'impulsar la formació moral i cívica de la joventut catalana en la línia de Baden-Powell. La iniciativa, però, no va reeixir¹.

Si els Jovestels van ser l'alternativa catalanista i democràtica de l'escoltisme primerenc, els Exploradores de España van representar el vessant espanyolista. El grup inicial es va dir Exploradores Barceloneses i va ser fundat a Barcelona el 1912 pel capità de cavalleria Pere Rosselló i Aixet. Més tard, aquest grup s'integrà en un altre moviment similar d'abast estatal, els Exploradores de España, que havia fundat un altre militar, també capità de cavalleria, Teodoro Iradier. Fora de Barcelona,

¹ BALCELLS, Albert i SAMPER, Genís. *L'escoltisme català (1911-1978)*, Editorial Barcanova, Barcelona 1993, pàg. 40-42.

es van crear grups d'Exploradores de España a altres localitats catalanes, com ara Badalona, Tarragona, Manresa, Sant Feliu de Llobregat, Figueres i Banyoles. Tot i que un decret del govern espanyol, de 1920, va convertir els Exploradores de España en l'única associació escolta autoritzada, i que la Dictadura de Primo de Rivera els va impulsar com a instrument espanyolitzador, el moviment es va estancar, fins que el sector català se n'escindí, el 1933, per formar els Boy-Scouts de Catalunya².

El grup d'Exploradores de España de Banyoles es va formar l'any 1914. La iniciativa va venir de la mà d'un personatge molt peculiar que es deia Francisco Ballesteros. Nascut el 1852 a Almendralejo (Extremadura), va fer estudis de capellà, va deixar el seminari per participar en la tercera guerra carlina, en el bàndol carlí, i el 1876 guanyà unes oposicions d'oficial de telègrafs. Després de viure a diversos llocs de la geografia espanyola, va arribar a Banyoles el 1905, com a administrador de Correus i cap de Telègrafs. Home d'idees progressistes, va participar de ple en la vida cultural banyolina. Va formar part del Grup de Cultura, vinculat inicialment a l'Ateneu, i fou redactor en cap de la revista del Grup, *El Amigo del Pueblo* (1910). Va dirigir també *L'Avenç de la Garrotxa* (1910), òrgan de la Unió Nacionalista Catalana, una de les primeres entitats del catalanisme polític banyolí. El 1918, ja jubilat, va retornar a Extremadura, on va morir³.

El Grup de Cultura, que acabem d'esmentar, es va constituir el 1907 i va dur a terme una interessant activitat cultural. Pels mateixos anys, començà a donar els primers passos l'esport organitzat, especialment el futbol, impulsat, precisament, per Francisco Ballesteros. La conjunció d'aquests dos corrents constituí, el 1913, el Foment de Cultura i Sport, conegut popularment com l'Sport. Hi confluïren també altres grups, com el grup esperantista Esperanto Amikaro, liderat per Joan Aulina. En el conjunt de les entitats banyolines l'Sport representà una orientació progressista i catalanista. Alguns dels seus dirigents, com Francesc Boixó i Jacint Masgrau, foren, més tard, el nucli impulsor d'Acció Catalana a Banyoles. És en el si d'aquesta entitat on es desenvolupà el primer grup escolta a Banyoles⁴.

El 12 de desembre de 1914 tingué lloc l'admissió dels primers exploradors, que van haver de superar unes proves sobre telegrafia, alfabet *morse* i comunicació amb

² BALCELLS, Albert i SAMPER, Genís. *L'escoltisme català (1911-1978)*, Editorial Barcanova, Barcelona 1993, pàg. 42-50. Sobre el significat dels Exploradores de España a les comarques gironines, vegeu MARQUÈS, Salomó, «Els Exploradores de España, un focus d'espanyolització a la Girona primorriverista», a *La Dictadura de Primo de Rivera. Estudis sobre les comarques gironines*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona, 1992, pàg. 175-192.

³ Vegeu-ne una aproximació biogràfica a *75 anys d'història del futbol banyolí 1913-1988*, Banyoles, 1988, pàg. 9-10.

⁴ Sobre aquesta entitat banyolina vegeu GALOFRÉ, Jordi i GRABULEDA, Josep «Quatre entitats banyolines. Dels Catòlics a l'Ateneu, passant per la Lliga i l'Esport. III. L'Sport», a *Revista de Banyoles*, núm. 816, febrer de 2001.

banderes. Entre altres activitats, els diumenges solien anar d'excursió pels volts de l'estany i per les rodalies de Banyoles. En una ocasió, el 3 de setembre de 1916, van anar a Figueres, on van ser rebuts pels Exploradores de España d'aquesta localitat⁵. Entre els responsables d'aquest primer grup escolta trobem Ramon Mata, republicà i futur alcalde de Banyoles, els seus fills els germans Pere i Francesc Mata, i Lluís Esparch i de Ameller, membre d'una família també de tradició republicana.

Tenint en compte la significació d'aquestes persones i del Foment de Cultura i Sport, no sembla massa versemblant que els Exploradores banyolins participessin, almenys d'una manera conscient i voluntària, de l'espanyolisme que caracteritzava els Exploradores de España. És possible, més aviat, que fos una resposta laica i progressista a la creació, també el 1914, d'un batalló escolar, de caràcter confessional i conservador, impulsat pel Cercle de Catòlics. Sembla, per tant, que va ser una manera de donar sortida a unes inquietuds d'educació moral i cívica del jovent banyolí, i que els seus promotors van aprofitar la construcció organitzativa dels *Exploradores de España* sense participar del seu rerefons ideològic. De totes maneres, la seva activitat va ser minsa i aviat va desaparèixer.

Cal tenir en compte, també, una possible influència de la francmaçoneria en la introducció dels Exploradores a Banyoles. Les relacions entre la francmaçoneria i l'escoltisme han estat analitzades en un assaig teòric de Fabian Mohedano i Joan Francesc Pont⁶. No hem pogut documentar la pertinença a la francmaçoneria de Francisco Ballesteros, però un fill seu, Jesús M. Ballesteros, fou francmaçó i arribà a ser venerable mestre de la lògia Álvarez de Castro, de Girona⁷. Tot i que no és el tema d'aquesta comunicació, hem cregut d'interès apuntar aquesta possible influència francmaçònica en els primers passos de l'escoltisme banyolí.

2. Els inicis de l'escoltisme a Banyoles

És ben sabut que a partir de 1927 va començar a estendre's i agafar força un nou escoltisme, clarament catalanista, impulsat per Josep M. Batista i Roca, mossèn Antoni Batlle i Narcís Masó. Relacionat amb diversos centres excursionistes ja existents, esdevingué la Germanor de Minyons de Muntanya. A partir de 1930, es difongué també la branca femenina, la Germanor de Noies Guies⁸.

⁵ Vegeu la crònica d'aquesta sortida a la revista banyolina *La Creu*, núm. 152 (24 de setembre de 1916).

⁶ MOHEDANO, Fabian i PONT, Joan Francesc. *Joves escoltes i francmaçons adults*, Clavell Cultura, Premià de Mar, 2007.

⁷ Vegeu CLARA, Josep. *Els fills de la llum. Els francmaçons de les comarques gironines (1811-1987)*, Carles Vallès Editor, Figueres, 1988, pàg. 102.

⁸ No és objecte d'aquesta comunicació historiar els orígens i l'evolució de l'escoltisme a Catalunya. Remetem al documentat estudi de BALCELLS, Albert i SAMPER, Genís. *L'escoltisme català (1911-1978)*, Editorial Barcanova, Barcelona, 1993.

A Banyoles, però, l'escoltisme no va començar fins a la dècada de 1950. El primer pas va tenir lloc el mes d'agost de 1955, en el marc d'uns exercicis espirituals a la Casa Missió banyolina, dirigits per Mn. Joan Marquès i Mn. Josep Iglesias, als quals van assistir uns quants nois banyolins, entre d'altres. En el curs d'aquests exercicis, l'aleshores seminarista Jordi Bachs va donar una conferència sobre el moviment escolta⁹. La idea va tenir tan bona acollida que el 22 d'agost mateix es fundà l'Agrupament Escolta Sant Martíà. Mn. Pere Bach en fou el consiliari i Jacint Tarafa, el primer cap de Secció. Ben aviat s'anaren formant diverses patrulles: els Isards, els Llops, els Esquirols...¹⁰

La branca femenina vingué uns anys més tard, el 1958. Tot i les reticències del senyor rector, Mn. Ferran Simon, que no veia amb bons ulls l'escoltisme femení, es va poder constituir l'Agrupament de la Mare de Déu de Montserrat. Sembla que va ser determinant la influència d'unes noies guia de Barcelona, que havien acampat a Porqueres¹¹.

3. Caracterització del moviment escolta banyolí

Donant per suposats els elements comuns a l'escoltisme en general i a l'escoltisme català en particular, ens proposem determinar els elements específics de l'escoltisme banyolí. No tractarem, per tant, de com els escoltes banyolins van viure els elements fonamentals del moviment creat per Baden-Powell, com ara la formació del caràcter, el sentit de la responsabilitat, la capacitat d'adaptar-se a les situacions de la vida o la joia de viure. Ni tampoc no detallarem els aspectes relacionats amb la formació espiritual o les pràctiques litúrgiques, que han estat estudiades a nivell general¹².

3.1. EXTRACCIÓ SOCIAL

Centrant-nos en Banyoles, hem tractat d'establir quina era l'extracció social dels nois i noies que participaren en el moviment escolta.

⁹ Jordi Bachs i Ramon Casals van ser els principals impulsors de l'escoltisme a la diòcesi de Girona, a la dècada de 1950.

¹⁰ Entre els caps escoltes de la primera hora esmentem August Corominas, Xavier Vilanova, Anton Mercader, Àngel Fusellas, Miquel Figueras, Joan Alsina, Joaquim Fernàndez, Mateu Butinyà, Josep M. Figueras, Josep Cortada, etc.

¹¹ Les iniciadores del moviment foren les germanes Roser, Maria i Montserrat Félez, Rosa Masgrau, Maria Antònia Tallada, Pilar Cruells, etc.

¹² Vegeu FONT, Jordi, *Del joc a la festa. Escoltisme catòlic català (1930-1980)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002.

Prèviament, però, caldria fer una primera aproximació sociològica a la Banyoles de les primeres dècades de la dictadura franquista, que no era gaire diferent a la de les dècades anteriors. D'una manera molt general, podríem distingir tres grups socials, que configurarien tres Banyoles. En una banda de l'espectre, l'alta burgesia, formada per unes poques famílies, que eren les propietàries de les grans empreses i representaven les grans fortunes banyolines. A l'altra banda de l'espectre, les classes populars i proletàries, les classes treballadores, geogràficament ubicades en unes zones urbanes determinades (la zona de la plaça de les Rodes), tradicionalment republicanes i d'esquerres, delmades per una duríssima repressió. En aquests anys, aquest sector de la població s'ampliava amb nous banyolins provinents de les zones rurals de la comarca i començava a rebre també el corrent migratori d'altres zones de l'Estat espanyol, que creaven nous barris. I entremig d'aquests dos extrems, hi trobem les classes mitjanes, botiguers, petits empresaris, treballadors autònoms, professions liberals..., de mentalitat conservadora i dretana, on el franquisme tenia la seva base sociològica, ubicats geogràficament en unes altres zones urbanes centrades en el barri vell i en les zones de l'eixample urbà.

Doncs bé, la base social de l'escoltisme banyolí correspon a aquestes classes mitjanes. Si agafem la llista dels escoltes banyolins¹³, podem veure com les famílies viuen en aquesta zona urbana que hem esmentat, centrada en el barri vell i el primer eixample¹⁴. No hi ha pràcticament ningú que pertanyi a l'alta burgesia ni tampoc a les classes populars i econòmicament desfavorides. L'extracció social de les noies guia és la mateixa¹⁵.

A més, feta la pregunta en aquest sentit a diversos escoltes i noies guia amb qui hem parlat, la resposta ha estat unànime: «classe mitjana alta». Mn. Pere Bach indica, com a justificació d'aquest fet, que l'equip i les activitats dels escoltes representaven una despesa que no totes les economies familiars podien assumir, en aquells anys difícils¹⁶.

Hi ha un altre element que reafirma aquesta extracció social: l'oferta educativa. A Banyoles, en aquests anys, hi havia fonamental les escoles dites «nacionals», que rebien el nom de la Vila, l'Acadèmia Abad Bonito, que ofería un ensenyament de

¹³ Hem pogut consultar aquesta llista gràcies a l'amabilitat de Joaquim Duran i Ametller, que l'ha confeccionada.

¹⁴ Majoritàriament, viuen als carrers Álvarez de Castro (actual avinguda dels Països Catalans), Mn. Constans, Alfons XII (actual carrer de la Llibertat), Mn. Jacint Verdaguer, Girona, Guimerà, Born, Mercadal, Santa Maria, la Canal, plaça Major, plaça dels Turers, passeig de la Indústria...

¹⁵ Hem pogut establir una llista de noies guia gràcies a les informacions de Pilar Cruells i de Roser Masgrau.

¹⁶ Entrevista del 2 de febrer de 2007.

més qualitat¹⁷, i les monges del Sagrat Cor¹⁸. Doncs bé, la majoria dels escoltes banyolins eren alumnes de l'Acadèmia i les noies guia anaven a l'Acadèmia o a les monges. A la Vila hi anaven sobretot els fills i filles de les famílies amb economies més precàries, i molt pocs alumnes de la Vila van ser escoltes o noies guia.

La conclusió és que la base social de l'escoltisme banyolí va ser la Banyoles menestral, amb una certa potencialitat econòmica, de mentalitat conservadora i dretana, i amb unes postures clarament confessionals.

3.2. CONFSSIONALITAT

Aquesta confessionalitat, que és un tret definitori de la mentalitat de les classes mitjanes banyolines, es correspon amb una característica notable de l'escoltisme banyolí, que és la seva intensa influència clerical.

En el cas dels nois, el paper del consiliari és definitiu. Mn. Pere Bach va ser l'ànima de l'escoltisme a Banyoles, i li va conferir una empremta de religiositat més que notable. Les reunions començaven sempre amb la lectura de l'evangeli, les prèdiques sovintejaven en tots els actes, en els campaments s'hi celebrava la missa diàriament; cap al tard, els primers anys, s'hi resava el rosari i sovint es feien visites a les esglésies properes al lloc d'acampada. La lectura del *Llibre d'or*¹⁹ permet reviuir clarament aquest ambient de religiositat que impregna l'actuació del consiliari i, per tant, la formació dels escoltes. Així, el 27 d'agost de 1958, quan deixa constància d'una reunió preparatòria del nou curs, el *Llibre d'or* diu: «La reunió va començar amb la breu lectura de l'evangeli i el mossèn ens va recalcar la necessitat que té tot escolta d'una veritable espiritualitat». L'escoltisme era, sobretot, una vivència religiosa, una manera de viure el cristianisme i de donar testimoni de la fe.

Aquesta influència clerical queda evidenciada en la relació de l'escoltisme amb les activitats parroquials: recollida d'ampolles buides per a «les missions», col·lectes diverses, participació a la cavalcada del Dia de les Missions, venda de fulletons editats per PPC, és a dir, de propaganda catòlica... En general, tots aquests actes

¹⁷ L'Acadèmia Abad Bonito va ser fundada per Josep Brugulat i va funcionar de 1942 a 1973. Vegeu els treballs de curs de DURAN, Lluís, et al., *L'Acadèmia Abad Bonito*, 1988, que es pot consultar a l'Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany.

¹⁸ Per completar el panorama de l'oferta escolar a Banyoles de la postguerra, caldria esmentar el parvulari i l'escola de les monges de la Divina Providència (l'escola va tancar el 1970) i el parvulari i l'escola de Casa Nostra (el parvulari va començar el 1965 i els estudis de primària i secundària es van anar desenvolupant ens anys posteriors). També hi havia hagut l'escola de les monges carmelites, però havia tancat el 1950.

¹⁹ Agracixo a Mn. Pere Bach les facilitats donades per a la consulta d'aquest document fonamental per conèixer la trajectòria de l'escoltisme masculí a Banyoles.

tenien la consideració de B.O. col·lectives. Una altra mostra de la marcada dimensió religiosa de l'escoltisme masculí a Banyoles és que de les seves files n'han sortit cinc capellans.

En el cas de les noies, la situació potser no va ser tan intensament religiosa. No hi va haver un únic consiliari, sinó que aquestes funcions les assumia el vicari que, com és sabut, solia variar amb certa freqüència. Això va fer que hi hagués vicaris que s'ho prenguessin amb molt d'interès (esmentem, per la seva transcendència, l'aportació de Mn. Salvador Batalla) i altres que no hi donaven tanta importància. El fet és que a l'escoltisme femení banyolí la situació no era la mateixa, i el record de les caps i les noies és diferent: als campaments no es resava el rosari, la missa se celebrava només els diumenges, els mossens no solien estar-hi presents cada dia... Això no vol dir, però, que no hi hagués també una clara dimensió religiosa i que l'activitat escolta no es prengué, també, com una activitat apostòlica.

3.3. CATALANISME

Des d'un punt de vista general, sempre s'ha considerat que l'escoltisme, com a mitjà de formació cívica i moral del jovent, va ser un espai de difusió de la ideologia catalanista o, si més no, d'un sentiment de catalanitat.

Poca cosa d'això es pot detectar en els inicis de l'escoltisme banyolí. El *Llibre d'or* s'escriu certament en català, però no sembla que sigui la conseqüència d'una actitud de militància, sinó més aviat com l'expressió d'una situació de normalitat. Tanmateix, tot i que es feia sense donar-hi una significació especial, no hi ha dubte que la utilització del català amb tota normalitat va ser una realitat positiva.

El mateix podríem dir dels campaments escoltes. No hi ha dubte que, a més del tarannà dels dirigents, de la relació amb les famílies i del fet de la convivència durant tot el curs, la utilització de la llengua catalana va ser un element positiu, sobretot en relació als campaments de la OJE, dels quals parlarem més tard. Així i tot, en els primers anys, la bandera catalana o altres símbols catalanistes no hi eren presents, ni tan sols de manera més o menys camuflada. Al primer campament, per exemple, celebrat a Canet d'Adri del 7 al 12 de juliol de 1956, les banderes eren la d'Espanya, la del Vaticà i la Creu de Sant Jordi²⁰. En el *Llibre d'or* tampoc no n'apareix cap, de senyera. Al contrari, quan es deixa constància d'una trobada amb escoltes francesos, el 21 de juliol de 1957, el *Llibre d'or* ho il·lustra amb un dibuix de

²⁰ De tota manera, cal tenir en compte les circumstàncies del moment. Mn. Pere Bach recorda que en aquest campament van tenir la visita diària de la parella de la guàrdia civil (entrevista 2 de febrer de 2007).

dos escoltes, amb dues banderes, la francesa i l'espanyola, a sobre d'un mapa on apareix París, amb la Torre Eiffel, i Banyoles, amb l'estany.

Parlem, és clar, dels moments inicials. A la dècada de 1960 el sentiment de catalanitat es va anar fent més manifest i la presència de símbols catalans es va anar normalitzant, malgrat les circumstàncies. Per a la societat banyolina de l'època, els escoltes tenien una clara connotació catalanista, totalment contrària a les joventuts de Falange. Tot i que el *Llibre d'or* no ho recull, el sentiment catalanista i antifranquista s'anava estenent entre els escoltes i les noies guia. En diverses fotografies de campaments de la dècada de 1960, la bandera catalana hi apareix de manera evident. També són indicatius els recordatoris de les promeses, fets de manera manual i artesana i, alhora, espontània, i que sovint estan decorats amb les quatre barres, pintades a mà o amb una cinta enganxada. Per exemple, en un recordatori de la promesa de dues noies guia de 1966, la cinta amb les quatre barres està acompanyada d'un fragment del *Cant de la senyera*: «...al vent desfem-la en senyal de llibertat». I en el campament d'estiu de les noies guia de 1968, celebrat a Campdevàrol, es dedica un dia a Pompeu Fabra.

Un altre aspecte molt important fou el contacte que els caps de l'escoltisme banyolí van tenir amb els caps d'altres agrupaments. Antoni Freixa, per exemple, recorda què va representar conèixer altres maneres de viure l'escoltisme i descobrir el catalanisme i l'antifranquisme²¹. Aquesta relació dels caps amb el moviment escolta va influir de retruc en tot l'escoltisme banyolí i va contribuir a obrir l'ambient tancat i conservador i a estendre el sentiment catalanista i antifranquista entre els escoltes.

Aquesta significació catalanista és encara més evident si la relacionem amb els campaments de la OJE. No és fàcil obtenir dades sobre la participació de nens i nenes banyolins en aquests campaments i en altres activitats de la OJE, però certament aquesta participació es va donar. Així, per exemple, en una revista escolar de l'escola de la Vila, titulada *Ofrenda*, apareix un article signat per Eduard Cle sobre la seva estada a un campament de la OJE, a Calella de Palafrugell l'any 1951. Sembla que els nens i nenes que hi participaven eren membres de les famílies més declaradament franquistes de Banyoles. En algunes ocasions, però, hi assistien també nens i nenes que no eren de la OJE, sinó que eren de famílies que pensaven que podia ser una activitat de lleure adient. En aquests casos, els nens i nenes en guarden un mal record. El tarannà del campament, l'esperit militar, la utilització exclusiva de la llengua castellana, l'estil falangista... tot plegat xocava amb la seva manera de ser i de sentir. En alguns testimonis que hem obtingut, l'experiència va ser molt traumàtica i, per regla general, no es va repetir.

²¹ Entrevista del 24 de febrer de 2007.

En alguna ocasió es va donar una col·laboració escadussera entre els escoltes i els joves falangistes. Vegem el que diu el *Llibre d'or* del 5 de gener de 1960, quan parla de la participació dels escoltes a la cavalcada del Reis: «Aquest any no vàrem ser sols sinó que també els joves de Falange vingueren a formar part i a augmentar el número dels que anaven a esperar els Sants Reis en nom de la ciutat banyolina. A nosaltres ens va plaure molt el trobar-nos dos moviments de joventut units en un servei a favor de la ciutat». De fet, però, és l'única referència a Falange que hem trobat al *Llibre d'or*.

4. Relació entre l'escoltisme masculí i el femení

La relació entre els agrupaments escoltes masculí i femení a Banyoles va ser pràcticament inexistent. Hi havia una clara rivalitat entre ells. Totes les noies guies amb qui he pogut comentar el tema en parlen amb un cert ressentiment (encara viu, tot i els anys transcorreguts) i recorden amb disgust una actitud de superioritat masculina: els nois es creien que eren millors i que ho feien més bé. A més, una de les idees inicials de l'escoltisme femení va ser «si ells ho poden fer, nosaltres també».

Al marge, però, d'aquesta rivalitat de gènere, el que és evident és que no hi havia activitats conjuntes, ni reunions de caps, ni es compartien experiències... Aquesta manca de contactes és més curiosa encara si es té en compte que el cau dels nois i el de les noies eren al mateix edifici. Alguna de les caps, en recordar-ho, comenta: «no sé pas com ens ho fèiem, però no coincidíem mai». Recordem, d'altra banda, que els dos agrupaments tenien tarannàs diferents, més religiós el dels nois, més obert el de les noies.

Cal deixar constància que, a l'etapa final de l'escoltisme a Banyoles, el clan esdevingué mixt i, a partir d'aquí, es va formar un escoltisme mixt als altres nivells. De fet, però, va ser el principi del final del moviment, que cal situar en el context de les tensions dels anys finals del franquisme.

5. Dimensió social

El *Llibre d'or* de l'Agrupament Escolta Sant Martíà ens permet anar resseguint l'evolució del moviment escolta a Banyoles. De 1956 a 1970 se celebraren quinze campaments, sempre a finals de juliol. El primer, que ja hem esmentat, va tenir lloc a Canet d'Adri i hi assistiren vint-i-quatre persones. L'assistència anà creixent fins a arribar al màxim de quaranta participants l'any 1961, a Falgons. Pel que fa als campaments de les noies guia, sembla que se'n van celebrar tretze.

Si considerem que en l'escoltisme masculí hi van participar unes 170 persones i que les noies guies van ser gairebé un centenar, sense comptar llobatons ni daines, hem de concloure que la dimensió social de l'escoltisme va ser força notable. Va ser una bona experiència formativa, que va deixar empremta. Una prova és que, un cop acabat el moviment, els antics escoltes s'han estat reunint anualment durant una bona pila d'anys i que van celebrar amb entusiasme el 50è aniversari.

Si mirem les trajectòries personals dels escoltes i noies guies veurem que sovintegen els que van fer estudis universitaris i els que han arribat a exercir professions liberals, encara que aquest fet cal relacionar-lo prioritàriament amb l'extracció social d'escoltes i noies guia, que hem comentat abans. Així, hi trobem llicenciats i llicenciades en filosofia i lletres, història, biologia, filologia, física, etc., metges, infermeres, enginyers, economistes, etc.

La relació amb altres entitats banyolines va ser més aviat escassa i circumstancial. En algunes ocasions puntuals (el 14 d'agost i el 23 d'octubre de 1956), els escoltes van col·laborar amb la revista *Horizontes*, repartint a domicili números especials de la revista. Amb el Centre Excursionista de Banyoles les relacions van ser una mica més complexes. D'una banda, hi havia una coincidència entre el Centre i els escoltes o noies guies més amants de la muntanya, que o bé eren també socis del Centre o bé participaven en les seves activitats. D'altra banda hi havia coincidències puntuals, com l'aplec a Rocacorba (23 de setembre), la missa del gall també a Rocacorba, l'aplec de Sant Aniol (conegut com «l'aplec dels francesos», que se celebrava el mes de maig), la participació dels escoltes en la inauguració del refugi del Centre a Sant Aniol, el 10 de juny de 1957²², o a la benedicció de la Font de Sant Nicolau, reconstruïda pel Centre, el 12 d'octubre de 1958. Però al marge d'aquestes coincidències, les relacions més aviat eren distants i fins i tot amb punts de tensió. El Centre hagués volgut que els escoltes en fossin socis, però els responsables del moviment van tenir molt clar que eren dues realitats diferents. També hi havia algunes petites tensions amb altres entitats esportives, quan els horaris de les activitats respectives coincidien.

En altres ocasions els escoltes participaren en el tradicional aplec de Sant Mer (el mes de febrer), en una vetllada a l'asil (en ocasió de la festa de la Mare de Déu dels Desemparats, el 12 de maig de 1957) o en l'organització de la cavalcada dels Reis, com ja hem esmentat. Van participar també a la Setmana de Joventut, organitzada del 2 al 9 de febrer de 1964, que va ser com una alenada d'aire fresc en l'atmosfera tancada del franquisme a Banyoles²³.

²² Aquell dia va ploure i les rieres anaven plenes. La tornada va ser complicada. Antoni M. Rigau, en una crònica del dia, explica així l'actuació dels escoltes banyolins: «Els escoltes, uns cavallers. Més d'una hora cames a l'aigua ajudant a passar la gent. Amb alegria, amb polidesa, amb naturalitat. Homes sencers, ni més ni menys.» (*Horizontes*, núm. 133, juny de 1957).

6. Impacte del moviment escolta sobre la societat banyolina

Tensions internes, cansament dels caps i les tensions externes de caràcter general es combinaren per produir la crisi i la desaparició de l'escoltisme a Banyoles a la dècada de 1970. Hi va influir també el fet que els principals impulsors del moviment van marxar de Banyoles a causa dels estudis universitaris i molts d'ells es van instal·lar a Barcelona. El fet és que es va tallar la continuïtat.

Tot i que, com hem dit, en els anys inicials no es detecta cap posicionament anti-franquista ni tampoc cap actitud de defensa dels valors catalanistes i democràtics, l'evolució al llarg de la dècada de 1960 va fer que, a la dècada següent, alguns escoltes i noies guia prenguessin posicions antifranquistes, catalanistes i a favor de la llibertat. Així trobem escoltes a l'Assemblea Democràtica de Banyoles i Comarca i en les llistes electorals de les diverses eleccions municipals. És destacable la diversitat d'opcions polítiques preses pels escoltes, ja que en trobem a les llistes de CiU, ERC, Plataforma Progressista (que a Banyoles incloïa els socialistes) i PSUC. Només hem detectat absència d'escoltes a les llistes del PP.

L'escoltisme ha estat una bona escola de civisme i diversos escoltes han assumit responsabilitats públiques en el món associatiu, tant banyolí com català. Esmentem, per exemple, Jordi Xena, que a més de ser un assidu col·laborador de la ràdio i la televisió banyolines, va ser president del CIEMEN; Joan Parnau, que és un dels principals impulsors d'una de les entitats més dinàmiques de la Banyoles actual, el Foment de la Sardana; i Joaquim Duran i Ametller, ànima del capítol de manaies.

²³ La Setmana de Joventut va ser una iniciativa cultural molt important, que mereix un estudi. Hi va confluïr gent de diverses sensibilitats, es va representar *Calç i rajoles*, de Joan Brossa, es van fer sessions de cineclub, es van organitzar conferències (entre altres, de Francesc Candel) i es van fer exposicions. Les celebracions es van acabar, com no podia ser d'altra manera, a Banyoles i el 1964, amb una missa «participada» i amb una ballada de sardanes. Vegeu *Horizontes*, núm. 210, gener-febrer de 1964.

RESUM

Després de l'antecedent dels Exploradores de España (1914), l'escolisme masculí es va iniciar a Banyoles l'any 1955 (Agrupament Escolta Sant Martíria) i el femení, l'any 1958 (Agrupament Mare de Déu de Montserrat). La seva base social van ser les classes mitjanes, de mentalitat conservadora. La confessionalitat i la influència clerical va ser una destacada característica del moviment. La llengua catalana es va utilitzar amb normalitat, però en els inicis no es detecten actituds catalanistes ni antifranquistes. Aviat la situació va evolucionar fins al punt que, per a la societat banyolina, l'escolisme va tenir una clara connotació catalanista. La relació entre els grups masculí i femení va ser pràcticament inexistent: només en l'etapa final hi va haver un moviment mixt. La seva dimensió social va ser notable: va arribar a uns 160 nens i nois i a un centenar de nenes i noies. En la dècada de 1970, alguns *scouts* van adoptar posicions antifranquistes. Posteriorment, diversos *scouts* han assumit responsabilitats en la política municipal i en el món associatiu.

RESUMEN

Después del antecedente de los Exploradores de España (1914), el escultismo masculino se inició en Banyoles en el año 1955 (Agrupament Escolta Sant Martíria) y el femenino, en el año 1958 (Agrupament Mare de Déu de Montserrat). Su base social fueron las clases medias, de mentalidad conservadora. La confesionalidad y la influencia clerical fue una destacada característica del movimiento. La lengua catalana se utilizó con normalidad, pero en los inicios no se detectan actitudes catalanistas ni antifranquistas. Pronto la situación evolucionó hasta el punto que, para la sociedad bañolense, el escultismo tuvo una clara connotación catalanista. La relación entre los grupos masculino y femenino fue prácticamente inexistente: sólo en la etapa final hubo un movimiento mixto. Su dimensión social fue notable: alcanzó a unos 160 niños y chicos y a un centenar de niñas y chicas. En la década de 1970, algunos *scouts* adoptaron posiciones antifranquistas. Posteriormente, diversos *scouts* han asumido responsabilidades en la política municipal y en el mundo asociativo.

ABSTRACT

The Boy Scout movement started in Banyoles in 1955 for males: Agrupament Escolta Sant Martíria (Saint Martíria Boy Scout Group), and in 1958 for the feminine Agrupament Mare de Déu de Montserrat (Montserrat's Virgin Group), after the previous experience of the Exploradores de España (Spain Explorers) (1914). The most involved social class was the conservative middle one. The most important characteristic of the Boy Scout movement was religion and clerical influence. The Catalan language was used commonly, but in the beginning there were no pro-Catalan or anti-Franco attitudes. Nevertheless this situation changed early and the Boy Scout movement had a clear pro-Catalan connotation for the Banyoles' society perception. There was almost no relationship between the male and feminine groups, only at the very end a mixed group appeared. The social importance was remarkable: about 160 males and round 100 feminine child and youth were involved. In the 1970 decade, some scouts moved to anti-Franco attitudes. Lately people who participated in the scout movement were involved in the municipal government and in many different social associations.

L'EDUCACIÓ DELS JOVES D'AMBIENT RURAL A TRAVÉS DELS MOVIMENTS JUVENILS D'ESGLÉSIA (1960-1975)¹

Consol GARCIA-MORENO I MARCHAN

Centre d'Estudis Molletans

Josep GINESTÍ I RIERA

Centre d'Estudis Molletans

1. Un projecte educatiu global adreçat al jovent rural

1.1. ANTECEDENTS

El projecte educatiu del Moviment de Joves Cristians de Pobles de Catalunya (JAC-JACF –en endavant JAC–) del qual ens fem ressò en aquesta comunicació té una cronologia força precisa en els anys de la seva actuació més intensa: la dècada dels anys seixanta del segle passat. Però els seus orígens, cal buscar-los en els anys immediatament posteriors a la victòria franquista, i la gestació d'aquesta experiència cal situar-la en la dècada dels cinquanta, en el context d'una Espanya oficial que ha organitzat la seva vida col·lectiva segons els principis del nacionalcatolicisme.

¹ Els autors han realitzar recerca de fonts orals en converses amb els exmilitants de la JAC/F i de la JOC: Julita Margarit i Casas, Immaculada Prat i Costa, Joan Puig i Reig, Miquel Reverter i Estrada, Núria Rosell i Riera, Josep Tintó i Farrés i Montserrat Tresserra i Pijoan.

En aquesta situació politicoreligiosa, s'identificava la condició d'espanyol amb la de catòlic, i «tot ciutadà queda automàticament enquadrat en una disciplina eclesial, dogmàtica, moral i cultural perquè l'Estat i l'Església s'han casat. L'esquema nacionalcatòlic dóna per suposada la unitat dels catòlics en la política. Els enemics de la pàtria són els mateixos enemics de la religió»².

De la mateixa manera que s'havia previst el *Movimiento Nacional* com a marc únic de presència en l'àmbit polític per a tots els espanyols, s'institueix l'Acció Catòlica Espanyola (ACE), una organització que regulava l'enquadrament dels mateixos ciutadans dins l'àmbit eclesial, agrupats per branques: homes-dones, i per edats: adults-joves.

El mes de maig de 1939 ja s'han redactat les bases de l'ACE: l'organització era entesa com un «exèrcit» de laics dirigit pels bisbes, en la qual els associats havien d'actuar en virtut d'un mandat jeràrquic. El mes de març de 1940 es formalitza la primera Junta Tècnica Nacional, que presidí Alberto Marín Artajo; Luis Carrero Blanco n'era un dels membres.

En l'himne de les Juventudes Catòlicas de España s'afirmava «*caballero español y cristiano, por la causa del bien lucharé*», compromís que, a la pràctica, es concretà en el foment de la vida de pietat individual i en la participació en actes religiosos multitudinaris, molts de caire propagandístic.

El temps passa. Som al 1950. En un informe adreçat al cardenal primat d'Espanya, Dr. Pla y Deniel, que fou elaborat pel consiliari general de l'ACE d'aleshores, es conclou que «una gran estructura ha quedat buida. S'ha de començar de nou». Aquesta afirmació la fa després d'haver visitat totes les diòcesis de l'Estat per conèixer la situació sobre el terreny.

Sembla que la manca de continguts i formes engrescadores havien fet de l'ACE una carcassa del tot inoperant després d'una dècada del seu inici. Per aquestes dates, la necessitat de redreçar la situació era urgent i en moltes diòcesis s'adoptà com a solució la fórmula dels «*Cursillos de Cristiandad*»; també els responsables de l'ACE confiaren en aquesta alternativa.

A Catalunya, però, s'havia engegat un projecte adreçat al laïcat jove, l'any 1939, el qual tenia la voluntat implícita de reactivar l'estil de fer de la Federació de Joves Cristians, experiència que la Guerra Civil havia truncat. Però el fejecisme tenia clares connotacions de compromís amb el medi (barri, poble, país), i el bisbe de

² CASAÑAS, Joan, *El progressisme catòlic a Catalunya (1940-1980)*, pàg. 66, Citat per Joan Costa.

Barcelona, alertat per una denúncia sobre el tarannà dels responsables d'aquest projecte, va destituir-ne tot l'equip de forma fulminant. Aquest fet és només un exemple del procés de ruptura que patí l'Església catalana de la postguerra, conseqüència de l'enfrontament del col·lectiu triomfalista dels vencedors amb sectors de clergues i laics dissidents. Quan arriben els anys cinquanta la fractura és prou manifesta. I aprofitant l'oportunitat que propiciava el fracàs de l'Acció Catòlica oficial, i la desorientació que aquest fet estava generant, a la diòcesi de Barcelona s'engegà un projecte que, amb el temps, esdevindrà el que es coneix per Acció Catòlica especialitzada (per contraposició a l'anterior, que es denominà general), el qual agruparia els joves atenent l'àmbit sociocultural en què es movien: la JAC (moviment de joves cristians de pobles), la JEC (d'estudiants), la JIC (de medis independents-ciutats) i la JOC (de joves obrers).

1.2. UNA PASTORAL RURAL PER A JOVES, ENCARNADA EN EL MEDI

En les àrees rurals catalanes el falangisme no havia tingut gaire implantació, i als anys cinquanta, alguns responsables de l'església cercaven retrobar-se amb el laïcat, sobretot, amb els joves. Moltes parròquies vivien ancorades en un gregarisme alimentat amb celebracions litúrgiques rutinàries i santes missions puntuals. La marginació i la manca de perspectives del jovent eren allà més pregones que en les zones urbanes.

L'any 1953 és nomenat consiliari diocesà dels joves d'AC de Barcelona Mn. Joan Batlles i Alerm, que havia participat en projectes de formació pastoral rural per a joves preveres i havia dispensat una dedicació especial als joves en parròquies rurals del Vallès Oriental i del Penedès a les quals havia estat destinat. Posteriorment, en ser nomenat professor del Seminari Diocesà, connectà amb seminaristes inquietos. Mn. Batlles tenia un projecte pastoral molt definit per a joves rurals, i alhora molt diferent del que es volia imposar des de dalt. Ell mateix ho confessa en una entrevista:

«(...) Ens sentíem fills espirituals d'una gran nissaga i malavinguts amb els corrents polític-religiosos de l'època franquista.

A més, havíem pouat i begut en els autors francesos i belgues i en les organitzacions de joventut d'aquests països. Coneixíem el pensament de Cardijn i la JOC. Férem coneixença i amistat amb el canonge Fernand Boulard. Ell ens va orientar, personalment i amb els seus llibres, i ens facilità l'accés a cursos i sessions d'estudi de consiliaris i dirigents de la JAC francesa»³.

³ BIGORDÀ, Josep, «Mossèn Joan Batlles. Un home del Tenes i del Congost», a *Església i País. Tres testimonis*, EC. 100.

El nomenament li donà l'oportunitat de portar a terme el seu projecte. Amb un equip de capellans que compartien les seves idees, reuneixen un grup de joves de Barcelona i els proposen formar un equip diocesà. La proposta va semblar engrescadora a aquell jovent i l'acceptaren.

Posats a fer feina, l'equip engegà un pla diocesà de treball pastoral alternatiu. Oficialment, amb estructura unitària, per beneficiar-se de la «immunitat» associativa de què gaudia l'ACE, però amb l'objectiu de crear uns moviments especialitzats a l'estil dels europeus, imbuïts de l'esperit fejecista, tot donant-los un caràcter nacionalcatalà. La feina d'aquesta comissió culminaria quan cada moviment tingués uns responsables diocesans provinents dels respectius ambients.

Aquesta fou la tasca que es va fer durant els anys cinquanta. La JOC s'havia iniciat uns anys abans; calia enllestir les comissions de la JEC, la JIC i la JAC, i aquella comissió ho va haver de fer treballant amb força incomprensió i constants enfrontaments dins i fora de l'àmbit eclesial.

Pel que fa a la JAC, l'any 1962, tot l'equip diocesà ja estava format per joves de comarques. Aviat els altres bisbats catalans comencen a treballar amb aquests criteris i metodologia, emmirallant-se en allò que es feia al bisbat de Barcelona.

La JAC espanyola va néixer a Catalunya: fruit de contactes amb capellans i laics de Madrid i el País Basc i, en poc temps, es féu extensiva a tota Espanya, perquè capellans i laics foren cridats per «predicar» l'experiència catalana, i les seves eines de treball foren traduïdes al castellà per aplicar-les fora de les fronteres de la nostra parla.

2. Objectius i metodologia de la JAC

2.1. OBJECTIUS

El centre de la JAC és la persona del jove, i els joves en són els protagonistes. S'assenyalen dos objectius complementaris i integrats: aconseguir que el jove es desenvolupi plenament com a persona –com a individu i alhora com a membre actiu d'una societat– i que la seva vida i el seu compromís social s'inspirin en l'esperit evangèlic. Hi ha també un objectiu subjacent, que es refereix a la catalanitat del moviment: sense dir-ho directament, la pertinença al nostre país es fa evident, tant en l'ús exclusiu de la llengua catalana com en els continguts dels temes d'estudi i l'estructura del Moviment.

2.2. METODOLOGIA

La JAC és un moviment orientat a l'acció, és a dir, que l'educació dels joves es realitza a través de l'acció; els joves són actius en la pròpia educació. És el que s'anomenava «pedagogia activa». En aquells anys, dins de les famílies, els pobles i les parròquies, els joves no tenien gaires possibilitats de fer sentir la seva opinió, no eren tinguts en compte. La JAC intentava canviar aquest estat de coses, no buscava els joves perquè assistissin passivament a cercles d'estudi amb una adhesió gregària, sinó que procurava estimular-los a actuar per ells mateixos amb sentit de responsabilitat i amb la finalitat de canviar les situacions que impedièn la seva participació.

El mètode de la pedagogia activa només és complet si l'acció va acompanyada de la reflexió. L'«acció-reflexió» era considerada el motor bàsic de la JAC. L'esquema de les reunions, trobades i cursets, comprenia tres parts: «Veure-Jutjar-Actuar». «Veure»: anàlisi de la realitat segons el tema estudiat des del punt de vista dels joves; «Jutjar»: com hauria de ser aquesta realitat, com voldríem que fos tenint com a fons la perspectiva cristiana; «Actuar»: fruit de l'anàlisi i la reflexió posterior, preparar i realitzar l'activitat que calia amb la finalitat buscada.

Per l'observació directa i pel propi testimoni dels participants, cal destacar l'eficàcia d'aquest mètode en l'educació progressiva dels joves rurals d'aquella època. Uns nois i noies allunyats dels centres de decisions, amb poc protagonisme en els seus ambients, poc a poc es van acostumant a reunir-se, discutir entre ells, participar democràticament, reflexionar sobre les seves vides i el seu entorn, treballar en equip, prendre apunts, parlar en públic, enfrontar-se als adults i a les autoritats, relacionar-se amb nois i noies d'altres pobles i comarques, etc. Amb el temps, van creixent com a persones, descobreixen i assimilen valors humans i es van transformant en el tipus de persones que propugnava la JAC: conscients, responsables, lliures i solidàries.

Al mateix temps, com que la JAC és un Moviment d'Església, l'educació que persegueix inclou la dimensió religiosa: quin paper han de jugar els cristians en el món d'avui segons el missatge evangèlic. D'aquesta manera, l'aprofundiment de la fe i el compromís que se'n deriva no es fa teòricament i de forma passiva sinó plenament integrat en la vida diària i tenint en compte els problemes reals. L'objectiu és educar cristians actius que posin la seva fe al servei de les persones i de la societat.

Aquesta nova dimensió de l'activitat cristiana en la societat va estar marcada per la renovació eclesial promoguda pel Concili Vaticà II (1962-65), que va modernitzar la presència de l'Església en la societat. Els joves es van sentir atrets per aquests aires de renovació i compromís social, lluny de les actituds passives i massa pietistes que havien tingut els grups cristians preconciliars.

2.3. ELS MILITANTS I LA MASSA EN EL MÓN RURAL

En la terminologia de la JAC, el conjunt de joves del poble no adherits al Moviment eren anomenats «la massa», terme que pot semblar pejoratiu però que només s'utilitzava internament per significar la pertinença directa o no al Moviment. La JAC no busca només l'educació dels militants o joves afiliats, sinó que vol arribar a la totalitat dels joves en la mateixa perspectiva d'acció-reflexió i amb la finalitat d'incorporar-los a les activitats del Moviment per anar aconseguint, a través d'elles, que puguin reflexionar sobre el seu entorn i, de mica en mica, vagin adquirint personalitat i compromís d'acció, és a dir, que participin de la tasca educadora i personalitzadora del Moviment.

Aquest enfocament obert al conjunt de la joventut té un interès particular en el món rural, ja que en els pobles d'abans –avui la situació és diferent– els joves conviuen plegats i es mouen conjuntament. L'actitud oberta i participativa de tots fou un bon plantejament que va ser molt ben rebut, ja que en la majoria de pobles les activitats que es feien arribaven a la quasi totalitat de la població juvenil.

El Moviment JAC s'ha definit sempre d'àmbit rural. La majoria de pobles i comarques de Catalunya d'aquella època presentaven unes característiques peculiars, diferents de les ciutats i de les zones industrialitzades, que requerien, per tant, una actuació específica i diferent d'aquella destinada a d'altres ambients no rurals. Si bé en un primer moment els dirigents eren de ciutat, a partir de 1962 foren els mateixos joves rurals que van assumir la direcció del Moviment i així va continuar des d'aquell moment.

3. Els mitjans i procediments de la JAC

3.1. LES CAMPANYES ANUALS

La campanya constituïa el centre de l'«acció-reflexió» de tot un any en tots els pobles del bisbat. El tema de la campanya era el pal de paller a l'entorn del qual giraven totes les activitats que es realitzaven, les reunions, els escrits dels butlletins de militants, tot plegat dirigit a afavorir la participació dels militants i dels joves en general i a estimular el seu compromís en la vida social del seu poble.

Cada any, després de diverses reflexions dels dirigents a diferents nivells, s'escollia el tema de la campanya, el qual intentava respondre a la problemàtica sentida per la mateixa joventut. Alguns exemples: «Descobrim la realitat»; «Podem millorar»; «Millorem les nostres llars»; «El treball forja de la vida»; «Joventut i esplai»; «El

nostre poble: comunitat viva»; «Presentes en un món que canvia»; «Junts construïm el món».

Cada campanya generava una gran quantitat de reflexions i d'activitats que aconseguien sensibilitzar un gran nombre de joves sobre els seus problemes i els oferia la possibilitat de buscar-hi solucions a través del seu propi protagonisme i assumint-ne ells mateixos la responsabilitat. El fet que cada poble seguís la mateixa campanya facilitava les trobades comarcals i diocesanes ja que el tema de fons era el mateix.

3.2. LES JORNADES COMARCALS I DIOCESANES

Una de les activitats primordials era la Jornada Comarcal que es feia a la primavera, cap al final de la campanya anual. Es feia a totes les comarques, normalment al cap de comarca, oberta a tota la joventut, i reunia centenars de joves i noies en un clima festiu i de fraternitat. La Jornada no era només una diada. Anava precedida d'una llarga preparació en la qual es procurava, com en les campanyes, que hi actuessin el major nombre de nois i noies de cada poble: es preparaven exposicions d'objectes, de fotografies, d'eines, de productes del treball, de llibres i escrits, de resums d'activitats de cada poble; es donaven conferències relacionades amb el tema de la campanya anual, s'organitzaven prèviament «Setmanes de joventut» als pobles; «Jornades de sector» en un conjunt de pobles més propers, etc.

La majoria d'aquestes Jornades Comarcals deixaven un record inesborrable en els nois i noies que hi participaven. Com a mostra del seu impacte podem aportar el testimoni d'un participant a la IV Jornada Comarcal que va tenir lloc a Granollers, el 12 de juny de 1960:

«Granollers ha viscut una vegada més un esdeveniment que ja va fent-se tradicional. Dos milers de nois i noies dels nostres pobles, es reuniren diumenge passat per a viure i testimoniar un ideal comú. Altres Jornades han estat més multitudinàries. Però cap no ha estat tan fonda ni tan carregada de realitats com aquesta. Durant tots aquests mesos, un neguit amagat en cada cor de jove ha anat sortint a la llum i s'ha convertit en un ideal comú. L'exposició d'activitats de cada poble és impressionant i àdhuc emocionant. S'ha treballat molt i s'ha treballat arreu. Els problemes de la llar –es feia la campanya “Millorem les nostres llars”– s'han estudiat a fons i seriosament. Les inquietuds no han restat estèrils: dinou “Setmanes de joventut”, cinc “Jornades de sector” i un nombre incomputable de conferències, exposicions, converses, llibres i reunions, han anat posant en marxa un Moviment d'esperit que té el seu punt culminant en l'esplèndida Jornada de Granollers. Ara, en la serenor, les idees treballaran a l'interior de cada u. Els resultats vindran amb els anys. Moltes llars, n'estem segurs, deuran la seva estabilitat i la seva irradiació en la societat a tot el que la Jornada representava. El nostre Moviment de joventut mira endavant i camina

de pressa. S'aprèn a afrontar de cara els problemes i a treballar plegats. Creix també la presa de responsabilitats. Es comencen a sentir com a cosa pròpia els problemes d'escala mundial»⁴.

Aquest era l'esquema i l'esperit de les Jornades Comarcals que es van celebrar arreu de Catalunya (el Penedès, el Maresme, el Vallès, el Baix Llobregat, Osona, el Tarragonès, l'Alt Urgell, etc.) encara que no a tot arreu amb la mateixa intensitat. Cada una té els seus protagonistes, la seva història i, no cal dir-ho, els seus fruits.

Una activitat molt especial del Moviment va ser la Jornada Diocesana de la JAC de Barcelona a Montserrat, el 30 d'abril de 1961. Va constituir un esdeveniment irrepetible. Cap a deu mil joves i noies de totes les comarques van congregar-se a Montserrat en una jornada plena d'entusiasme i d'alegria. Era el punt culminant de la campanya «El treball forja de la vida». L'exposició dels pobles, el dinar, el joc escènic, els parlaments... eren una invitació a perseverar en un treball de superació constant. Com totes les Jornades –i aquesta més, donat el seu caràcter de participació multitudinària– s'havia preparat durant mesos i mesos a la majoria de pobles.

3.3. LES SETMANES DE JOVENTUT

Era una de les activitats importants que es feia durant la campanya anual. Es pot dir que la JAC es va donar a conèixer popularment amb aquestes Setmanes de Joventut ja que, en la majoria de pobles de les nostres comarques, se'n van fer durant una pila d'anys, i amb un gran índex de participació dels joves. Un seguit d'activitats es feien durant tota la setmana: exposicions, conferències, cinefòrums, competicions, concerts, etc. i acabaven el cap de setmana amb alguna activitat important, sempre relacionada amb el tema de la campanya anual. A la vegada, servien de preparació de les Jornades Comarcals. La seva organització exigia un alt grau de responsabilitat dels militants locals, donat que totes les activitats del Moviment eren realitzades pels mateixos joves.

3.4. EL BUTLLETÍ DE MILITANTS

A partir de 1960 apareix el *Butlletí de Militants* amb una periodicitat mensual, el qual amb alguns canvis i renovacions, arriba fins als anys 70. Va ser un mitjà important de difusió de pensament, criteris i experiències i va constituir un enllaç entre els pobles. El seu contingut acompanyava les campanyes anyals, ja sigui amb reflexions

⁴ GALOBART, Marcel, *Setmanari parroquial de Granollers*, núm. 493, de 19-06-60.

sobre els diferents temes de campanya com també explicant experiències d'activitats fetes als pobles, les quals podien ser útils per a altres localitats.

Els articles eren elaborats pels propis dirigents. En l'última etapa, la JAC va editar el Butlletí sota el nom de *Construïm*, que tenia un caire més periodístic amb l'intent de ser una revista oberta a tots als joves en general.

3.5. LES REUNIONS COMARCALS I DIOCESANES DE DIRIGENTS

A les reunions comarcals de dirigents, hi assistien els responsables de cada poble, els dirigents comarcals i algun dirigent diocesà. Revisaven el treball de cada grup local, orientaven sobre les activitats de la campanya i servien per a la preparació i organització de les Jornades Comarcals. Com en d'altres trobades, eren una escola d'aprenentatge personal i col·lectiu sobre el compromís i la responsabilitat.

A les reunions diocesanes hi participaven els dirigents comarcals i els diocesans, amb la mateixa finalitat que a les reunions comarcals però en un àmbit territorial més gran.

3.6. LES CONVIVÈNCIES D'ESTUDI PER A MILITANTS

Estaven destinades a joves responsables locals i comarcals. En general, servien per reflexionar i analitzar les aplicacions pràctiques dels objectius i metodologia del Moviment. Algunes diòcesis organitzaven, a més, uns *stages* per militants de més llarga durada –una setmana– en els quals es feia una aplicació pràctica del mètode «veure-jutjar-actuar», orientada per dirigents i consiliaris. Constituïa una altra eina pedagògica amb la finalitat que els militants poguessin copsar d'una manera experimental la teoria i la pràctica del Moviment.

3.7. ELS ADOLESCENTS

Amb els mateixos objectius i la mateixa metodologia, la JAC va organitzar també una branca adolescent a través de la qual s'adaptaven les activitats i la reflexió a la mentalitat i particularitats dels més joves, especialment en l'organització de colònies d'adolescents. D'una part es volia donar resposta a la problemàtica específica dels joves i noies d'aquesta franja d'edat i, al mateix temps, servia de preparació per a la possible incorporació posterior al moviment de joves.

3.8. ELS CONSILIARIS

Constituïen un element essencial en l'estructura de la JAC. Al principi van ser els iniciadors del Moviment i, al mateix temps, eren els que començaven a reunir i organitzar els joves de cada poble. L'ambient dels pobles rurals d'aquells anys –recordem que estàvem en plena època franquista– era força tancat i recelós davant les novetats i els joves no comptaven gens a l'hora de desenvolupar noves iniciatives. Si era el mossèn –en molts pobles, el vicari– qui ho proposava, aleshores l'acceptació dels adults i de les autoritats era més tolerant.

En la mesura que els propis joves dels pobles van anar agafant la responsabilitat del Moviment, els consiliaris els van anar deixant la iniciativa, però continuaven presents en la seva tasca d'orientació i de reflexió cristiana sobre l'acció del Moviment. En alguns pobles, però, el rector no veia amb bons ulls que els joves prenguessin massa iniciatives i s'hi manifestava en contra. Aleshores, l'ajuda i col·laboració de mossens i dirigents d'altres pobles o de la comarca era molt efectiva.

3.9. ECONOMIA

Aquesta estructura, –el moviment de persones, reunions, trobades, publicacions, etc.– requeria una gran quantitat de diners. A primera vista pot semblar que sense una injecció financera important no era possible dur a terme aquesta activitat, però analitzant-ho més de prop la qüestió es clarifica.

Una part important de les despeses es finançava per la pròpia estructura eclesiàstica: els consiliaris cobraven de l'Església; per a les activitats es feia servir tota la infraestructura propietat de l'Església (parròquies, esglésies, locals, casals, etc.). La resta (cursets, desplaçaments, Butlletí, etc.) era autofinançat pels mateixos joves, els quals pagaven, a més, una quota i la subscripció als butlletins.

4. ESTRUCTURA I ORGANITZACIÓ DEL MOVIMENT JAC

L'estructura del Moviment era a escala diocesana: hi havia una comissió diocesana, les comissions comarcals i els responsables locals.

A Catalunya, el Moviment estava fortament implantat als bisbats de Barcelona, Vic, Tarragona, la Seu d'Urgell, Tortosa i Solsona. Amb menys presència, hi havia nuclis locals als bisbats de Girona i Lleida. Entre 1963 i 1965, un dirigent laic va ser alliberat per fer-se càrrec de la responsabilitat del Moviment a escala interdiocesana, és a dir, per a tot Catalunya. Igualment es van fer trobades inter-

diocesanes per coordinar l'acció del Moviment en l'àmbit català, tant de laics com de consiliaris.

L'estructura de la JAC catalana era, doncs, poble, comarca, diòcesi i Catalunya. La província no era una estructura tinguda en compte en l'organització del Moviment.

La JAC va lluitar per ser plenament catalana per fidelitat a la missió de ser d'un poble i per a un poble que té una identitat que ho exigeix. Tot i així, estava relacionada amb la JARC espanyola (Juventud Agrícola y Rural Catòlica) i amb el MIJARC (Moviment Internacional de la Joventut Agrícola i Rural Catòlica). En ambdós nivells, la JAC catalana participava en les reunions i congressos que es feien i alguns dirigents de la JAC catalana van ocupar càrrecs de responsabilitat tant en l'àmbit espanyol com en l'internacional.

El primer Congrés Mundial del MIJARC, celebrat a Lourdes, l'any 1960, va comptar amb la participació de 114 nois i noies de Catalunya i al Festival Europeu de la Joventut, celebrat a Stuttgart, l'any 1965, hi van participar 150 representants de tots els bisbats catalans. Aquesta obertura internacional del Moviment, en el qual s'integren joves rurals de tot el món, dóna a la joventut de cada poble una força especial pel fet de sentir-se partícips d'una comunitat molt nombrosa que lluita per progressar personalment i col·lectivament. L'obertura d'horitzons, la força de la solidaritat, el compromís compartit donen una nova dimensió a la tasca educadora que realitza el Moviment des de la base.

5. L'ocàs d'un ambiciós projecte

5.1. LA CRISI

L'Episcopat espanyol havia normalitzat els moviments especialitzats i aprovat unes bases l'any 1959, però la malfiança no s'havia esvaït. En les VI Jornades Nacionals de l'ACE, celebrades al Valle de los Caídos el juny de 1966, Monsenyor Casimiro Morcillo (Arquebisbe de Madrid i President de la Comissió Episcopal d'Apostolat Seglar) recorda als responsables allà presents el deure de submissió a la jerarquia, els recels d'aquesta quant a la seva gestió i actuació, i els fa una clara advertència tot prohibint-los de fer declaracions sobre temes relatius a «l'ordre temporal». Poc després, són cessats set consiliaris nacionals (de Madrid), i comença un degoteig de dimissions dels dirigents laics. Es fan acusacions a la militància de maquinari contra el franquisme, de fer política, de no tenir falangistes entre la militància, de pregar poc. El novembre de 1967 s'aprovà un nou reglament de l'ACE, impregnat de desconfiança i hostilitat cap als Moviments especialitzats, i les dimissions es

generalitzen, tant de dirigents laics com de consiliaris; desaparegué la cúpula de responsables de Madrid; les bases quedaren sense líders i la vitalitat del Moviment va caure en picat. Arribats els anys setanta, tot el que restava era una trista ombra de la vitalitat d'uns anys enrere.

La JAC catalana, mancada d'aquells dirigents capaços de convocar tot el jovent dels pobles, deixà de ser el motor que havia estat fins aleshores dins el món rural. La militància hagué de renunciar a moltes oportunitats de créixer, ampliar horitzons i madurar en la fe i el compromís; en desaparèixer les campanyes anuals, es féu un buit que afectà la feina pautada i metòdica d'activitats formatives i de reflexió. Però, per sobre de tot, la crisi deixà el militant sumit en una profunda contradicció: havia descobert la dimensió social del missatge cristià i se sentia cridat a comprometre's; la doctrina transmesa pel Concili Vaticà II, acabat de clausurar, validava la seva opció. Però en l'Església espanyola es desvetllaven clars indicis d'involució, i des de la més alta jerarquia se l'acusava i desautoritzava per haver cregut en aquella crida: «*Había que evitar que los movimientos se convirtiesen en cajas de reclutas para la militancia subversiva*», havia afirmat el bisbe consiliari nacional⁵.

La JAC, però, havia estat per als joves dels pobles de Catalunya una autèntica escola transmissora de valors socials i havia fet aflorar aptituds plenes de futur. L'eclosió de l'associacionisme polític i sindical, que cada dia se sentia més fort en la lluita antifranquista, arribarà aviat, animada per la conjuntura internacional (Maig del 68, Revolució Xinesa, descolonització...). En el si d'alguns equips diocesans s'inicià una reflexió, polèmica, sobre la necessitat de donar suport obert a la lluita pel canvi democràtic, tan necessari i desitjat. Prevalgué la postura de no fer-ho com a moviment JAC, però amb molt de respecte per l'opció personal i lliure de cada militant. I és aleshores, ja en els anys setanta, que comença el transvasament de militants a partits i sindicats clandestins, encara que coneguts per tothom.

5. 2. FENT BALANÇ

En pobles on hi hagué un equip de militants JAC actiu, pocs n'hi ha que, actualment, no comptin entre els polítics, sindicalistes, responsables d'institucions culturals, socials o humanitàries, homes i dones que s'havien iniciat en el compromís «temporal» els anys de militància en aquella entitat.

Molts militants confessen haver assolit un gran bagatge cultural i humà en aquells anys. Donen fe d'haver madurat en les seves relacions humanes, tot adquirint segu-

⁵ MURCIA, Antonio, *Obreros y obispos en el franquismo*, Ed. HOAC, Madrid, 1995.

retat i confiança en si mateixos; un bon nombre van reforçar i, de vegades, iniciar una formació, personal i professional de la qual estan orgullosos. En la dinàmica acció-reflexió trobaren referents d'actituds a adoptar davant els altres, el poble, la societat en general i fins i tot davant les autoritats polítiques i eclesials. També reconeixen haver assimilat una metodologia de treball molt vàlida, –que han rendibilitzat molt al llarg de la seva vida–, així com haver adquirit hàbits d'autoexigència i predisposició al compromís en les més diverses situacions en què s'han trobat anys després. Molts d'ells eren cristians de fe sincera, que creien en el missatge cristià com a instrument de pau i justícia social. S'identificaven amb aquells teòlegs, clergues i laics que veien la imperiosa necessitat de renovar en profunditat l'Església i posar-la veritablement al servei de l'economia de salvació; se sentien justificats per les reflexions del Vaticà II i creien que aquell era el moment d'actuar.

L'Església espanyola havia perdut l'oportunitat de la seva història; prescindint d'aquella generació de joves, propiciava la gerontocràcia actual i hipotecava temeràriament el seu futur.

RESUM

Entre els anys 1960–1975, un moviment de joves, la JAC, engegat i sostingut des de cercles eclesials, va portar a terme una important tasca d'educació dels joves dels pobles de diferents comarques de Catalunya. Amb una pedagogia activa, uns objectius precisos, una metodologia específica i una xarxa d'organització i de coordinació en els àmbits comarcal i diocesà, va desvetllar la consciència i el compromís social del jovent d'aquell temps en el seu entorn immediat –poble, comarca, país– a partir d'una visió cristiana, inspirada en el Concili Vaticà II. Mantenia també vincles amb moviments similars de l'Estat, Europa i el món. La seva influència va ser decisiva per responsabilitzar els joves d'ambients rurals en la seva pròpia formació i en la participació activa en el millorament del seu àmbit personal i col·lectiu i, més endavant, per impulsar el seu compromís en la transició política cap a la democràcia, al nostre país.

RESUMEN

La JAC, un movimiento de jóvenes, surgido en círculos eclesiales, fue capaz de realizar una importante obra educadora entre los años 1960-1975; los destinatarios de este proyecto fueron los jóvenes de pueblos de las comarcas de Catalunya. Utilizando instrumentos que resultaron ser muy eficaces (metodología específica, objetivos precisos, pedagogía activa, organización eficiente), consiguieron concienciar y promover el compromiso social de la juventud, concretándolo en el ámbito en el que estaba inmersa –pueblo, comarca, país– a partir de una visión cristiana inspirada en los principios del Concilio Vaticano II. Mantuvieron vínculos con movimientos similares del Estado, de Europa y del mundo. La influencia de aquella labor fue decisiva, tanto para responsabilizar a aquellos jóvenes en su propia formación, como para implicarlos en la mejora del ámbito colectivo en el que se movían; años más tarde, esta influencia también les impulsó a comprometerse en la transición política del país.

ABSTRACT

Between 1960 and 1975, a youth movement called JAC, created and sustained by church circles, carried out an important educational work among young people from villages of different regions in Catalonia. Applying an active pedagogy, with precise objectives, a specific methodology and an organization and coordination network at regional and diocesan levels, it awoke the conscience and social commitment of the youth in their immediate environment –village, region, country– basing on a Christian vision inspired on the II Vatican Council. The movement had also relationship with similar movements from the Spanish State, Europe and the rest of the world. It had a decisive influence in making the youth from rural areas responsible for their own learning and formation and their active participation in the improvement of their personal and collective environment and, later, in boosting their commitment to the political transition process towards democracy in our country.

Col·loqui de Tardor - XVIII Jornades d'Història de l'Educació

RESISTÈNCIA AL FRANQUISME I EDUCACIÓ NO FORMAL, *Quaderns 26*, CECB

Banyoles, 2007.

LA RESISTÈNCIA AL FRANQUISME DES DE L'EDUCACIÓ DE PERSONES ADULTES A OSONA

Anna GÓMEZ

Universitat de Vic. Departament de Pedagogia

Núria SIMÓ

Universitat de Vic. Departament de Pedagogia

Miquel CASANOVAS

Aula de Formació de Persones Adultes "Miquel Martí i Pol" de Manlleu

1. Presentació

El treball de documentació realitzat en la recerca «75 anys d'Educació de Persones Adultes a Osona», coordinat pel GREUV (Grup de Recerca Educativa de la Universitat de Vic), va ser possible gràcies a un equip format per un conjunt de persones de formació i activitat professional diverses, element que va enriquir el treball d'accés, recollida, anàlisi i presentació de les informacions. La pluralitat de les persones membres queda representada per la presència dels formadors i formadores de les escoles d'adults, estudiants d'educació social de segon i tercer curs i dues professores del Departament de Pedagogia de la Facultat d'Educació.

L'equip de recerca l'han integrat: Miquel Casanovas, de l'AFA de Manlleu; Núria Garolera, de l'Escola de Persones Adultes de Sant Hipòlit i les Masies de Voltregà; Dolores Morera, de l'Escola de Persones Adultes de Centelles; Eva Orra i Pep Masoliver, de l'Escola de Persones Adultes de Roda de Ter; Carme Moyano, de l'Escola de Persones Adultes de Vic; Yanina Díaz, de l'Aula Oberta de Tona; Mònica Parrilla, de l'Escola de Persones Adultes dels Hostalets de Balenyà i Carme Camprubí, de l'Escola de Persones Adultes de Torelló; Lluís Casas, Jénnifer Arese

i Noemí Calvo, estudiants d'Educació Social de la Universitat de Vic; i Anna Gómez i Núria Simó, del Departament de Pedagogia de la Facultat d'Educació.

2. Recerca «75 anys d'Educació de Persones Adultes a Osona»

La recerca tenia una doble finalitat. Per una banda conèixer quines han estat les propostes educatives organitzades i/o orientades per a persones adultes a la comarca d'Osona entre els anys 1931 i 2005 i per l'altra, difondre-les amb una exposició itinerant.

Atesa la diversitat d'experiències recollides vam considerar la necessitat de sistematitzar la informació en relació a tres blocs delimitats per les característiques de les formes d'organització política estatal dels períodes: la república (1931-1939), la dictadura (1940-1975) i el període democràtic (1976-2005). Aquesta organització ens va facilitar l'ordenació, comprensió i organització de tota la informació que anava apareixent.

L'abast de la finalitat que ens havíem plantejat, la de conèixer les activitats educatives, va portar-nos a nous interrogants, com fou el de conèixer qui promovia aquestes activitats, qui les organitzava o finançava, qui hi participava, on i com es duien a terme i saber a quina intencionalitat responien (d'adoctrinament, de participació, de democratització del coneixement i la cultura, beneficisocials, de compensació, etc.).

Seguir el fil d'aquestes línies d'interpretació va fer que l'equip de recerca es trobés davant la necessitat d'acudir a discursos de la història de l'educació per donar un sentit a la informació recopilada i, també, per entendre algunes raons dels canvis que l'educació de persones adultes, en els seus tres àmbits (cultura bàsica, animació sociocultural i formació laboral), ha viscut a la nostra comarca.

El camí metodològic va portar-nos a consultar fonts documentals escrites i gràfiques¹ (arxius municipals, hemeroteques, arxius particulars, publicacions d'història local, programes de Festa Major, arxius parroquials, cartells...) i fonts orals² (entrevistes individuals i en grup de persones coneixedores de les activitats educa-

¹ Els arxius consultats per a la realització de l'exposició han estat: Agrupació fotogràfica de Torelló, Arxiu Municipal de Centelles, Arxiu Municipal de Manlleu, Arxiu Municipal de Roda de Ter, Arxiu Municipal de Torelló, Arxiu Episcopal de Vic.

² Vàrem realitzar un total de trenta-dues entrevistes individuals (tres a Centelles, set a Hostalets de Balenyà, tres a Manlleu, vuit a Roda de Ter, cinc a Sant Hipòlit i Masies de Voltregà, dues a Tona, tres a Vic i una a Torelló) i tres entrevistes en grup a Centelles, Sant Hipòlit i Masies de Voltregà i Roda de Ter.

tives dels pobles inclosos en el propòsit de la recerca). La informació consultada ens ha permès conèixer un gran nombre d'activitats educatives que han tingut lloc als diferents municipis i dibuixar un retrat ampli traçat a partir de les concrecions de totes aquelles persones i entitats que han fet possible el manteniment de l'activitat educativa des de l'any 1931 fins a l'actualitat. D'altra banda la realització d'entrevistes a persones significades en la vida social i cultural de cada poble en els diferents períodes ens ha permès reconstruir alguns dels fils conductors de la vida formativa quotidiana dels municipis que han participat en la realització de la recerca.

3. Algunes reflexions que ens han sorgit a partir dels resultats de la recerca

Una de les dimensions més interessants i dificultoses del treball ha estat precisament la de conèixer el context històric, social, polític i econòmic de cada un dels tres períodes estudiats en el marc territorial de la recerca. Aquest coneixement era fonamental per tal de comprendre la realitat educativa de l'època. Abans d'entrar en les anàlisis de les activitats educatives vinculades a la resistència en el període del franquisme voldríem destacar algunes de les conclusions de caràcter general que sorgeixen, fruit de la recerca realitzada i que considerem que situen el marc general en el qual s'inscriu la recerca. Aquestes són:

Al llarg dels tres períodes podem constatar l'arrelament de l'activitat educativa que es desenvolupa en cada poble. Explicar la singularitat dels nou municipis d'Osona que han participat en la recerca ens ha estat fonamental per comprendre la vitalitat formativa de la comarca, i evidenciar les diverses maneres de fer per mantenir la vida educativa pròpia de cada territori. Centrant-nos en el període de la dictadura i en el context institucional de l'època, l'Educació de Persones Adultes a la comarca d'Osona es manifesta des d'aquestes actuacions pròpies i singulars d'iniciatives de grups organitzats que mantenen la seva activitat malgrat el context repressiu de l'època, com per exemple la Cooperativa la Moral, de Torelló, o la Cooperativa La Paz Rodense, de Roda de Ter, les iniciatives de mestres que impartien formació de manera informal a casa seva, o la participació de les persones en grups culturals de teatre o de cant coral. Totes aquestes activitats esdevenen fonamentals en la vida social i cultural d'Osona des d'una perspectiva més àmplia que no s'entendria obviant les particularitats dels territoris.

Durant els tres períodes històrics estudiats, l'activitat educativa ha perdurat malgrat que el context polític, durant la dictadura, es caracteritzés sobretot a la primera etapa (del 1939 al 1945) per l'intent de fer efectiva a tots els nivells l'anomenada doctrina totalitària, que s'inscriu en el corrent general de l'època que avui s'ano-

mena nacionalcatolicisme³. En aquest període l'educació d'adults també està marcada pels plantejaments ideològics i estructurals de l'escolarització primària. En els dos nivells no preocupen tant els continguts com els principis religiosos, morals i catòlics⁴.

L'actuació del franquisme a l'educació de persones adultes es va caracteritzar per la consideració de l'analfabetisme com una xacra que calia eradicar —com així es donava a conèixer a través de la publicitat governamental de l'època— tot i que la manera d'eliminar-lo no va suposar endegar un pla educatiu i pedagògic de formació per aconseguir-ho sinó que en moltes ocasions s'exigia la falsificació de dades estadístiques per demostrar l'èxit de les campanyes d'alfabetització. En aquells casos en els quals l'Estat actuava, aquest no va considerar en cap moment l'educació de persones adultes com un dret dels ciutadans i un deure de l'Administració, sinó com una obligació d'obediència als «favors de l'Estat», tal i com es dedueix d'aquest anunci de la campanya: «*Españoles todos: Inculcad en los adultos que lo necesitan y que conozcáis la obligación de alfabetizarse y encaminadlos a centros que puedan lograrlo*». D'altra banda, els criteris educatius que regien l'educació de les dones s'emmarcaven en els àmbits de la família i la llar, entesos com a espais propis femenins, dels quals les dones tenien l'obligació de tenir-ne cura, per ser reconegudes socialment. Aquest context educatiu va ser utilitzat en moltes ocasions per a la conscienciació ideològica franquista⁵. Dins d'aquest entorn sociopolític, més endavant resseguirem aquelles activitats educatives que, des de la resistència, mantenien el dinamisme social i cultural dels nou municipis d'Osona.

Fent el recorregut històric per la comarca, durant els tres períodes, evidenciem el desequilibri entre els diferents àmbits de formació sociocultural, laboral i bàsica. L'àmbit més present al llarg dels tres períodes històrics als municipis recercats ha estat el de la formació sociocultural, el qual ha gaudit d'un gran dinamisme al llarg del temps gràcies, fonamentalment, a les iniciatives d'associacions, de grups i de la implicació de les persones del poble. En el període del franquisme, tal i com veurem més endavant, i després d'uns anys on l'activitat formativa està molt vinculada a activitats més pròpies i conegudes del règim, als pobles hi trobem elements que fan pensar que el ressò dels moviments universitari, intel·lectual i cultural que comencen a bullir a partir dels anys seixanta a tot Catalunya, ha arribat també als pobles osonencs.

³ MONÉS, Jordi, *L'escola a Catalunya sota el franquisme*, Rosa Sensat, Barcelona, 1981.

⁴ PUELLES, Manuel de, *Educación e ideología en la España Contemporánea*, Labor, Barcelona, 1999.

⁵ FLECHA, J. Ramón; LÓPEZ, Fernando; SACO, Raquel, *Dos siglos de educación de adultos*, El Roure, Barcelona, 1991.

La formació laboral serà un àmbit en creixement sobretot en el període de la democràcia, mentre que durant el període de la dictadura el podem relacionar amb el creixement industrial i econòmic dels anys seixanta, sempre lligat a les empreses que es plantejaven la formació com una possibilitat per augmentar la productivitat amb la idea que l'educació a tots els nivells era una necessitat econòmica⁶.

En relació a la formació bàsica, les activitats educatives, durant els anys franquistes, van ser reduïdes a l'alfabetització escolar i infantilitzadora, amb un enfocament metodològic tradicional basat en la còpia, la repetició i amb finalitats adoctrinadores, eliminant així l'esperit educatiu republicà basat en el foment de la cultura general, l'orientació pedagògica de les escoles i l'educació ciutadana dels pobles, que El Patronat las Misiones Pedagógicas⁷ havia estès arreu de l'Estat.

No obstant, i malgrat les condicions hostils de la dictadura, en tots tres períodes podem parlar d'un elevat protagonisme de l'organització de la societat civil en la creació, l'impuls i el manteniment de les activitats educatives. La capacitat d'organitzar i impulsar activitats formatives en l'època franquista tal vegada pot entendre's a partir de l'experiència diversa i activa del període republicà, però tal i com ressenyem més endavant, el sosteniment d'aquestes activitats, per part del teixit social durant el període de la dictadura, no és gens menyspreable.

4. L'Educació de Persones Adultes i alguns dels camins recorreguts en la resistència al franquisme

Des del marc d'anàlisi que configuren les conclusions generals, vam adonar-nos que, en el període del franquisme, més que de realitat educativa havíem de parlar de realitats educatives, en plural. La pluralitat de la qual parlem té a veure amb el fet que la història de cada poble, les dinàmiques de convivència, les persones que l'habitaven i habiten, la presència o no d'infraestructures per a la producció com les fàbriques, els espais físics disponibles per a les activitats educatives i culturals, les dimensions de la població, etc.; tots ells són elements que han influït en el desplegament i sosteniment de les iniciatives formatives pensades per a les persones adultes.

⁶ MONÉS, Jordi, *L'escola a Catalunya...*

⁷ Entre 1931 i 1936 la tasca del Patronat va arribar a 7.000 pobles. S'han pogut documentar 196 circuits de Misiones Pedagógicas, en els quals van participar a l'entorn d'uns 600 missioners. Fins al 31 de març de 1937 es van repartir 5.522 biblioteques que en el seu conjunt sumaven més de 600.000 llibres. El Teatre i Cor va realitzar 286 actuacions. Les exposicions itinerants de pintura es van poder veure en 179 llocs.

L'educació de persones adultes ha tingut sempre un fort component polític. Sigui d'una o altra tendència, corrent o pensament pedagògic, la dimensió política ha estat permanent en la realitat de l'EPA. Compartim amb Botey⁸ els objectius amb els quals sorgeixen les primeres escoles d'adults als anys setanta: «Calia ensenyar a llegir i a escriure als qui no n'havien après, però sobretot calia ensenyar a llegir el context per a poder escriure una nova realitat, és a dir participar activament en la transformació de la societat cap a un model més just. Vinculades al moviment reivindicatiu ciutadà, es recollia la tradició que les organitzacions obreres –ateus, *casas del pueblo*, moviment cooperatiu, masses corals, etc.– donaren a l'educació d'adults a finals del segle passat i primers d'aquest». Els membres del grup de treball érem conscients de la importància de contemplar l'esmentada dimensió política a l'hora d'explicar-nos el perquè de l'accent en l'alfabetització en un dels períodes i no en un altre, o el perquè d'aquells horaris de les activitats, la seva grauitat o el contingut, per exemple, de les conferències.

En enfocar la nostra atenció també en els aspectes vinculats a la intencionalitat de les propostes educatives o en el contingut que ocupava l'espai de tertúlies o de cinefòrum, va aparèixer tot un conjunt d'elements que feien trontollar la representació que tradicionalment hem fet i hem rebut del període franquista. Si bé és cert que l'obscurantisme cultural, les pràctiques censoradores i les finalitats d'adoctrinament eren presents –com en tota època dictatorial– en les realitats dels municipis estudiats, les evidències d'activitats resistents a la dinàmica dominant anaven presentant-se davant nostre.

Així doncs, els testimonis consultats van obligar-nos a obrir una perspectiva molt més àmplia de la que vam començar a treballar en el període franquista. Alguns testimonis orals i documents que recollien experiències i iniciatives educatives participades per persones adultes van ensenyar-nos algunes de les escaletxes que, malgrat la voluntat del règim, existien. Davant d'aquestes troballes, ja no és possible presentar l'època franquista d'una forma uniforme i monolítica, tampoc des de l'àmbit de l'educació de persones adultes. És més, la creació, consolidació o creixement de moltes iniciatives dels últims anys de la dècada dels anys setanta i dels vuitanta cal ubicar-la en una trajectòria prèvia, iniciada ja en l'última dècada de la dictadura, si no abans.

Com es veu, el treball del nostre grup ens ha portat a ports no previstos. Algunes de les troballes han quedat solament enunciades, sense poder ser sotmeses a un treball exhaustiu d'exploració i estudi. No obstant, sí que ens han permès la possibilitat de

⁸ BOTEY, Jaume, «Universitat i escoles d'adults», a *Educar. Animació sociocultural*, núm. 13, UAB, Bellaterra, 1981, pàg. 82.

poder considerar alguns dels punts de partida que poden aportar llum per detectar i anomenar algunes activitats de resistència del franquisme en l'àmbit de l'educació de persones adultes.

Les iniciatives que més abunden en aquest aspecte són les relacionades amb l'àmbit que anomenem sociocultural, sense que aquest accent difumini tot el treball rellevant que es va fer des de l'àmbit del treball en el si d'organitzacions i grups sindicals. Tal vegada, l'àmbit menys protagonista com a resistent és el de la formació bàsica, fet que no és d'estranyar si tenim en compte el caràcter fortament escolar i d'instrucció que se li va atorgar al llarg de tot el període. La funció d'adoctrinament i el fort component ideològic del règim s'abocava en la transmissió dels continguts escolars, també en l'educació de persones adultes.

En aquesta època trobem iniciatives socioeducatives vinculades a institucions eclesiaístiques que les promouen o simplement els donen cobertura. Els ajuntaments apareixen, però, amb un paper menys evident. També les entitats van desplegant progressivament les seves activitats i més tardanament s'incorpora la biblioteca.

Diríem que ningú no es planteja cap cosa fora de lloc, cap heroïtat. Simplement es percep el dia a dia i la festa com unes circumstàncies que permeten incorporar activitats de recuperació de la llengua i d'obertura cultural.

Aquestes activitats comportaven una preparació, i en molts casos una veritable formació en algun camp artístic com pot ser la música o el teatre. De fet, d'aquestes experiències casolanes en varen sortir professors de català, actors i músics. També varen ser un bon conreu que va nodrir el bagatge polític dels qui més endavant varen encetar l'actual període democràtic.

Si repassem les activitats formatives dels diferents municipis recollides a l'exposició ens adonem que el cinema, les sarsueles i les proliferacions d'actes religiosos oficials coexistien amb la creació del cineclub a Vic des de l'any 1957, depenent del bisbat amb intencions formatives, artístiques, polítiques i religioses.

La formació musical també la trobem en molts indrets, en general promoguda per entitats o iniciatives privades. L'orquestra Colúmbia de Torelló, la dels Angelets a les Masies de Voltregà, o la Principal de Sant Hipòlit continuaren sent representatives del poble. Després de la Guerra Civil, l'Orquestra els Angelets va canviar de nom pel de Cobla Orquestra Voltregà per no haver-se de dir Los Angelitos. Més tard van recuperar el nom fins l'any 1964, data en la qual es van dissoldre.

A més, hi havia qui treballava els instruments normalment associats a la possibilitat de tocar ball i sardanes. Aquest segon aspecte va ser molt important per a la

formació de cobles que permetien tenir sardanes en qualsevol indret i a qualsevol hora. D'aquesta formació en trobem exemples evidents tant a l'Escola de Música Municipal de Torelló com al poble de Sant Hipòlit de Voltregà, on trobem professors particulars que preparen aquests futurs músics de cobla.

Però, en l'àmbit formatiu, potser va ser més important la música coral, tant perquè es recuperen cançons catalanes, com perquè hi havia més gent que hi tenia accés. A Tona trobem el cor parroquial, que no es limita a l'activitat litúrgica, i a Sant Hipòlit, municipi que no passava dels tres mil habitants, hi havia fins a quatre grups corals.

Els grups de cant coral de les Masies i de Sant Hipòlit de Voltregà com el Carro de Vi a Can Dijous, el de Can Bellaca, el Cor de la Violeta o el Cor La Veu de Voltregà van continuar l'activitat malgrat la prohibició franquista de cantar en català durant el primer temps. En aquella època Sant Hipòlit i les Masies destacaven més per la música que pel teatre⁹. La Societat Coral la Violeta, de Centelles també mantenia la seva activitat durant aquest període.

El teatre és l'àmbit més universal, el que trobem en més pobles. El trobem a Tona, al Voltreganès, a Hostalets de Balenyà, a Torelló. No és només la llengua el que es va recuperant amb el teatre, sinó també els autors teatrals. A Torelló va tenir una ressonància especial *El ferrer de tall*, de Frederic Soler, Pitarra. És cert que en algunes ocasions hi havia trifulgues amb la censura que a voltes s'imposava, però sovint aquesta quedava superada per l'astúcia.

Segons les fonts orals consultades, a Centelles hi havia dos fronts: el del Centre Parroquial i el de la Falange i l'Ajuntament: «Eren dos sectors separats ideològicament i culturalment però tots dos feien moltes activitats. Per dir-ho d'alguna manera es feien una mica la competència; per exemple, al Centre Parroquial feien una obra de teatre. Al cap de quinze dies o un mes se'n feia una a la Falange, amb la diferència que al Centre Parroquial s'intentava fer en català i a Falange es feia en castellà»¹⁰. De tota manera la participació de la gent a les activitats del poble es fa palesa tal com s'afirma en aquesta entrevista: «La gent que assistia a les activitats que es feien al poble eren de tot tipus, és a dir, no tenien tots la mateixa classe social ni la mateixa ideologia. Quan es reunien per exemple en el grup de teatre era per fer teatre no per parlar de les seves idees»¹¹.

⁹ Extret de l'entrevista grupal a J. Soler, M. Vinyoles, M. Forcada i M. Vilaró, Sant Hipòlit de Voltregà, febrer de 2006.

¹⁰ Extret de l'entrevista realitzada a M. Vilà, Centelles, febrer de 2006.

¹¹ Extret de l'entrevista realitzada a M. Grau, Centelles, febrer de 2006.

A partir dels anys 60, el Centre Parroquial és el dinamitzador de la vida cultural del poble com es mostra en la següent afirmació: «Centelles i el Centre Parroquial va ser un dels primers llocs on van acudir a cantar els famosos Setze Jutges: Joan Manuel Serrat, Raimon, Guillermina Motta. El primer lloc que van cantar després de Barcelona. Es van promoure sessions de cinefòrum; jo recordo que va venir aquí en Miquel Porter a fer de moderador en una sessió. Havia vingut gent molt important. Es van promoure conferències sobre pintura, per exemple se'ns va explicar d'una manera meravellosa el Guernica del Picasso»¹².

Roda de Ter gaudia d'una intensa vida cultural. Un exemple n'eren les Festes Majors que s'organitzaven conjuntament entre la parròquia, l'Ajuntament i les entitats socials. Els actes es duïen a terme a diferents espais: Teatro Cine Eliseo, Centro Parroquial, Centro de Deportes Roda, Café Pares, Cooperativa la Paz Rodense, Biblioteca Joan Riera i Sala, Teatro Cine Roda, places i esglésies. A partir de l'any 1969 s'hi afegí el Cine Bach. L'activitat cultural va mantenir la seva continuïtat també en el període franquista tal com manifesten els següents testimonis: «L'activitat cultural formativa no ha parat mai a Roda. Hi havia sempre un grup de teatre, o el futbol o la societat de pescadors, els pessebristes, els que jugaven a joquei»¹³. «Les activitats en la meua època es solien concentrar al Centre Parroquial impulsades pels capellans, el rector del poble, el vicari del poble. Allà hi havia una coral que cantava a l'església, un grup de teatre, gent que feien activitats amb la canalla petita, pessebres. De teatre n'havíem fet tota la família. Llavors havíem fet diversitat d'obres de teatre, d'autors catalans bàsicament, alguna cosa en castellà. Com alguna cosa de Segarra, però ara no recordo altres autors o títols. En això hi havia col·laborat. Tot però estava aglutinat al Centre Parroquial. Aquestes activitats es feien al Teatre del Centre, que se'n va anar a fer punyetes, es va ensorrar, i després el teatre que encara existeix que és l'Eliseu. Llavors es deia el teatre, a seques. També hi havia una comissió que muntava les festes, la festa major. Normalment la mateixa gent que anava al centre parroquial per aquestes activitats, muntava també la festa major»¹⁴.

A Hostalets de Balenyà cal destacar la creació de l'emissora de ràdio, iniciativa particular, concretament d'un senyor afeccionat a l'electricitat i el Sr. Jordi Capdevila, periodista reconegut, que van engegar el projecte de l'emissora. Aquest va tenir molt de ressò al poble. Es llegien contes per ràdio en castellà¹⁵. Cap a l'any 1946 ja

¹² Extret de l'entrevista realitzada a M. Vilà, Centelles, febrer de 2006.

¹³ Extret de l'entrevista realitzada a J. Martí i Pol, Roda de Ter, febrer de 2006.

¹⁴ Extret de l'entrevista realitzada a R. Martí i Pol, Roda de Ter, febrer de 2006.

¹⁵ Extret de l'entrevista realitzada a Joan Mauri, els Hostalets de Balenyà, gener 2006.

emetia en català¹⁶. La publicació de la revista *El Tots* malgrat el control i la censura que va partir es va seguir fent en català¹⁷.

A Tona el Centre Parroquial continua sent, després de la Guerra Civil, una mena de centre cívic per al poble. Acció Catòlica era l'entitat promotora de la major part d'activitats. L'Ajuntament no tenia recursos i col·laborava molt poc, a part d'organitzar la festa major a l'estiu¹⁸. A la primera meitat dels anys quaranta, es crea l'Esbart dansaire Castell de Tona, dins d'Acció Catòlica, que va ser una entitat molt important a Tona. En el marc de les activitats que organitza Acció Catòlica el cinema és una activitat molt important. Hi havia el Cinema de l'Orient, el Cinema del Racó i el Cinema dels Capellans. L'any 1959, neix el Club Excursionista Sant Amant amb l'impuls de Mossèn Joan Colom. Aquest centre aglutina moltes activitats de tipus cultural: cursets de català, excursions, cursos d'història de Catalunya. Tot una mica camuflat i amb la protecció de la Parròquia¹⁹.

Una de les activitats innovadores del període van ser, tal i com ja s'ha vist, les de cinefòrum.

El cinefòrum va ser un àmbit amb una gran potencialitat educativa. D'una banda, hi acudien persones amb molta preparació i d'altra banda tothom podia aprendre de tothom. Les possibilitats d'aprenentatge eren molt àmplies donada la diversitat de temàtiques dels films. Hi eren presents l'àmbit social, cultural, polític, artístic, etc. A la comarca entre altres llocs trobem «Cine Club», espai de cinefòrum a Tona, Centelles, Manlleu. Però, el primer i molt important va ser el de Vic. Aquest va esdevenir una autèntica escola de formació comarcal. Allà es deia tot allò que no es podia dir a les aules o a les revistes, tot i el control que en determinats moments hi havia.

Finalment, és important fer un reconeixement a la tasca que amb la promoció de diferents activitats feren les biblioteques populars, emparades per la Diputació. La seva creació va ser una bona entrada d'aire fresc tant perquè varen facilitar classes de català en un moment en què no eren ben vistes per les autoritats franquistes, com perquè, com és el cas de Manlleu, constituïen una tribuna per a conferències i xerrades de caràcter marcadament progressista.

¹⁶ Extret de l'entrevista realitzada a M. Montal, els Hostalets de Balenya, gener 2006.

¹⁷ Extret de l'entrevista realitzada a P. Moreso, els Hostalets de Balenya, gener de 2005.

¹⁸ Extret de l'entrevista realitzada a R. Batllès, Tona, febrer de 2006.

¹⁹ Extret de l'entrevista realitzada a A. Llopart, Tona, desembre de 2005.

5. A mode d'epíleg

La intenció d'aquesta comunicació ha estat donar a conèixer el recorregut d'activitat formativa que vam ser capaços de recollir de les fonts escrites i orals consultades. Som conscients que tot aquest treball documental ens ha servit per evidenciar una intuïció: el dinamisme de l'activitat educativa en persones adultes durant aquests tres períodes. Centrant-nos en el període franquista hem pogut veure que les limitacions polítiques i restriccions ideològiques no van aconseguir aturar del tot les persones que han tirat endavant la vida social i cultural de cada municipi.

A través de la recerca que hem fet per fonamentar l'exposició ens hem adonat que tota la informació consultada permetria un treball de recerca històric aprofundit per conèixer molt més a fons els camins que només hem esbossat. Així, seria interessant resseguir la vida dels espais de la cultura popular (de cançó, dansa, teatre, etc.) per poder valorar la seva aportació al manteniment, recuperació i cultiu de la tradició catalana i aprofundir en el que autors com González-Agàpito i Salomó Marquès anomenen «la resistència cívica encapçalada, d'una banda per un actiu sector de l'Església catalana, tant entre el clergat com entre els laics, l'escoltisme, i de l'altra el teixit associatiu del país, malgrat ser estretament controlat»²⁰. Seria bo, també, considerar les publicacions de l'època i elaborar-ne monografies rigoroses tenint en compte les finalitats perseguïdes, els modes de finançament, col·laboracions i persones col·laboradores, etc.

Sigui com sigui, conèixer la consciència, per part de les persones dinamitzadores i participants en les diferents activitats, de formar part o no de la resistència a la dictadura, i de les seves repercussions per al període democràtic és una tasca interessant i necessària per a un moment en el qual ningú no dubta que el coneixement de la història pot contribuir a la valoració i a preses de decisions més sensates per als moments històrics actuals.

²⁰ GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep; MARQUÈS, Salomó, *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1996.

RESUM

La comunicació que presentem fa una anàlisi de les activitats formatives de l'àmbit de l'educació no formal que hem considerat resistents al franquisme a partir de les dades recollides per a la recerca «75 anys d'educació de persones adultes a Osona», realitzada durant els cursos 2004-2006 i finançada per la Diputació de Barcelona i el Consell Comarcal d'Osona²¹. Al llarg de la comunicació resseguim algunes activitats vinculades a l'Educació de Persones Adultes dins l'àmbit de la formació sociocultural; per exemple la formació musical, el teatre, el cinema, etc.; que durant el franquisme contribuïren a la dinamització cultural i al manteniment de la llengua catalana en els nou municipis de la comarca d'Osona que han participat en la recerca.

RESUMEN

La comunicación que presentamos analiza las actividades formativas en el ámbito de la educación no formal que hemos considerado resistentes al franquismo a partir de los datos recogidos para la investigación «75 anys d'educació de persones adultes a Osona», realizada durante los cursos 2004-2006 y financiada por la Diputació de Barcelona y el Consell Comarcal d'Osona. A lo largo de la comunicación, repasamos algunas actividades vinculadas a la educación de personas adultas dentro del ámbito de la formación sociocultural; por ejemplo la formación musical, el teatro, el cine, etc.; que durante el franquismo contribuyeron a la dinamización cultural y al mantenimiento de la lengua catalana en los nueve municipios de la comarca de Osona que han participado en la investigación.

ABSTRACT

This paper analyzes different kind of formative activities in non-formal education. This sort of activities shows the opposition to Franco system during the period from 1956 to 1975. Thi paper is based on research data collected for the exhibition «75 years of Lifelong Learning in Osona», carried out between 2004 at 2006 and granted by two Catalan Institutions: Diputació de Barcelona and Consell Comarcal d'Osona. Along this paper we analyze the importance of different activities such as musical formation, amateur theatre, cinema, etc., for the community life, because this activities, during Franco years, show the cultural life and the support of catalan language in nine towns of region of Osona (Central Catalonia).

²¹ El format de la presentació d'aquesta recerca ha estat el d'una exposició itinerant, que ha viatjat durant el curs 2006-2007 pels nou municipis de la comarca d'Osona participants en la recerca.

NARRATIVES D'EDUCACIÓ ARTÍSTICA NO FORMAL: ESTHER BOIX I RICARD CREUS I LA CREACIÓ DEL TALLER L'ARC DURANT EL FRANQUISME

Mireia GUILLAUMES DOMÈNECH

Roser JUANOLA TERRADELLAS

Universitat de Girona. Departament de Didàctiques Específiques

1. Els inicis de la trajectòria Boix-Creus

Esther Boix neix a Llers, l'Alt Empordà, el 1927, enmig de les dues grans guerres que assolaren Europa. De família originària de la Selva, als 8 anys es trasllada definitivament a Barcelona. És a Barcelona, en concret al barri del Poblenou, on neix Ricard Creus el 1928. La infància de Boix i Creus ve marcada per la Guerra Civil i posterior repressió dels drets. Un dels trets definitoris de l'escola franquista fou precisament el sentit de l'autoritat. Anys després, Boix i Creus en el seu assaig *Ús i funció formativa de l'expressió plàstica* afirmarien que «l'entesa entre l'adult i l'infant no pot produir-se mai si la seva relació és basada en manar i obeir»¹, posició mantinguda anys després al volum *L'art a l'escola* sobre les experiències a L'Arc, «l'educador ha de trobar la manera d'aconseguir que cada alumne s'habitui a extreure de les pròpies vivències els temes o els conceptes sobre els quals vol treballar»².

¹ BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *Ús i funció formativa de l'expressió plàstica*, Laia, Barcelona, 1980, pàg. 18, 2a edició. Primera edició: Nova Terra, Barcelona, 1973.

² BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *L'Art a l'Escola. Expressió plàstica*, Polígrafa, Barcelona, 1986, pàg. 11.

La formació d'Esther Boix i Ricard Creus tingué lloc a l'Escola de Belles Arts de Barcelona. Els anys a l'Escola de Belles Arts són recordats per Boix i Creus. Ricard Creus admet que «potser érem uns alumnes una mica atípics per a l'època, però les lectures ens transportaven inevitablement a noves idees i les classes que fèiem a l'Escola sovint no ens eren suficients»³.

2. Primeres idees i iniciatives entorn de l'educació artística en els anys cinquanta. Les lectures de Herbert Read

L'autor de capçalera de Boix i Creus és aleshores un encara poc conegut a Catalunya Herbert Read. Les seves idees s'orienten a favor de «l'art per la pau», sentiment segurament promogut per les guerres europees a les quals Read culpava d'haver suprimit la capacitat de creació espontània de l'individu. Ell mateix havia rebut als anys quaranta una beca per treballar en aquesta causa a la Universitat de Londres. De la beca en sorgirà «L'Educació a través de l'Art»⁴, un estudi on Read desenvolupà la tesi que l'Art havia de ser la base per a l'Educació. Calia, segons Read, que l'educador fomentés el creixement de la «consciència social» de l'home, una educació democràtica que partís del desenvolupament de la creativitat individual. Read entenia l'educació com el cultiu de les diverses capacitats d'expressió de l'individu.

Malgrat haver existit bons educadors artístics en temps de la República, donades les circumstàncies polítiques del moment al nostre país, calia acudir a pensadors foranis i, per aquests motius, l'estudi de Read fou la base des de la qual Boix i Creus desenvoluparen l'experiència dels tallers d'educació plàstica a L'Arc. La primera edició en castellà de l'obra de Read fou el 1955, Boix i Creus en llegiren la quarta, la de 1969, ja traduïda a l'espanyol, i amb un gran impacte universal en el món de l'educació.

Cal dir que els postulats de Torres Garcia, fundador de l'Escola Mont d'Or (hi està vinculat durant els anys 1910-1919), varen ser assumits per Boix i Creus en un moment en què aquestes idees no es donaven a conèixer perquè no estaven d'acord amb les polítiques del govern. Tampoc no existia cap reconeixement a determinats pedagogs que potenciessin l'obertura a la innovació. Va ser més tard, que Boix i Creus varen poder fer l'associació d'unes determinades metodologies, que ells aplicaven, a la figura cabdal de Torres Garcia: pensaven el mateix sobre l'educació artística sense saber que Torres Garcia (1913) ho havia escrit i practicat abans.

³ BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *L'Art a l'Escola...*, Polígrafa, Barcelona, 1986, pàg. 11.

⁴ READ, H., *Educación por el arte*, Paidós Educador, Barcelona, 1982.

3. Sota el franquisme dels seixanta. El moviment de mestres Rosa Sensat: l'inici d'un camí cap als plantejaments teòrics

A partir dels anys seixanta s'albira en l'àmbit peninsular un cert renaixement intel·lectual, gràcies a la major facilitat de contactes amb l'exterior, conseqüència també de la nova política econòmica. Durant els anys seixanta apareixen també algunes publicacions que ajudaran a promoure noves visions educatives com són *Cavall Fort*, edicions La Galera, editorial Teide, editorial Nova Terra... que, en català, obrien noves escaletes en el franquisme i retornaven als postulats de la República.

En la vessant artística, una de les accions més compromeses d'Esther Boix va ser participar en la fundació del grup Estampa Popular Catalana, iniciat el 1965 amb l'objectiu d'acostar a la gent la reivindicació de les llibertats a través de l'art i de recaptar fons per ajudar a pagar multes polítiques.

A mitjan dels seixanta apareix l'EGB (Ensenyament General Bàsic) i el 1964 es dicta finalment l'extensió de l'ensenyament obligatori fins als 14 anys. El mateix any l'Esther veu la seva oportunitat en l'escola del seu fill Adrià, que es queda a mig curs sense professor de dibuix i se li requereix la seva experiència.

A mitjan dels anys seixanta les experiències de l'Esther Boix arriben a l'Escola Rosa Sensat. Juntament amb Ricard Creus entren a formar part de l'equip de mestres de l'Escola, creada el 1965 i punt de partida oficial per a la renovació pedagògica a casa nostra i per a un nou model d'escola en època del franquisme. Per decisió de la mestra i més tard professora de la UAB, Montserrat Oliver, a qui s'encarrega la coordinació dels cursos d'educació artística a Rosa Sensat, la il·lustradora Fina Rifà, Esther Boix, Ricard Creus, Joan Vila Grau i Marta Mata, amb Lliberata Mas posteriorment com a secretària, seran els encarregats dels cursos d'expressió plàstica.

Al començament van donar als cursets el nom de «Treballs manuals», però ben aviat es va deixar sentir la influència de l'Esther i en Ricard, i el sentit dels treballs manuals va derivar cap al de coneixement de l'art. Com que la formació en llengua estrangera era bàsicament francòfona, els autors francesos influïren enormement en aquest tombant d'anys 1960-70. Entre d'altres, el text *Pedagogia de l'expressió* de G. Dobbelaere, que fou traduït i editat a Barcelona el 1964 per l'editorial Nova Terra; els llibres d'Arno Stern *El lenguaje plástico*⁵, *Comprensión del arte infantil*⁶, *Los recortes pegados en el arte infantil*, també els llibres del mestre francès

⁵ STERN, Arno, *El lenguaje plástico*, Buenos Aires, Ed. Kapelusz, 1965.

⁶ STERN, Arno, *Comprensión del arte infantil*, Buenos Aires, Ed. Kapelusz, 1972.

Pierre Duquet, o de Margerida Léopold *L'Éducation manuelle de deux a huit ans*⁷, traduït al castellà als anys 70 i també *L'Enfance de l'Art*, de S. René i B. Boivineau⁸. Tot i que un dels llibres que més influí en aquesta generació de pedagogs artístics fou sens dubte *Educación por el Arte*, de Herbert Read editat més tard per Paidós. No és d'estranyar doncs que, després de 1969 i arran de tot aquest seguit de lectures i d'experiències, els cursos de treballs manuals passaren a ser d'«Expressió Plàstica». A Catalunya, i en plena època franquista, la paraula «*expressió*» tenia, sens dubte, grans connotacions de llibertat.

En l'àmbit legislatiu i a la península, també serà una època de canvis. El 1969 es preparà el *Llibre blanc d'una nova llei d'educació*, que es promulgarà el 1970.

4. L'educació artística no formal i l'acció dels tallers d'art de L'ARC com a paradigma de la renovació dels anys 70

4.1. EDUCACIÓ NO FORMAL. L'EDUCACIÓ ARTÍSTICA, UN MITJÀ PER ESTABLIR VINCLES EDUCATIUS

Segons Philip H. Combs, entenem per educació no formal «tota activitat educativa organitzada, sistemàtica, impartida fora del marc formal, per subministrar determinats tipus d'aprenentatge a subgrups concrets de la població formal, tant adults com nens»⁹.

Uns objectius que, traduïts en el cas de les experiències de Boix i Creus al taller de L'Arc, van permetre: l'activitat espontània, un clima comunicatiu on existia *feedback*, experimentació en l'aprenentatge, augmentar la sensibilitat dels alumnes, reforçar l'aspecte lliure i amè de les activitats que ajudin a engrandir el currículum o la convivència, potenciar l'esperit crític i la independència, buscar solucions a través de la participació i l'opinió, respectar la llibertat i la voluntat amb respecte i estimular la curiositat en diversos camps.

⁷ Léopold, Margerida, *L'Éducation manuelle de deux a huit ans*, Bourrelrier Editions, Paris, 1961.

⁸ BOIVINEAU, B. i RENE, S., *L'Enfance de l'Art*, 2 volums, Labergerie, 1959.

⁹ Citat per VALDÉS SAGUÉS, Ma. C., *La difusión cultural en el museo :servicios destinados al gran público*, Treca S.L. Gijón, 1999.

4.2. L'ARC

Fundació

Malgrat que continuarien regularment les col·laboracions i publicacions amb l'equip de mestres de Rosa Sensat, l'octubre de 1967 Esther Boix i Ricard Creus obriren les portes de L'Arc, un centre de tècniques d'expressió a la zona de la Bonanova barcelonina.

L'Arc, situat prop de l'eix educatiu de la ciutat, constava de tres tallers: el de sensibilització musical, a càrrec de M. Dolors Bonal; el d'expressió oral, a càrrec de Carme Aymerich i el taller de plàstica, de Boix i Creus. Un taller de plàstica amb una tasca que comprenia, a més, múltiples vessants: curssets a mestres i pares, articles, conferències d'artistes dins les pròpies aules i ponències arreu de la geografia europea. Les matèries que s'hi van desenvolupar eren en aquell moment absents en la formació de la majoria d'individus de qualsevol edat, si no és que hi haguessin tingut una vocació expressa.

Objectius

Explica Boix que «l'objectiu principal de L'Arc era encaminat a la formació del nen. Alguns pares es pensaven que els hi ensenyariem dibuix però nosaltres anàvem a ensenyar-los creativitat, que era en realitat un procés mental: coure dins mateix alguna cosa i aprendre a expressar-ho a través d'un procés mental, de manera que les idees de cadascú eren importants. Cada persona podia expressar-se segons un llenguatge o altre, triaven en funció del seu temperament. Intentàvem sobretot fomentar la intervenció dels sentits»¹⁰.

Els alumnes de L'Arc i el dret a l'expressió

Boix i Creus acollien a L'Arc alumnes de 7 a 17 anys, un cop per setmana i procedents de diferents escoles barcelonines, primer i d'arreu de Catalunya, posteriorment. Els alumnes de L'Arc provenien tant d'escoles públiques com privades, de barris propers o dispersos i de grups socials variats, de manera que, en plena postguerra, l'aula fou una petita reproducció del conglomerat social de l'època. L'Arc ofería a més, a càrrec dels propis professors, una beca del 50% del pagament de les classes per aquells alumnes que ho necessitessin. L'objectiu era configurar en els alumnes no només una determinada sensibilitat sinó integrar-se creativament dins

¹⁰ Citat per VALDÉS SAGUÉS, Ma. C., *La difusión cultural...*

dels múltiples camins socials. L'experiència durà 24 anys en el cas d'Esther Boix i 27 en el cas de Ricard Creus.

Explica Ricard Creus «a la mateixa classe conviuen diferents tècniques i diferents edats, només fèiem una petita separació als 12 anys, tot i que uns i altres estaven a la mateixa aula, només separats per una estanteria. Dins les tècniques, buscàvem sempre sortir de les tradicionals. Per exemple, el teixit. Però no el macramé que és una cosa molt mecànica, sinó el tapís que permet més llibertat. No necessitàvem grans infraestructures ni material, un simple tamboret de cap per avall ja ens servia de teler»¹¹.

El concepte educatiu des del qual es desenvolupen les experiències Boix-Creus es basa en una educació formativa, que es nodreixi de tot el seguit de circumstàncies que l'envolten, així com de la necessitat de confiar que els individus tenen uns dots innats. Afirmen que «ens hem d'ocupar d'instruir però sobretot de formar per tal que aquest món evolucioni. Acceptar fins i tot allò que ens pot semblar absurd i no tallar la imaginació del nen»¹².

Dins del taller de L'Arc no es podien acceptar tampoc ni els temes ni els tractaments estereotipats. Tal i com explica Esther Boix, «la temàtica era individual. Només hi havia el treball de curs on la temàtica estava donada, temes que vam tractar van ser per exemple un homenatge a Miró, la família catalana a través de diferents pintures de Ramon Casas, Manolo Hugué, Joaquim Sunyer..., el Guernika de Picasso... Quan vèiem que un alumne només pintava, li dèiem si no li agradaria provar una altra cosa. Al final de curs, aquell a qui li agradava més expressar-se amb la pintura solia tenir més obres pictòriques que un altre però això no volia dir que no hagués provat també altres tècniques que s'havien programat»¹³.

I afegeix: «els tallers d'expressió plàstica enriqueixen el seu ésser individual però calia primer exercitar l'alumne a observar. Per penetrar el món interior s'ha de començar per l'aprenentatge del món exterior. Calia que els nens s'acostumessin primer a analitzar allò que veien, l'execució dels treballs havia de comportar la participació mental tant com la sensorial. Si a l'assimilació de coneixements que feia a l'escola li exigien un 90% de treball intel·lectual, el taller de plàstica no havia de caure en l'altre extrem i proposar un treball només manual. La destresa que no va acompanyada d'una ment madura sol ser fugissera»¹⁴.

¹¹ Citat per VALDÉS SAGUÉS, Ma. C., *La difusión cultural...*

¹² BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *Ús i funció formativa de l'expressió plàstica*, Laia, Barcelona, 1980, pàg. 17, 2a edició.

¹³ BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *Ús i funció...*, pàg. 17.

¹⁴ BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *Ús i funció...*, pàg. 17.

Materialitzar les vivències d'un mateix en una forma d'expressió plàstica era ja de per si, i segons Boix-Creus, un acte d'incorporació a la societat ja que les pròpies experiències passaven a ser patrimoni de tothom. Per això és important, sense deixar la faceta educadora, crear un ambient d'acceptació del treball personal realitzat perquè «si es descobreix desinterès o menyspreu la sociabilitat natural del nen l'impel·leix a buscar formes acceptades per tothom per tal de satisfer el seu anhel de sentir-se admès i apreciat i això és un error doncs d'aquesta manera no contribuïm a la riquesa interior, sinó més aviat al contrari, potenciem que es mori la creativitat i la imaginació personal, allò que tantes vegades fa avançar aquest món»¹⁵.

L'educador a L'Arc, el difícil equilibri entre educació i expressió lliure

«La funció de l'educador (...) ha de ser la d'una pantalla sobre la qual el nen pugui projectar el seu món interior»¹⁶.

L'educador artístic havia alhora de preveure que l'alumne tingués a l'abast tots els materials possibles que poguessin estimular la seva imaginació i no reduir-la. Per poder-ho dur a terme, era indispensable que l'educador conegués bé cada nen, sabés les seves possibilitats i l'escala d'exigència concreta en cada cas, apliqués els estímuls adequats i la motivació necessària per realitzar cada creació.

Com es treballa al taller d'arts de L'Arc?

Boix i Creus treballaven a partir de materials molt elementals, fins i tot a vegades reciclats i amb un objectiu molt clar: fomentar la pedagogia creativa, entesa com aquella pedagogia que té més incidència en el procés que en el resultat.

Les principals tècniques que Boix i Creus treballaren a L'Arc foren el color (ceres, guaix, collage amb paper de seda), la línia (llapis de colors, retoladors, llapis de plom o grafit), el volum (fang cru, terra cuïta, paper *mâché*, paper *mâché* lliure, fusta, suro sintètic), l'espai (mosaic, teixit amb paper, teixit, mòduls) i les tècniques d'estampació (linogravat, monotip i la serigrafia).

Es partia de la base que fossin materials fàcilment manejables, assequibles i netejables, perquè en cap moment la creativitat de l'infant s'havia de sentir supeditada al material utilitzat.

¹⁵ BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *Ús i funció...*, pàg.33.

¹⁶ BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *Ús i funció...*, pàg. 25.

Exposició versus avaluació a L'Arc

«A final de curs fèiem una exposició i de cada nen procuràvem triar les obres més significatives segons l'espai que teníem. Fèiem diferents torns i dies i ells mateixos venien amb els pares i explicaven les seves obres, la cosa es feia així perquè els pares s'interessessin per les finalitats que perseguïen els educadors i què i com ho absorbien els alumnes. Durant el curs, s'havien anat emportant els treballs de volum perquè per qüestions d'espai no ens hi cabien a l'aula però la carpeta no se la enduien fins a final de curs, així nosaltres teníem control que no es repetissin, que no s'obsessionessin amb determinats temes i, en definitiva, que evolucionessin»¹⁷.

A L'Arc tampoc s'establien comparacions, ni concursos. Practicaven amb diversos materials que s'anaven introduint d'un a un al llarg del primer i segon trimestres. Expliquen Boix i Creus: «Uns eren més lents, altres més ràpids però a mesura que acabaven un treball, cadascú podia triar-ne un de nou amb els materials i tècniques que ja coneixia per haver-les practicat anteriorment. El que volíem aconseguir era l'observació de quins ritmes i maneres, innats o apresos, ordenats o no, seguia cada alumne i guiar-lo cap a la maduració interna. El resultat final no ens omplia gaire, ja que sol ser producte principalment de la “traça” i aquesta millora sobretot amb la pràctica i no pas amb la maduració de la ment i la sensibilitat».

Un treball educatiu que no només anava encarat als alumnes sinó també als propis pares. Afirmava Esther Boix: «S'havia de tenir present que molts dels pares que ens portaven els seus fills no estaven educats en art. Per això vam veure la necessitat de fer pels pares unes xerrades dos cops per trimestre, on hi va intervenir algun familiar dels alumnes. Havíem convidat també amics professionals reconeguts com l'escriptora M. Aurèlia Capmany, Palau i Fabre, el Dr. Cinto Raventós, amic de Picasso, el Dr. Moisès Broggi, abans que li donessin el Nobel... També els donàvem informació a través de passis de diapositives, i els ensenyàvem a observar amb agudesia. N'analitzàvem els detalls de cada una: de la naturalesa, de les construccions de l'home, de l'art de tots els temps i de moltes ètnies... En teníem cap a 5.000, de diapositives»¹⁸.

Caldria fer aquí un incís i destacar l'anticipació que suposà l'aportació de Boix i Creus en aquests anys setanta, des de L'Arc no només es plantejarà ampliar l'horari escolar sinó introduir-hi, a més, l'educació artística com a recolzament indispensable i reivindicat per a l'educació total de l'alumne.

¹⁷ GUILLAUMES, Mireia, Entrevista inèdita a Esther Boix i Ricard Creus, Les Preses (Garrotxa), juliol de 2005.

¹⁸ GUILLAUMES, Mireia, Entrevista inèdita a Esther Boix i Ricard Creus, Les Preses (Garrotxa), juliol de 2005.

L'any 1973 Boix i Creus publiquen un llibre que esdevé tot un revulsiu i un precedent dins el món de la pedagogia artística: *Ús i funció formativa de l'expressió plàstica*. El volum, enquadernat amb tapa vermella, és conegut dins els cercles artísticopedagògics de l'època com a el «Llibre Mao de l'educació artística».

Amb la mort de Franco el 1975 s'inicia el camí cap a la democràcia i per tant cap a l'obertura de plantejaments, també educatius.

5. Els vuitanta: l'expansió dins i fora de L'Arc

5.1. GRUP 77. MÉS ENLLÀ DE L'ARC

La dècada dels vuitanta és el moment de màxima expansió del taller barceloní de L'Arc, que arriba fins a la xifra de tres-cents alumnes, fet que provoca que els més grans, d'edat ja universitària, i reticents a deixar les ensenyances de L'Arc, es traslladin en un altre local del barri vell barceloní, des d'on es continuarà seguint la seva evolució.

Explica Boix «era l'any 1977 i el grup es va dir Grup 77, però tots conscients que allò era un pas intermedi de cares al futur. Jo també hi era en el Grup i comparíem l'estudi, un fet aleshores bastant innovador. Com a grup no van arribar però individualment alguns sí que foren artistes o si més no es dedicaren a professions creatives: del Grup 77 varen sorgir arquitectes, càmeres de televisió, matemàtics, aparelladors, dissenyadors, modistes, escultors, pintors, actors, presentadors...»¹⁹.

5.2. PUBLICACIONS, PONÈNCIES, TELEVISIÓ I VIATGES A EUROPA

La tasca de L'Arc, Boix i Creus la combinaren amb publicacions artísticopedagògiques, literàries, exposicions i ponències a les escoles d'estiu d'arreu de Catalunya i també per la geografia peninsular i fins i tot internacional. Explica Ricard Creus: «Al nostre temps jo crec que a Europa no hi havia cap proposta semblant, una escola d'art fora d'hores lectives que tingués tant d'èxit i que alhora desenvolupés la formació integral de l'individu a través de l'expressió plàstica. Segons va dir el mateix Arno Stern a l'Esther l'any 1969, a Europa, i així mateix ho sabem nosaltres, només ell tenia una escola semblant a la nostra, a París, en la qual només feia pintura i vidrieres de colors. Ser modern aleshores era, en comptes de copiar un

¹⁹ GUILLAUMES, Mireia, Entrevista inèdita a Esther Boix i Ricard Creus, Les Preses (Garrotxa), juliol de 2005.

Velázquez, copiar un Paul Klee però el fet era el mateix. Per això vam passar una època que ens reclamaven també a d'altres països: París, Alemanya...»²⁰.

Entre els anys 1982 i 1983 Esther Boix escriu el text titulat *De l'art modern*²¹, tres volums editats per Polígrafa, on s'explica de manera didàctica la història de l'art des de l'Impressionisme a les Arts Conceptuals. Boix i Creus publiquen altres llibres de pedagogia: *Picasso o l'alegria de viure*²² i *L'Art a l'Escola*. L'any 1981, pel centenari de Picasso, elaboren una exposició sobre el *Gernika*, acompanyada d'un audiovisual i un opuscle il·lustrat i una monografia *El segle de Picasso*²³, editats per l'Ajuntament de Barcelona. El 1986 l'obra d'Esther Boix es premia a l'edició de la Fira Internacional d'Art Contemporani a Madrid (ARCO). El mateix any realitzen el guió, juntament amb L. Jover, de TV3 *Taller de plàstica-El joc de mirar*, onze capítols de vint minuts de durada que es graven a la seva escola L'Arc.

6. Noves etapes i relleu generacional. La continuïtat de L'Arc: el taller d'Adrià Creus²⁴

Adrià Creus i Boix continua la tasca iniciada pels seus pares des de L'Arc, imprimint el seu segell personal al taller d'Anglès (La Selva).

Dels setanta ençà és evident que l'alumnat també ha canviat substancialment d'acord amb els canvis socials. Això ha produït, segons Creus, un canvi no tant en el paper de l'educador com en la seva actitud davant els alumnes «Boix i Creus van ser els primers que deixaren que els alumnes els parlessin de tu i això els va produir més d'una crítica perquè parlar de tu al professor en ple franquisme era igual a una falta de respecte. Però ells tenien molt clar que el respecte era precisament poder parlar d'igual a igual. Amb tot, i malgrat l'esforç, hi havia implícita una manera de fer classe "a la italiana", és a dir, el professor parla i els alumnes escolten i aquesta base interioritzada vulguis que no ajuda encara que tu introdueixis canvis. Avui en dia, has de canviar d'estratègia».

Si hom parla amb Adrià Creus sobre el paper de l'educador artístic dins l'aula, és fàcil veure-hi en les seves paraules la projecció de les idees dels seus pares. Explica

²⁰ GUILLAUMES, Mireia, Entrevista inèdita a Esther Boix i Ricard Creus, Les Preses (Garrotxa), juliol de 2005.

²¹ BOIX, Esther, *De l'art modern*, Polígrafa, Barcelona, 1987.

²² BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *Picasso o l'alegria de viure. Conclusions a manera d'epíleg*, Casals, Barcelona, 1983.

²³ BOIX, Esther i CREUS, Ricard, *Quaderns de divulgació cultural. El segle de Picasso*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1981.

²⁴ GUILLAUMES, Mireia, Entrevista inèdita a Adrià Creus i Boix, realitzada al seu taller d'arts plàstiques a Anglès (La Selva) el 19 de setembre de 2005.

Creus que «els professors no han de ser creatius, són els alumnes els que són creatius. En el moment en què el mestre és creatiu, es passa del taller de plàstica al taller de manualitats. Per diferenciar un de l'altre, diré que el taller de manualitats és aquell en què l'adult o l'educador en coneix el resultat». I afegeix «per parlar de treball creatiu és indispensable que es donin necessàriament tres fases: concepció, realització i anàlisi».

Pel que fa als alumnes, al taller d'Adrià Creus s'hi barregen també diferents edats, Creus considera que «és important treballar amb edats barrejades perquè l'enriquiment entre uns i altres és extraordinari. La diferència amb L'Arc és que ells treballaven amb aules de trenta alumnes i jo treballa amb grups més reduïts. Avui en dia seria impossible, els alumnes tenen més estímuls visuals i per tant també unes necessitats més urgents». Els nens, afirma Creus, «no vénen a divertir-se, sinó a gaudir, per això com a educadors artístics no fem mai cap avaluació, simplement cadascú treballa la tècnica i la temàtica que més s'adequa a la seva idea primera i assumeix la responsabilitat d'acabar allò que comença. És important que cadascú apliqui al seu treball la seva pròpia individualitat, l'art sense anècdota no és art».

RESUM

El present estudi es basa en la història de vida de dos artistes i educadors que, per la seva tasca –dins l'educació artística centrada en el panorama cultural i de la resistència contra el franquisme–, han de ser considerats clau al nostre país. L'escriptor Ricard Creus i la pintora Esther Boix marcaren, durant les dècades dels seixanta, setanta i vuitanta, i a través de les seves experiències conjuntes i els estudis publicats, un pas definitiu cap a la consecució del que avui coneixem com a «educació artística» dins la lliure expressió. La seva tasca compta amb molts antecedents, però té la seva concreció en els anys setanta i vuitanta, a les darreries del franquisme. Formant part de l'equip de mestres de Rosa Sensat, amb la creació d'un espai privat on poder cultivar arts plàstiques, música i cinema, L'Arc va ser un taller d'educació no formal on Boix i Creus dugueren a terme un seguit d'iniciatives estéticoartístiques amb grups heterogenis; amb el propòsit de configurar en els seus alumnes una determinada sensibilitat per l'art –no acceptat en aquells moments– i amb la finalitat de poder adoptar algunes de les metodologies innovadores que no podien tenir entrada en el nostre país.

RESUMEN

El presente estudio se basa en dos historias de vida que, por su trabajo dentro de la educación artística cultural en los momentos de la resistencia contra el franquismo, han de ser consideradas clave en nuestro país. El escritor Ricard Creus y la pintora Esther Boix marcaron, durante las décadas de los sesenta, setenta y ochenta, y a través de sus experiencias conjuntas y estudios publicados, un paso definitivo hacia la consecución de lo que hoy conocemos como «educación artística» dentro de la libre expresión. Su trabajo cuenta con muchos antecedentes, pero tiene su concreción en los años setenta y ochenta, en las postrimerías del franquismo. Formando parte del equipo de maestros de Rosa Sensat, con la creación de un espacio privado donde poder cultivar las artes plásticas, música y cine, L'Arc fue un taller de educación no formal donde Boix y Creus llevaron a cabo varias iniciativas estético-artísticas con grupos heterogéneos; con el propósito de configurar en sus alumnos una determinada sensibilidad por el arte –no aceptado en aquellos momentos– y con la finalidad de poder adoptar algunas de las metodologías innovadoras que no podían tener entrada en nuestro país.

ABSTRACT

The present study resorts to the contribution of two personalities that have to be considered key authors in our country inside the cultural panorama and the resistance against the Franco's regime, for their artistic education work. The writer Ricard Creus and the painter Esther Boix marked, during the decades of the sixties, seventies and eighties, and with their joint experiences and published studies, a definitive step towards the attainment of what today we know as Artistic Education inside the free expression. The work developed by Creus and Boix relies on many precedents, but it has its concretion in the seventies and eighties, at the end of the Franco's regime. Forming part of the team of Rosa Sensat's teachers, with the creation of a private space where the plastic arts, music and cinema being able to be cultivated, L'Arc was a workshop of not formal education where Boix and Creus took to end several aesthetic-artistic initiatives with heterogeneous groups; with the intention of forming in their pupils a certain sensibility for the art –not accepted in those moments– and with the purpose of being able to adopt some of the innovative methodologies that could not have entry in our country.

L'EDUCACIÓ EN EL LLEURE DELS ANYS CINQUANTA ALS SETANTA. EL CAS DE LES COLÒNIES D'ESTIU DE MATARÓ

Montserrat GURRERA I LLUCH

Universitat de Barcelona. Departament de Teoria i Història de l'Educació

Introducció

Les colònies de vacances com a activitat de lleure comencen a organitzar-se a Mataró a finals de la dècada dels anys vint¹, però no tenen una significativitat i envergadura fins al 1965, ja dins d'un nou plantejament educatiu (i d'una proposta més àmplia de moviments de colònies d'estiu o de vacances en l'àmbit català), que tot just es comença a perfilar, i amb membres provinents de diverses agrupacions i entitats ciutadanes. La importància d'aquestes iniciatives rau en el fet que seran on es posaran les bases de les actuacions posteriors en aquest camp, entre les quals en destaquen els grups d'esplai, ja entrada la dècada dels setanta, i un plantejament més ampli d'educació integral en el lleure.

En aquesta comunicació no aprofundirem en les activitats d'estiu dutes a terme a la ciutat fruit d'iniciatives d'abast més general o que responen a uns interessos clara-

¹ Colomer ens indica aquest any com el d'inici a la ciutat del moviment de colònies pròpiament dit. COLOMER BUSQUETS, Josep, *Dades per a una visió històrica dels moviments de colònies i de clubs d'esplai a Mataró (1964-1981)*, Treball inèdit, Mataró, 1982, pàg. 1.

ment marcats que en garanteixen la seva organització, infraestructura i continuïtat, com poden ser les de caràcter només eclesiàstic, les organitzades pel moviment escolta, dels centres educatius, o de les administracions municipal² i estatal, i que serien mereixedores de tot un altre estudi.

1. El context polític i social

El 27 de gener de 1939 les tropes del general Franco entren a Mataró i s'instaura el nou sistema polític amb la corresponent repressió i censura, coneguda per tots, i considerem que a partir d'aquesta data la ciutat entra en els anys de postguerra civil. Són temps on la vida és difícil com a conseqüència de les condicions salarials i de treball imposades per l'acabament del conflicte, falten primeres matèries, articles alimentaris i combustibles.

Els anys seixanta estan caracteritzats per la liberalització econòmica i són de grans canvis sociològics (crisi dels valors tradicionals, contestació sociopolítica, consumisme, etc.), i l'oposició local comença a fer sortides al carrer. També s'inicien una sèrie d'iniciatives amb la voluntat de «fer país», que organitzen activitats culturals: cursets de català per part de l'Associació d'Antics Alumnes de Santa Anna (1960-1978) i de l'Agrupació Científico Excursionista (1963, 1968), actes en memòria de Josep Puig i Cadafalch (1963), presentació de representants de la Nova Cançó (1962 i 1967), constitució de la delegació local d'Òmnium Cultural (1971) etc.

La dècada dels setanta comença, com arreu, amb la lenta resistència submergida contrària al règim polític i s'acaba en plena democràcia. La mort de Franco, el novembre de 1975, marca l'entrada en el període de transició política, on sovintegen manifestacions i vagues reivindicatives, però que portaran a celebrar les primeres eleccions generals democràtiques al Congrés i al Senat, a votar la constitució i a elegir els ajuntaments.

Aquests grans canvis tant socials com polítics incideixen directament en l'educació i a Catalunya es viuen especialment en les ciutats industrials com Mataró, i moltes de les properes a Barcelona, que han experimentat durant les dues dècades anteriors, i sobretot la dels seixanta, un creixement sobtat de població amb la vinguda dels treballadors que la indústria necessita, originaris majoritàriament d'altres parts de l'estat espanyol, cosa que ha fet créixer sobtadament els seus barris sense cap

² Un exemple, però ja fora del període al qual ens referim si el tanquem el 1975, són les activitats d'estiu per a infants organitzades per l'Ajuntament que, a partir de 1976, des de la Regidoria de Joventut i Esports conjuntament amb la de Serveis Socials, promouen colònies de vacances per a infants de famílies de la ciutat amb pocs recursos econòmics, a les quals ben aviat s'afegeixen casals d'estiu.

mena de planificació i amb una manca total d'equipaments i zones verdes. En els anys setanta ens trobem immersos en una crisi econòmica llarga i profunda que porta a tancar moltes de les indústries tradicionals tot deixant a l'atur un bon nombre de treballadors, i alhora es dispara la taxa de natalitat a causa de la joventut de la majoria dels nouvinguts. Aquests canvis aporten una societat ben diferent, amb la participació popular en la vida social mitjançant les emergents associacions de veïns, forces polítiques i sindicals reivindicatives; s'assagen noves formes d'expressió i de diàleg; ressurgeixen els valors culturals i populars; s'experimenten canvis en els valors religiosos, i un llarg etcètera.

En l'àmbit educatiu els anys de postguerra estan marcats per la imposició de la política educativa del nou règim, les depuracions del magisteri i la manca de places escolars, amb poques escoles estatals, ja que la majoria d'alumnes assisteixen a centres religiosos, complementats per acadèmies seglars, escoles nocturnes i dominicals.

Als anys seixanta, amb la immigració i el desenvolupament demogràfic, es fa evident la clara insuficiència de la xarxa educativa, sobretot en barris obrers, on els nens i nenes queden sense escolaritzar. És en aquest context que s'obren nous centres patrocinats per la Caixa d'Estalvis Laietana o per iniciativa de grups de pares i educadors en la línia de la renovació pedagògica, que es comença a manifestar, i és així que s'obren centres com l'Anxaneta, GEM, Bons amics, etc., tant d'ensenyament primari com d'educació infantil³. També comencen a organitzar-se associacions de mestres i les Escoles d'Estiu, que a Mataró ho faran la dècada següent. Pel que fa a l'ensenyament secundari, en acabar la Guerra Civil es tanca el centre existent i no es reobre fins a finals dels cinquanta, mentre que la formació professional majoritàriament s'imparteix a l'Institut Politècnic Municipal Miquel Biada sense interrupcions.

Durant la dècada dels setanta, s'aprova la Llei general d'educació i després la Constitució fa obligatòria i gratuïta l'escolarització primària. Això fa que es creïn noves escoles per a atendre l'increment de la demanda de places (que en les públiques ja han passat per un període d'aules escampades en locals provisionals i els nous edificis es fan a corre-cuita) i s'inicia la catalanització, la coeducació, la participació dels pares en la vida de l'escola, l'organització d'activitats extraescolars; en aquest context l'escola privada és majoritària i l'oferta de places escolars públiques s'entén com a subsidiària de la iniciativa privada; les ràtios alumne/professor són de quaranta; es demana una escola pública, laica, catalana, democràtica, pluralista, gratuïta i de qualitat; es produeix un flux important de professorat procedent

³ MIRA CAMÍ, Manuel, *Educació, democràcia i la història del Grup Escoles Mataró*, Patronat Municipal de Cultura de Mataró i Editorial Alta Fulla, Barcelona, 1990, pàg. 11-20.

d'escoles actives cap a les escoles públiques; s'obren escoles d'adults en els barris obrers, etc. No és fins als anys vuitanta que s'inicien els traspassos d'educació a la Generalitat de Catalunya.

2. L'educació en el lleure a Catalunya

Els moviments educatius que actuen en el temps de lleure a Catalunya ho comencen a fer a partir de 1912, any en què apareixen a Barcelona dues iniciatives que posen les bases del moviment escolta⁴ naixent i que tenen dues orientacions diferents: els Jovestels de Catalunya i els Exploradores barceloneses. El primer grup es basa en els principis de catalanisme, federalisme i democràcia, i el segon és marcadament espanyolista i centralista. Aquesta dualitat es manté al llarg dels anys, però el primer escoltisme català, independent de l'espanyol, s'estructura entre el 1928 i el 1930⁵.

El 1927 es funden els primers nuclis de la «Germanor de Minyons de Muntanya», situats en barris populars de Barcelona, i porten els nens i joves a fer activitats fora de la ciutat, al camp, la muntanya o la platja. Els Minyons de Muntanya són les seccions infantils de les respectives societats excursionistes de caire catalanista i arrelades a la societat, però també es creen en altres associacions com parròquies o entitats culturals confessionals o no⁶. El 1936, abans de la Guerra Civil, hi ha trenta-set nuclis reconeguts, dotze són a Barcelona, i la resta a les ciutats industrials de les rodalies, entre ells un a Mataró⁷.

L'esclat de la guerra posa en una situació difícil l'escoltisme català i les organitzacions masculines existents s'unifiquen. Les seves activitats queden molt limitades i els serveis s'adapten per atendre les necessitats més urgents (ajuts als refugiats, trameses al front, etc.). Després de la guerra es reprenen a poc a poc les activitats tot adoptant el nom genèric de Minyons escoltes. Els primers anys no són fàcils, en una societat marcada per la por i la repressió, però en superar-se continuen creixent, patrocinats majoritàriament per parròquies i centres religiosos així com per centres excursionistes, en menor proporció. El 1948, any del primer cens, hi ha dotze agru-

⁴ Objecte de diversos estudis que permeten veure'n la seva importància a Catalunya; entre ells vegeu BALCELLS, Albert i SAMPER, Genís, *L'escoltisme català (1911-1978)*, Barcanova, Barcelona, 1993; FRANCH, Mireia, RIAL, Ramon i RIBA, Josep M., *Escoltisme i educació*, Eumo, Vic, 1999; VAN EFFENTERRE, Henri, *L'escoltisme*, Edicions 62, Barcelona, 1963.

⁵ BALCELLS, Albert i SAMPER, Genís, *L'escoltisme català...*, pàg. 39-57, 63-79, 85-92 i 137-139.

⁶ VALLORY, Eduard i QUERA, Jordi G., *Excursionisme i escoltisme*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, pàg. 30-31.

⁷ BALCELLS, Albert i SAMPER, Genís, *L'escoltisme català...*, pàg. 85 - 92.

paments, deu d'ells a Barcelona, mentre que el 1953 ja en són trenta-sis, la meitat fora de la capital (un a Mataró). L'evolució de les organitzacions femenines segueix una línia semblant⁸.

A partir de 1940 el Frente de Juventudes té l'exclusivitat de la formació política i física de la població entre els onze i els divuit anys, i es converteix en gairebé l'únic mitjà per als infants i adolescents de les classes populars de fer vacances al camp, practicar l'acampada i l'esport a l'aire lliure i conèixer altres contrades fora del lloc de residència, en una època de depressió econòmica i repressió.

Des de la dècada dels cinquanta moltes parròquies organitzen colònies de vacances i comencen a oferir també activitats al llarg del curs amb la col·laboració d'antics escoltes, i d'aquesta manera neixen els grups, o clubs, d'esplai confessionals.

Durant els anys seixanta l'educació fora de l'escola es va consolidant als casals d'estiu i als grups d'esplai, comptant amb el recolzament de l'Església, que té una situació privilegiada per treballar en el camp de l'educació d'infants i joves (Grups de Joves, Escoltisme, Patronats de colònies, Servei de Colònies de Vacances, Escoles de l'Esplai per a la formació de monitors, etc.). El moviment escolta català entra en un període de revisió i en el seu vessant laic fa els primers intents cap a un plantejament mixt, en consonància amb la coeducació, que comença a aplicar-se a les escoles i que en l'àmbit europeu ja s'ha iniciat; tot plegat fa que aquests anys siguin rics en experiències que es qüestionen l'educació i la situació sociopolítica del país⁹.

Les transformacions polítiques i socials dels anys setanta incideixen a entendre el temps lliure d'una nova manera i les actuacions que s'hi duen a terme es fan ressò dels canvis socials, polítics i educatius. El lleure infantil s'entén com l'espai de temps que no cobreix temporalment ni l'escola ni la família¹⁰ i les institucions que volen educar en el lleure globalment són els grups, centres o clubs d'esplai, que funcionen diàriament o un dia per setmana. La gran majoria d'aquestes propostes tenen importants punts en comú: treballen la dimensió d'oci col·lectiu, la realització de projectes, l'èmfasi en la descoberta i participació en el medi, el treball en grups reduïts, l'autoeducació progressiva dels infants amb l'ajut dels adults (normalment joves), l'educació per l'acció, l'arrelament al barri o poble, com a realitat sociogeogràfica més propera a l'infant, el catalanisme, la importància de la natura,

⁸ FRANCH, Mireia; RIAL, Ramon i RIBA, Josep M., *Escoltisme i educació*, pàg. 7-31. VAN EFFENTERRE, Henri, *L'escoltisme*, Edicions 62, Barcelona, 1963, p. 72-74 i 98-100.

⁹ FRANCH, Joaquim, *Clubs d'esplai per a infants i adolescents. El cicle de l'any*, Hogar del Libro, Barcelona, 1969, pàg. 24. FRANCH, Mireia; RIAL, Ramon i RIBA, Josep M., *Escoltisme i educació*, pàg. 30-32.

¹⁰ PUIG, Josep M. i TRILLA, Jaume, *Pedagogia de l'oci*, Ceac, Barcelona, 1985, pàg. 36-43.

la coeducació, i la insistència en valors com: la solidaritat, la responsabilitat, el sentit crític, la creativitat, la lluita per un món més just. La metodologia es basa generalment en centres d'interès, tallers no gaire llargs, jocs, sortides, visites culturals, debats, teatre, festes, vetllades, etc. i no es limita als centres d'esplai, sinó que normalment s'estén a colònies, casals, etc., essent generalment l'equip responsable animadors arrelats al barri.

3. L'educació en el lleure a Mataró

3.1. LES PRIMERES ACTUACIONS EN L'EDUCACIÓ EN EL LLEURE: DEL 1928 A PRINCIPIS DELS ANYS SEIXANTA

A Mataró les primeres activitats relacionades amb l'educació en el lleure de què tenim notícia són les colònies escolars de 1928 a Palautordera (Vallès Oriental), patrocinades per l'obra social de la Caixa d'Estalvis Laietana, i que s'organitzen fins al 1936, si bé la seva seu definitiva passa a ser Argentona (al costat de Mataró). Estan destinades als fills dels impositors i s'organitzen tres torns durant el curs escolar. S'hi segueixen programes d'estudi i catecisme, estan inicialment a càrrec de les religioses Missioneres de la Immaculada Concepció i després, de les religioses Paüles¹¹.

La segona experiència que trobem documentada és la de les colònies d'estiu que es porten a terme a Can Bellalta, l'any 1929. Possiblement poden respondre a les actuacions que desenvolupen els Minyons de Muntanya, que havien fet el seu primer aplec el juny de 1928 a la Salut del Papiol¹². Aquesta relació la podem intuir a partir de la dada de l'apartat anterior on s'afirma que a la dècada dels trenta, abans de la Guerra Civil, hi ha un nucli reconegut de la Germanor de Minyons de Muntanya a Mataró.

El 1931, l'Ajuntament organitza unes colònies escolars a l'estiu destinades a complementar l'ensenyament i a posar en contacte els infants amb el camp i que es desenvolupen a Hostalric (La Selva)¹³, però no en tenim cap altra dada.

D'aquest període, la darrera notícia documentada és que de 1935 a 1963 s'orga-

¹¹ COLOMER BUSQUETS, Josep, *Dades per a una visió històrica dels moviments de colònies i de clubs d'esplai a Mataró (1964-1981)*, Treball inèdit, Mataró, 1982, pàg. 3. LLOVET, Joaquim, *Mataró, dels orígens de la vila a la ciutat contemporània*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró, 2000, pàg. 481.

¹² BALCELLS, Albert i SAMPER, Genís, *L'escoltisme català...*, pàg. 86.

¹³ AMM. Acords municipals 18 de juny de 1931.

nitzen colònies infantils d'estiu a Argentona, patrocinades per l'obra social de la Caixa d'Estalvis Laietana, destinades als fills dels impositors de l'entitat i se'n fan dos tornos.

Ja de ple en l'època franquista, les actuacions de més llarga durada són les que realitza, a partir de 1940, el Frente de Juventudes i que segueixen les directrius marcades a nivell general.

De la dècada dels cinquanta tenim notícia que hi ha dos agrupaments escoltes amb seu a les dues parròquies de la ciutat, Santa Maria i Sant Josep, aquí també seguint la tònica general exposada. Aquests organitzen activitats de colònies i campaments almenys de l'any 1954 al 1957, però no en tenim cap altre detall¹⁴.

3.2. LES ACTUACIONS EN L'EDUCACIÓ EN EL LLEURE DELS ANYS SEIXANTA I FINS 1975

3.2.1. *Les colònies d'estiu o de vacances*

Anem ara a exposar algunes de les dades de les colònies d'estiu de què disposem¹⁵, agrupades en dos grans blocs, que responen a l'organització espacial i social de la ciutat: les sorgides al voltant del centre i les dels barris obrers fruit de la immigració.

Colònies sorgides d'iniciatives de grups i entitats al voltant del centre de la ciutat

Totes elles tenen en comú que la gran majoria dels monitors i infants provenen del barri del centre, i les emparen institucions i entitats d'aquest entorn.

Colònies de noies

El 1964 un grup de noies procedents de l'Acció Catòlica de les parròquies de Santa Maria i Sant Josep valoren la necessitat que les nenes surtin a fer activitats fora de la ciutat i es proposen fer colònies d'estiu.

Estan destinades majoritàriament a nenes que no tenen altra possibilitat de fer vacances i són obertes a tota la ciutat. Compten amb l'ajut econòmic de la Caixa d'Estalvis Laietana, part del menjar el facilita Càritas i les recolzen les parròquies, però tenen una manca de mitjans i unes dificultats importants.

S'organitzen durant cinc estius: del 1964 al 1968. A partir del curs 1966-1967 el grup s'uneix al Moviment de Colònies que s'organitza al voltant de Can Cabot de la Brolla.

¹⁴ COLOMER BUSQUETS, Josep, *Dades per a...*, pàg. 43.

¹⁵ Majoritàriament recollides a COLOMER BUSQUETS, Josep. *Dades per a...*

Colònies de nois del Centre Social de Cirera

A principis dels seixanta un grup de joves provinent de la parròquia de Sant Josep organitza un Centre Social al nou barri de Cirera i promou diverses activitats, que a partir de 1965 reben el suport de la seva tot just creada parròquia de la Sagrada Família.

D'entre les seves actuacions hi ha unes colònies per a nois, a les quals els monitors donen un caire eminentment educatiu. Prèviament, fan una tasca de sensibilització de les famílies a les quals demanen una fitxa amb dades dels infants, que després complementen amb les observacions que fan durant les colònies i que posteriorment traspassen a les famílies.

S'organitzen l'any 1966 i a partir del següent s'uneixen a les de noies i donen origen a les Colònies de Can Cabot de la Brolla.

Colònies de Can Cabot de la Brolla

El 1967 els monitors de les dues colònies anteriors i un grup procedent dels escoltes de la parròquia de Sant Josep, que cerquen fer alguna acció fora de l'àmbit eclesial, intenten organitzar a la ciutat un moviment de colònies. Alguns monitors participen al curs del Servei de Colònies de Vacances (SCV) d'aquell any i volen tenir una casa pròpia: Can Cabot de la Brolla, a la serra de Can Bruguera, prop de Mataró.

El grup d'escoltes adequa la casa, el SCV facilita l'adquisició de lliteres, i hi col·laboren diverses institucions i particulars. S'elabora material d'organització interna de les colònies: fulls d'inscripció, autoritzacions dels pares, fitxes de dades dels infants, etc. A més dels monitors hi ha un grup de persones que hi fa tasques de suport i intenció.

El 1967 s'organitzen tres torns de colònies: un grup de nois i un de noies de Cirera, a més d'un grup de nenes procedent de les «Colònies de noies», però obertes a tota la ciutat. El 1968 també es tornen a organitzar, però després l'equip de monitors es dissol. Els fons econòmics es donen a Càritas i es destinaran al nou grup de colònies que sorgirà el 1970.

Colònies de les catequesis parroquials de Santa Maria i Sant Josep

El 1969 les catequesis parroquials de Santa Maria i Sant Josep organitzen unes colònies com a alternativa a la tradicional excursió de final de curs, fruit de la renovació catequètica que s'inicia el 1966.

Estan destinades a infants procedents de les catequesis o de famílies sense altres possibilitats de sortir de vacances, i apleguen quaranta nens i nenes de vuit a dotze anys.

Els monitors són joves relacionats amb la catequesi i «La Coma», i tenen com a cap un consiliari. La metodologia de les colònies té elements de la pedagogia activa i de la catequesi.

Colònies de Mataró

Són les hereves de les colònies dels catecismes parroquials de Santa Maria i Sant Josep de 1969, i als seus organitzadors s'hi uneix un grup de joves, i s'organitzen de 1970 a 1976. La seva orientació és més social que catequètica i inicialment s'axopluguen en Càritas Interparroquial de Mataró (CIM), entitat sota la qual fan les primeres colònies. No obstant, són un grup socialment actiu, i va transformant-se, canviant, adaptant-se a les noves necessitats socials i educatives. Així doncs, a principis de 1971, ingressen al SCV i aquesta mateixa primavera participen activament en el curs de monitors que s'organitza a Mataró. Els monitors són, la majoria, estudiants que viuen la inquietud cultural del moment marcada per la pedagogia activa i pel Maig francès, que els portarà al cap de poc a incloure en les colònies elements d'autogestió i no directivitat dels infants, que també es manifesten en altres centres del SCV. L'equip es planteja les seves actuacions amb rigorositat, serietat i reflexió¹⁶. No obstant, ben aviat es manifesten els problemes de posar en pràctica les seves propostes i a les colònies de 1973 comencen a fer-se evidents les tensions amb el SCV, però compten amb el suport de CIM. Després de les colònies de 1974 la seva autogestió no és ben vista pel SCV i en són expulsats, si bé poden organitzar-ne encara dos anys més.

Són colònies obertes a tots els nens i nenes de la ciutat d'entre sis i catorze anys, majoritàriament de classe mitjana, però també hi ha un nombre reduït de fills de famílies de classes benestants i un altre sector de famílies sense recursos que reben l'ajut econòmic de CIM.

Al llarg dels set anys s'organitzen catorze torns de colònies amb la participació de seixanta-dos monitors i sis-centes set places d'infants. Majoritàriament es fan la primera quinzena d'agost i se'n fan entre un i tres torns per estiu.

Colònies sorgides d'iniciatives de grups i d'entitats dels barris de la ciutat

La gran majoria de monitors i infants provenen dels barris obrers que han crescut al voltant del centre, fruit del fort creixement de la ciutat degut a la immigració i que tenen unes mancances socials i culturals elevades.

Colònies de la parròquia de Sant Simó i Sant Pau

El 1965 el rector de la parròquia de Sant Simó i Sant Pau comença a organitzar unes colònies d'estiu per als seus joves i adolescents i ben aviat també es destinen als infants, tots ells del barri del Palau.

Les primeres colònies responen a l'intent de crear un nucli de joves a la parròquia i són uns campaments que es repeteixen l'any següent. De 1967 a 1971 les colònies són de nens i nenes d'entre vuit i dotze anys, n'hi assisteixen entre quaranta i cin-

¹⁶ Vegeu, per a més detalls: ROCA, Lluís; VALLS, Assumpta; TRILLA, Jaume i altres, *Colònies d'Estiu: un marc pel desenvolupament de l'autonomia dels infants*, Promocions Publicacions Universitàries, Barcelona, 1986.

quanta. Aquest període de colònies d'estiu s'interromp a causa del canvi de rector i d'una crisi en el grup de monitors.

El 1974 i el 1975 s'organitzen travesses de muntanya a l'estiu per als joves, i el 1976, unes colònies d'estiu per a infants de set a dotze anys, que es van repetint cada any i a les quals el 1978 s'hi afegeix un campament per a nois i noies de tretze a setze anys. Tenen continuïtat fins la dècada dels vuitanta.

Colònies del barri de La Llàntia i Cerdanyola

El 1974 es comencen a organitzar unes colònies d'estiu per a infants, a redós d'iniciatives cíviues i religioses que porta a terme el col·legi salesià als barris de Cerdanyola, la Llàntia i Cirera. Aquestes també compten amb la col·laboració dels assistents socials de l'Ajuntament i les respectives associacions de veïns.

Inicialment, l'activitat s'ubica al barri de la Llàntia, però també hi assisteixen infants dels barris veïns de Cerdanyola i Cirera. El 1975 es crea un Centre Infantil a Cerdanyola i el 1976 la Llàntia funciona autònomament.

Els nens i nenes que hi assisteixen no tenen cap altra possibilitat de fer vacances, tenen entre vuit i catorze anys i inicialment són dels tres barris, i són al voltant de quaranta a cada torn. Els monitors procedeixen del Centre Juvenil dels Salesians i del barri de la Llàntia, però a partir de 1975 els del Centre Infantil de Cerdanyola també són de la seva parròquia de Maria Auxiliadora.

Aquestes colònies d'estiu s'organitzen el 1974 i el 1975, i el 1976 ja es fan per separat. Tenen continuïtat fins la dècada dels vuitanta.

3.2.2. Activitats d'estiu organitzades per grups i entitats amb activitats de lleure al llarg de l'any

A partir de 1970 algunes d'aquestes colònies d'estiu comencen a veure's com una activitat més social que catequística i un bon gruix dels grups de joves monitors (la majoria estudiants i molts d'ells de magisteri i pedagogia), volen posar l'accent més enllà de les colònies i fer activitats durant tot l'any.

En aquests moments la ciutat de Mataró ja viu amb tota la intensitat els canvis socials i culturals que es donen en aquesta dècada, i d'entre moltes altres iniciatives de participació ciutadana, al voltant de 1975, sorgeixen tot un seguit de grups de joves que seran els monitors de les noves iniciatives d'educació en el lleure, que veuen com a necessàries i imprescindibles, i a més, els permet participar en la transformació de la societat que s'està fent i alhora donar resposta a l'educació en el lleure que la societat reclama per als infants. És així que comencen a obrir les seves portes a la ciutat els primers grups d'esplai (GE). Aquest apartat el vàrem desenvolupar més àmpliament en un treball anterior¹⁷, però en recuperem la procedència dels monitors:

- grups parroquials de barri (utilitzant els seus locals, com el GE Esquitx, a la parròquia de Montserrat, o el GE Volt dai, a la parròquia de Sant Pau),

- moviment de colònies de Pineta, organitzades per l'Escola Pia i que actuen al centre de la ciutat (utilitzant els locals parroquials, com és el cas del G.E. El Sot, a Sant Josep; o bé en el centre educatiu i al cap d'un any en locals llogats, com és el cas del GE Garbí),
- moviment de joves dels Salesians, que també actua al centre de la ciutat (en locals que hi lloguen funden els GE Xauxa i Xivarri).

Com ja vàrem puntualitzar, a més d'aquests grups d'esplai de nova obertura, a la ciutat continua present el moviment escolta. Dels agrupaments (AE) de nova creació trobem l'any 1972 l'AE La Soca (en el centre educatiu Valldemia, dels Maristes) i durant uns anys està en funcionament el Casal d'Esplai, fruit de la unió de diversos agrupaments, que cerca noves organitzacions i actuacions dins del moviment amb una proposta autogestionària, que s'inscriu en el corrent antiautoritari, però no té continuïtat. Amb posterioritat, el 1981 comença a funcionar l'AE Arrels i el 1982 l'AE Antoni Comas, aquest a la parròquia de Sant Josep.

A mesura que van obrint nous grups d'esplai, es veu la necessitat d'organitzar-se, i el 1977 quan ja n'hi ha nou, es crea la Coordinadora Infantil, que compta amb el recolzament de l'Ajuntament: s'organitzen trobades de monitors, conferències, cursos, campaments, diades de l'esplai, activitats conjuntes dels diferents grups, etc., però el 1981 es dissol per desavinences internes i assumeix les seves funcions la Regidoria de Joventut i Esports.

Al principi de la dècada dels vuitanta en l'educació en el lleure a la ciutat hi actuen catorze grups d'esplai, tres agrupaments escoltes i tres seccions infantils de centres excursionistes, localitzats majoritàriament al centre de la ciutat, excepte dos grups d'esplai. Tots ells concentren les seves activitats el dissabte, majoritàriament a la tarda, i sovint també organitzen colònies o campaments d'estiu. Els monitors són joves voluntaris i les activitats educatives que s'hi porten a terme són en gran part de coneixement del medi natural i social, essent molt diverses i no especialitzades en cap matèria en concret (excursions i travesses, tallers de manualitats i de cuina, representacions teatrals, jocs, etc.).

4. A tall de cloenda

Les colònies de vacances que s'organitzen a Mataró des de 1954, i sobretot a partir de 1965, al voltant d'iniciatives de les parròquies de la ciutat (que alhora aixopl-

¹⁷ GURRERA LLUCH, Montserrat, «L'estructura educativa dels grups d'esplai la dècada dels 70. El cas del Grup d'esplai Garbí», *La renovació pedagògica. Comunicacions de les XVI Jornades d'Història de l'Educació dels Països Catalans*, CCG Edicions, Girona, 2003, pàg. 299-329.

guen dos agrupaments escoltes) són d'una gran significativitat en el desenvolupament d'una infraestructura ciutadana d'educació en el lleure durant la dècada dels setanta i que prendrà cos a partir de 1975, ja en un context polític i social ben diferent, que també veu néixer els primers grups d'esplai que conviuen amb els agrupaments escolta. Aquestes iniciatives van transformant-se i adaptant-se a les noves orientacions d'educació en el lleure i a poc a poc van incorporant elements que estructuraven i faciliten la seva tasca pedagògica.

El primer objectiu de les colònies d'estiu és cobrir mancances socials, educatives i de salut que es poden produir a causa d'un entorn econòmic, sovint, desafavorit o que no permet als infants i joves gaudir d'un temps d'esbarjo i en contacte amb la natura durant les vacances. Inicialment es pensa en infants i joves de classe mitjana i del centre, però progressivament, i a mesura que la immigració té un pes més important i la participació ciutadana es fa manifesta, també es vol potenciar l'arrelament a la societat i, per tant, el coneixement de la nostra cultura i també s'adreça a les classes obreres, amb un gruix important de nouvinguts, que resideixen en els barris perifèrics de la ciutat.

RESUM

A partir de la dècada dels cinquanta del segle passat a la ciutat de Mataró, així com en d'altres, comencen a organitzar-se, amb continuïtat i infraestructura, colònies de vacances i activitats de lleure a l'empara de l'Església, que les assumeix per tal de donar resposta a unes mancances en l'àmbit cívic i social i que no estan cobertes.

En la present comunicació pretenem donar a conèixer les iniciatives portades a terme en l'educació en el lleure a les colònies d'estiu durant les dècades del cinquanta al setanta i l'evolució que experimenten pel que fa a objectius, titularitat, amplitud de l'oferta, etc. en un context ben concret, on mantenir la nostra llengua i aprofundir en el coneixement de la nostra història i cultura no era fàcil. La seva evolució portarà al sorgiment, amb força, dels grups d'esplai a partir de 1975, ja en un context que s'albira de grans canvis.

RESUMEN

A partir de la dècada de los cincuenta del siglo pasado en la ciudad de Mataró, así como en otras ciudades, empiezan a organizarse, con continuidad e infraestructura, colonias de vacaciones y actividades de ocio al amparo de la Iglesia, que las asume a fin de dar respuesta a unas necesidades a nivel cívico y social que no están cubiertas.

En la presente comunicación pretendemos dar a conocer las iniciativas llevadas a cabo en la educación en el ocio durante las colonias de verano en las décadas de los años cincuenta a los setenta y la evolución que experimentan en sus objetivos, titularidad, amplitud de la oferta, etc. en un contexto muy concreto, donde mantener nuestra lengua y profundizar en el conocimiento de nuestra historia y cultura no era fácil. Su evolución llevará al surgimiento, con fuerza, de los grupos de *esplai* a partir de 1975, ya en un contexto que se vislumbra de grandes cambios.

ABSTRACT

From the '50 on the 20 Th. century in the city of Mataró, like some others, begins to organize, with continuity and infrastructure, summer camps and leisure activities hosted in Churches, who assumed them in order to cover civic and social needs not covered at institutional level.

This paper studies, in a concrete context, the initiatives carried up in a leisure education in summer camps during the decades of 50 to 70 and the evolution that experiments their mains, responsibility, extension of the offer, etc., where keeping our tongue and to study in depth our history and culture weren't easy. His evolution ends up emerging, with strength, the leisure clubs from 1975, in a new context that we can glimpse with many changes.

EL SEMINARI DE GIRONA: UN CENTRE DE CATALANITAT I DE CIVISME (1959-1966)

Salomó MARQUÈS SUREDA

Universitat de Girona. Departament de Pedagogia

1. Introducció

És conegut que durant el franquisme alguns sectors de l'Església catòlica col·laboraren amb els grups democràtics i antifranquistes. Aprofitant la situació de privilegi que concedia el Concordat amb la Santa Seu, sectors del clergat català i gironí treballaren desvetllant la consciència democràtica, cívica i catalanista. Joan Bada ho anomenarà: «naixement d'una Església alternativa»¹.

Pel que fa al clergat secular recordem el paper que força capellans jugaren en la sensibilització democràtica a través de l'escoltisme, dels grups especialitzats de l'Acció Catòlica: Joventut Obrera Cristiana (JOC), la HOAC, etc. El desvetllament d'actituds democràtiques i d'acolliment de grups socials i polítics que treballaven a favor de la recuperació de la democràcia per part d'aquests capellans és deguda

¹ BADA, Joan, *Història del cristianisme a Catalunya*, Eumo Editorial-Pagès Editors, Barcelona, 2005, pàg. 241.

al contacte directe amb la realitat dels pobles i de les comarques on exercien el seu ministeri. Però també és cert que una part d'aquesta actitud d'obertura, de promoció i de defensa dels drets humans l'havien anat aprenent durant els anys de Seminari, durant els estudis de Filosofia i Teologia.

Així ho vaig viure personalment en el Seminari de Girona des de 1959 a 1966 quan, una vegada acabat el batxillerat, vaig ingressar-hi. Varen ser anys especialment intensos, que coincidiren amb els darrers anys del llarg episcopat del bisbe Josep Cartaña (1936-1964) i amb els primers del bisbe Narcís Jubany (1964-1973). Anys que varen coincidir amb la celebració del Concili Vaticà II (1962-1965) i la promulgació de documents papals que marcaven un nou esperit d'obertura. Documents que feien referència als Drets Humans i a una nova visió de l'Església: en concret, les encíclicques *Mater et Magistra*, 1961 i *Pacem in Terris*, 1963.

El Seminari de Girona va ser una institució que, fins i tot en la primera dècada franquista, va saber mantenir un cert clima favorable a la llengua catalana, perseguida en l'espai públic per les autoritats civils i militars de la dictadura. El capellà i historiador Josep M. Marquès tot parlant del Seminari de la postguerra, afirma que «Influí decisivament sobre la diòcesi: ambient avançat en idees fins on era possible –per exemple, en l'ús del català–...»². Pere Puig, antic seminarista, m'explicava que el curs 1946-47 al Seminari Menor hi havia classes voluntàries de català impartides per mossèn Pere Surribas. I Ramon Canals, també antic seminarista d'aquella època, hi afegia que hi havia classes de català al Seminari d'Estiu, que es feia al santuari de Santa Maria del Collell. Afirmació confirmada per altres seminaristes, que recorden que l'estiu de 1954 el doctor Estela els va fer algunes classes de català; Modest Prats concreta que feia servir un llibret petit de l'editorial Barcino.

Aquesta comunicació vol explicar la formació que s'impartia al Seminari i el clima cultural que s'hi vivia a finals de la dècada dels cinquanta i durant els seixanta. Un clima que sortia dels motlles del nacionalcatolicisme dominant. Si el currículum formatiu era el clàssic d'un centre de formació religiosa a l'Espanya franquista, no passava el mateix amb el currículum ocult, amb aquella formació que no s'impartia en els llibres, fruit del clima d'obertura –sempre dintre d'uns límits– que alguns superiors i la pròpia dinàmica dels seminaristes més engrescats varen aconseguir crear. L'explicació se centrarà bàsicament en els meus records personals ampliat amb l'entrevista amb Modest Prats, que l'any 1960 va entrar de professor i el 1963 fou nomenat, a més, prefecte de disciplina del Seminari Major, i la consulta a diferents companys del Seminari de l'època.

² MARQUÈS, Josep M., *Cristians de Girona*, Col·lecció Quaderns de la Revista de Girona, 29, Diputació de Girona i Caixa de Girona, Girona, 1990, pàg. 61.

2. L'estructura i la vida del Seminari Major

A la segona meitat del passat segle XX, a Girona, igual que als altres set bisbats catalans, hi havia un centre de preparació i formació dels futurs capellans. Estava estructurat en dos: el Seminari Menor i el Seminari Major. L'itinerari normal d'un futur capellà era entrar als deu anys al Seminari Menor i fer els estudis d'Humanitats, que duraven cinc cursos. Superats aquests, s'ingressava al Seminari Major, on es cursava Filosofia, amb una durada de tres anys i, posteriorment, Teologia durant quatre anys. No tots els que hi entraven acabaven els estudis. Durant el Seminari Menor i els estudis de Filosofia força seminaristes deixaven els estudis. No tants a Teologia; la selecció ja s'havia produït abans. També hi havia alguns ingressos en edat més avançada: tretze, catorze anys o després de fer el batxiller, però eren pocs. Acabats els estudis i després de les consultes de caràcter reservat als superiors del Seminari, al rector del poble i altres persones, el seminarista era ordenat capellà al servei de la diòcesi. Se l'enviava a una parròquia on el rector li encomanava el treball pastoral entre els infants i joves, a més de les altres tasques parroquials. De tant en tant algun dels capellans joves era enviat a ampliar estudis de Teologia o de Dret Canònic a Roma o a fer alguns altres estudis, per exemple, Sociologia a la universitat de Lovaina, a Bèlgica.

Aquest era el procés general de formació i de preparació dels seminaristes, d'aquells joves que volien ser capellans i que exercirien el seu ministeri en una societat que, no feia gaires anys, havia patit una molt cruenta Guerra Civil amb la victòria final dels rebels, dels que s'havien aixecat contra el govern de la República. Amb la seva victòria s'instaurava una dura dictadura en una societat convulsionada per l'exili de moltes persones, per l'afusellament amb judicis sumaríssims d'altres, per l'empressonament de força civils, homes i dones. La por i la manca de llibertat eren el clima predominant en les primeres dècades franquistes en una societat molt marcada pel nacionalcatolicisme. L'Estat i l'Església anaven de bracet i la doctrina i la moral catòlica marcaven tota la vida dels ciutadans d'aquest país.

Segons Josep M. Marquès³, entre 1940 i 1980 passaran pel Seminari 1.196 alumnes. L'any 1947 es va assolir la xifra de 279 seminaristes entre els del Seminari Menor i els del Major. Una xifra que variarà entre 279 i 304 fins al 1963, quan s'iniciarà una lenta i constant davallada. D'aquests, el 32% procedien de poblacions de més de 5.000 habitants i el 19% de pobles de menys de 1.000 habitants. Dos de cada tres seminaristes no arribaren al sacerdoci.

³ MARQUÈS, Josep M., *Cristians de Girona*, pàg. 60.

El nombre de seminaristes ordenats capellans durant l'època objecte d'estudi és la següent: 16 (1959), 18 (1960), 11 (1961), 13 (1962), 8 (1963), 3 (1964), 15 (1965), 3 (1966).

En aquells anys el Seminari era l'única institució gironina que impartia ensenyaments superiors. A la capital només hi havia un institut de batxillerat i els estudis universitaris encara tardarien alguns anys a implantar-se. Per a molts nois de poblacions petites estudiar al Seminari va ser una ocasió privilegiada de rebre una formació general a la qual molts dels seus convilatans no tingueren accés. I pràcticament gratuïta.

Per mor del tema que tractem centrem l'explicació en el Seminari Major, al cap i a la fi és el centre més interessant des del punt de vista de l'actuació de resistència a la dictadura franquista.

L'organigrama del Seminari Major en aquells temps era el següent: l'autoritat màxima era el Rector que, nomenat directament pel bisbe, era el Dr. Damià Estela i Molinet. D'ell s'ha escrit: «Des del seu lloc de rector del Seminari gironí (1951-1969), va exercir un magisteri peculiar durant uns anys fecunds i complexos. La seva imatge emergia, per contrast, de la grisor que semblava tònica general i obligada en el personal responsable dels seminaris eclesiàstics de Catalunya fins ben entrats els anys seixanta. Catalanista convençut i cordial, el doctor Estela estava sempre a punt per a aportar la seva col·laboració i el seu escalf en empreses d'Església d'àmbit català que ultrapassessin les tasques que constituïen, aleshores, les fronteres diocesanes»⁴. Al Rector l'acompanyava un Superior, que tenia cura de la vida diària, de la disciplina, del funcionament del centre. A més, hi havia l'Administrador i el Director Espiritual. Tots capellans. Els seminaristes estaven agrupats per cursos i cada curs, des de primer d'Humanitats fins a Teologia.

El ritme de vida estava molt pautat i funcionava en règim d'internat. S'entrava el primer d'octubre i no se sortia fins a les vacances de Nadal. El dia de Reis al vespre es tornava a ingressar fins a la Setmana Santa, quan se sortia per anar a casa i ajudar la parròquia en les celebracions religioses que acabaven el diumenge de Pasqua. El tercer trimestre durava des de Pasqua fins a Sant Joan. A l'estiu hi havia el Seminari d'Estiu al santuari de Santa Maria del Collell.

El dia a dia tenia poques variants. Després de llevar-se i rentar-se, es feia la pregària personal i la celebració de la missa comunitària. Tot seguit, la neteja general de la

⁴ «Record i homenatge», *Quaderns de Pastoral*, núm. 61, juny 1980, pàg. 2-3. El doctor Estela renunciarà per motius de salut a final del curs 1968-1969.

casa feta pels propis seminaristes, repartits en diferents serveis i grups: escombrar aules i corredors, parar taula, arreglar despatxos dels superiors, preparar i enviar la revista *Vocación*, etc. Abans d'esmorzar hi havia una estona d'estudi i després, classes fins a l'hora de dinar amb la corresponent estona d'esbarjo a mig matí. Després de dinar i del descans continuaven les classes i l'estudi fins a l'hora de la pregària vespertina. L'estudi alguns el feien en les sales d'estudi i els més grans a la seva cel·la. Sopar, esbarjo, pregària i silenci major. Tot plegat en un horari que anava de les set del matí a les deu del vespre.

La monotonia setmanal es trencava les tardes dels dijous, que s'anava a jugar a futbol als camps de Fontajau. El dijous al vespre i els diumenges eren els dies en què es permetia parlar durant els àpats, després d'escoltar un breu fragment de la Bíblia i el santoral del dia. La resta de dies els àpats es feien en silenci mentre un company llegia un llibre escollit pels superiors. Un vespre a la setmana la lectura era substituïda per música, que un seminarista gran tenia cura de triar i explicar. També trencaven la monotonia les visites que els familiars podien fer el matí dels dissabtes i dels diumenges i que eren el contacte més directe amb l'exterior. Els diumenges no hi havia classe, disminuïa l'estona d'estudi i augmentava la pràctica religiosa amb la pregària de les vespres.

3. El Pla d'estudis

El claustre de professors estava compost per capellans. El professorat era nomenat pel bisbe i no sempre tenia la formació adequada per a la matèria que havia d'ensenyar. Per exemple, un professor llicenciat en Teologia a la Universitat Gregoriana podia acabar ensenyant ciències naturals.

La vida intel·lectual era irregular. Al costat de bons professors n'hi havia d'altres que explicaven el mateix de deu anys enrera amb una fidelitat als seus apunts gens engrescadora. La formació oficial es reforçava amb la celebració de les «acadèmies». Eren unes vetllades culturals amb presència dels estudiants d'altres cursos, en les quals es debatia un tema acordat prèviament; uns estudiants defensaven el tema mentre que uns altres argumentaven en contra.

El Pla d'estudis que es cursava al Seminari Major era el següent:

FILOSOFIA	TEOLOGIA
I Filosofia Lògica, Crítica i Ontologia Física Clàssics espanyols Clàssics llatins Clàssics grecs Història civil Religió Cant gregorià	I Teologia Teologia fonamental Dret canònic Introducció a la Sagrada Escriptura Història de l'Església Arqueologia Patrologia
II Filosofia Cosmologia, Psicologia i Teodicea Química Geologia Clàssics castellans Clàssics llatins Clàssics grecs Història civil Religió Cant gregorià	II Teologia Teologia dogmàtica Teologia moral Exegesi Sagrada Escriptura Història de l'Església Ascètica i Mística Pedagogia
III Filosofia Cosmologia, Psicologia i Teodicea Química Geologia Llengua hebrea Grec bíblic Història civil Religió Cant gregorià	III Teologia Teologia dogmàtica Teologia moral Exegesi Litúrgia Ascètica i Mística
	IV Teologia Teologia dogmàtica Teologia moral Teologia pastoral Litúrgia Qüestions socials Ascètica i Mística

Les classes es feien en castellà o llatí. Serà durant aquesta època que alguns professors, com mossèn Vicenç Maria Capdevila o mossèn Modest Prats, a Teologia i Filosofia respectivament, començaran a impartir-les en català, venent algunes reticències del bisbe Cartaïà. Modest Prats⁵ impartia l'assignatura que en el programa oficial es deia *Clásicos castellanos* i que es va canviar per *Clásicos españoles*, d'aquesta manera es van poder introduir Ramon Llull, Joan Maragall, etc.

⁵ Al Seminari Menor ensenyava les matèries de Tècnica i Teoria de la Literatura, a quart curs i Història de la Literatura, a cinquè.

4. El clima formatiu

La rutina de la vida d'internat es trencava en ocasions excepcionals. Les dues festes més importants eren la de la Puríssima i la de sant Tomàs. Eren festivitats que, a més dels actes religiosos, anaven acompanyades de celebracions culturals. La part religiosa de la festa de la Puríssima es concentrava especialment en la missa solemne a la catedral i la posterior processó pels carrers de la ciutat. La vigília, a la nit, se celebrava un acte al pati en el qual es recitava el poema de Joan Maragall *La nit de la Puríssima* i també es llegien fragments de cartes que enviaven els capellans gironins que treballaven en altres països d'Amèrica o de l'Àfrica i dels seminaristes que s'estaven formant en altres seminaris.

Per Sant Tomàs, igual que per la Puríssima, a més dels actes religiosos se solia festejar el sant amb algun acte acadèmic cultural important que se celebrava a porta tancada. Eren actes d'una qualitat musical i literària notables. Per això alguns lamentaven que aquests actes no s'obrissin a la ciutat, que en aquells anys vivia en un clima cultural molt pobre i ensopit.

Aquestes eren les dues celebracions més importants que anaven afaïçonant d'alguna manera la personalitat humana i religiosa dels seminaristes. Les poesies que es recitaven en les acadèmies i les festes –sempre en català– dels poetes més coneguts de les terres catalanes ajudaven a mantenir viva la catalanitat dels estudiants.

També hi havia altres celebracions menors que ajudaven a configurar la personalitat dels seminaristes. Durant la Quaresma, després de sopar i al mateix menjador, es feia un exercici públic de declamació. Era una pràctica obligatòria. Els de Filosofia recitaven una poesia i els dels primers cursos de Teologia, un discurs d'alguna autoritat religiosa que ells mateixos escollien. Malgrat els nervis i la burla dels companys, era una excel·lent ocasió per preparar-se per una feina que tenia una dimensió pública innegable. Directament o indirectament era una manera d'anar coneixent els poetes catalans que en aquella època no s'estudiaven en cap centre escolar i que eren pràcticament desconeguts. A l'hora d'escollir el discurs per declamar era una bona ocasió per exposar algun tema amb connotacions polítiques, per exemple, el missatge de Pius XII del Nadal de 1939, que exposava les condicions per a una veritable pau i que no havia agradat gens al govern espanyol, que pràcticament l'havia silenciada en els mitjans de comunicació.

Al menjador, quan estàvem tots reunits, els superiors llegien fragments de cartes escrites pels capellans que estaven en països «de missions» o dels seminaristes que es preparaven per anar-hi. Els capellans gironins que eren al Perú, a Xile, a Rwanda, etc. enviaven cartes col·lectives als familiars i amics amb notícies explicant què feien, com treballaven, etc. Rebre notícies seves era important perquè

ajudava a trencar el cercle tancat de l'internat al mateix temps que s'oferien visions directes i sovint crítiques d'una realitat que es desconeixia i que els mitjans d'informació espanyols no tractaven o, si es tractaven, ho feien des d'una altra òptica més oficialista.

Aquesta obertura al món es completava quan venien missioners de diferents congregacions a fer propaganda del treball que feien en els diferents països i a veure si algun de nosaltres se n'anava amb ells. Eren testimonis directes, de primera mà, que permetien «conèixer món» des del Seminari, conèixer noves realitats de països d'altres continents que t'obrien a la solidaritat, a la universalitat. Tot ajudava a desvetllar una actitud d'obertura i de crítica.

Per altra part, hi havia dos cursos dels estudis de Filosofia que tenien l'oportunitat d'una formació especial. Els de tercer, en acabar el curs, el mes de juny, anaven a passar dos o tres dies a Montserrat, fent vida a l'interior del monestir i, en la mesura del possible, convivint amb la comunitat de monjos, entre els quals n'hi havia uns quants de gironins. Era una experiència religiosa i humana molt intensa i rica en valors espirituals i culturals. Ningú no nega que, també, era rebre una bona dosi de catalanitat.

Els de segon de Filosofia celebraven al llarg del curs la festa de Mig Camí. Aquest fet els concedia un cert estatus especial, que es concentrava en la celebració durant tot el curs de diferents actes: celebració d'una missa solemne, estrena de l'himne de Mig Camí –català– i diferents activitats de tipus culturals i esportiu. L'any que vaig ingressar-hi, em vaig incorporar als de segon curs de Filosofia. Una de les activitats que vàrem fer a proposta del professor Modest Prats va ser la traducció del francès al català –i representació– de l'obra de Fritz Hochwälder, *Das Heilige Experiment*⁶. Fa referència a la fi de les reduccions del Paraguai quan les monarquies espanyola i portuguesa obliguen els jesuïtes a tancar-les tot acabant, d'aquesta manera, amb una experiència de més de 150 anys amb els indígenes guaraní amb un estil de vida pacífic, igualitari i comunal.

De la representació d'aquesta obra voldria destacar alguns components formatius. En primer lloc, el fet mateix de la traducció del francès al català per part dels propis seminaristes. Una mostra més de la catalanitat que es vivia al centre; més encara si tenim present que tot just estàvem a inicis de la dècada dels seixanta en plena dictadura franquista. En segon lloc, la dramatització de l'obra que vàrem fer nosaltres mateixos, fins i tot confeccionàrem bona part del vestuari.

⁶ Escrita el 1941, el 1997 fou publicada en castellà amb el títol *El cielo en la tierra: el sagrado experimento*; és coneguda perquè es va adaptar al cinema amb el títol de *La Misión*.

En tercer lloc, el fòrum que va seguir a la representació teatral. Com passava en altres obres de teatre o de cinema que es feien, una vegada acabada la representació o la projecció, s'iniciava un debat obert entre els assistents: professors i alumnes teòlegs i filòsofs. El debat tenia un alt valor formatiu pel tipus de qüestions que es plantejaven i ajudava al creixement personal dels participants. En el cas de l'obra esmentada el tema sobre el poder de l'Església; sobre la intervenció violenta de les monarquies portuguesa i espanyola; les propostes de respondre a la violència amb violència o les actituds pacífiques, etc. va ser una molt bona oportunitat per reflexionar sobre la dictadura franquista i el paper de l'Església espanyola. Les qüestions plantejades pels estudiants eren profundes i demostraven el desvetllament social i polític de molts d'ells. En poques paraules: l'obra de teatre era una immillorable ocasió per reflexionar i aprofundir sobre aspectes relacionats amb els drets humans, el civisme, la democràcia, etc.

5. S'inicien els canvis

Durant el període que estem tractant es produiran dos fets que incidiran positivament en un canvi del clima cultural i espiritual del Seminari. El primer serà la convocatòria i celebració del Concili Vaticà II; el segon, l'arribada d'un nou bisbe després de la mort del bisbe Josep Cartaña, que havia dirigit la diòcesi des dels anys republicans, des de poc abans de la Guerra Civil.

La convocatòria d'un concili va desvetllar il·lusions i esperances entre els seminaristes, especialment entre els més grans, els que tenien el sacerdocí a prop. No sabíem què passaria però el sol fet d'aquesta convocatòria, que s'intuïa com una obertura de finestres en una institució envellida, ja es veia positivament. Ben aviat varen començar a arribar informacions sobre quins continguts es podien tractar; la premsa espanyola anava informant del que podria arribar a ser el concili. No podem oblidar, però, que la premsa espanyola estava ben controlada i era molt parcial sobre aquest i d'altres temes. Sortosament al Seminari arribaven informacions per altres camins més directes i fiables: companys que estudiaven a Roma, etc.

Una vegada iniciat el concili, serà a través d'uns fulls ciclostilats, anomenats *Diari del Concili*, que els seminaristes rebien informació puntual del que anava succeint a les sessions conciliars. Era una informació en català i des d'una òptica catalana escrita per informadors que estaven al dia del que anava passant. Al Seminari es comentaven les informacions que rebíem, els seminaristes llegíem, opinàvem, seguíem amb interès els canvis que s'anaven produint. I els comentàvem amb els superiors i amb els grups de fora del Seminari amb els quals es tenia contacte: escoltes, HOAC, etc. Eren uns temps intensos de canvi compartits per molta gent.

A més, cal tenir present que tres anys abans, el 1961, Joan XXIII havia publicat l'encíclica *Mater et Magistra*, que actualitzava la doctrina social de l'Església i orientava els catòlics davant dels problemes econòmics i socials des d'una postura d'obertura. I el 1963 el mateix Papa publicava la *Pacem in Terris* amb el subtítol «La pau entre tots els pobles fonamentada sobre la veritat, la justícia, l'amor i la llibertat», on es tractava del paper dels poders polítics, de les relacions entre els homes i els poders públics en el si de la comunitat política; es feia una crida a la participació en la vida pública, etc. Els fonaments d'aquesta pau no tenien res a veure amb la campanya que el franquisme va iniciar amb el tema *XXV Años de Paz*. Al Seminari es feia la lectura d'aquests documents papals des d'una vivència en un país faltat de democràcia. Tots aquests fets ajudaven molt al desvetllament crític dels seminaristes grans que no solament opinàvem dels canvis a l'interior de l'Església sinó també dels canvis democràtics que necessitava el nostre país.

De la *Pacem in Terris* se'n va fer una edició popular amb la voluntat d'aconseguir la seva màxima difusió donada la importància del document papal i la situació política i social del nostre país. Era un document amb el qual els sectors antifranyquistes aprofitaven per argumentar i lluitar contra la dictadura. Un bon nombre dels seminaristes grans de Girona varen ajudar a difondre aquest text.

Mort el bisbe Cartaña, els sectors més renovadors de l'església gironina faran gestions a diferents nivells per aconseguir que el nou bisbe sigui català. El temps de seu vacant no serà fàcil al Seminari. Hi haurà tensions. Es vivia un clima d'obertura que no era compartit ni ben vist pels sectors més conservadors del clergat.

L'arribada d'un nou bisbe, jove, fill de Santa Coloma de Farners, que havia intervingut en el Concili, ajudarà a augmentar les il·lusions i les esperances dels seminaristes i, en general, de bona part de la diòcesi en general.

El 19 març de 1964 el bisbe Jubany feia la seva entrada a Girona. Ho feia en cotxe descobert i acompanyat del governador civil, Víctor Hellín, que vestia l'uniforme de Jefe Provincial del Movimiento. Els escoltes gironins tenien cura del servei d'ordre a les escales de la catedral. Va ser una entrada triomfalista després de tants anys del bisbe Cartaña. Tot i que l'arribada del bisbe Jubany tingué un to triomfalista i que l'homilia de benvinguda va ser feta en castellà, la il·lusió generada era enorme. Va ser una entrada amb contrastos. La presència de les autoritats franquistes per un costat; la presència dels escoltes per l'altra; una homilia en català que es canvia a darrera hora al castellà, etc.

Serà durant els darrers anys del bisbe Cartaña i aquests primers del bisbe Jubany que es produirà una notable obertura en la vida cultural del Seminari. Josep Clara ho resumeix d'aquesta manera: «La situació canvià, durant els anys seixanta, a

benefici d'una formació més oberta als canvis socials, quan Damià Estela (1904-1979) –una de les poques figures de l'església local– pogué posar en marxa els criteris propis en un clima de més llibertat. Aleshores es van fer classes de català, hi hagué contactes amb representants del món obrer i els seminaristes representaren obres de teatre fora del recinte d'estudi: *Romanç de cec*, de Baltasar Porcel, a la plaça dels Jurats i a l'escola Normal de Girona (1966); *Els set contra Tebes*, d'Èsquil (1968), i *Assassinat a la catedral*, de T.H. Elliot a l'església de Sant Domènec (1971)⁷.

El clima general que es respirava era de catalanitat. Una catalanitat que s'expliava, entre altres raons, pel fet que gairebé tots els seminaristes eren fills de poblacions del bisbat; eren catalans de naixença; eren gent de la terra, a diferència d'altres seminaris de Catalunya, on hi havia més presència de nois procedents d'altres indrets de l'Estat espanyol.

Aquesta catalanitat s'anava fomentant al Seminari Major amb la lectura de llibres d'espiritualitat en català, que s'estaven publicant en aquells moments. Llibres com *Pregàries*, de Michel Quoist, publicat el 1960 per editorial Estela, era el text de capçalera de bona part dels seminaristes. Les editorials Estela, a través de la seva col·lecció Espiritualitat i Edicions 62, a través de la col·lecció Blanquerna, varen contribuir de manera directa a fomentar la lectura en català i, al mateix temps, a desvetllar la consciència crítica i una espiritualitat oberta i compromesa. Una altra col·lecció que tingué molt bona acollida entre els seminaristes va ser la de Documents del Concili Vaticà II de l'editorial Estela. Es tractava dels documents conciliars publicats en català i llatí amb introduccions fetes per experts. Destaco les introduccions de Modest Prats, superior del Seminari de Girona, al decret sobre «La vida i el ministeri dels preveres» i la del bisbe Jubany sobre «El ministeri pastoral dels bisbes en l'Església».

Els seminaristes, a més, llegíem altres llibres en català: novel·les, llibres d'història, etc. Una de les lectures emblemàtiques d'aquell moment fou *Terra dels Homes*, d'Antoine de Saint-Exupéry. A la lectura dels llibres en català cal afegir-hi la de les revistes *Qüestions de Vida Cristiana*, editada pels monjos de Montserrat a partir del 1958, i *Documents d'Església*, des de l'any 1966. Serà durant aquesta època que es publicarà a Andorra una edició subvencionada en català del *Nou Testament*, que tindrà una àmplia difusió, no només entre l'estament eclesiàstic sinó també entre els seglars. Era la primera edició en català de l'època franquista.

Ben aviat es va organitzar una parada de llibres catalans al Seminari el dia de sant Jordi. Va ser en col·laboració amb els escoltes gironins, que l'any 1960 varen

⁷ CLARA, Josep, *L'Església catalana durant el franquisme 1939-1975. Apunts per a una història*, Editorial Claret, Barcelona, 2005, pàg. 37-38.

fer una primera parada de llibres a la Rambla de Girona. El clima polític que es vivia a casa nostra no afavoria activitats d'aquest tipus. Una parada de llibres catalans aquella època tenia totes les connotacions d'una activitat antifranquista pel fet mateix de la seva organització i, també, pel tipus de llibres que s'hi venien⁸.

De totes maneres el fet més emblemàtic de la catalanitat del Seminari, pel que fa referència als llibres, va ser la publicació en edició ciclostilada d'ús privat de *La pell de brau*, de Salvador Espriu amb una coberta dissenyada per Narcís Comadira, a partir de la iniciativa del professor i superior Modest Prats. Era l'any 1965. Anteriorment, el 1959, s'havia editat en català el llibre *Casals d'Estiu. Mètode: Mística, organització i tècniques*. De totes formes, des del punt de vista literari i de resistència al franquisme té molt més valor l'edició del llibre d'Espriu.

Aquest clima de catalanitat va fomentar que alguns seminaristes fessin els cursos de català per correspondència, que en aquells temps havia iniciat Òmnium Cultural. El contacte directe amb un professor forani que et tornava corregides les trameses dels cursos sempre solia anar acompanyat de comentaris i d'informacions útils des del punt de vista gramatical i, sovint, cívic i cultural.

Al Seminari hi havia grups que s'especialitzaven en el coneixement d'aspectes concrets de la vida pastoral. Eren grups dels quals es podia formar part lliurement; no era obligatori pertànyer-hi. Cada un d'ells tenia la seva pròpia dinàmica i les seves activitats específiques. Hi havia el del Món Rural, el de Jesús Obrer, el d'Acció Catòlica, el clan escolta, etc. El primer estava dedicat a reflexionar i a conèixer el món de pagès i les seves problemàtiques socials, econòmiques, demogràfiques, religioses... Era una excel·lent preparació per quan, ja capellà, t'enviaven a una parròquia no urbana.

Sobre el grup de Jesús Obrer, un dels seus membres, Vicenç Fiol, ho recorda amb aquestes paraules: «Aquest va tenir molta vitalitat gràcies al tracte amb els moviments especialitzats de la JOC i, sobretot, l'HOAC, que feia poc s'havia constituït al bisbat i que tenia un força i una empenta sorprenents. Aquests grups de l'HOAC funcionaven sobretot a la ciutat de Girona i de Sarrià. Posteriorment se n'iniciaren a altres llocs de la diòcesi»⁹. D'aquests grup en formaven part els estudiants teòlegs que algunes vegades els dies de passeig no anaven a jugar a futbol sinó que s'escapaven i anaven a fer visites força més interessants. El mateix Fiol ho recorda: «Els dies

⁸ Vegeu l'article de DOMÈNEC ROCA, Antoni, «Les primers parades de Sant Jordi a la Rambla de Girona», *El Punt*, 23 d'abril de 2007, pàg. 6.

⁹ FIOI, Vicenç, «El Seminari mira cap a fora», GRUP D'EXSEMINARISTES, *Dominus Vobiscum. Història i vida del Seminari de Girona (del 1563 al 2003)*, Ob. Cit. pàg. 223.

de passeig (dijous i diumenges) anàvem a casa d'algun militant i també feien cap a la mateixa casa altres militants, que ens explicaven el que feien, el pla de formació que seguien, els compromisos que preniën, les dificultats que trobaven en l'exercici del seu apostolat... i nosaltres al-lucinàvem. Tornàvem al Seminari capgirats».

Possiblement aquests dos grups fossin els que d'una manera més directa ajudaven els seminaristes a desvetllar el sentit crític sobre la realitat política que vivia el país, així com el coneixement de la realitat de la classe treballadora i del món rural. Una realitat conflictiva que la dictadura franquista amagava. La participació en aquest grups va ser una veritable escola de civisme i de desvetllament de la consciència democràtica.

Al Seminari també hi havia un grup escolta que s'havia creat en començar el curs 1953-1954. La implantació del moviment escolta a la ciutat va ser iniciativa de dos seminaristes i ells mateixos varen ser els promotors de l'escoltisme al Seminari. Hi havia dos grups: la Secció Mare de Déu de Rocacorba, al Seminari Menor, i el Clan Sant Bernat, al Seminari Major. El consiliari era mossèn Puigbert, professor de la casa i secretari d'estudis. Els futurs capellans es formaven en el coneixement del moviment escolta, en la seva metodologia específica, etc. i també l'estudiaven com a una forma d'apostolat per fer bons cristians. Òbviament l'opció de fe era important i es vivia en un clima d'obertura conciliar, però també hi havia l'opció de país i la d'educació. Opcions que aquests seminaristes, una vegada capellans, transmetran als joves que hi havia a les parròquies on treballaven. Serà una feina relativament fàcil de fer, tot i que no va estar exempta de tensions, a causa de la situació de privilegi que tenia l'Església catòlica en el règim franquista.

Un altre factor que contribuïa al desvetllament social i cívic dels seminaristes podem dir, en to bromista, que era «el mal temps». És a dir, quan no feia bo o plovia i no es podia anar a passeig el dijous a la tarda o el diumenge, una de les alternatives eren les sessions de cinema, sovint acompanyades de fòrum i debat i, en alguns casos, presentades i dirigides per experts de la ciutat com el periodista Narcís Jordi Aragó. Recordo la projecció dels *Los 400 golpes*, que François Truffau havia fet el 1959 i que feia molt poc s'havia estrenat a la ciutat. Aquesta pel·lícula era considerada com la primera de la *nouvelle vague*. El debat al voltant de l'educació i l'internat que va suscitat aquella pel·lícula va ser dels més intensos que recordo.

6. Cloenda

Fins aquí he presentat una panoràmica general de la vida del Seminari Major de Girona durant la dècada dels seixanta, en ple franquisme. Amb les dades presentades considero que podem afirmar que la formació que rebíem els seminaristes no

era únicament per a preparar-nos per a ser capellans sinó que hi havia un component formatiu molt més ampli i difús de catalanitat, d'educació cívica i democràtica que ens permet de presentar-lo com un exemple clar de resistència al franquisme, encara que aquest objectiu mai no va ser explicitat directament pels seus superiors.

Aquesta situació no durarà gaires anys. Ben aviat la formació dels futurs capellans entrarà en crisi per diferents raons que no vénen al cas en aquesta comunicació. A Catalunya, especialment, la davallada de seminaristes serà molt notable i es tancaran alguns seminaris, entre aquests el de Girona. Els seminaristes de diferents diòcesis s'agruparan en un seminari interdiocesà, a Barcelona. Aquesta és una altra història que cronològicament depassa l'època franquista i que caldrà estudiar amb deteniment algun dia.

RESUM

El Seminari de Girona, a finals del mandat del bisbe Cartaña i durant el del bisbe Jubany, va ser un centre on els seminaristes reberen una formació que superava l'estricta formació sacerdotal. La podem resumir en dues paraules: catalanitat i civisme. Es vivia un clima d'estimació i promoció de la pròpia llengua i cultura i de defensa dels drets humans dins i fora de l'Església. Aquest clima formatiu s'aconseguí gràcies al Concili Vaticà II, a la proclamació d'alguns documents papals i a l'actuació d'alguns professors a través de les seves classes i a les activitats culturals i pastorals que es duïen a terme al llarg del curs. Com que una bona part dels seminaristes no arribaren al sacerdoci, la formació que reberen els serví, en els pobles i comarques, per treballar per la democratització del país contra el franquisme.

RESUMEN

En el Seminario de Girona, a finales del episcopado del obispo Cartaña y durante el gobierno del obispo Jubany, los seminaristas recibieron una formación más amplia que la estrictamente sacerdotal. Una formación que podemos resumir con las palabras catalanidad y civismo. Contribuyó a esta formación la celebración del Concilio Vaticano II, la proclamación de encíclicas como la *Mater et Magistra* y la *Pacem in Terris* y la actuación de algunos profesores del Seminario. Dado que una parte de los seminaristas no llegaron al sacerdocio, la formación que recibieron les sirvió para trabajar en la democratización del país en sus pueblos y comarcas.

ABSTRACT

At the end of Bishop Cartaña's tenure and during Bishop Jubany's, seminarians attending Girona's Seminary received education far beyond the strict religious curricula. This education was focused on catalanism and civism. At the time, there was a general feeling of love towards Catalan language and culture, as well as human rights in and out of the Church. The celebration of the II Vatican Concilium, the wide-spread reach of some papal documents, and the effort of some teachers in their classrooms and cultural and religious activities throughout the school year contributed towards these feelings. Many seminarians did not reach priesthood, but they used the education they received for the democratization of the country against franquism.

TRANSICIÓ I RESISTÈNCIA EN L'ASSOCIACIONISME CULTURAL A TARRAGONA: LA RESISTÈNCIA CULTURAL DURANT ELS PRIMERS ANYS DE LA POSTGUERRA

Antoni MARTÍ MARSAL

M. Isabel MIRÓ MONTOLIU

Universitat Rovira i Virgili. Facultat de Ciències de l'Educació i Psicologia

Nosaltres aguantàvem aquella llumeta de cultura catalana, una mica apagada però en el moment que va arribar la transició es va poder convertir en una gran flama. Si no hi hagués hagut aquestes petites llumetes que aguantàvem i que callàvem quan teníem els grisos a prop, doncs hauria costat més arrencar-ho tot.

Ramon SOLÉ

1. La Cooperativa Obrera Tarraconense

La Cooperativa Obrera Tarraconense (COT) arranca com una cooperativa de consum l'any 1904 després de les dificultats passades per la crisi de la fil·loxera i de la caiguda econòmica a causa de les guerres colonials. La Cooperativa estava formada per gent humil.

«Tu mires el quadre dels socis fundadors i tenien una pinta, n'hi ha quatre de drets i quatre d'asseguts i porten unes sabates! Plenes de forats! D'aquelles d'anar al sabater moltes vegades, mitges soles, punteres, talons, tot apedaçat (...), era una entitat que s'havia constituït per

a millorar les condicions dels seus socis i punto, segurament si veus l'anagrama hi ha una balança amb uns raïms que cauen així i no se què (...) així que l'assunto del jalar primava, clar que en aquella època primaven aquestes coses (...)»¹.

Per tant, la Cooperativa Obrera comença amb la iniciativa de vint-i-nou homes que decideixen promoure les pròpies relacions federatives d'una cooperativa basada en «l'adhesió lliure, intervenció democràtica, distribució dels excedents a prorrata de l'ús que cada soci haurà fet dels serveis de la cooperativa, interès limitat al capital, neutralitat política i religiosa, vendes al comptat i educació, especialment del cooperativisme»².

Dintre d'aquest espai de consum, hi trobem entitats culturals que faran de la Cooperativa una referència per a Tarragona en totes les èpoques, però sobretot durant el franquisme.

Durant la Guerra Civil la Cooperativa restà oberta i va incrementar els seus socis.

Durant la primavera de 1939 la Delegación Provincial de la Central Nacional Sindicalista es faria càrrec de la Cooperativa, tot i que mai no fou incautada. Durant el maig es designà la nova junta i començaren a canviar alguns símbols exteriors: Al segell de la Cooperativa es canvia la paraula «*obrera*» i és substituïda per «*sindical*». El president passa a ser «*jefe*», i a la data s'afegeix l'expressió «*Año Triunfal. Año de la Victoria*».

La normalització de la botiga després d'acabada la guerra tarda a fer-se apreciable. El juny de 1939 la directiva es planteja de tancar-la i es triga fins a l'any 1940 a saber la forma en què es repartiran les racions subministrades a la totalitat dels socis. En aquest repartiment, un dels productes bàsics eren les patates. Pel que fa a la vida cultural, no s'incauta cap de les seves entitats, però se les força a reorientar la seva tasca, afegint-hi el que els qui manaven anomenaven «*el espíritu nacional*»:

«Quan entren els nacionals allavores curiosament no incauten la cooperativa, no, allí hi van fer cap entitats que el règim va col·locar allà, hi havia un esbart, les sardanes però no ho van treure, no s'ho queden. Hi participen. Hi havia un gimnàs, en aquella època hi havia l'Esbart, el Casal Tarragona, deixen fer l'activitat que s'hi feia, la retallen molt, però s'hi incorporen. Queda el Casal Tarragona, queden entitats però s'havien de dir *Educación y Descanso*, si no portaven aquest no podien existir, no podien funcionar»³.

¹ De l'entrevista a Teresa Valls, presidenta actual de la Cooperativa Obrera Tarraconense, novembre de 2006. Les frases tretes de les entrevistes les hem conservat literalment, amb les seves expressions i manera de dir.

² Article 4t del *Reglamento para el régimen y gobierno*. COT, 1920. Arxiu Històric de Tarragona (AHT).

³ Tret de l'entrevista a Teresa Valls, novembre de 2006.

Tot i no ser incautats hem de tenir em compte que la situació no era fàcil. Eren moments de penúria d'una dura postguerra, de repressió pel règim, vigilant el que es feia i el que es deia, passant pels controls, no de qualitat, sinó de catalanitat. Tot havia d'ésser disfressat per poder continuar amb l'activitat cultural que es portava a terme des de la Cooperativa.

Dues serien les entitats que, des de la Cooperativa i en moments grisos, ajudarien a donar un punt d'alegria a la població treballadora i a aconseguir que les tradicions catalanes no restessin en l'oblit. Entre aquestes entitats tenim el Cor l'Àncora i l'Esbart Dansaire.

Per poder realitzar les activitats, la Cooperativa Obrera o Cooperativa Sindical Tarraconense com es va anomenar a partir del 1939, va haver de demanar autorització al Departament Horas Libres de la Central Nacional Sindicalista, cosa que li fou atorgada, i es va comunicar el següent:

«Obra en mi poder autorización del Excmo. Sr. Gobernador Civil, para que las distintas secciones que comprende este departamento puedan celebrar ensayos, pruebas, y demás en local cerrado, por lo que le ruego permita ensayar en este local al coro "El Ancora" puesto que ha ingresado en esta Organización. Por Dios, por España y su Revolución Nacional Sindicalista»⁴.

2. El Cor l'Àncora, una «llumeta» per al foment de la cultura catalana durant el franquisme.

El Cor l'Àncora fou fundat per Josep M. Anselm Clavé l'any 1858 i, en un primer temps, el grup més nombrós que en formava part era el dels boters. Tarragona, en aquells moments, tenia un comerç molt fort amb ultramar i amb tota Europa, sobretot de vins. També en formaven part pagesos i comerciants de la ciutat, en definitiva, gent treballadora que trobava un temps de la seva llarga jornada per poder aportar el seu gra de sorra a la cultura catalana. A partir dels anys vint, quan es fundà la Cooperativa Obrera, en formaren part, com a socis i utilitzant el local. També podien gaudir d'uns abonaments per poder comprar a la pròpia cooperativa. Les Bases de la Societat es publicaren l'any 1930 especificant que «*esta sociedad tiene por único y exclusivo objeto la instrucción vocal e instrumental de todos los individuos de la misma. No podrá tratarse ningún asunto político ni religioso*»⁵ i basant-se en els estatuts aprovats l'any 1913. Sorgí com a una entitat seriosa, d'oci, però responsable dels seus deures respecte a la seva activitat grupal, i així ho manifestava en el capítol III,

⁴ Expedient d'Associacions. Agrupació Coral «El Àncora», 1 de desembre de 1939. AHT.

⁵ *Bases por las que acuerda Regirse la Sociedad Coral El Ancora*. Tarragona 1930.

article 10 dels seus Estatuts:

«Las multas serán desde 0,10 pesetas hasta 1,00 peseta, en la forma siguiente:

1º por no ser puntual a los ensayos 0,10

2º por falta de asistencia 0,25

3º por faltar al ensayo general 0,50

4º por falta a un concierto, serenata u otro asunto en que todo el coro debe reunirse 1,00»⁶.

L'activitat de l'Àncora, durant les primeres dècades del segle XX no era solament de cant, també tenien una secció d'instruments que s'adjuntava al cor quan convenia, com eren les mandúrries. Una altra de les activitats eren les sortides al camp pels voltants de Tarragona.

Durant la Guerra Civil, les activitats del cor l'Àncora varen continuar encara que moltes vegades haguessin de córrer per amagar-se als refugis quan l'aviació bombardejava la ciutat.

El Cor l'Àncora sempre ha estat un símbol per a la ciutat de Tarragona i en acabar la guerra va continuar així, es va haver d'adaptar a la nova situació i acceptar moltes imposicions, però va continuar cantant malgrat el forcessin a canviar-li la llengua.

«Ni que el fessin cantar en castellà, es comprenia, perquè cantant en castellà es passaven peces d'origen català (...) Van fer l'esforç de traduir les cançons, van cantar *Les flors de maig*, d'en Clavé en castellà... els van fer cantar, fins i tot, el *Cava al sol* (...) però van mantenir les cançons catalanes. Més tard quan l'any 49 varen canviar el governador i aquest fou més benèvol es va poder cantar peces en català. Algun camí també les vam passar negres perquè vam cantar aquella de la costa que s'acaba amb un VISCA CATALUNYA I VISCA L'AMOR! i bueno... jo com a responsable del coro vaig fer cap a Comissaria»⁷.

De totes maneres van poder sortir prou bé de la situació. A comissaria Ramon Solé va ser informat que hi restaria per un temps perquè s'havia saltat la norma. Ell, però, va avisar un amic de dintre el consistori i l'en va poder treure amb un:

«Hombre que estos chicos han encontrado estas partituras y han sido inconscientes, pero no lo han hecho con mala fe (...)»⁸.

⁶ Estatutos de la coral «El Áncora». Expedient d'associacions. Agrupació coral «El Áncora». AHT.

⁷ Tret de l'entrevista a Ramon Solé, que fou president del Cor l'Àncora del 1961 al 1974 i cantaire des del 1948. Març de 2007.

⁸ Tret de l'entrevista a Ramon Solé, març de 2007.

I quan no passava ni una hora ja era a casa seva. Moltes coses se solucionaven d'aquesta manera: les normes eren rígides però hi havia persones que no eren tan intransigents. Sempre hi havia algú que estava al poder que tenia dues façanes: la pública, per mantenir-se en el càrrec i la privada, on se sentia tarragoní i català i, per tant, ajudava sempre que podia aquells que per algun motiu eren sancionats per la repressió.

Dintre del Govern Civil es va crear un departament de censura on revisaven els actes a fer i donaven o refusaven l'autorització per als espectacles. El que revisaven, sobretot, era que fos un espectacle «moral» i la llengua: tots sabem la dura repressió franquista que va patir la llengua catalana, que durà dècades. A la coral els feien portar totes les partitures abans de fer una actuació i assenyalaven el que es podia o no podia cantar. La censura estava a tot arreu: a la premsa, als espectacles. És curiós veure entre el fons del Govern Civil de l'Arxiu Històric de Tarragona la col·lecció de fotografies de les *vedetes* que havien d'actuar en un espectacle. Abans de l'actuació s'havien de fer una fotografia de com sortirien i la censura donava permís o marcava la persona que no podia sortir indicant amb llapis vermell el perquè: ensenyar panxa, massa escotada, massa provocativa. És clar que tot depenia del censor que tocava.

No cal dir que quan les actuacions eren dintre d'una església o en una institució religiosa el permís era donat automàticament.

A part d'aquesta censura per part del Govern Civil, que havia d'autoritzar l'actuació, hi havia la policia, que apareixia als assaigs i als espectacles.

«No es podia fer un assaig general del coro si no hi havia un policia que ells anomenaven comissari. Ui, llavors era el més delicat! Ho portaven tot controlat. Totes les reunions, les reunions generals, els llibres d'actes, que cada tres mesos els havies de portar al Govern Civil (...) tot va ser molt dur fins el 48, que vam poder començar a cantar en català, quan va entrar un governador nou, el vam anar a trobar i aquest senyor, a pesar de tot, era bona persona, s'ha de dir tot, li anava la cultura i deia “*mientras no pongais nada que vaya contra este artículo o l'altre no pasa nada*”. Així vam poder cantar *La ponzella de la costa*, vam cantar després *Les flors de maig* i la *Tumba* de Clavé que era una obra molt maca que tenim en exclusiva l'Àncora. Vam cantar peces catalanes molt importants»⁹.

L'any 1940, el Cor l'Àncora va adquirir vida jurídica segons els estatuts fundacionals de l'Institut Musical de Tarragona de F.E.T. y de les J.O.N.S. on s'ha d'afiliar.

⁹ Tret de l'entrevista a Ramon Solé, març de 2007.

A partir d'aquest moment ja no li calia demanar autorització per assajar tal com va ser comunicat al cap de la Cooperativa amb les següents paraules: «*se le notifica que para las reuniones y ensayos del "Coro del Áncora" de ese Instituto no necesita de autorización gubernativa para celebrarlos en este local*»¹⁰.

I encara va aconseguir més. Eren moments en què qualsevol activitat en locals tancats era molt vigilada i les autoritzacions es donaven amb lupa, però la «massa coral» va demanar als òrgans competents la següent petició: «*A petición de los socios de esta agrupación, solicitamos de la jefatura que usted tan dignamente preside, sernos concedida la autorización para celebrar Bailes y Festivales en la sala de la Cooperativa. Manifestándole que de autorizarnos, esta agrupación se compromete a guardar el buen nombre de esta casa, organizando todas sus fiestas con el máximo de moral y cultura*». L'autorització fou concedida sempre que hi hagués un policia-comissari per supervisar l'activitat. Aquesta autorització es va prorrogar durant quatre anys i el desembre de 1944 fou denegada cosa que va sorprendre molt a tots els socis de la coral però aquesta comunicà humilment que «*accepta muy sumisa dicho acuerdo*»¹¹.

A partir del 1948 la Cooperativa formà part del que s'anomenava «Educación y Descanso» i, amb ella, totes les entitats que hi estaven vinculades. Eren temps en què es fomentava tot allò que era folklòric (balls, cants..) i sobretot les colles de sardana. Tot això ajudava a fomentar un catalanisme «amb la boca tancada» com ens diu en Ramon Solé. Aquests grups com les colles sardanistes, la coral o l'esbart buscaven algun motiu per muntar una activitat a l'aire lliure, excursions, anar a menjar la mona, a buscar farigola, etc. Aquestes excursions es feien a peu a llocs propers a la ciutat però en plena natura, i allí, lluny de la censura, es parlava català, s'organitzaven concerts i sobretot es cantava *La Santa Espina*. Aquestes sortides es preparaven dintre dels grups, els dies d'assaigs.

«Hi havia gent que no era del règim, ni totalment d'oposició, sinó gent molt sana, molt culturalment preparada per tenir la boca callada (...) S'ha d'estar preparat per callar (...) en aquells moments si volies salvar la coral havíem de callar, si aguantàvem podríem tirar-ho endavant. (...) Nosaltres ens untàvem de sabó i anàvem relliscant pels puestos perillosos i en canvi altre grups es posaven la bufanda amb els colors catalans i no els deixaven passar, a llavors feies cap a la comissaria i compte que no tinguessis antecedents!, que si havies fet alguna cosa antirègim estaves llest. Llavors et tenien controlat fins i tot quan dormies»¹². Per anar-se mantenint s'havia de fer des d'«Educación y Descanso», on donaven

¹⁰ Document del Instituto Musical de FET y JONS de Tarragona. Expedient d'Associacions. Agrupació Coral «El Áncora», 26 de febrer de 1940. AHT.

¹¹ Expedient d'Associacions. Agrupació Coral «El Áncora», 15 de desembre de 1944. AHT.

¹² De l'entrevista a Ramon Solé, març de 2007.

un carnet identificatiu. De vegades, com diuen els entrevistats, «el carnet l'havies de portar al damunt perquè si no, no haguéssim fet res, però clar està a la butxaca!, no calia figurar de carnet si no te'l demanaven».

«Els símbols que van ajudar a muntar la identitat catalana i tarragonina foren els castells, gegants, magí de les timbales, sardanes, l'àncora, l'esbart. A tota Catalunya foren unes 100 i pico que van aguantar la postguerra, van ser la llumeta, les àncores que va crear Clavé. Van ser símbol d'allò que no es podia dir, i es respirava a l'ambient quan hi havia una cantada (...) la gent als primers vuit anys després de la guerra tenia por. La gent tenia por quan veia els grisos, pensaves “a veure si avui em toca a mi?” T'agafava una coseta aquí a la panxa (...). Havíem de portar molt amagada la llumeta, que no es veïes. I poc a poc anar traient-la amb el cantar. Teníem l'excusa que era una cosa cultural del poble i no podien tallar-ho (...) Van ser 15 o 20 anys de trampa, de posar-se molt de sabó i anar lliscant. Van ser anys especialment difícils, no dormíem el que teníem son. La postguerra... molt amarg... no vulgueu saber el que és per una persona no ser prou lliure de fer res... és terrible, aquells moments que sorties i t'havies de mossegar les ungles i veies, (...)»¹³.

3. L'Esbart Dansaire de Tarragona

En acabar la guerra un grup de gent, encapçalada pel Sr. Fa, va voler reorganitzar la dansa catalana, però es va trobar amb l'inconvenient que no donaven permís. Ho van provar amb l'Associació per al Foment de la Sardana i tampoc no els donaren permís. L'única solució fou posar-se dintre de l'Educación y Descanso. Era l'única opció que es tenia i, com que les tradicions folklòriques els agradaven, es va poder aconseguir formar el grup i assajar dintre de la cooperativa. Per tant, podem dir que la segona etapa de l'esbart dansaire de Tarragona¹⁴ començà l'any 1941.

Les danses foren acceptades, així com el seu vestuari, perquè era folklore. Naturalment, el problema estava en la llengua, tot i que en aquest cas fou més simple: les presentacions es feien en castellà i els programes sortien tots en castellà.

Aquesta agrupació –com tantes d'altres– va mantenir-se durant tot el franquisme perquè va saber «nedar i guardar la roba» com ens diu el president actual de l'esbart, fill del fundador:

«La repressió era molt elàstica segons com te la muntaves. El que no et donaven permís és perquè muntessis una entitat de tipus catalanista, però si t'apoiaves dintre d'Acció Catòlica o

¹³ De l'entrevista a Ramón Solé, març de 2007.

¹⁴ Abans de la guerra ja funcionava amb el nom *Esbart del foment de la sardana L'Harmonia*.

dintre de la Falange Española o dintre d'Educación y Descanso podies fer el que volies»¹⁵.

«Educación y Descanso» donava als membres de l'entitat un carnet que, sempre que es feia alguna activitat o assaig, cadascú havia de portar damunt. També els pagaven cada any una sortida i l'anada a les demostracions Sindicals, on intervenien grups de tot l'Estat Espanyol, a Madrid o a Barcelona. Això no volia dir que el cos de dansa estigués al costat del govern franquista.

«Tots aquells que van muntar aquest esbart no eren gaire de Franco. Començant pel meu pare, que era antifranguista del tot. Però davant la impossibilitat de poder-ho fer, era el puesto, Educación y Descanso, on menys t'exigien, o havies d'anar a Acción Católica i el meu pare encara ho era menys... no hi havia cap solució (...)»¹⁶.

Tot i aquesta façana que dominava davant dels estaments imposats pel moment, l'esbart compaginava aquestes manifestacions folklòriques amb una vida activa: tenia cura d'omplir el temps lliure, de cultivar el manteniment de les tradicions i de donar continuïtat a una llengua catalana inicialment limitada a casa i a les quatre parets del local d'assaig.

Les danses van permetre d'apropar-se a altres agents de la vida cultural de la ciutat, tot promovent un incipient cercle d'inquietuds erudites, que va fer una esforçada tasca de creació i d'investigació artística, bastidor dels intel·lectuals que van promoure el tarragonisme en la transició democràtica.

4. A tall de conclusió

Curiosament, per a les entitats i agrupacions socials i culturals, conviure amb el poder hegemònic els va ser possible tal com es fa en dansa: buscant una *pose* de partida, respirant fort i actuant; aïllats de qualsevol plantejament polític manifest que els pogués destruir, lluitant per mantenir i construir el que ha estat anys després el catalanisme actual, preservant les tradicions i la pròpia identitat a pesar de totes les dificultats.

Des de l'associacionisme permès pel règim, aquestes persones van trobar la manera de conviure diàriament amb la imposició hegemònica que va marcar el franquisme. Ho van fer sense enfonsar-se, anant «lliscant» i aprenent a transformar la particular

¹⁵ De l'entrevista al Sr. Fa, president de l'Esbart Dansaire Santa Tecla de Tarragona, abans Esbart Dansaire de Tarragona, 1 de març de 2007.

¹⁶ De l'entrevista al Sr. Fa, 1 de març de 2007.

manera que tenia la dictadura de fomentar l'espanyolitat cultural-folklòrica-regional. Els va servir com l'excusa adequada que va donar espai per mantenir mecanismes d'identificació i recreació cultural, els quals han servit després per mantenir el catalanisme cultural fins als nostres dies.

Encara ara els nostres informants ens han explicat històries amb veu baixa, amb el to de qui encara no s'atreveix a contar-ho tot amb l'orgull de l'èxit sinó amb aquella humilitat de qui ha anat avançant, com a formiga, amb certa por a l'amenaça, encara.

Aquestes veus en primera persona ens són testimoni del que han estat, com a mínim, trenta-cinc anys d'imposició, però també de la perseverança i de la voluntat d'esperit dels qui van decidir mantenir-se tot quedant submergits en la injustícia que va imposar, a la força, la guerra.

RESUM

A Tarragona la vida cultural va sofrir un xoc en acabar la Guerra Civil. Un dels espais on es va mantenir l'encontre de la vida associativa i cultural de la ciutat fou la Cooperativa Obrera Tarraconense, fundada el 1904 com a cooperativa de consum però a la qual, ben aviat, van afegir-se entitats com ara el Cor l'Àncora o l'Esbart Dansaire.

Durant aquella primavera de 1939 la Delegación Provincial de la Central Nacional Sindicalista es faria càrrec de la Cooperativa tot i que, sorprenentment, no la va incautar. Pel que fa a la vessant cultural, no deixa de ser curiosa aquesta situació de no incautació i continuïtat de la vida de les entitats que en formaven part. Es força les entitats a reorientar la seva tasca, tot afegint-hi el que ells anomenaven «*el espíritu nacional*», però tot i així, tot i estar «emblanquinades» per la nova situació, no deixaren de lluitar per conservar la nostra cultura catalana.

RESUMEN

En la ciudad de Tarragona la vida cultural sufrió un choque al terminar la Guerra Civil. Uno de los espacios donde se mantuvo la vida asociativa y cultural fue la Cooperativa Obrera Tarraconense, fundada en 1904 como cooperativa de consumo y a la que pronto se sumaron entidades como la Coral l'Àncora y el Esbart Dansaire. Durante la primavera de 1939 la Delegación Provincial de la Central Nacional Sindicalista se hizo cargo de la cooperativa aunque no la incautó. Las entidades también continuaron sus actividades pero fueron reorientadas según el «*espíritu nacional*» de la época. De todas formas y, a pesar de estar influidas por la nueva situación, no dejaron de luchar por conservar nuestra cultura catalana.

ABSTRACT

The cultural life in Tarragona suffered a shock with the ending of the Spanish Civil War. One of the places where the associative and cultural life of the city was kept alive was the Cooperativa Obrera Tarraconense (Tarragona Workers' Cooperative). Founded in 1904, it was initially a consumer cooperative but soon came to incorporate bodies like the Cor l'Àncora choir or the Esbart Dansaire dance group.

During that spring of 1939, the Provincial Delegation of the National Trade Union Headquarters took charge of the Cooperative, although curiously they did not seize or confiscate it. With regards to the cultural aspects, this absence of seizure or confiscation, and the continuity of the life of the bodies of which it was composed is curious. These bodies were forced to redirect their efforts, embracing what was know as «the national spirit», yet despite this, and although whitewashed by the new situation, they continued to fight to preserve our Catalan culture.

LA CENTRAL DEL CURT I EL CINEMA ALTERNATIU A CATALUNYA

Jordi MIR GARCIA

Universitat Pompeu Fabra. Departament d'Humanitats

1. Cinema i activisme

Parlar de la Central del Curt (1974-1982) és posar en primer pla un intent de transformació d'aquesta societat. Joaquim Romaguera és clar a l'hora de definir què va ser: «Fou la primera i única alternativa de distribució autogestionada de l'Estat espanyol de les pràctiques cinematogràfiques marginals (militants, underground), i també de material independent, amateur o no professional, i de films que la Censura franquista havia prohibit»¹.

D'alguna manera va ser un resultat; el d'un activisme que havia començat en cine-clubs i centres d'ensenyament de cinema. També hauria pogut ser un origen, el d'una segona etapa d'aquest activisme en democràcia. De la Central del Curt podia sorgir un model sociocultural de cinematografia no orientat per criteris econòmics, capitalistes, sinó centrat en la lliure formació de la ciutadania. No va poder ser. Si ens proposem parlar de la Central del Curt, hem de ser conscients que recuperem

¹ ROMAGUERA, Joaquim, *Diccionari del Cinema a Catalunya*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2005, p. 156.

més que unes determinades pràctiques, més que una entitat que es va dedicar a distribuir, realitzar i projectar cinema. No ho podem veure només com un tipus de cinema d'una època molt determinada. No té sentit veure avui les seves pel·lícules sense preocupar-se per tot allò que les va fer possibles, per les condicions de realització i projecció, pels debats que hi anaven associats, pels anhels que transmetien.

2. Els cineclubs en el franquisme: el cinema per a la llibertat

Dues de les ànimes de la Central del Curt (CDC), Joan Martí i Valls i Josep Miquel Martí Rom, estaven en dos dels cineclubs de més activitat a Barcelona. Joan Martí, a Informe 35 i Martí Rom, al Cineclub de Ingenieros, a la Universitat de Barcelona. De la seva activitat en aquests espais a començaments de la dècada dels setanta sorgiria el projecte futur de la CDC. Informe 35 (I 35) era un espai de militància a través del cinema. Hi participaven persones vinculades al PSUC i a Comissions Obreres. De les seves relacions amb el Partit Comunista Italià arribaven pel·lícules que aquí no es podien veure. És el cas d'*Apollon, fabrica ocupada*, *La hora de los hornos*, el cinema soviètic, cubà... Les sessions anaven acompanyades de materials que preparaven els membres del cineclub. El primer dossier portava per títol *El cine como arma...* El mateix títol presentava el text inicial, amb data de desembre de 1972. La cita que feia de pòrtic al text era de Mao, qui recuperava paraules de Lenin:

«En el mundo actual toda cultura, todo arte y literatura pertenecen a clases definidas y siguen lineamientos políticos definidos. En realidad no existe el arte por el arte, un arte que se mantenga por encima de las clases o que corra paralelamente a la política o se mantenga por encima de ella. El arte y la literatura proletarios son parte constituyente de la causa total de la revolución proletaria o, por decirlo con las palabras de Lenin, –engranajes y tornillos de la maquina total»².

Des del cineclub plantejaven la utilització que feia la burgesia de les formes culturals d'acord amb els seus interessos. La classe dominant tendeix a conservar l'exclusivitat cultural perquè, només mitjançant l'anàlisi científica, la classe obrera podrà descobrir les bases objectives de la seva explotació. No obstant, veien el cinema com un art nou, pensat per a les masses. El cinema ofereix una gran capacitat per informar, ensenyar, denunciar, analitzar... Té unes grans possibilitats de difusió. El cinema pot ser una arma. Es pregunten quin tipus de cinema pot ser el beneficiós per a la majoria:

«Creemos que el cine debe ser comprometido: individual y socialmente. Debe ser “arte”, y con una función social que responda a unas necesidades del momento en que se realiza. Asumiendo estas características el

² Cine Club Informe 35, *El cine como arma...*, Barcelona, 1972.

*cine adquiere una positividad en sí mismo, independientemente de las dificultades que este cine encuentra de llegar al público*³.

Hi ha un problema, però, que s'ha de tenir present. Com que la producció i distribució que va associada al cinema requereix una gran inversió de capital, això fa que hagi estat en mans del poder financer. Es tractava, doncs, d'alliberar-lo d'aquest poder. En aquest dossier, en la mateixa línia, s'incorporava un text de John Howard Lawson, extret del seu llibre *El cine en la batalla de las ideas*, amb el títol de «La función del cine en una sociedad de clases». A continuació, seguien diferents materials dedicats al cinema cubà i la revolució.

La programació del Cine Club de Ingenieros (CCI) no era tan declaradament combativa. En el programa de l'any 1967-68 s'inclouen pel·lícules de Chabrol, Chaplin, Epstein, Vigo, Mizoguchi, L'Herbier o Griffith entre d'altres. A començaments dels setanta, podem començar a notar alguns canvis: ja està gestionat pel Departament d'Activitats Culturals de la Delegació d'Alumnes. La mobilització estudiantil de la dècada anterior es deixa notar de manera substancial. En el curs 1971-72 ja trobem *El cuirassat Potemkin* i *Octubre* d'Eisenstein, *Nuit et Brouillard* de Resnais, *Abans de la revolució* de Bertolucci o *Nazarín* i *Las Hurdes* de Buñuel. En el curs 1972-73 s'organitzen diferents sessions al voltant del que anomenen «Cinema independent» i en els diàlegs i dossiers elaborats hi ha la voluntat de clarificar què hi ha darrera d'aquest cinema. Juntament amb les pel·lícules de Buñuel, Berganga, Ferreri, Saura i Portabella, es van poder veure realitzacions, principalment, d'Antoni Padrós i Llorenç Soler. A partir d'aquell any aquesta serà la línia que potenciarà el CCI.

En el curs 1973-74 se celebren deu anys de l'origen del cineclub i ofereixen, a manera de pròleg del dossier amb el programa i els materials, una declaració d'intencions del que busca el CCI, la missió de tot cineclub:

*«Particularizando, entendemos que la misión de un Cine-Club ha de ser la de PROVOCAR y EXTENDER el interés del PUEBLO (Trabajador y Universitario) por la tan despreciada CULTURA CINEMATOGRAFICA, sirviéndonos esta de planteamiento y reflexión de los problemas e inquietudes que nos condicionan el contexto socio-político donde vivimos»*⁴.

Els cineclubs o els cinefòrums eren la manera més fàcil d'ajuntar cent, dues-centes persones, les que fossin en cada cas, i parlar de la situació sociopolítica. No podem entendre la seva vitalitat en aquests anys sense tenir-ho present. En aquestes cir-

³ Cine Club Informe 35, *El cine como arma...*, Barcelona, 1972.

⁴ Cine Club Ingenieros, *[Programa] 1973-74*, Barcelona, 1974.

cumstàncies els dossiers eren una eina més per aprofundir en els coneixements cinematogràfics i en les discussions per a la transformació de la societat. En el curs 1973-74 aprofitaven l'aniversari per fer balanç dels documents elaborats. No havien parat d'augmentar la seva extensió fins arribar als reculls de més de 250 pàgines. Com a criteris que guiaven la seva realització, assenyalaven la voluntat de passar d'unes aproximacions centrades en el cine d'autor als estudis cinematogràfics més generalitzats, als paracinematogràfics o directament extracinematogràfics. Era el cas, per exemple, del que havien fet dedicat al cinema espanyol, a Resnais i els camps nazis o sobre *El Verdugo* i la pena de mort. Buscaven, també, oferir materials dels quals no existís extensa bibliografia, ni aportació d'altres cineclubs.

Des de I 35 i CCI s'aconsegueix oferir projecció pública al cinema que no pot anar a les sales comercials, s'elaboren dossiers, pensament crític propi, es creen vincles amb altres cineclubs i cinefòrums tot col·laborant en l'organització de cicles, en l'aportació de pel·lícules, materials per als dossiers... D'alguna manera La Central del Curt s'està posant en marxa.

3. Almeria, punt de trobada per al cinema alternatiu

A la revista *Ajoblanco* del mes de juny i juliol de 1975 es recull la convocatòria d'una mostra de cine independent a realitzar del 4 al 10 d'agost a Almeria. Està dirigida a grups i persones que es plantegin el treball filmic com un compromís amb el moment històric que estan vivint. Serà una mostra no competitiva, sense premis. Estan en contra del model «individualista-competitiu» que domina els festivals. Destaquen com a important la realització de col·loquis i taules rodones entre realitzadors, convidats i públic interessat.

Ajoblanco era una revista que havia aparegut l'any anterior, era la proposta d'un grup de persones que cercaven transformar la vida cultural d'una societat que volia intentar viure com si la dictadura ja no existís. Els interessaven les manifestacions artístiques que podien connectar amb la modernitat provinent de Londres o Nova York. Els interessava el cinema *underground*. Però el que sortiria d'Almeria no aniria en la línia que ells preferien seguir, la seva era la de Warhol, Mekas... i del que ja començava a fer Almodóvar. El mateix camí que seguiria una revista coetània com *Star*. D'Almeria sortiria una proposta de cinema amb una clara voluntat d'intervenir en la transformació sociopolítica d'aquest país. Abans de la mostra podia haver-hi una certa confusió en les denominacions: cinema independent, marginal, *underground*, amateur, militant... La més utilitzada era la d'independent. Però ja era el moment de ser més clars.

La discussió sobre què s'estava presentant sota el nom de cinema independent ja

s'havia començat a fer d'una manera pública en el curs 1972-73 en el CCI. En un document de treball recollien el seu malestar. Consideraven que es podia parlar d'un bluf, que no hi havia consistència: «*Se puede hablar en la medida en que se creyó o se intentó hacer creer que los equipos y los autores que trabajan (muy perentoriamente) al margen de los modos de producción oficial-comercial partían, en líneas generales, de unos mismos planteamientos ideológicos, estéticos y políticos que permitían poder hablar de un movimiento cinematográfico débil (a causa de su marginamiento) pero, en definitiva, más o menos coherente y con ciertas probabilidades de mostrar las posibilidades de creatividad de jóvenes autores marginados capaces de llegar a impulsar una nueva estética, una concepción del cine diferente de la del actual cine comercial*»⁵.

Els reclamaven, a finals del 1972, un cinema al servei de la lluita de les classes populars, un cinema conscient del que volia ser, que no fes de la necessitat virtut a l'espera de millors oportunitats. La proposta havia de ser clara: un cinema fora de la comercialitat, per a la ruptura. Aquest tipus de cinema havia començat a manifestar-se amb algunes realitzacions de finals dels seixantes. Però no podia haver-hi espai per a la confusió. D'Almeria arribaria la clarificació, de la Muestra Nacional de Cine Amateur Independiente, organitzada pel grup «La Colmena» de El Ateneo de Almería.

A partir de les pel·lícules que es van poder veure, de les que no van ser autoritzades per la censura i de les xerrades d'aquells dies, es va arribar a un acord. Unes conclusions que tindrien forma de manifest. Es proposa la utilització del concepte «cinema alternatiu» per referir-se al cinema que vol contribuir a transformar la societat. Aquesta és la primera conclusió:

«Necesidad de encontrar una definición que sustituya a la equívoca y generalizada de “cine independiente” y sirva en el futuro para designar a un tipo de cine en el que la alternativa ideológica sea su factor determinante.

En este sentido se acordó denominar CINE ALTERNATIVO a aquél que propone un cambio frente a la ideología dominante, presentando una alternativa clara de ruptura frente a la cultura que esta ideología implica y a las estructuras habituales de producción y difusión de este tipo de cines»⁶.

Aquest cinema, a més, vol promoure un canvi estructural pel que fa al seu mode de producció i difusió. És un cinema que es vol amb funció social i que s'oposa a la indústria. Vol realitzar-se i difondre's per altres camins diferents dels comercials. El seu espai natural es troba en les plataformes socioculturals més properes a la gent: cineclubs, cinefòrums, associacions de veïns o entitats culturals. Tots els assistents insisteixen en la necessitat de crear els canals de difusió que calgui. El cinema ja

⁵ Cine Club Ingenieros, [Programa] 1972-73, Barcelona, 1973.

⁶ BENITO, Santiago de, «Proyecciones paralelas a la muestra oficial de Almería», *Cinema 2002*, 8, pàg. 64.

s'estava fent, volia anar a més, però calia arribar a les persones. A Barcelona, amb la CDC. A València, Almeria i Madrid ja hi havia alguns projectes en marxa, calia que s'estenguessin a tots els territoris de l'Estat. El document finalitzava amb la sisena conclusió que exigia l'abolició de la censura a tots els nivells. Com a signataris apareixien realitzadors i crítics: Manuel Abad, Albert Abril, Tino Calabuig, Raul Contel, Santiago de Benito, Rafel Gassent, José Luis Giménez, Antonio García Rayo, José Miguel Gómez, Enrique López Manzano, José Miguel Martí Rom, Francesc Martí, José Martínez Siles, Juan Mas, Eduardo Orellana, Ricardo Pérez, Josep Robusté, Fausto Romero, Ana Sánchez i Manuel Sanchís.

4. El cinema alternatiu als quioscos: *Cinema 2002*

D'Almeria van sortir més coses que una proposta, que unes conclusions. Va sortir, també, la projecció pública d'aquest cinema. La convocatòria havia arribat des d'*Ajoblanco*, una revista que no seguiria aquesta proposta. En aquell moment *Nuestro Cine*, la revista que havia estat referent per a aquests realitzadors reunits a Almeria, ja no existia. Només a finals dels seixanta va poder deixar constància de l'aparició dels primers independents, com Llorenç Soler. En aquell moment continuava existint *Fotogramas*, una revista eminentment comercial, que incorporava en alguns moments seccions conduïdes per col·laboradors atents al que passava en els marges i feia pocs anys que havia aparegut *Dirigido por...*, una publicació que sent coherent amb el seu títol, es dedicava al cinema dels autors fonamentals del moment. A mesura que la revista va anar creixent, incorporava seccions i a finals dels setanta va dedicar durant uns números una secció al cinema no comercial, alternatiu, marginal... Persones de la CDC se'n van fer càrrec.

La revista que faria seu el cinema alternatiu va ser *Cinema 2002*. Era un projecte recent, el seu primer número arribava als quioscos el març de 1975. En la seva declaració d'intencions deien que volien evitar posicions, per una banda, tancades i elitistes i, per l'altra, simplistes i comercials. Va ser un intent d'aconseguir fer una revista de difusió àmplia, on el lector pogués trobar les principals estrenes, el cinema independent, i qüestions tècniques de cinematografia. Consideraven el film com una feina d'equip, col·lectiva. Desitjaven apropar-se als diferents moviments cinematogràfics a escala independent, amateur o professional que hi havia al país, més enllà de Madrid, que era des d'on es feia. Tenien posició política i això es notava en els continguts i anàlisis. Miguel Ángel González i Santiago de Benito, dos dels impulsors de la publicació eren productors i membres del PCE. Amb motiu del seu primer aniversari, fent balanç deien: «*Cinema 2002 ha conseguido en doce meses establecer un vehículo de comunicación con una serie de lectores, a caballo entre la frivolidadseudocinematográfica y la "minoría elegida". Y aunque son muchas las voces que se han alzado atacando nuestra incoherencia interna, nuestra falta de "rigor científico", nuestro enfoque infor-*

mativo más que analítico, también tenemos varios centenares de cartas manifestando su interés y entusiasmo por la dedicación de páginas a temas independientes, a cine “amateur”, a esas nociones técnicas imprescindibles para que el primer tomavistas resulte un arma constructiva y no un mareo, y a la escasa crítica cinematográfica»⁷.

La revista va desaparèixer l'estiu de 1980. En aquell moment la part tècnica ja feia mesos que havia caigut de les pàgines, i la presència del cinema independent s'havia reduït considerablement. L'evolució d'aquest cinema a la societat i a la revista corren pel mateix camí.

Les pàgines de *Cinema 2002* estaran obertes a aquesta moviment cinematogràfic ja des del primer número: Fausto Romero, Martí Rom o José Martínez Siles (membre del col·lectiu Equipo Dos que faria *Anticrónica de un pueblo*) són col·laboradors habituals. Ells s'encarreguen de presentar informacions dedicades a cineastes, pel·lícules, i trobades dedicades al cinema alternatiu. La revista esdevé un punt de trobada, un suport, facilita el diàleg i la difusió.

5. La Central del Curt: creació, distribució i difusió per a una societat alternativa

El novembre de 1974, la Central del Curt envia una primera circular ciclostilada informant que volen oferir als cineclubs, federats o no, cinefòrums i altres entitats culturals de la zona catalanobalear, un fons de pel·lícules, en bona part curts, units per una característica comuna: la no-distribució pels canals comercials cinematogràfics, ja sigui per factors de no interès comercial, econòmics o de censura estatal. Era d'entrada una proposta àmplia on s'incorporava tot tipus de cinema. Però la seva opció prioritària era la que es posaria en comú a Almeria. La CDC és la primera alternativa de distribució de l'Estat Espanyol. El seu catàleg s'anava ampliant cada any. El 1977 assumiren el Catàleg de films disponibles parlats-retolats en català editat pel Congrés de Cultura Catalana. La CDC, durant els vuit anys de la seva existència, possibilita la difusió de més de cent vint films amb una mitjana de sis-centes contractacions anuals. Comença distribuint, principalment a la comarca del Barcelonès, però ràpidament equilibra els seus números. Repartirà els seus enviaments gairebé a parts idèntiques entre el Barcelonès, el conjunt de Catalunya i la resta de l'Estat.

L'activitat com a distribuïdors ràpidament es va complementar amb la de productors, tots els membres del col·lectiu en un moment o altre havien rodat. Ara és

⁷ «Editorial», *Cinema 2002*, 13, pàg. 9.

el moment per poder fer-ho en millors condicions i amb la possibilitat de donar sortida a les pel·lícules. Durant el 1975 es constitueix la Cooperativa de Cinema Alternatiu (CCA). Sota aquest nom es posaran en marxa diferents projectes i se'n recolliran alguns que fins i tot eren previs. La CDC es configura al voltant de tres nuclis: Barcelona: l'eix I.35-CCI del qual provenen Joan Martí i Valls, Martí Rom o Mariano Aragón; l'Hospitalet: el Col·lectiu SPA (Salvador Puig Antich) del qual formaven part Bartomeu Vilà, Mercè Conesa, Joan Simó i Rosa Babí; Badalona: Josep Viusà fou l'introduïdor del grup Archibaldo Cámara. Les primeres pel·lícules produïdes seran *Viaje a la explotación* (1974), *Carn Crua* (1975), *Un libro es un arma* (1975) i *Badalona, sur mer* (1975). Després arribarien *Can Serra. La objeción de conciencia en España* (1975-1976), *Entre la esperanza y el fraude (España 1931-1939)* (1976-77), *Noticiaris* (1976-77) —*La Marxa de la llibertat* (núm. 1), *La dona* (núm. 2) i *El Born* (núm. 3)—, o *Les energies* (1978-79). L'activitat fílmica d'aquesta cooperativa no es firmava. La raó fonamental no era la de la precaució; per sobre de tot es volia presentar com una tasca col·lectiva.

Els objectius que hi ha darrera d'aquest projecte són clars: crear equips de producció, distribuir les pel·lícules realitzades per la CCA, les d'aquells autors que han dipositat els seus films, a més dels aconseguits per intercanvi o de l'estranger. Es busca promoure el cinema alternatiu amb sessions, edició de dossiers i publicació de textos en premsa especialitzada. El que ja s'havia plantejat a Almeria es reafirma el gener de 1976 a les IV Jornadas do Cine de Ourense. Allà es presenta una declaració sobre cinemes nacionals, on s'afirma com a primer punt: «*Entendemos por cines nacionales los que conciben el fenómeno cinematográfico como instrumento de lucha ideológica de las clases explotadas de las distintas nacionalidades del Estado español*»⁸. D'aquestes jornades sorgeix el propòsit de recollir i mostrar les característiques i aspiracions pròpies i diferenciades de cada un dels pobles (amb la seva llengua pròpia) i es torna a insistir en la necessitat de les infraestructures necessàries que facin viable aquest cinema (producció, distribució i exhibició).

Parlar de cinema sense veure'l mai no és senzill. No és aquest l'espai per entrar en l'anàlisi de cadascun dels films, però a manera de mostra voldria exposar què comportava la realització i la projecció per tot Catalunya i l'Estat espanyol d'una pel·lícula elaborada i distribuïda per la CDC. Totes tenen la seva història, però proposem-ne una: *Can Serra. La objeción de conciencia en España* (1976). L'origen d'aquest documental es troba en la proposta que van rebre d'un grup d'objectors de consciència. És el testimoni d'un grup de persones que van optar per no anar a fer el servei militar, desobeir l'Estat i treballar per a la seva societat tot fomentant l'educació i l'atenció social. Ho feren des del barri de Can Serra, a l'Hospitalet. Un barri

⁸ MARTÍ ROM, Josep Miquel, «Las Jornadas de Orense», *Cinema 2002*, pàg. 70.

amb mancaça de serveis de tot tipus on, des dels anys seixanta, s'havia instal·lat força població immigrant. Els objectors estarien treballant un any, d'acord amb el moviment veïnal i la parròquia, temps en el qual es documentaria la seva tasca. Després oferirien una roda de premsa per presentar l'alternativa que oferien a un estat militarista i repressor. Comptaven que, en donar a conèixer les seves manifestacions, serien empresonats, i així va ser.

La pel·lícula volia contribuir a difondre la seva veu. Això es va concretar en el nombre i el tipus de còpies que es van posar en circulació. S'acostumaven a fer una o dues còpies del negatiu, d'aquesta és possible que se n'arribessin a fer deu. El format convencional era el de 16 mm, però d'aquesta també se'n van fer en súper 8 mm. Aquest era un format domèstic que podia facilitar la projecció. Un projector de S-8 era més a l'abast que un de 16 mm. La pel·lícula va ser difosa pels canals habituals de la Central del Curt i, a més, per les xarxes del moviment per a l'objectió i dels cristians de base que els donaven suport. La pràctica en el cinema de la CDC i la CCA estava fonamentada en la idea d'un activisme que els vinculava a la feina feta des dels moviments socials (grups polítics, associacions de veïns, associacions professionals, moviment obrer, feminista, ecologista, pacifista...).

6. La ruptura no es podrà consolidar

El final del projecte de la CDC té data, l'any 1982. No és casual. El 1982 és utilitzat en molts anàlisis per posar el punt final de la transició espanyola a la democràcia. En aquest cas també ens serveix. No perquè, com argumenten els defensors d'aquesta cronologia, suposi l'ascens de l'esquerra al poder i el final del franquisme. Té més a veure amb el fet que la transició sigui un procés per acordar les regles del joc i després de les eleccions de 1982 ja s'han posat els límits. Les propostes de ruptura, entre les quals hi havia la que representava la CDC, ja no tenen espai.

Si volem entrar en detall en l'anàlisi de les diferents circumstàncies que van tenir a veure amb el final, hauríem de tenir en consideració qüestions diverses, per exemple, l'augment dels costos dels materials utilitzats per fer aquest tipus de cinema. A finals dels setanta i començaments dels vuitanta el format de 16 mm és progressivament substituït per l'aparició del vídeo. La pel·lícula que era d'ús comú pujarà de preu en ser ja més minoritària, però passar al nou format suposaria fer una gran inversió. Si això hagués passat en un moment àlgid per al cinema alternatiu, en un moment favorable per a les posicions que ells representaven, no hagués tingut gairebé incidència. Però no és així. Ara bé, ¿com pot ser que en l'etapa democràtica se sentissin més debils que en la franquista? A Catalunya havien guanyat «els seus». L'esquerra arribava a les institucions, als ajuntaments, a les diputacions. El model que la CDC representava era el que durant el franquisme havia promogut

el PSUC. Era el moment per començar a implantar-lo. No havia de ser difícil aconseguir la gestió de locals per tot Catalunya que servissin com a espais per a la projecció, el debat, la creació... El que tenien al cap era seguir el model que el PCI tenia a Itàlia amb ARCI. Per què no havia de ser possible? Es van iniciar els contactes amb les institucions, primer amb l'Ajuntament de Barcelona i la Diputació. No hi va haver resposta, sempre llargues.

La revista *Cinema 2002* va dedicar el número que iniciava el seu sisè any (març-abril de 1980) a fer balanç del cinema espanyol d'una dècada, de l'any setanta al vuitanta. Martí Rom va ser l'encarregat de fer l'anàlisi del cine marginal i militant-alternatiu: entén que la crisi que està vivint aquest cinema s'ha de veure en el marc de l'evolució de la societat a l'Estat espanyol en els darrers quatre anys (1975-79). L'aparició de les filmoteques suposa una competència, ja poden projectar una part dels films que abans només es podia veure en el seu circuit i els garantien una certa aportació econòmica (Eisenstein, Buñuel...). A això s'ha d'afegir la vida limitada de les còpies, 60-70 passis, que obligava a la seva reposició i les dificultats per ampliar el catàleg, per adquirir material. Parla, també, de les dificultats per a la realització d'aquest cinema. Hi ha un important desequilibri entre el cost de producció d'un film i el que es pugui recollir amb la seva exhibició. Per a ells l'objectiu és que el vegi molta gent, no la recaptació. El cost de la producció està condicionat per les multinacionals de la tecnologia cinematogràfica (Bolex, Kodak...) i per les petites i mitjanes empreses de l'Estat (laboratoris de revelat, muntatge, so...) els preus de les quals han de seguir el de les grans.

El defineix com un cinema pobre; es redueix al mínim el cost de producció que recau, en bona mesura, en l'aportació de l'equip realitzador. És un cinema que, com qualsevol activitat que no vol ser comercial, compta amb escassos recursos i s'acostuma a fonamentar en la voluntat, la implicació, dels que la fan possible. Això el porta a pensar en si es podia parlar d'autoexplotació. Per ell no era el cas, la pràctica que estaven realitzant responia a una manera determinada d'entendre el treball cultural: *«Los objetivos básicos de la actuación cultural del individuo son los que determinan si nos encontramos o no en un caso de auto-explotación; el caso de una práctica cultural marginal voluntariamente asumida, entiendo que es análoga al del trabajo aportado a la colectividad por algunos ciudadanos desde las asociaciones de vecinos u otros organismos populares; es un trabajo adicional (y no retribuido) del desarrollado a lo largo de la jornada laboral»*⁹.

Assumim, doncs, que es tracta d'una pràctica politicocultural amb importants limitacions, pel que fa als costos. És un projecte ambiciós que reposa en un equilibri precari per les dependències que ha adquirit. Però és un projecte que funciona,

⁹ MARTÍ ROM, Josep Miquel, «La crisis del cine marginal», *Cinema 2002*, 61-62, pàg. 102.

que està portant el cinema alternatiu a tot Catalunya i a bona part d'Espanya. Un projecte que es guia pel desig de contribuir a la reflexió, la discussió, la construcció d'una societat més participativa, menys desigual, més lliure. Criteris que no hauria estranyat que fessin seus els nous governs democràtics que sorgien. Però no va ser així en aquest cas. Martí Rom ho veia ja l'any 1980, i deia més. Parlava d'un procés de desmobilització associat a les primeres eleccions del 15 de juny de 1977. El procés electoral demanava tota la implicació possible en les feines de partit, es van abandonar les entitats culturals populars, la doble militància. Es creia que era una opció temporal. No va ser així. De les institucions tampoc no va arribar la resposta esperada. La previsible creació de plataformes culturals animades pels partits polítics d'esquerra i pels sindicats de classe no es van fer realitat. Martí Rom finalitzava la seva anàlisi amb una reclamació en nom del conjunt del moviment del cinema marginal (alternatiu, militant...): *«En el momento actual en el que representantes elegidos por la clase trabajadora (PS y PC) ocupan diversos organismos de la gestión pública, el cine marginal reclama a éstos la ayuda económica que pueda posibilitar su existencia; en virtud de dos aspectos: 1) como reconocimiento del trabajo realizado por los colectivos cinematográficos desde la clandestinidad del franquismo hasta la naciente democracia actual, y 2) como medio necesario de concienciación popular a oponer el aparato industrial totalmente controlado por las multinacionales (distribuidoras) americanas»*¹⁰.

La Central del Curt va ser l'expressió d'aquell cinema que pretenia parlar d'allò que no es podia, que creia en la veritat com a fonament de l'alliberament. Era un cinema bàsicament documental, calia explicar què passava per transformar el món en el qual es vivia. Calia informar i formar sense consignes. Aspiraven a fer un cinema que no s'havia pogut fer en els anys de dictadura i a consolidar-lo en democràcia per contribuir a l'acció ciutadana. La desmobilització individual i col·lectiva i els criteris comercials es van imposar. Però sense la contribució del cinema alternatiu no podríem entendre la creació de consciència crítica en aquest país en els últims anys del franquisme i la transició.

¹⁰ MARTÍ ROM, Josep Miquel, «La crisis del... pàg. 103.

RESUM

La Central del Curt fou una distribuïdora fundada l'any 1974 amb la voluntat de difondre aquelles filmacions que no podien ser projectades a la televisió o al cinema. Durant els vuit anys de la seva existència possibilità la difusió a Catalunya i Espanya de més de cent vint films amb una mitjana de sis-centes contractacions anuals. En el llistat hem d'incloure els realitzats per la Cooperativa de Cinema Alternatiu, la branca productora de la Central del Curt. Aquest dos projectes eren desenvolupats per persones que entenien la realització i distribució, de la pròpia obra i la dels altres, com una tasca de resistència i proposta. La seva pràctica en el cinema estava fonamentada en un activisme que els vinculava a la feina feta des dels moviments socials. El seu estudi és un pas més en la cartografia de les resistències i les voluntats rupturistes durant el franquisme i la transició.

RESUMEN

La Central del Corto fue una distribuidora fundada en el año 1974 con la voluntad de difundir aquellas filmaciones que no podían ser proyectadas en la televisión o en el cine. Durante los ocho años de su existencia permitió la difusión en Cataluña y España de más de ciento veinte filmes con una media de seiscientos contrataciones anuales. En el listado tenemos que incluir los realizados por la Cooperativa de Cine Alternativo, el brazo productor de la Central del Corto. Estos dos proyectos fueron desarrollados por personas que entendían la realización y distribución, de la propia obra y de la de los otros, como una tarea de resistencia y propuesta. Su práctica en el cine estaba fundamentada en un activismo que los vinculaba al trabajo hecho desde los movimientos sociales. Su estudio es un paso más en la cartografía de las resistencias y las voluntades rupturistas durante el franquismo y la transición.

ABSTRACT

The Central del Curt was a distributor set up in the year 1974 with the aim of spreading films that could not be seen on television or on cinema. During the eight years of its existence it made possible the broadcast of more than 120 films through Catalonia and Spain with an average of 600 recruitment annual. In this list we have to include the ones filmed by the Cooperativa de Cinema Alternatiu, the producer wing of the Central del Curt. This two projects were developed by people who understood the film realisation and distribution, of the own work and that of others, like a task of resistance and proposal. Their practice in cinema was based in an activism that linked them to the work made from the social movements. Studying them is a step forward in the cartography of the resistances and the rupture wills during the Franco's regime and the transition.

LA RESISTÈNCIA CULTURAL AL FRANQUISME. BADALONA 1960-1968.

Jordi MONÉS i PUJOL-BUSQUETS

1. La Badalona dels anys seixanta

És difícil imaginar la realitat cultural de la Badalona d'aquells anys, d'un provincialisme que supera tot l'inimaginable¹. Hom s'havia de refugiar en els grups d'amics, en una mínima activitat societària: el Centre Excursionista, el Casino de Badalona, el Círcol Catòlic, el Centre Parroquial de Sant Josep, aquests dos darrers amb una activitat teatral interessant, sobretot a principis dels cinquanta, evidentment en castellà, i poca cosa més.

¹ Jo havia estat de sort. Durant la Guerra vaig anar a l'Escola Catalana de Badalona, una de les millors de Catalunya. Això i el fet que Badalona va comptar, l'any 1939, amb un magnífic Col·legi Municipal amb professors de l'Institut Escola i alumnes de l'Autònoma que l'any 1941 es van refugiar al Liceu Francès, i altres fets que es produïren aquests anys va propiciar que durant els anys quaranta i cinquanta jo tingués contacte directe o indirecte amb Salvador Espriu, Amàlia Tinco, Angeleta Ferrer, Rosa Leveroni, Pere Rivera, Modest Cuixart, Joan Brossa i Arnald Puig, de Dau al Set, Joan Triadú, Aurèlia Capmany, Joan Perucho, Joaquim Molas, Francesc Vallverdú, Mossèn Ribot, el director teatral Esteve Polls...

El nostre refugi era la lectura. Comptàvem amb la magnífica Biblioteca de la Caixa que encara no havia estat depurada², els comentaris entre amics, i més endavant també amigues, sobre llibres, idees polítiques, etc. Tot això es completava amb l'assistència a algunes representacions al Liceu, a concerts del Palau de la Música, a determinades exposicions o similars.

En aquest context se'm va oferir, jo tenia 31 anys, la presidència del Centre Excursionista de Badalona, entitat de la qual jo ja havia estat tresorer. Va ser des d'aquesta posició i amb l'ajut d'una sèrie de joves de dins i de fora de la Junta Directiva, que vaig decidir donar un tomb al rumb cultural de la ciutat, aprofitant que hi havia una certa obertura del règim i que les noves generacions no havien conegut la guerra de prop i no tenien la por ficada al cos.

2. El projecte d'una nova política cultural

La idea era que les activitats tradicionals del Centre funcionessin a ple rendiment³, per tal de tenir les mans lliures per fer efectiva una nova política cultural⁴. Assegurades aquestes activitats, vaig aprofitar l'avinentesa per impulsar la cultura catalana en diferents vessants, amb una total vinculació al moviment barceloní de resistència cultural. Una de les característiques del Centre, a partir d'aquests anys, fou la total catalanització externa de l'entitat, tant en els programes com en el Butlletí. Completava la catalanització amb la meva activitat personal com a professor de català, classes que tenien lloc als locals del Centre⁵.

3. La materialització del projecte cultural

A partir de determinades consultes⁶, m'he pogut fer una composició de lloc, tot i que em deixaré moltes de les sessions i actes culturals que portarem a terme. Haig de confessar que prioritzaré les activitats de les quals recordo més detalls o d'aquelles que crec que tingueren un major ressò. No hi figuraran els actes que no

² No va ser fins a finals dels anys cinquanta que un Delegado de Información y Turismo va decidir fer retirar de la Biblioteca els llibres i revistes que considerava *rojo-separatistas*. A la Biblioteca havia descobert l'obra d'Espriu, Trabal, Pere Quart, Bartomeu Rosselló Porcel, Carles Soldevila... a més dels autors de la Renaixença, al marge dels poetes castellans Antonio Machado i Federico García Lorca.

³ Per això vaig nomenar les persones, generalment joves, que creia més adients.

⁴ Comptava amb la complicitat dels meus companys de Junta i el suport del grup *Tertúlia*, al qual em referiré més endavant.

⁵ Un dia a la setmana donava classes de català, tot i que no era un professional ni de bon tros. En aquestes classes tenia com a alumna la meua futura esposa, que es convertí, ja més endavant, en una professora de català, ella sí, professional.

⁶ Em refereixo al meu arxiu personal, a les converses amb altra gent i a la consulta de la premsa badalonina de l'època.

s'anunciaren a la premsa badalonina, alguns d'ells de caire clandestí⁷ i dels quals, per tant, no puc certificar la seva data. Tenint en compte, doncs, les dades que tinc a la mà, em limitaré a ressenyar i comentar tres aspectes: les sessions de cinema, les conferències i altre tipus d'activitats.

3.1. LES SESSIONS DE CINEMA

D'antuvi cal parlar de la creació del primer cineclub badaloní. En principi la idea era fer una sessió mensual, a l'hora de la veritat, però, foren menys. Resenyaré les que jo crec que van tenir un major interès. La primera sessió de cineclub va ser la presentació, a finals del mes d'octubre de 1960, del film *El Silencio es oro* de René Clair, comentat per Carles Puigvert⁸.

El primer curs programat havia de constar de dues sessions dedicades al «Cinema màgic», de Norman Mac Laren, patrocinat per la National Film Board of Canada, curs que es va retardar més del previst: la primera es presentà el 29 de desembre del 1960, comentada per Juan Francisco de Lasa. La segona sessió s'ajornà per diverses circumstàncies. Finalment va tenir lloc el 15 d'abril de 1962 amb el comentari d'Artur Amorós⁹. En aquestes sessions es varen presentar els films més coneguts i emblemàtics de Mac Laren, com són ara: *Ritmets Picci* (Berlín, 1957), *El conte de la cadira* (Gran Premi de Venècia, 1957), *La Merle* (Premi Ciutat de Brussel·les, 1958), *Serenal i Shortaude* (Suite, 1959).

Aquest cineasta canadenc considerat una de les primeres figures mundials del cinema d'animació, conegut com el Picasso del seu àmbit, practicava un cinema experimental molt interessant, però massa poc convencional perquè la majoria dels que van assistir a aquestes sessions captessin el seu missatge intel·lectual i la seva proposta estètica.

El 16 de juny de 1961 es va presentar, en sessió única, al cine Aya, l'antic teatre Zorrilla que s'havia convertit en cinema¹⁰, el film *Los golfos* i el documental *Cuenca*,

⁷ En aquest sentit, recordo la representació d'una obra de Bertolt Brecht.

⁸ En Carles era un component del grup Tertúlia que ofería ressenyes a *La Voz de Badalona*. Parlaré més endavant d'aquest periòdic, del film més interessant de la setmana que es projectava a la ciutat, fet totalment inèdit en aquella Badalona. També comentava totes les sessions del cineclub.

⁹ Com he assenyalat en relació amb en Carles Puigverd, el jove barceloní Artur Amorós va ser també determinant a l'hora de programar les sessions de cineclub. Ell ens posava en contacte amb els joves crítics de la ciutat comtal que creïem adients per a cada cas determinat i quan hi havia problemes, es feia càrrec, ell mateix, de la presentació.

¹⁰ L'última vegada que vaig anar al cine Aya era un dia que s'exhibia el film dels Beatles *El submarino amarillo*; només érem sis espectadors. Aquest local s'ha recuperat novament com a teatre, l'actual Zorrilla, nom que ja tenia abans.

la primera obra de la filmografia del famós cineasta espanyol Carlos Saura¹¹. Altra-ment, presentarem unes sessions dedicades al neorealisme italià, organitzades en forma de seminari¹². Per il·lustrar la discussió teòrica es va presentar el film *Il Cap-potto*, d'Alberto Lattuada, que jo em vaig encarregat de comentar¹³. El 16 de febrer de 1961, el cineasta portuguès José Ma Nunes va presentar el seu film *La mañana*¹⁴. Presentarem, a més, conjuntament amb altres entitats¹⁵, el 12 de maig de 1961, en sessió única, al Cinema Nou, el film del cineasta suec Ingmar Bergman, *El séptimo sello*. El local, amb molt aforament per cert, feia goig però no estava ple. Aquesta sessió és una mostra de la Badalona de l'època. Una pel·lícula de la incidència que va tenir aleshores aquest film no es va poder projectar en una programació normal.

A causa de problemes amb les productores, no va ser possible exhibir *Ladrón de bicicletas*, de Vittorio de Sica, que s'havia de presentar al Cinema Verbena el 3 de novembre de 1961, presentat per Romàn Gubern, el qual fou substituït pels films *Los Nibelungos* i *Metropolis*, de Fritz Lang, i *El Peregrino*, de Charles Chaplin.

També es representà un cicle dedicat al cinema bèl·lic que es desenvolupà d'acord amb el següent programa:

- 9 de febrer de 1962: *Bengasi*, d'Augusto Genina, amb el comentari d'Alfonso M. García Seguí.
- 16 de febrer de 1962: *La gran ilusión*, de Jean Renoir, i comentari d'Artur Amorós.
- 23 de febrer de 1962: *De ellos es la gloria* (recull el treball de diversos operadors durant el setge d'Arhem pels alemanys), i comentari de Lluís Izquierdo.
- 2 de març de 1962: *Shoulder arms (Armas al hombro)*, de Charles Chaplin, *Fuego en la nieve*, comentat per Romàn Gubern. Es passaren, també, documentals de la Segona Guerra Mundial on es percebien els horrors de la guerra.

A partir dels films presentats en el cicle, Romàn Gubern tractà de demostrar que el cine nazi i el feixista glorificaven el material bèl·lic, mentre s'oblidaven totalment dels seus efectes negatius, sobretot de les pèrdues humanes que representava la contesa. El temps ha demostrat que no eren solament els nazis i els feixistes que

¹¹ No he pogut confirmar que Carlos Saura hagués vingut en aquesta sessió, però, com a mínim, ho havia promès.

¹² Aquest seminari s'havia programat primerament com un curs de directors de cinema, però suposo que el projecte era massa ambiciós i va quedar simplement com un seminari.

¹³ Ho recordo perquè conservo el text de la conferència que vaig preparar a l'Institut Italià de Cultura.

¹⁴ Encara recordo les paraules que tinguérem abans de la presentació, feia la impressió d'un il·luminat però també d'una bona persona.

¹⁵ Conjuntament amb *La Voz de Badalona* i el *Cine Club Studio*.

tenien aquesta concepció, moltes democràcies han acabat adoptant, a la pràctica, sistemes propagandístics semblants, amb intencions similars.

El fet de la creació d'aquest cineclub va jugar un paper important per tal que un grup de joves interessats pel cinema fessin possible el Cine Club Studio. Sempre m'havia preocupat impulsar activitats que representessin una novetat, encara que jo no fos la persona més adequada. Però quan sorgia algú que en recollia la torxa, jo ja em donava per satisfet.

Indicaré finalment que la majoria dels crítics que van venir a comentar els films i els que participaren a les sessions del Cine Club Studio, que va tenir una trajectòria molt més llarga, eren crítics de cinema d'una nova fornada, una sèrie de joves que van esdevenir, més endavant, importants teòrics del cinema de l'època de la transició.

3.2. LES CONFERÈNCIES

Cal recordar les conferències, especialment els cicles, el primer dedicat a Joan Maragall del qual es commemorava el centenari del naixement i una sèrie de personatges cabdals de la cultura catalana que havien mort feia poc. Es presentava com a «Maragall i els darrers desapareguts».

- 18 de novembre de 1960: *Joan Maragall* –mort el 1911–, a càrrec de Joan Triadú.
- 25 de novembre de 1960: *Carles Riba* –mort el 1959–, a càrrec d'Antoni Comas.
- 2 de desembre de 1960: *Josep Ma. López Picó* –mort el 1959–, a càrrec de Josep Vicenç Foix.
- 9 de desembre de 1960: *Jaume Vicens Vives* –mort el 1960–, a càrrec del badaloní Ramon Gubern, un dels deixebles més destacats del mestre Vicens.

Als darrers desapareguts se'ls relacionava amb una de les seves activitats més emblemàtiques: Carles Riba amb la col·lecció Bernat Metge, López Picó amb els *Quaderns de la Revista* i Jaume Vicens Vives amb el *Índice Histórico Español*. També s'havia programat una cinquena conferència dedicada a Mossèn Carles Cardó¹⁶, que se'l vinculava a *La Paraula Cristiana*. Aquesta conferència, però, fou prohibida per la delegació badalonina d'Información y Turismo.

Del que hem exposat referent a aquesta delegació, és fàcil imaginar el clima repressiu que va viure Badalona a través d'aquesta delegació, els anys cinquanta i princi-

¹⁶ Invitat per Mossèn Misser, que estava de rector de la parròquia de la Verneda, vaig assistir, uns anys abans, a la primera missa que va dir Mossèn Cardó a l'Estat espanyol.

pis dels seixanta. Amb el temps la censura es va anar endolcint.

L'any següent es presentà un segon cicle dedicat al tema «Problemes i inquietuds de l'home actual», que va tenir lloc els dies següents:

- 21 de novembre de 1961: *Actualitat de l'urbanisme*, a càrrec de Manuel Ribas Piera.
- 28 de novembre de 1961: *Tendències de la plàstica actual*, a càrrec d'Arnau Puig, presentat pel seu cunyat Josep Villaubí.
- 5 de desembre de 1961: *Els grans corrents de la Literatura del segle XX*, a càrrec de Joaquim Molas.
- 12 de desembre de 1961: *Els països àrabs en el tercer món*, a càrrec de Lluís del Castillo.

Jo vaig presentar els altres tres conferencians.

En la programació inicial que s'havia fet pública l'agost d'aquest any, s'inclouien altres temes com ara: l'automació, l'era nuclear, el món de l'espai. Em sembla recordar que la qüestió del pressupost va incidir en la programació final. Aquests cicles de conferències tingueren un relatiu èxit, especialment entre alguns joves universitaris, la majoria no eren socis del Centre, i estaven vinculats al grup Tertúlia, al qual ja m'he referit, que col·laborava en l'organització del cicle, o si més no en la difusió d'aquests actes. El Grup de pintors REM, que formava part del Centre des de 1958, també ajudava a la difusió de les conferències.

3.3. ALTRES ACTIVITATS CULTURALS

Convé recordar la vinculació que el CEB havia establert amb el Grup REM, el 1958. En el fons es tractava d'un paraigua legal, tal com passaria més endavant amb el Grup Estrop de cançó i l'Orfeo Badaloní, el Cine Club Studio i el Museu. Hi va haver, també, vinculacions de tots aquests grups amb el Casino de Badalona.

Les exposicions organitzades pels pintors i pintores del Grup REM, així com també algunes conferències, tingueren un cert ressò social a Badalona com mostren les discussions que es van produir entre els prohoms badalonins de la cultura tradicional i la gent del REM que s'expressaven, generalment, a través d'en Josep Villaubí i en Joan Argenté. Val a dir que jo, a nivell personal, no pas com a president del Centre, tenia una relació molt estreta amb tota la gent d'aquest grup pictòric. Vull recordar-vos la meva vinculació al REM, que es manifestà arran:

- De la crítica que jo vaig fer a una exposició en la qual participava tot el grup, apareguda a *La Voz de Badalona*, que potser no té un gran interès però de la qual jo n'estic molt satisfet¹⁷.
- De la meva participació indirecta en una conferència pronunciada el 26 d'abril de 1961 per Josep Vallès i Rovira sobre «El problema de l'home i la plàstica

actual», a la Sala S'Agaró¹⁸, on s'havia presentat una exposició de pintors, generalment catalans, però de relleu internacional.

Ja he indicat que una sèrie de joves universitaris havien creat el Grup Tertúlia, els quals organitzaven els dissabtes, durant el període acadèmic, trobades per discutir temes relacionats amb el cinema, el teatre, les arts plàstiques, etc. A vegades convidaven un company universitari, generalment joves que ja havien adquirit un cert prestigi, per plantejar un tema. Jo alguna vegada hi anava, però, en general, deixava que actuessin lliurement.

Alguns d'aquests joves em demanaren permís per organitzar un Seminari d'Història Econòmica d'Espanya, un tema que se sortia de les temàtiques corrents. Atès, doncs, que es tractava d'una qüestió molt delicada en l'ambient polític del país, vaig creure oportú de participar personalment en aquelles sessions, si més no per controlar que les coses es desenvolupessin amb tota normalitat.

Tenint en compte, per tant, la situació política i sobretot que l'organització d'aquest seminari comportava riscos, vaig adoptar algunes precaucions. Es tractava de joves universitaris que pertanyien a famílies conegudes, alguns dels quals ja havien acabat la carrera i començaven a ser promeses en el món del Dret i de l'Economia. Recordaré alguns dels que participaren en aquest seminari, perquè la majoria han acabat jugant un paper determinant en la història del nostre país. És possible que me'n deixi algun. Em vénen al cap, però, els següents:

- Un nét de D. Miguel Maura, Joaquín Romero Maura, el més brillant. Actualment professor de la universitat d'Oxford i conegut per l'obra *La rosa de fuego*, que tracta de la Setmana Tràgica de 1909¹⁹.
- El que ha estat president de la Generalitat, Pasqual Maragall. La seva participació en el seminari, però, no fou gaire destacada, perquè, en aquell moment, era el més jove.
- Isidre Molas, durant molts anys vicepresident del Parlament de Catalunya, avui catedràtic de la universitat de Barcelona.
- L'economista Santiago Ponsetí, que va ocupar un alt càrrec a la Corporació Metropolitana quan Maragall era alcalde de Barcelona.
- El sociòleg Jordi Borja, especialista en urbanisme, que ha participat, en qüestions d'aquesta especialitat, a l'Ajuntament de Barcelona.
- Albert Fina, un dels advocats laboralistes més prestigiosos en els últims temps del

¹⁷ Vegeu: MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, Jordi, «La Exposición del Grupo REM», *La Voz de Badalona*, 29 d'abril de 1960.

¹⁸ El conferenciant era un xicot d'una família del règim que s'havia allistat voluntari a la guerra de l'Aiun, episodi bèl·lic que li va produir un gran impacte i el va canviar com una mitja. Vaig comprendre que la influència de la família és molt important; el seu trauma era difícil d'entendre sense el seu entorn familiar.

¹⁹ Per conèixer aquest autor, vegeu, també ROMERO MAURA, Joaquín, *La romana del diablo: ensayos sobre la violencia política en España. 1900-1950*, Madrid, Marcial Pons, 2000, 252 pàg.

franquisme i els primers anys de la Transició.

- El malaurat dibuixant badaloní Enric Sió, mort el 1999. En realitat ell fou el qui donà un vernís intel·lectual al còmic i que guanyà diversos guardons internacionals en aquesta especialitat: el més prestigiós, el 1r premi del *Yellow kid*, premi internacional anual de còmic.
- L'Albert Ballesteros, badaloní, economista de l'Estat, un dels títols més qualificats de la burocràcia estatal, que continua molt vinculat a Badalona, malgrat viure a Madrid.

Aquest Seminari era una activitat totalment normal durant aquells anys però, qualsevol qüestió podia aixecar suspicàcies. Per la qual cosa vaig decidir cancel·lar-lo després del final del primer curs, el juny de 1962. Tenia notícia, a més, d'una denúncia a la policia. S'hi afegia el fet que havien sorgit grups a Badalona que estaven continuant la tasca que jo havia començat; tot plegat va determinar que no em presentés a la reelecció de la presidència del Centre.

Quan vaig deixar el Centre, la nova Junta va atorgar quatre medalles, una de les quals, a més de com a president sortint, se'm va atorgar per la trajectòria de la Societat. Segons la premsa badalonina: «*El premio a la persona que ha conseguido un galardón para la entidad se otorga a D. Jorge Monés que obtuvo el de "mejor entidad de Badalona en la revista Albada"*»²⁰.

4. Joventuts Musicals

4.1. ABANS DE LA MEVA PRESIDÈNCIA

Una sèrie de joves universitaris decidiren actuar pel seu compte, al marge del CEB i van trobar la seva oportunitat en entrar en contacte amb els dirigents de Joventuts Musicals Espanyoles, dirigides des de Barcelona. La Delegació de Badalona es fundà a finals de 1961. Segons els estatuts de Joventuts Musicals, les delegacions havien de programar un mínim de concerts cada curs. Al marge d'això eren autònomes per programar qualsevol activitat artística o cultural. La nova entitat, presidida per Joan Antoni Padrós Galera, un jove arquitecte, naixia quan jo encara era president del Centre Excursionista. A la Junta de Joventuts Musicals hi trobem, en general, xicots procedents del Grup de Tertúlia així com també del grup REM.

²⁰ Vegeu: *Revista de Badalona*, 8 de juny de 1963. Una sèrie de joves del Círcol Catòlic van voler fer una revista ambiciosa en el contingut però molt senzilla i van recobrar el nom de l'antiga revista *Aubada*, nom traduït al castellà. Jo hi vaig escriure algun article.

El local social de la nova entitat estava al Cor de Marina, al qual es podia accedir per l'entrada oficial, que era al carrer de Santa Teresa. En Joan Antoni Padrós, però, va projectar una nova entrada per la Rambla, amb una mena d'escala de cargol que tenia molta gràcia i donava a Joventuts Musicals un to especial, obra que tindria una incidència negativa.

L'activitat, en el camp literari, es materialitzà en representacions escèniques, no ben bé teatrals, i en lectures poètiques. Jo voldria, però, recordar les actuacions musicals de l'entitat, de les quals mencionaré d'aquests primers temps: el concert d'inauguració, a càrrec de l'Orquestra de Cambra de Joventuts Musicals, que tingué lloc el 18 de novembre de 1961, així com també un concert de flauta, a càrrec de Salvador Gratacós i un concert de violí, per part de Gonçal Comella.

El moment àlgid d'aquest primer temps fou a finals del curs 1961-1962, especialment el concert de flauta de Jean Pierre Rampal, de renom internacional, acompanyat de Salvador Gratacós i l'orquestra de Cambra de Barcelona, dirigida per Klaus Bernbacher²¹. Al cap de poc, Joventuts Musicals va portar a la nostra ciutat la Coral Sant Jordi, dirigida per l'Oriol Martorell, el 29 de juny de 1962. Finalment, cal recordar d'aquesta època el concert del baríton Rolf Dieter Krull, que ens oferí obres d'Albert, Blacher, Schubert, Schumann i Brahms.

Aquesta nova entitat va atorgar molta importància a les audicions musicals comentades, de les quals foren grans impulsors en Julià Garcia i en Carles Puigvert. Una de les premisses de la direcció de Joventuts Musicals, quan els concerts se celebren a comarques o en ciutats com Badalona, era oferir al públic els concerts a un preu molt assequible. El cas del concert de Jean Pierre Rampal tampoc no va ser cap excepció²².

Cal tenir en compte, a més, les facilitats que donà el director de *La Voz de Badalona* a tots aquests joves per tal que poguessin col·laborar en l'esmentat setmanari. Malgrat que hi dedicaré una atenció específica més endavant, val la pena recordar que, a l'estiu del 1962, Joventuts Musicals com a entitat va col·laborar a *La Voz de Badalona* amb tres articles d'una llargada força superior a la normal²³. Manuel Bazataqui intentava orientar el setmanari cap a nous horitzons malgrat les dificultats de tot tipus. *La Voz de Badalona*, Joventuts Musicals, juntament amb el Cine Club Studio, que ja actuava amb tota normalitat, van presentar el 30 de desembre de

²¹ Del programa destacaré el concert per a dues flautes i corda, de Xavier Benguerel. Aquest esdeveniment musical va tenir lloc al cinema Aya el 28 d'abril de 1962. Un dia abans el mateix concert s'havia celebrat al Palau de la Música Catalana.

²² El preu de les entrades per a aquest Concert al Palau de la Música era, a platea, de 375 pessetes, mentre que a Badalona va costar 40 pessetes.

1962, al Cinema Nou del carrer de Mar, el film *La isla desnuda*, de Kanete Shindo i el documental *El Crin blanco*, d'Albert Camovisso, premis del Festival de Cannes, en el primer cas, i en el dels de Moscou i Valladolid, pel que fa al segon.

D'aquesta època val la pena no oblidar, a més, les conferències que va pronunciar els dies 12, 18 i 26 de gener el professor Joaquim Molas sobre «Literatura catalana contemporània». Jo també vaig intervenir al cap de poc en un altre cicle de tres conferències amb el títol genèric «L'ensenyament, problema polític»²⁴.

Quan vaig deixar la presidència del Centre Excursionista vaig col·laborar amb la Junta de Joventuts Musicals, però sempre com a observador. Les reunions d'aquesta entitat no eren les clàssiques de l'època, ja que tots aquells que hi estàvem vinculats hi assistíem amb veu però sense vot, a l'hora de decidir coses importants. El president, en Joan Antoni Padrós, badaloní de naixença, vivia a Barcelona, fet que no li permetia copsar amb intensitat la vida de l'entitat malgrat els esforços que va esmerçar-hi. Quan va adonar-se que Joventuts Musicals de Badalona ja era una entitat prou consolidada, va dimitir.

4.2. LA MEVA PRESIDÈNCIA DE JOVENTUTS MUSICALS

Els integrants de la Junta Directiva de Joventuts Musicals eren, en general, molt joves i suposo que cap d'ells no es va veure amb cor d'acceptar la presidència, per la qual cosa me la van oferir a mi, a principis de la primavera de 1963. Vaig cercar d'entrada la col·laboració d'algunes persones que compartien les meves propostes i que m'ajudaren a confegir la nova Junta. D'acord amb la meua experiència com a president del Centre Excursionista vaig proposar l'Enric Sió i en Julià Garcia com a vicepresidents i els meus més directes col·laboradors i vaig intentar d'orientar l'entitat vers una activitat essencialment cultural relacionada amb la tradició catalanista, deixant en segona línia les persones i grups culturals i artístics vinculats amb la clandestinitat política, que havien jugat fins aquell moment a Joventuts Musicals de Badalona. Es tractava d'evitar problemes amb les autoritats.

Anàvem totalment desencaminats perquè la nova orientació, atesa la situació política, va resultar nefasta per a l'entitat. A causa del que acabo d'esmentar, la meua presidència no va arribar a durar ni tan sols vuit mesos, per la qual cosa les activitats culturals

²³ Aquests articles portaven per títol: «*Límites y posibilidades de la música en nuestro mundo actual*», *Necesidad de una cultura viva*», «*Conclusiones finales acerca de la cultura*».

²⁴ Heus aquí les dates d'aquestes conferències i els títols de cadascuna: 18 de febrer de 1963, *L'ensenyament i els factors que el condicionen*; 25 de febrer de 1963, «*Problemas de l'ensenyament al tercer món*»; 4 de març de 1963, «*L'ensenyament a les societats avançades*» (m'havia començat a interessar per l'educació a finals de 1959).

que es van portar terme foren limitades. D'entre totes recordo: les sessions musicals i una conferència sobre jazz, les lectures poètiques, unes sessions cinematogràfiques i un cicle de conferències que no va ser autoritzat per l'autoritat governativa.

Al marge de la potenciació de les audicions musicals voldria indicar tres esdeveniments musicals que varen tenir lloc en la meva època de president:

- La presentació, el matí del diumenge 26 d'abril de 1963, de la coral infantil anglesa St. Mary Radcliffe Choir, de Bristol. En aquest concert, la participació de les joves responsables del grup d'activitats infantils fou determinant.
- El concert de *lieder* d'Anna Ricci, el dia 25 de maig a les 10.30 de la nit, un horari generalment habitual en aquella època.
- La conferència que va pronunciar sobre la «Història del Jazz», amb il·lustracions, el dia 28 d'octubre de 1963, el Sr. Antoni Colomer Plantada, secretari del Hot Club de Barcelona.

Durant aquest temps hi van haver diferents lectures poètiques. Primerament la gent del país, en Josep Gual i en Francesc Vallverdú i si tenim en compte l'entorn mediàtic del moment, la presentació de la poesia dels soviètics Eugeni Evtuixenko i Andrei Voznessenky i el poeta turc, Narim Hikmet.

La col·laboració amb el Cine Club Studio, que l'octubre d'aquell any va guanyar el premi Sant Jordi, fou, també, molt estreta, amb Joventuts Musicals com ho corrobora el cicle sobre expressionisme alemany que es va presentar l'estiu del 1963 amb l'esmentat Cine Club, amb el programa que s'expressa a continuació:

- Dimarts 2 de juliol: *In der Nache i Das Kabinet des doktor Caligari –El gabinet del Doctor Caligari–* de Robert Wiene. Comentarista: Pere Ignasi Fages de Climent.
- Dijous 4 de juliol: *Nosferatu eine Symphonie des Grauens –Nosferatu una simfonia de la por–* de F.W. Murnau i *Shetton –Ombres–* d'Artur Robinson. Comentarista: Miquel Porter Moix²⁵.

5. El cicle de conferències «Catalunya segle XX» i les seves conseqüències

Finalment cal parlar de l'organització d'un cicle de 24 conferències titulat «Catalunya Segle XX», on s'havia de parlar de l'evolució, al llarg de la primera meitat del segle passat, de l'economia, la política, el moviment obrer, les arts plàstiques, l'arquitectura, la música, la literatura, el teatre, l'educació i el pensament

²⁵ És molt possible que aquest cicle ja estigués programat per la Junta anterior de Joventuts Musicals. En tot cas, darrera de l'organització d'aquests actes, segur que hi havia l'Ignasi Vidal i en Carles Puigvert.

contemporani del nostre país. Hom preveia la participació de figures destacades de la intel·lectualitat catalana de l'època. El cicle havia de començar el 16 de novembre de 1963 i havia d'acabar el 7 de juny de 1964²⁶. Hi havien d'intervenir Fabián Estapé, Josep Benet, Antoni Jutglar, Alexandre Cirici Pellicer, Joan Fuster, Ernest Lluch, Isidre Molas, Lluís Cantallops, Enric Gispert, Joaquim Molas, Jordi Carbonell, Jordi Monés, Joaquim Nadal, Josep M. Castellet i Miquel Porter.

El programa portava un encapçalament escrit per l'Enric Sió intítulat «Conèixer-nos», inspirat, en part, en l'obra de Vicens Vives, encapçalament que en les seves últimes paraules deia així: «I és precisament perquè ens tracin amb rigor científic l'evolució que hem fet durant aquest segle, pel que hem convocat aquest hivern als intel·lectuals catalans. CATALUNYA SEGLE XX pretén ésser la base indispensable de coneixements que ens autoritzarà a emprendre de nou la marxa de la Història per camins descoberts amb objectivitat, no pas amb les eines envellides dels nostres avis»²⁷.

Dos dies abans de l'inici de les conferències arribava al local de Joventuts Musicals una carta de Fabián Estapé en la qual manifestava que el dia de la inauguració del cicle no podria donar la conferència prevista perquè havia d'assistir a una reunió ministerial a Madrid com a Comisario del Plan de Desarrollo. Cal puntualitzar que aquesta conferència ja havia obtingut permís legal.

Em sembla recordar que, a través d'en Jordi Pujol, la qüestió és que el dissabte dia de la conferència em vaig personar a casa d'en Fabián Estapé, que es va reafirmar en el fet que havia d'assistir a una reunió aquella tarda a Madrid, cosa que jo no em vaig creure perquè el Dr. Estapé va caure en diverses contradiccions, fins i tot va quedar amb uns amics per sopar aquella mateixa nit en un restaurant de Barcelona. Va telefonar des d'un lloc un xic allunyat, però jo aleshores no sordejaven com ara, i ho vaig sentir clarament.

Un cop vaig veure que l'Estapé no vindria me'n vaig anar al Centre d'Estudis del Banc Urquijo, que segons els meus records estava a la Gran Via, on sabia que hi treballaven alguns joves economistes que coneixien el programa del cicle i em podien ajudar a solucionar el problema. Hi vaig trobar l'Ernest Lluch i en Jordi Petit, actualment tots dos morts, amb els quals havia tingut algun contacte. Ambdós es van comprometre a anar a veure en Josep Benet, que era el segon conferenciant que estava fora de Barcelona, perquè volgués fer el canvi. En Josep Benet vingué a Badalona disposat a donar la seva conferència aquell dissabte.

²⁶ Es preveia una conferència cada setmana, exceptuant les èpoques de Nadal i Setmana Santa.

²⁷ Vegeu: Conèixer-nos. Programa de mà Catalunya segle XX.

Semblava que s'havia salvat l'entrebanc. Jo tot cofoi arribava a l'hora de la conferència al local de Joventuts Musicals amb en Josep Benet. La sala estava pràcticament plena d'un públic heterogeni disposat a escoltar el Dr. Estapé, que gaudia de gran prestigi a Badalona a causa de la seva relació amb la nostra ciutat. No vaig tenir temps d'explicar res, hi havia un delegat governatiu que em demanà que li ensenyés el permís.

Jo li vaig ensenyar el document acreditatiu corresponent, respecte al cicle, però concretat en el Sr. Estapé. En no ser la mateixa persona, m'obligà a suspendre l'acte. Jo li vaig dir si podia explicar al públic tot allò que havia succeït i em va dir que no hi havia cap inconvenient. Vaig explicar la situació fil per randa i el públic, que tot i ser, en bona part, gent d'ordre, va quedar un xic escruixit. Jo no em vaig extralimitar, però si el delegat governatiu hagués entès el que vaig dir probablement no li hauria agradat gens. Els delegats o policies que venien a vigilar els actes culturals o artístics quasi mai no entenien el català²⁸.

El dimecres següent van venir uns arquitectes de part del Govern Civil i clausuraren el local perquè no es podia desallotjar²⁹. Com ja us he explicat, en Joan Antoni Padrós, l'antic president havia fet una entrada per la Rambla, però el local tenia la porta principal per la part del darrera, al carrer Santa Teresa, i els problemes plantejats pels arquitectes no tenien raó de ser. L'entitat s'havia fundat, no feia pas gaire, amb tots els permisos legals³⁰.

Cal matisar que ens trobàvem en un moment delicat del franquisme: amb lluites internes, amb grups contraris a qualsevol rebrot del catalanisme polític. El 12 de gener de 1963 havien nomenat Governador Civil el general Antonio Ibáñez Freire, que substituïa el també general Camilo Alonso Vega, que havia estat relativament comprensiu amb Catalunya. A Badalona, l'alcalde Torras Trias era una persona força oberta; l'actitud tolerant del batlle badaloní no era gaire ben vista per segons quins grups que intentaven defenestrar-lo, com va succeir al cap d'un temps³¹.

Els esmentats grups van aprofitar l'avinentsa que se'ls va presentar per fer servir

²⁸ Faig aquesta afirmació perquè m'hi vaig trobar més d'una vegada. Fins i tot, ja més endavant, a la dècada dels setanta, en una conferència de l'Aurèlia Capmany al Casino de Badalona, un cop acabada la conferència va venir el policia a parlar amb la conferenciant perquè li expliqués què havia dit.

²⁹ Voldria precisar que a la *Revista de Badalona* que havia anunciat les conferències, al número del 30 de novembre de 1963, s'inclouïa una nota que precisava, sense gaires explicacions, que les dues primeres conferències del cicle no s'havien celebrat.

³⁰ L'advocat Joan Calzada, que era secretari de la Junta anterior, i el que havia tramitat la legalització de Joventuts Musicals, va fer un recurs perquè la clausura no es basava en criteris reals, però la contesta al recurs, que malauradament no he trobat, es basava primordialment en allò tan clàssic que «en un cas de compromís el govern té atribucions de passar-se pels c... totes les lleis del país».

la seva influència. Recordaré l'impacte que van causar aquells dies les declaracions que va fer el dia 14 de novembre de 1963, a *Le Monde*, el Pare Escarré. No oblidem que també va ser suspès Òmnium Cultural, que no va tornar a ser legalitzat fins al cap d'uns anys.

Ressenyades les etapes en les quals vaig ostentar la presidència de dues entitats badalonines, voldria fer una petita reflexió. A Badalona les actuals generacions desconeixen el que intentàrem fer uns quants joves els anys seixanta del segle passat, és possible que passi quelcom semblant en altres ciutats del país³².

Després de mirar la premsa de l'època i consultar alguns papers que he pogut trobar, penso que la incidència social de les nostres activitats no fou gaire important, amb l'excepció de la influència sobre alguns universitaris. D'allò que fèiem se'n parlava més en alguns nuclis de Barcelona que no pas a la nostra ciutat.

6. El paper de *La Voz de Badalona* i la seva relació amb el cicle Catalunya segle XX

Abans de tancar l'episodi «Catalunya segle XX», voldria dedicar un record al paper que va jugar a Badalona, en aquests anys, *La Voz de Badalona*, dirigida per Manuel Bazataqui, que va donar entrada al setmanari a les noves generacions. Altrament, dins de les pàgines d'aquest setmanari es va viure una controvèrsia molt interessant que encara avui cueja, derivada, precisament del cicle esmentat.

Respecte a *La Voz de Badalona* en la nostra vida cultural, ja m'he referit als canvis en la crítica cinematogràfica. Més endavant hi hagué quatre noves incorporacions en aquesta secció. Passats uns mesos, a partir de principis de maig, amb un pla més ambiciós, s'incorporà a *La Voz de Badalona*, 1963, l'Enric Sió, que escrivia regularment sobre temes filosòfics que poguessin tenir una relació amb la realitat del moment. De mica en mica, el setmanari va incloure altres seccions, com ara: Economia i Sociologia i Món actual, on van escriure, a més, Miquel Mas, Vicente Condón i jo mateix. També hi trobem, esporàdicament, col·laboracions de Joan Argenté, Màrius Sampere, Coloma Lleal.

Les novetats del setmanari no se circumscrivien a superar el localisme i incloure temes de caràcter general, sinó al fet que els seus autors utilitzaven la llengua catalana, que passava a l'estadi de llengua quasi normal. No podem oblidar, a més, que,

³¹ L'alcalde que el succeí, en Felipe Antoja, es va perpetuar pràcticament fins a la seva mort, el 1974.

³² No estic prou segur que aquest oblit no sigui inconscientment provocat pels dirigents badalonins actuals.

a partir de finals de 1963, canviava el seu disseny incorporant a la portada el color, concretament el vermell.

Finalment, voldria comentar amb un cert detall un episodi periodístic protagonitzat per aquest setmanari, que es va produir arran de l'organització del cicle de conferències *Catalunya segle XX*. Aquest episodi ens mostra la importància que adquiria la incorporació del català propiciada per les noves generacions i que a *La Voz de Badalona* s'encetava una polèmica en part superada al nostre país, però que, a nivell d'Estat espanyol, encara cueja.

Pocs dies abans de la inauguració del cicle «Catalunya segle XX», com ja heu vist, prohibit, l'Enric Sió el presentava en un article publicat per *La Voz de Badalona*, cercant el suport de persones autoritzades per evitar problemes amb la censura. Encapçalava aquest escrit amb unes paraules de Manuel de Pedrolo: «El dret d'expressar-se en els termes de la pròpia cultura, de la pròpia llengua és quelcom que ja ni caldria demanar, perquè és consubstancial a la manera d'ésser home. No es tracta, doncs, d'una exigència capritxosa ni d'un afany malaltís de singularitzar-se».

D'altra banda, recollint l'encíclica *Pacem in Terris*, de Joan XXIII, l'Enric Sió, s'expressava en els següents termes: «Joan XXIII diu a *Pacem in Terris* quan es refereix als atropellaments socials, al respecte a les minories ètniques: reprimir i sufocar la vitalitat d'aquestes minories és una gran violació de la justícia. Respon, en canvi, a una exigència de justícia que els poders públics aportin la seva contribució a promoure el desenvolupament humà de les minories amb mesures eficaces a favor de la seva llengua, de la seva cultura, dels seus costums»³³.

Aquestes paraules van trobar una resposta airada per part de Pedro Vázquez que, més endavant, ja després de la mort de Franco, ha continuat defensant les essències pàtries: «*Étnico, según el Diccionario de la Real Academia Española de la Lengua, es lo perteneciente a una nación o raza. Y yo me pregunto, ¿es que el Sr. Sió sostiene que Cataluña es racialmente diferente al resto de España? ¿Es otra nación? Esto que llama replanteamiento de una cuestión ni es, por supuesto, replanteamiento. Lo fue en aciagos años felizmente superados en los que todo lo que se siguió para deshonra de Cataluña, dolor de España y regodeo allende las fronteras fue un ridículo "Estat Català", que hubiera sido risible solamente si no hubiera costado tanta sangre, incluso de genuinos catalanes que estaban por encima de quisquillosidades aldeanas. Yo creo firmemente que la unidad de los españoles en todos los órdenes es un valor superior que no puede ser alegremente puesto en juego por posturas desfasadas e inadmisibles*»³⁴.

³³ Vegeu: SIÓ, Enric, «Catalunya Segle XX», *La Voz de Badalona*, 1 de novembre de 1963.

La polèmica va continuar amb rèpliques i contrarèpliques i amb una intervenció final de l'actual bisbe Mossèn Carrera, aleshores rector de la parròquia de Llefia, que defensava la posició de l'Enric Sió: «Que la llengua catalana existeix i que és minoritària dins d'Espanya no es pot negar. Ni nega tampoc el Sr. Vázquez el seu desenvolupament. Sembla doncs, que l'única cosa que fa suposar al senyor Vázquez que resulta improcedent aplicar al nostre cas el text de l'encíclica són els termes "nacional i ètnic" que en el seu concepte impliquen derivacions d'ordre polític i patriòtic que ell no accepta. Ara bé, aquesta interpretació dels mots nacional i ètnic és totalment incorrecta. Si en lloc de recórrer al diccionari, tan útil per altra banda, hagués recorregut el senyor Vázquez a qualsevol manual d'ètica o sociologia hauria vist que el mot nació era aplicable a Catalunya»³⁵.

Segons sembla, arran d'aquest afer i d'altres, Manuel Fraga va cridar en Manuel Bazataqui i la nostra participació es va acabar, amb la qual cosa l'orientació del setmanari va haver de tornar a les formes tradicionals. Aquest cop va ser mortal i, amb el temps, *La Voz de Badalona* va desaparèixer.

Només cal que compareu el contingut i el disseny dels dos setmanaris que sortien aleshores a Badalona per constatar que la desaparició de *La Voz de Badalona* va constituir una gran pèrdua. Ho he recordat sobretot perquè és un altre oblit de les noves generacions, una mostra més de les mancances de la Transició.

7. Alguns aspectes de la meva activitat cultural després del tancament de Joventuts Musicals (1963-1968)

7.1. DES DE LA CLAUSURA DE JOVENTUTS MUSICALS FINS A L'HOMENATGE A POMPEU FABRA EL 1968

Tot i que el gruix d'aquestes activitats va tenir lloc després del tancament de Joventuts Musicals, algunes ja apareixen abans de la meva presidència de Joventuts Musicals, les quals prejutgen un canvi fonamental en la meva vida cultural. Començaré,

³⁴ Vegeu: VÁZQUEZ, Pedro, «Sobre Catalunya Segle XX», *La Voz de Badalona. Nuestros lectores escriben*, 15 de novembre de 1963, pàg. 9 (en aquesta mateixa pàgina Enric Sió contestava en la línia que més endavant va adoptar Mossèn Carrera).

³⁵ Vegeu: CARRERA, Joan, «Prev., rector de Llefia, col·laborador de l'editorial Nova Terra opina sobre Catalunya Segle XX», *La Voz de Badalona*, 6 de desembre de 1963, pàg. 9 (en aquest mateix número hi havia un altre article de Pedro Vázquez). Amb l'article del Pare Carrera, s'acabava la polèmica. El Pare Aureli M. Escarré en les seves declaracions a *Le Monde*, també afirma que entre les minories ètniques de què parla el Papa Joan XXIII, a l'encíclica *Pacem in Terris*, s'hi pot situar Catalunya.

però, per totes aquelles que representen una continuació de la trajectòria cultural que us he explicat fins ara, que tindran com a colofó la meva intervenció en l'organització de l'any Fabra, el 1968, a Badalona.

Convé remarcar el suport que arran de l'esmentada clausura vam rebre de la Junta de Joventuts Musicals, de la majoria de socis de l'entitat i de molta gent de Badalona. A conseqüència d'aquest suport em van nomenar president de Joventuts Musicals de Catalunya, cosa que, tot i oferir-me un càrrec fonamentalment honorífic, era molt d'agrair. Cal tenir en compte que Juventudes Musicales Españolas estava dirigida des de Barcelona i que les Joventuts Musicals de Catalunya passaven a segon terme³⁶.

Al marge de presidir alguna assemblea, no recordo que durant els dos anys, 1964 i 1965, que vaig ostentar aquest càrrec hagués tingut gaire protagonisme. Malgrat tot he trobat, en una acta que conservo, que vaig tenir una intervenció important en una assemblea anual que vaig presidir.

Deixant de banda la meva presidència de Joventuts Musicals de Catalunya, en la qual la meva intervenció personal no fou gaire decisiva, voldria remarcar una proposta que vaig fer a l'alcalde Josep Torras Trias per endegar un treball de Sociologia Escolar a Badalona.

En aquest sentit, vull deixar constància dels contactes que vaig establir amb l'alcalde de Badalona. Durant aquells anys vaig tenir una relació força estreta amb l'Ernest Lluch, que em va cridar per dir-me que el Ministeri d'Educació Nacional havia subvencionat la Universitat de Barcelona per fer estudis sociològics sobre la realitat educativa, per la qual cosa em demanava que ho proposés a l'alcalde de la meva ciutat, del qual tenia bones referències.

Vaig anar a veure l'alcalde de part de l'Ernest Lluch i de la Universitat i per primera vegada entrava al despatx de l'alcaldia. Només una altra vegada repetiria l'experiència, quan en Màrius Diaz esdevingué la primera autoritat municipal. En Torras Trias es va mostrar molt interessat ja que els problemes de la infraestructura educativa el preocupaven molt.

Em va ensenyar un mapa escolar de Badalona que ell havia elaborat, al marge del consistori, on s'observava que al centre hi havia moltes escoles i que hi havia una zona on habitaven nou mil persones, sense que hi hagués cap espai educatiu. Ell creia que si posàvem el problema sobre la taula potser sortirien algunes solucions.

³⁶ Tot i que la seu central de Joventuts Musicals havia començat a Madrid, a causa de la seva inoperància, hi van haver pressions per part d'altres delegacions per tal que passés a Barcelona. Malgrat tot, hi van haver molts intents, des de la capital espanyola per, tornar a la situació inicial.

No es manifestà de manera clara, però, sobre quines podien ser aquestes solucions; no veia prou clara, però, la intervenció del sector públic. Al cap d'un temps, van sortir a la premsa badalonina alguns articles que feien referència a aquesta problemàtica³⁷.

Aquesta experiència em va fer veure que això del presidencialisme dels alcaldes franquistes no era ben bé cert. La majoria de regidors se li van posar d'esquena, especialment el que portava la qüestió de les escoles, que ens va dir que ja sabem que aquest problema és molt agut. Saber-ho amb detall no ens servirà de res, més aviat ens proporcionarà maldecaps. La bona fe de l'Ernest Lluch i de l'alcalde de Badalona no ens va portar enlloc.

En aquesta època, el 31 de març de 1964, em vaig casar. En aquest sentit em ve a la memòria que en Manuel Capdevila, secretari de Joventuts Musicals, em va organitzar el viatge de noces a Eivissa i Mallorca, en uns hotels, –sobretot el d'Eivissa, situat a la badia de Sant Antoni–, on aleshores només hi havia el nostre hotel, en els quals les atencions i el servei són encara avui, segons sembla, difícilment superables, fins i tot en hotels de màxima categoria³⁸.

L'agost de l'any següent, amb la M. Teresa i la meva filla Kàtia de pocs mesos, vàrem anar vuit dies de vacances a Cantonigròs. Eren moments econòmicament difícils i passàrem els dies en una fonda com les que s'estilaven aleshores. Allà vàrem conèixer en Pius Morera i la Cesarina Quintana, que s'acabaven de casar.

Se'ls veia molt feliços, però malauradament la joia els va durar poc, ja que no tardaren a separar-se. En Pius era un jove molt pausat i la Cesarina tenia una vitalitat que s'encomanava a tots els que estaven al seu voltant. Aquesta vitalitat segurament desbordava els límits d'un poeta tot esperit. Durant un temps vam tenir-hi una certa relació. Més tard visitàrem la família Morera a Igualada i vam anar junts a conèixer els amics d'en Pius i la Cesarina. Es tractava del grup que s'havia format al voltant de Lacetània, que formava part del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada.

No recordo com i on va tenir lloc la trobada. En Pius ens presentà els seus amics. Al davant, el que podíem considerar cap de colla, l'Antoni Pous. Jo diria que també hi havia en Segimon Serrallonga amb qui vaig acabar establint-hi una

³⁷ Vegeu: SALVA, A., «Faltan escuelas», *Revista de Badalona*, 5 d'octubre de 1963. En aquesta època també es començava a parlar d'un pla general de construccions escolars.

³⁸ Arran d'aquesta estada inoblidable tenia por de tornar a Eivissa. Finalment hi he estat l'any 2005 i evidentment el canvi en negatiu ha estat important. Tinguérem la sort, però, de saludar el propietari de l'esmentat hotel, que aleshores era molt jove.

bona amistat; malauradament no fa gaire va morir precisament a l'hospital badaloní de Can Ruti. Hi havia més gent però no sé pas qui eren; potser hi havia, també, en Ricard Torrents que ja s'havia incorporat a aquest grup. En Ricard, però, no ho recorda.

L'Antoni Pous era tot un personatge, d'aquella gent que s'escolta i l'escolten. Em va recordar el Dr. Jaume Vicens Vives un dia que va venir a Badalona amb en Ramon Gubern, poc abans de morir. Hom s'adonava que et trobaves davant de dos líders i sobretot dos grans mestres. Arran de la relació que es va establir entre nosaltres, en Pius em va regalar *Textos: Quaderns de Lacetània*, precedent de la revista *Reduccions*, ambdues publicacions fundades i dirigides per l'Antoni Pous. Aquests Quaderns, que encara guardo com una joia, eren una mostra que al país començava una nova renaixença.

Aquest grup, encapçalat per l'Antoni Pous, partint primordialment del món hel·lènic, bevia, també, en unes noves fonts que havien tingut una gran transcendència en el nostre món cultural a principis del segle passat. Em refereixo a la cultura alemanya, la qual estava aleshores com un xic oblidada³⁹.

Al cap de no gaire temps vàrem perdre de vista el matrimoni Pius-Cesarina, probablement el fet de la separació hi va col·laborar. Al cap de molts anys vaig entrar en contacte amb en Ricard Torrents, el capdavanter del grup després de la mort d'Antoni Pous. Aquesta gent seria coneguda com el grup de Vic, que acabà fundant l'actual Universitat de la capital d'Osona.

7.2. L'ANY FABRA, 1968, A BADALONA

Malgrat les reticències, la situació angoixant del anys posteriors a les declaracions del Pare Escarré, que es va haver d'exiliar el 1965 i que moria l'any 1968 després d'una llarga malaltia, no era, ni de bon tros, la mateixa que el 1963. L'Òmnium Cultural havia estat restablert i organitzava l'any Fabra arreu de Catalunya.

A Badalona, on mestre Fabra havia viscut durant molts anys i havia tingut una incidència important en el món cultural i educatiu⁴⁰, va néixer una Comissió que es reunia al Casino de Badalona per celebrar aquest any Fabra, de la qual jo n'era un integrant, però no era pas dels que hi tenien major influència.

³⁹ Desconeguda del gran públic l'obra d'Antoni Pous, recentment l'editorial Eumo de Vic ha publicat *L'Obra essencial* a càrrec del professor Ramon Farrés amb un pròleg de Ricard Torrents. Podeu veure també: TEIXIDOR, Emili, «Eumo presenta un volum l'Obra essencial, d'Antoni Pous. Mort el 1976, als 44 anys, Pous va ser una figura de l'anomenat grup de Vic», *Avui*, 11 de novembre de 2005.

Recordo vagament les persones que en formaven part. Pensava, a través el meu coneixement de la realitat badalonina, que aquesta Comissió no reeixiria. No veia clar que un grup semiclandestí pogués tirar endavant el programa que s'havia preparat que era molt ambiciós, en una ciutat com Badalona on la censura venia de la pròpia alcaldia i per tant aquesta problemàtica era molt més aguda que en altres llocs.

Els actes havien de començar amb un recital d'en Raimon, que no va obtenir el permís de les autoritats. Poc després d'aquesta prohibició, un divendres a la tarda, vaig plegar abans de la feina perquè estava un xic empiocat i se'm va acudir la idea de trencar amb la Comissió i organitzar l'acte final tal com l'havia previst i preparat l'Albert Ballesteros. Per tirar endavant aquesta proposta vaig pensar en dues persones: el senyor Serra Aloy, que aleshores era president del Centre Parroquial de Sant Josep, i en Miquel Mas que també formava part de la Comissió que es reunia al Casino.

D'aquestes converses se'n derivà que en Miquel Mas i jo ens ocupàrem de l'organització de l'acte i el senyor Serra Aloy tindria dues funcions aparentment menys importants però totalment imprescindibles: fer de mecenes de l'acte i convocar les entitats badalonines, en la seva condició de president d'una d'aquestes entitats. Es tractava, fonamentalment, de donar, almenys oficialment, el protagonisme a la teòricament societat civil. L'única cosa que havien de fer les entitats era demanar permís, que consistia únicament a signar la instància que vam preparar⁴¹.

Calia, també, assegurar el suport d'Òmnium Cultural que havia organitzat actes per tot Catalunya amb una estructura política de l'acte totalment diferent de la nostra. Tot i alguna reticència al començament, l'Òmnium va donar un suport total i ens va deixar el material que havien fet servir arreu de Catalunya, principalment el retrat del mestre Fabra.

Tot i que l'organització de l'acte estava totalment preparada, en Miquel Mas i jo no les teníem totes i una hora i mitja abans de començar entràvem al Zorrilla disposats a fer el que calgués, traslladar taules i cadires a l'escenari, etc., però ens vam trobar amb l'agradable sorpresa que el pare d'en Ricard Rodon, amic nostre, amb un grup d'escoltes ja ho havien preparat tot sense que ningú no els hagués dit res. Són

⁴⁰ Pompeu Fabra elaborà, a la nostra ciutat, el Diccionari General de la Llengua Catalana. El 28 de gener de 1934, el Ple de l'Ajuntament el nomenà fill adoptiu de Badalona i li va fer lliurament de la Medalla d'Or de la Ciutat. Ventura Gassol, conseller de Cultura de la Generalitat, digué: «Els pobles, quan adopten un fill, és perquè el fill ha sabut, abans, adoptar el poble».

⁴¹ Conservo encara una còpia de l'esmentada instància, segellada pel consistori badaloní.

coses que no s'obliden. Sense tenir-hi gaire relació, vaig assistir al seu enterrament, no fa massa anys, com a mostra d'agraïment.

Aquesta celebració tenia com un dels actes centrals un recital d'una dotzena de poetes, la major part badalonins d'un cert renom, encapçalats per en Joan Argenté, que preparà el programa de l'acte, així com una nodrida participació d'altres de fora de la nostra ciutat, dels qual convé recordar Aurèlia Capmany, molt vinculada a Badalona, Pere Quart, Joan Colomines i Salvador Espriu.

Les poesies havien de presentar-se a censura abans de l'acte; arran d'això foren prohibides les que havien presentat Salvador Espriu i Joan Colomines, les quals es lliuraren a la major part dels d'assistents a l'acte, a l'entrada del teatre Zorrilla.

A més de la lectura poètica hi van haver tres intervencions: una de caràcter eminentment literariolingüístic, a càrrec de Joaquim Molas, que glossava la figura de Fabra des de l'angle específicament lingüístic; una altra de caràcter més aviat polícticultural sobre la seva relació amb el món polític, que pronuncià Josep Benet i finalment una de caire filosòfic, que s'encarregà a Manolo Sacristán, que rebatia un escrit de Julián Marias sobre la personalitat de Catalunya en un article que havia aparegut no feia gaire en un periòdic espanyol. El teatre feia goig però no s'havia omplert del tot. Tot i els anys passats en relació a altres actes ressenyats, la gent encara tenia por. Al final es varen llegir moltes adhesions personals. Encara conservo la llista de les persones, així com la major part de les associacions d'oposició al règim que cada dia tenien major presència social.

Al marge de l'esmentada llista, voldria deixar constància de la presència simbòlica del Dr. Jordi Rubió, Francesc de Borja Moll i Josep M. Llompart que, com a contesta a la invitació que els vaig cursar, m'enviaren unes lletres molt emotives en recordança de la figura del mestre.

En nom dels tres caps de brot suara indicats aprofito l'avinentesa per transcriure un fragment del text de la lletra que em va trametre l'inoblidable Dr. Jordi Rubió i Balaguer el 25 de febrer de 1968, en ocasió de les Festes Fabra, que van tenir lloc a la nostra ciutat: «La vostra carta del dia 17 m'honora molt i voldria saber-vos expressar fidelment de quina manera em sento agermanat amb vós i els vostres companys tant en la veneració al mestre Fabra com en el desig de fer comprendre als catalans fins a quin punt som obligats d'agrair i enaltir la seva obra. Jo sóc només un de tants en voler ésser fidel a la llei que va inspirar-la i no em sento amb prou autoritat per a apadrinar, com dieu, l'acte que voleu dedicar a Pompeu Fabra, però us acompanyarà la meva simpatia ja que no m'és possible d'assistir-hi. No puc oblidar l'estimació amb la qual ell parlava de Badalona i estic content que la vostra ciutat honori l'home que tant goig va tenir de viure-hi i que de tal

manera admirava la vostra mar»⁴².

A més de les adhesions assenyalades fins ara, convé recordar que al final de l'acte, un badaloní ens va indicar que Jordi Pujol, el futur president de la Generalitat, ens volia veure. No sabem per què s'havia quedat a l'entrada del teatre, la qüestió és que ens va felicitar i ens va dir que Catalunya necessitava gent com nosaltres⁴³.

La sorpresa més agradable d'aquella diada fou l'encontre amb la Carola Fabra, la filla gran del mestre i el major disgust no haver pogut lliurar-li tot el material personal de Pompeu Fabra que jo havia pogut consultar al Círcol Catòlic, el 1952⁴⁴. Vam dinar junts amb la Carola, en Sayol, la seva esposa l'Elisa Reverter, la família Lleal, en Macià Alavedra i altres.

8. Paraules de comiat

Només he volgut presentar una sèrie d'actes que tingueren lloc a Badalona i que ens mostren que les coses anaven canviant. El fet que jo esdevingués el capdavanter d'un grup de joves que jugaren un paper important en aquests anys s'explica, fonamentalment, perquè jo tenia deu anys més que ells. D'altra banda, el meu paper de gestor cultural s'acaba pràcticament amb l'homenatge a Pompeu Fabra, que acabo d'explicar. Després d'uns anys d'interessar-me per la Sociologia de l'Educació, a partir d'aquest moment i especialment d'ençà del 1979, la meva preocupació essencial serà la Història de l'Educació.

Finalment només voldria fer dues precisions i un fet:

- Els actes ressenyats no es poden comparar amb les agendes culturals dels nostres dies, sinó amb el desert cultural badaloní d'aquells anys.
- En segon lloc, cal tenir en compte que molts dels conferenciants, músics, poetes que surten en aquest treball eren aleshores molt joves. No gaudien, per tant, del prestigi actual i eren totalment desconeguts del gran públic.
- El fet que vull remarcar és que les noies que van fundar, en aquest període, les primeres escoles catalanes i de coeducació a Badalona i que més tard s'integren a Coordinació Escolar, estaven vinculades als grups de resistència cultural ressenyats en aquesta comunicació.

⁴² Conservo encara la lletra que jo personalment els vaig enviar i la resposta del Dr. Jordi Rubió, de Francesc de B. Moll i de Jordi Llompart.

⁴³ Aquesta qüestió, la recorda molt millor en Miquel Mas que no pas jo.

⁴⁴ Jo, els anys cinquanta, havia inventariat el que es va requisar, el 1939, de la biblioteca del mestre Fabra, que anà a parar al Círcol Catòlic, però l'any 1968 no vaig trobar res. Finalment, sempre que al final ha aparegut, ha anat a parar a l'IEC i a la Universitat de Barcelona.

RESUM

La Badalona postfranquista visqué durant una vintena d'anys en un veritable desert cultural, potser amb l'excepció d'algunes experiències teatrals. Enmig d'aquest buit, al llarg de la dècada dels seixanta del segle passat, una sèrie de joves generalment universitaris van portar a terme una sèrie d'experiències de diferent signe cultural, amb la idea de recuperar, com a mínim en part, la tradició totalment escapçada el 1939. Els canvis econòmics que començaven a produir-se no trobaren el seu equivalent en el món polític. Els sectors fonamentalistes del règim frenaren, en la seva major part, els projectes de reforma impulsats pels grups aperturistes, enfrontament que tindria incidència en els intents esmentats de desenvolupament cultural. Malgrat tot, Badalona començava a obrir-se a nous horitzons que trobarien un clima més adient d'ençà de la mort del General Franco. Hom apunta a més la idea que l'actual desmemòria del període dictatorial afecta fins i tot els projectes de l'oposició cultural dels anys cinquanta i seixanta del segle passat.

RESUMEN

La Badalona post-franquista vivió durante unos veinte años en un verdadero desierto cultural, si exceptuamos algunas experiencias en el mundo teatral. Frente a este vacío, a lo largo de la década de los sesenta del siglo pasado, una serie de jóvenes universitarios dispuestos a recuperar, por lo menos en parte, la tradición cortada de raíz en 1939, llevaron a cabo una serie de interesantes experiencias de distinto signo cultural. Los cambios económicos que empezaron a producirse no tienen su equivalente político. Los sectores fundamentalistas del régimen frenaron, en buena parte, los proyectos de cambio impulsados por los grupos aperturistas. Este enfrentamiento incidiría también en los citados intentos de desarrollo cultural. A pesar de ello, Badalona empezó a buscar nuevos horizontes que encontrarían un clima propicio a partir de la muerte del general Franco. Se apunta además la idea que la actual desmemoria del período dictatorial afecta incluso a los proyectos de la oposición cultural de los años cincuenta y sesenta del siglo pasado.

ABSTRACT

Badalona was, by all accounts, a cultural wasteland during the first 20 years of Franco's regime, with the small exception of a few theatrical experiences. To compensate this void, during the sixties of the past century, a group of university students, with the aim to recover, at least in part, the tradition cut in 1939, carried out a range of cultural experiences. The economical changes during that decade didn't have a political equivalent. The fundamentalists sectors of the regime stopped most of the changes that some opening sectors started. This confrontation also influenced the above-mentioned intents of cultural development. In spite of that, Badalona started to search for new horizons, which found a seeded ground after Franco's death. The article also points out that nowadays forgetfulness of the dictatorial period affects, even, the cultural projects of the opposition sectors that took place during the fifties and sixties of the 20 th century.

MALGRAT TOT... LA NOSTRA LLENGUA VIU. UN TESTIMONI A IBI (L'ALCOIÀ) DELS DARRERS ANYS DEL FRANQUISME

Andrés PAYÀ RICO

Universitat de València. Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació

Durant els darrers anys del franquisme, comencen a aparèixer xicotets i testimonials –encara que molt importants i significatius– signes d'aperturisme cultural i lingüístic. El model homogeneïtzador, totalitari, centralitzador i unívoc que havia caracteritzat el franquisme durant dècades, no podrà ja silenciar les veus que s'al·cen en defensa d'un altre pensament, una altra cultura i una llengua diferent a la castellana, presentada com a única oficial i obligatòria a tot l'Estat espanyol.

En aquesta comunicació presentem el testimoni d'una comunitat local del País Valencià, la del poble d'Ibi (l'Alcoià), on el desenvolupament industrial dels anys seixanta havia desplaçat molts immigrants d'Andalusia i Castella la Manxa a viure a la localitat alacantina per treballar a la indústria juguetera iberuda. Això va fer que el percentatge de gent que parlava castellà creixera, enfront del dels valencianoparlants, que cada vegada anava minvant, motivat, a més a més, per la política lingüística repressora franquista.

Però, malgrat tot, la llengua roman com a vehicle de comunicació en alguns espais privats i comença a obrir-se i fer-se present en els darrers anys de la dictadura a altres espais. Així, amb motiu de les festes de Moros i Cristians, el valencià es

fa present, com es pot apreciar en alguns articles d'opinió que es publiquen a la revista oficial de les festes. Paral·lelament, altres accions sorgeixen tímidament per a reconquerir el temps perdut i lluitar per a la promoció i defensa d'una part tan important de les nostres senyes d'identitat. Al breu repàs d'aquests articles escrits en valencià al llibre oficial de festes, a alguns anuncis curiosos escrits en vers, així com a una entrevista a Joan Verdú i Guillem –un dels principals defensors de la utilització de la nostra llengua a Ibi–, dediquem la present comunicació.

1. Els primers articles escrits en valencià. La passió per defensar la llengua davant l'oficialitat del castellà.

Ens ocuparem ara d'aquells articles que van aparèixer a finals dels seixanta i principis dels setanta en els llibres de festes de Moros i Cristians d'Ibi, els quals, amb més voluntarisme i passió que correcció gramatical¹, tractaven d'alçar la veu enfront de la utilització i importància del valencià. Malgrat això, el desconeixement i manca de normalització feia que la redacció d'aquests no fóra del tot correcta, encara que les seues pàgines destil·lessin un fort amor per la llengua. El primer d'aquests articles té un títol prou aclaridor del seu contingut «Nossatros els emigrants» i està escrit per un iberut que exercia en aquells dies de secretari a l'Ajuntament de Tirig (Castelló). Aquest classifica la població d'Ibi en tres grups «sustancialment iguals, si contemplarem tan sol el fondo de la cuestió, pero de matissos molt diferens, per cuant a la particularitat idiosincràtica de cada uno: Els nadius sedentaris, els inmigrants i els emigrants; i si bé entre tots formen un conglomerat compactament unit per el aglutinant del denominador comú: “AMOR AL POBLE”»². L'autor fa un repàs a les característiques de tots aquells que considera iberuts, i que, encara que tinguen diferents treballs (geladors, jogueters, camperols...) o procedència, es poden considerar d'un mateix poble, del qual es senten membres. Un sentiment que resumeix en els següents versos: «Io he naixcut, i amolt de orgull, / en un pòble levantí; / i este pòble, es pera mí / lo que més estime y vullc; / d'entusiasme, el pit me bull / cuan de IBI faig mensió, / i n'om sega la pasió, / puig cuant parle de Alacant, / fique a IBI per davant / per justisia, i en raó».

El segon dels testimonis que volem incloure ací, entra ja de ple en el tema de la llengua, associada a les tradicions i a la festa de Moros i Cristians. L'autor és el bibliotecari del Casal San Jordi d'Alcoi, que redacta aquest article en la revista-pro-

¹ Encara conscients de les incorreccions existents, reproduïm i respectem la grafia original dels textos, entrevista i versos al llarg de tota la comunicació.

² CALATAYUD BENAVENT, Hermíni, «Nossatros els emigrants», en *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d'Ibi*, 1969, s.p.

grama d'aquesta ciutat i s'inclou posteriorment en la revista d'Ibi «per considerar la referida Comissió que l'esmentat article constitueix una nobilíssima defensa de la nostra benvolguda llengua valenciana»³; és aquesta la primera mostra d'adhesió pública a la defensa de la llengua l'any 1971. En aquest article podem vore la tasca cultural i afavoridora del valencià que es feia en Alcoi, i que, per desgràcia, no es corresponia amb el cas d'Ibi: «fa prou més de quaranta anys que estic en el tall del quefer patriòtic i educatiu i cultural. El poble d'Alcoi, desde sempre, ha estat un dels mes aferrissats al manteniment del nostre idioma nadiu, com al fill de la muntanya que és. El seu Ajuntament també fa molts anys que patrocina el seu conreu establint premis als Jocs Florals de “Lo Rat Penat”»⁴. Malgrat això, es lamenta de la situació oficial que viu la llengua en les comarques alacantines, defensant la compatibilitat de la identitat espanyola, amb la valenciana, així com la convivència d'ambdues llengües:

«no es comprèn que més que per falta d'informació adequada i actual, que aquesta positura no tinga encara l'adhesió general que es mereix. La nostra manera d'ésser espanyols no pot ser altra que la de ser autènticament alcoians i valencians. Tota altra és una sofisticació del nostre ser nacional. La terra d'Alacant no pot renunciar a la seva història secular, a la seua llengua (...) ¡I còm costen de comprendre, Senyor, aquestes veritats tan senzilles i grosses! ¿Tanta miopia pot restar encara entre les persones que semblen instruïdes? (...) Tots espanyols i cadascú en la seua llengua...¡que totes són espanyoles!»⁵.

El ben cert és que la realitat lingüística del poble d'Ibi era la d'una societat valenci-anoparlant en l'àmbit social, però castellana en les instàncies oficials. Això feia que, quan algú pretenia escriure en valencià, a pesar del voluntarisme, el text demostrés les deficiències de coneixements gramaticals. Tal és el cas d'un article escrit per l'últim alcalde del franquisme i primer de la democràcia, que, en el llibre de festes redacta uns versos sobre la festa iberuda, titulats «Fondo y formes d'una festa», en el qual podem llegir una crònica sobre les festes :«A les dotse, campanes, traca y música armoniosament mesclaes, / eleven el ánimo dels pocs / que acodixen al Pregó. / Es una suma de sentiments relichosos, festés y patriotics / ques fuguen en l'alma y apreten apreten... / Al temps, / la Bandera pucha y tots miren callats. / No nian paraules. / Después el Retor resará el áncelus / y al Alcalde proclamará les festes d'Ibi»⁶. En aquesta crònica es fa un repàs als sentiments religiosos, patriòtics, iberuts... fins i tot, hi ha una petita al·lusió a la llengua, en fer menció als textos de les ambaixades :«De nou nia batalla después de diná, / y esta volta els cops están

³ VALOR SERRA, Jordi, «La ciutat, la festa, la llengua», en *Llibre Oficial de les Festes de Mors i Cristians d'Ibi*, 1971, pàg. 37.

⁴ VALOR SERRA, Jordi, «La ciutat, la festa...», pàg. 38.

⁵ VALOR SERRA, Jordi, «La ciutat, la festa...», pàg. 38.

⁶ MIRÓ SANJUAN, Salvador, «Fondo y formes d'una festa», en *Llibre Oficial de les Festes de Mors i Cristians d'Ibi*, 1973, pàg. 65.

mes prop, / ya nian molts cansats, encara qu'els mes aguanten; / y después de qu'el moro valen diga que nones, / y de qu'el cristiá / –en castellá, no sé perquè– / demane protecció a la Senyora»⁷; una sorpresa inexplicable la de l'autor, quan era ell el màxim responsable de la política i festes iberudes, i, com vorem més avant, quan va fer ben poc per a la difusió i normalització del valencià.

Aquest últim article va encendre l'ànim de Joan Verdú –com ens conta posteriorment en l'entrevista que vam mantenir amb ell– i el va dur a escriure tres articles amb l'objectiu de donar prestigi a la llengua i defensar-la. A causa de l'escassetat de l'espai de què disposem, seleccionarem aquells fragments que considerem més rellevants, tot desitjant que siguin prou il·lustratius com per a poder fer-se una idea del pensament i demandes que pretén plasmar-hi l'autor. En el primer d'aquests articles, s'alegra que –almenys– l'acte del pregó es realitze en valencià, i és, per això, el de major rellevància per a ell i un exemple per a la resta dels actes festers: «el que més emoció em fa; el que em fa sentir més del meu poble, més valencià. El que fa que me desperte el cuquet que dintre del meu cos tenia en sentir les paraules del nostre batlle pronunciades amb tota senxillesa i familiaritat desde el Balcó Consistorial. Paraules de salutació dites amb el cor en la ma i amb la pronunciació de mots nostres, autóctons»⁸. Més endavant fa un repàs als principals personatges il·lustres valencians (Jaime I, els Papes Borja, San Vicent Ferrer, Joanot Martorell...), tot admirant-ne la utilització del valencià per a expressar-se. Per això, recomana que per a recordar un fet històric com les batalles entre moros i cristians, s'utilitze també ací la llengua vernacla: «a tothom plau la recordació dels fets, que nostra festa representa (...) Pero... si ens enfortim per continuar aquesta tradició... ¿Cóm deixem en l'oblit altres aspectes que representen cultura i desenvolupament intel·lectual? Si estímem la nostra terra, l'haurem d'admetre tal com és, amb llurs costums... llurs diades... llurs virtuts i... allà mes important, LLUR LENGUATGE». L'article es completa amb fragments del llibre de Sanchis Guarner sobre *La llengua dels valencians* (Edicions Garbí, 1967), tot desitjant que aquestes «paraules plenes de patriotisme i d'amor a la menyspreada llengua nostra que's d'esperar donen el fruit degut en data no molt llunyá».

L'any següent, Joan Verdú es torna a apuntar a les pàgines del llibre-programa de festes, i comença per reflectir les reaccions que l'article havia despertat en els iberuts. Les opinions al respecte, les classifica en tres grups: el primer d'ells és aquell format pels que el feliciten i s'alegren d'haver «aconseguit el beneplàcit d'un sector important del nostre poble amb un tema de tant d'interés com és el de la divul-

⁷ MIRÓ SANJUAN, Salvador, «Fondo y formes...», pàg. 67.

⁸ VERDÚ GUILLEM, Joan, «...I res mes, que passeu bones festes», en *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d'Ibí*, 1974, s/p.

gació de la nostra llengua»⁹; un segon grup, del qual es lamenta profundament, és aquell que «malgrat la seua suposada cultura no aconsegueix adonar-se de la seua ignorància i segueix afegint grans d'arena al muntó que esdevindria amb el temps, per enfonsar el patrimoni lingüístic dels seus avantpassats, al parlar amb els seus fills en una llengua diferent a la que amb ells empraren els seus pares i avis»; per últim, un grup prou nombrós es va dedicar a criticar la utilització del valencià en l'article, acusant-lo de catalanista, sense adonar-se que es tractava d'una llengua comuna amb diferents denominacions. A l'explicació sobre l'origen històric i la denominació de la llengua dedica la resta de l'escrit, per a acabar acomiadant-se «amb l'esperança d'haver contribuït amb aquest petit gra d'arena a l'esclarament d'açò tan nostre com és el NOSTRE LLENGUATGE».

El tercer dels articles que completen aquesta trilogia dedicada a la defensa de la llengua es publica una vegada mort Franco, el 1976, però pel seu interès fa que en donem ací notícia. A propòsit de les tradicions del nostre país, comença recordant que «la més important de totes, és EL NOSTRE IDIOMA, la nostra manera d'expressar-nos; la nostra forma parlada i escrita, el nostre vehicle de transmissió d'idees»¹⁰, malgrat això, aquesta part tan important de la cultura valenciana, ha estat abandonada durant molt temps, i ha existit –com diu el títol de l'article– un gran analfabetisme valencià. La situació en la qual es troben la majoria dels valencians al final del franquisme és que «sabem molt poc, per no dir res, de la nostra llengua materna; veure com són molts els qui desconeixen per complet, fins l'última grafia de l'alfabet de la seua parla, així com les més elementals regles de la fonologia». Aquest panorama s'espera que canvie amb les transformacions polítiques que estaven per vindre, essent com era un moment propici per a la millora substancial de la llengua:

«(...) l'estat caòtic de la nostra cultura, en un temps florent i avui enfonsada i menyspreada per l'absurd d'un erroni centralisme equivocat. Aquests exemples d'incultura són, doncs, l'avortament d'uns segles d'abandó inconcebibles que avui poden ésser pal·liats gràcies a les noves i encertades disposicions dels actuals estaments superiors».

Mostra d'aquest desconeixement de la normalització del valencià pels habitants d'Ibi són les queixes que s'alcen en veure com l'antic carrer José Antonio es rebateja per carrer Major: la gent pensa que es tracta d'una errada ortogràfica en ignorar el valor fònic de la «j». Un cas paregut és el que ocorre amb la plaça de la Palla i la plaça de l'Església, i l'ús de la «ç». Per això creu que és d'agrair que

⁹ VERDÚ GUILLEM, Joan, «Del nom i origen de nostre idioma», en *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d'Ibi*, 1975, s/p.

¹⁰ VERDÚ GUILLEM, Joan, «El nostre analfabetisme», en *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d'Ibi*, 1976, s/p.

es faça al poble la primera missa en valencià amb la col·laboració de la Comissió Interdiocessana Valentina per als Textos Litúrgics, o que l'alcalde Àngel Brotons animara la gent castellanoparlant, en el Pregó de Festes, a utilitzar el valencià: «a vosaltres, fills d'Ibi, us demane que quan un d'aquests veïns castellans, parle tan sols una paraula en nostra llengua, per mal dita que estiga, no us rigau, ben al contrari, doneu-li una abraçada, perquè aquest ja és un dels nostres». A més a més, s'informa de l'existència, des del mes de febrer, d'un curs d'ensenyament del valencià al qual assistien una trentena de joves, així com de l'adreça dels cursos organitzats per Lo Rat Penat o Centre Carles Salvador, a València; una bona mostra que les coses i la situació estaven canviant.

2. Una mica d'història oral: l'entrevista a Joan Verdú i el seu amor per la llengua

La lectura dels articles de Joan Verdú, abans esmentats, va fer que ens interessàrem per la seua persona i opinió, una vegada transcorreguts els anys i amb una visió retrospectiva. L'arxivera de l'Arxiu Municipal d'Ibi, ens va facilitar el seu telèfon i vàrem concertar una entrevista amb ell per a aprofundir en aquests temes. L'interès del seu contingut és molt gran, ja que ens mostra el testimoni d'una de les poques persones –potser l'única– que a Ibi va lluitar públicament per defensar i prestigiar una llengua a la qual es donava l'esquena tant des de les institucions oficials franquistes, com des dels àmbits més formals. A continuació, reproduïm alguns fragments de l'entrevista¹¹, desitjant que aquests siguen prou il·lustradors de la situació en la qual es trobava la llengua en una comunitat local com la d'Ibi.

Quan a Joan Verdú li preguntàrem pels seus records sobre els darrers anys del franquisme i com va encendre la flama per defensar la llengua, ens contà el següent:

«El record que tinc jo d'aquella època, *desde luego*, es que no ha estat gens agradable, perquè jo, personalment, en l'any 73-74 ignorava que hi havia llibres que foren d'ensenyar el valencià. No sabia ni que havien diccionaris, ni que havien gramàtiques. No sabia absolutament res. Era una cosa *exajerà*, igual que jo estàvem tots. I un bon dia, no sé com va ser. Vaig vore un calendari. No sé a on. En una tenda (...) Un calendari que posava: “Si et sents valencià, parla i escriu en valencià”. Allò em va *sentar* a mi una mica, un poc allí... Vaig vore en el calendari, una direcció que hi havia allí, doncs vaig escriure enseguida. *Claro!*, resulta que aquell calendari... allò era un text que posava de Lo Rat Penat. Jo ni sabia que existia. Igual que jo, exactament tots, no sé jo en la capital... possiblement el coneixerien i tot això... però

¹¹ Com hem fet abans, reproduïm les paraules tal com foren dites, respectant les expressions originals de Joan Verdú en l'entrevista mantinguda el 22 de gener de 2007 a l'Arxiu Municipal d'Ibi i enregistrada amb una gravadora.

ací en els pobles, això era un desastre, un desastre, però un desastre!».

Moltes són les anècdotes que reflecteixen el rebuig a la llengua des de les diferents instàncies i sectors de la població. Des de la salutació «Bon dia!» feta en la ciutat i on «es quedaven aixina tots mirant-te com si fores una cosa estranya», la negació de l'Ajuntament d'Ibi a publicar un llibre sobre el poble en valencià perquè com va dir l'alcalde «tinc en conte que això té que passar per Diputació», o l'arrest d'una setmana del seu fill mentre feia el servei militar per parlar en valencià, «per parlar en *polaco*». Quan li preguntàrem sobre les accions que es van mamprendre a Ibi i comarca per a difondre el valencià, és molt aclaridor:

«En opinió meua, pràcticament no s'ha fet res. No s'ha fet res perquè la normalització lingüística arribara a un punt correcte. No es va fer absolutament res. Tot ha anat desenvolupant-se en *arreglo* a la voluntat o a la manera de procedir de cadascú. Però no d'una manera oficial, cadascú a la seua manera i s'arreglava i ja està, però no d'una manera efectiva (...) Jo crec que això ha estat molt baix, el tema este de la llengua sempre ha estat per baix (...) No hi havia res».

Respecte a l'analfabetisme lectoescriptor també parla Joan Verdú, fent palesa una situació en la qual la mateixa gent que parlava valencià, desconeixia per complet la seua escriptura i lectura: «només en l'efecte de llegir-lo (...) En parlar, no parlarem, no hi ha cas! Més en valencià que en castellà, perquè són naixcudes d'ací. La gent ha mamat el valencià quan va nàixer i des de sempre en valencià! (...) Ara una cosa es parlar-se, una altra cosa es que tu, et poses a llegir i entendre. Si no és en castellà no hi ha manera!». Aquesta dualitat parla/lectoescriptura es complementa amb una altra, és a dir, la diferent utilització del valencià en àmbits formals/no formals: «normalment, col·loquial, familiars i amics, pega ninguna, les pegues venien quan justament feies *algo* oficial. *Entonces*, ja hi havien problemes perquè hi havia que parlar castellà. Normal en aquella època, molt normal! Anaves a l'Ajuntament, i un bon dia jo volia açò i açò i no podia dir res (...) perquè deien, no mos parles en *polaco*, parla-mos en castellà (...) o en *cristiano*». Aquesta impossibilitat de parlar el valencià en instàncies oficials, com és el cas de l'Ajuntament, estava impregnada o regida –com ens conta l'entrevistat– per una autocensura: «*uno* en eixa època no necessitava que t'ho prohibiren... lo que feia falta és que t'ho autoritzaren, que no és lo mateix. *Osga*, que no feia falta una autoritat que ho prohibira, sinó una autoritat que ho autoritzara o no et dira res (...) no feia falta que ho prohibiren perquè ningú ho feia. Ningú s'atrevia a parlar en cap *puesto* oficial».

Però, afortunadament enmig d'aquesta trista situació de la llengua davant l'oficialitat i diferent consideració respecte al castellà, existien alguns exemples de resistència lingüística. Un d'ells és el de l'alcalde Àngel Brotons –abans esmentat per les seues paraules en el pregó de festes–, que, segons ens conta Joan Verdú respecte al

seu posicionament oposat al valencià, «estava prou bé, *vamos* consentia (...) inclús, es coneixia que en varies reunions d'alcaldes de la comarca ell parlava en valencià. Li van *llamar* la atenció alguns alcaldes que estaven al mateix pla d'ell (...) Ell va dir que digueren lo que volgueren, però ell parlava en valencià. I parlava en les reunions en valencià. Pareix *raro*, però parlava en valencià». Com hem vist abans, el mateix Joan Verdú també adquireix un gran protagonisme en aquesta lluita lingüística, ja siga escrivint articles com els mencionats, fent auques en valencià sobre la Mare de Déu, estudiant la llengua amb curssets per correspondència, o sent el cronista oficial de la Comissió de Festes on «antes de prendre el càrrec oficial, vaig dir que tingueren en conte una cosa, que les meues cròniques estarien escrites en valencià». Per últim, un altre dels protagonistes que encapçalaren la defensa del valencià és Àngel Fabregat Pitarch, mestre d'escola jubilat i convidat a formar part, en la seua constitució, del Centro de Estudios Ibenses. Aquest, davant el reglament escrit en castellà i el rebuig que la denominació de l'organisme fóra Centre d'Estudis Ibiers, fa la següent intervenció en una de les seues primeres reunions, a propòsit de la missió principal del Centre:

«La missió era la de recuperar tradicions perdudes, traure-les i procurar conservar-les. I va dir: –Quina és la tradició més antiga que puga tindre una persona? Jo mateix li'ls ho diré, la tradició més vella que tenim les persones és la forma de parlar, hi ha alguna tradició més vella, que quan naixes ta mare ja et parle aixina i tu la *pilles* de seguida? (...) si una de les obligacions principals del CEI és recuperar les tradicions perdudes, i procurar que no es perden, conservar-les i procurar anar estudiant sobre el tema eixe... Com és que estem fent-ho tot en castellà? Si el castellà és una cosa que ha vingut després i la nostra tradició és el valencià, la principal tradició nostra (...) *Bueno! Ahí es va armar un cacao!*».

3. L'altra difusió del valencià: anuncis publicitaris al llibre de festes, lloes a la Mare de Déu i versets als festers

Per acabar aquesta comunicació, ens agradaria afegir ací una xicoteta mostra d'una sèrie d'exemples d'escrits en vers, fets en valencià, i que constituïen una excepció en una època on el castellà dominava els textos impresos. En un àmbit allunyat de l'oficialitat com és el de la festa dels Moros i Cristians, hi havia qui s'aventurava a redactar en valencià en uns anys on, com hem vist, no era gaire habitual fer-ho. Els primers exemples que volem incloure ací, són els dels anuncis de comerços d'Ibi que inserien la seua publicitat en el llibre de festes. Són molt nombrosos i abundants els exemples de bars que així ho fan:

«BAR CACHEC. El que tinga la cartera / lo mateix q'un acordeón / i li agrade la “mamera”, / L'absenta, l'anís i el ron, / la sobrasà i el choriso, / les tápenes o el ditet, / les sebetes en vinagre / o berenà “un mullaoret” / , que li facha una visita / a CARLITOS

CACHALENDA / que huí el día es, el que més pita... / si li afluixen be la “tela”»¹².

«BAR LA VIÑA. En la viña trobareu / el millor vinet del mon, / y, al beure comprobareu / com vos aclaris la veu, / per ser molt més fort que el ron. / Tinto, clarete i dorat, / tot de clase superió / y, además de bó, barat, / pues “PASCUALET” ha trobat, / de entre lo bó, lo milló. Té en les tapes tal surtit / y el té tan ben preparat, / que desde el matí a la nit / fan cola de uit a uit / i allí acudís, hasta el gat; / i si vols creurem a mí / y, en el meu consell tens prou, / pillà enseguida el camí / ves al carré “Berlandí” / y entra en el número “Nou”»¹³.

«LA PARRA. Els millors vins al vol agarra, / i del bó i del més fi / no hi ha més que en La Parra, / per que son de ca el petit. / Preu: El ví de baes, / l’aigua: dos pessetes»¹⁴.

«DUROS...¡A CUATRE PESSETES!!!. Si vols viure regalat / i ferte una copeta, / a base de bó y barat, / i... “aforrarte” una pesseta; / o fer un berenaret / a base de empanaetes, / tápenes i bon vinet, / algún platet de chonetes / i.. en mig duro, agarrà el “pet” / o ferte algún barralet / de café licor de Alcoy / o carregarte un bocoy / per fer gimnasia un poquet; en LA VIÑA, Pascualet, / tan sols en obri la boca, /lo mateix es fá una coca, / qu’et fá a la plancha, un polpet, / I cuan ya algún desahogat / que ni apoquina el “durito” / ni es de deisa espines p’al gat, / acudís pronte “EL LORITO” / pa preguntali.../ ¿Has pagat?»¹⁵.

Uns altres casos són, per exemple, els anuncis de Restituto Rico i Veri Picó (constructors) i del forn de Francisco Ortega:

«¿”TUTO” Y “VERI”?...¡CASI RES!. Restituto y Veri son, (cad’ascú en el seu ofici) / para armá un edifisi / els homens mes granats del mon. / Veri Picó, toca el ferro, / Restituto ls rejola, / y tenen tan bona escola / que mai cometen un erro. / A base de relojetes, / de pedra i de formigó / va aumentar la poblasió / i TUTO... es fa en les pesetes. / VERI no s’está mai quiet, / treballa com una fiera, / i al compàs del martinet / fabrica una vertedera. / Més parlan en serietat, / el qu’es vulga fe un chalet / o vulga apañá un forat, / tenin un treball ben fet. / En Restituto tindrè / treballs a la perfecció, / i un sello de distinció / que ningú igualà podrà»¹⁶.

«Panaderia Francisco Ortega. Sobresaliente en “Coca en oli” / Bocato di Cardinali. / Quico y Nelo blaus de fam / buscaven ompli la boca, / pero...”una boca de a pam” / i, cuan van tastà la coca / que “Paco Ortega” prepara, / es van mirà a la cara / i Nelo

¹² *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d’Ibi*, 1943.

¹³ *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d’Ibi*, 1946.

¹⁴ *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d’Ibi*, 1950.

¹⁵ *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d’Ibi*, 1951.

¹⁶ *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d’Ibi*, 1947.

diu...¡¡Mare Quico!! / i Quico diu...¡¡Mare Nelo!! / I trenta coques i...pico / es van menchar de estraperlo, / entre “Ortega”, “Nelo” i “Quico”»¹⁷.

El llibre-programa oficial de Festes no sols inclou anuncis, també és costum que es publiquen lloes i «Aleluyas» a la Verge dels Desemparats, patrona del poble, encara que són pocs els casos en què estan escrites en valencià. Una d'aquestes excepcions és la següent: «*LA COFRADÍA DE MARÍA*: Com es la nostra il·lusió / no podríem resistir, / Mare de Deu, sense eixir / el teu dia en prosesó. / En Ibi hi ha devoció; / Miramos entusiasmat, / volem estar cobijats, / baix ese Manto de Or... / Teu demanem de tot cor, / Verche dels Desamparats». A més a més, hi ha un altre tipus de versets en valencià que s'editaven en fulletes, escrits en la seua majoria per José García Jover i Herminio Calatayud Benavent (autors també d'alguns dels anuncis abans esmentats). Aquestes composicions en vers estaven dedicades als capitans, abanderades i altres personalitats del món fester d'Ibi, i es repartien durant el transcurs de les festes de Moros i Cristians. Per acabar, reproduïm a continuació alguns d'aquest versets¹⁸, la qual cosa ens dóna una idea de la vivacitat que tenia el valencià en l'àmbit fester i social, enfront de les dificultats que trobava en els espais més oficials i administratius:

«*FESTERET ENSTUSIASMAT*: Dirán molts: ¡Quin Festeret! / I a mí no em prenen el pel, / que si soc bó com la mel, / tinc també el meu geniet. / ¿De quí serà este chiquet? / tan templat y tan ufano / que và vestit de Argeliano? / Soc fill del tío Curret, / que als Cristians, este Moret, / els tocarà bé el piano».

«*UN MASERO EN MINIATURA*: A mí me han criat en l'horta / entre çebes i carxofes, / melocotons i bachoques, / de lo milló que huí es porta. / El meu nom, així no importa; / ¿en saberlo está empenyat? / si pregunta qu'els monyons pentina, / li dirá “Paquito Pina” / desde que eran bat / chat. / Al vorem tan chicotet / dirán alguns ¡Ché quin nano! / bien pués, qu'el Maseret, / té també tan cheniet / com s'agüelo Gayetano. / Y com estic enterat / qu'els moros volen guanyar / porte molt bon “boltat” / per rómperlos el cap, / antes que intenten entrar».

«*VECHA UNA FESTA*: Digüen que soc chicoteta, / que li sembla a San Miquel / deixeu-me la llengua quieta / perque la “Valensianeta”, / no ya qui li prenga el pel. / Com tenim tanta il·lusió, / porte a gust trache de l'horta; / Ibi, en gran satisfació / em vorà en la prosesó, / cuan tots en creíen morta. / H'arribat ya el dia Teu, la veritat que no enganya, / diga el poble en alta veu, / ¡Viva la Mare de Deu! / ¡Viva Franco! ¡Arriba España!».

¹⁷ *Llibre Oficial de les Festes de Moros i Cristians d'Ibi*, 1952.

¹⁸ Alguns d'aquests escrits els arreplega el metge, investigador i cronista d'Ibi ANGUIZ PAJARÓN, Antonio, *Estampas y recuerdos ibenses*, Edició de l'autor, Ibi, 1988, pàg. 323-344.

«*ELS MASEROS ALS MARROCS*: ¿Alardeches de valent / Moro de Barba postisa? / durás llenya a calen / i així aniràs aprenent, / lo que pot una palisa. / Sense dubte san pensat / perque porteu el trabuc que mos ham acorvardá?, / vos farém trossos el cap, / si li peguem al aixut. / Y clavan la má en la faixa / ahón per costum portem / el mocaó y la navaixa, / un viache en la part baixa... / Requis cantimpase, amen. / Portem la seba, aspinac, / querailla, moniato, / la pebrera y el bon nap / i par rómprelos el cap / a eixos Marrocs, el gayato. / Guerra pues al del turban; / guerra sense compasió, / forse no mos faltarán, / i estos maseros sabrán / donarlos huí una llisó. / Al Africa, tornareu, / i si no sou embusteros / a Mahoma li direu, / defenent a IBI la Creu, / no hi ha qui vensa als Maseros».

Arribat fins ací, només vull afegir que, com a iberut i investigador, és un plaer fer recerca al teu poble i trobar que, en uns moments difícils per a les nostres tradicions, hi havia qui s'interessava i treballava per mantenir viu el valencià. Per això, crec necessari dedicar aquesta breu comunicació a tots ells, com a xicotet homenatge a unes persones que, junt a la família Payà i tants altres, es mereixen ocupar un lloc de privilegi en la història d'un poble jogueter, gelador, camperol i treballador com Ibi.

RESUM

Els darrers anys del franquisme, apareixen xicotets i testimonials signes d'aperturisme cultural i lingüístic. El model homogenitzador, totalitari, centralitzador i unívoc que havia caracteritzat el franquisme durant dècades, no podrà ja silenciar les veus que s'alcen en defensa d'un altre pensament, una altra cultura i una llengua diferent a la castellana.

En aquesta comunicació presentem el testimoni d'una comunitat local del País Valencià, la del poble d'Ibi (l'Alcoià), on el desenvolupament industrial dels anys seixanta va fer que el percentatge de gent que parlava castellà creixera, enfront del dels valencianoparlants, que cada vegada anava minvant, motivat, a més a més, per la política lingüística repressora franquista. Però, malgrat tot, la llengua roman com a vehicle de comunicació en alguns espais privats i comença a obrir-se i fer-se present en els darrers anys de la dictadura a altres espais, des d'on es pretén reconquerir el temps perdut i lluitar per la promoció i defensa d'una part tan important de les nostres senyes d'identitat.

RESUMEN

En los últimos años del franquismo, aparecen pequeños y testimoniales signos de aperturismo cultural y lingüístico. El modelo homogeneizador, totalitario, centralizador y unívoco que había caracterizado el franquismo durante décadas, no podrá ya silenciar las voces que se alzan en defensa de otro pensamiento, otra cultura y una lengua diferente a la castellana.

En esta comunicación presentamos el testimonio de una comunidad local del País Valenciano, la del pueblo de Ibi (L'Alcoià), donde el desarrollo industrial de los años sesenta hizo que el porcentaje de gente que hablaba castellano creciera, frente al de los valencianoparlantes, que cada vez iba disminuyendo, motivado, además, por la política lingüística represora franquista. Pero, a pesar de todo, la lengua permanece como vehículo de comunicación en algunos espacios privados y comienza a hacerse presente en los últimos años de la dictadura en otros espacios, desde donde se pretende reconquistar el tiempo perdido y luchar por la promoción y defensa de una parte tan importante de nuestras señas de identidad.

ABSTRACT

In the last years of the Franco period, some little and nominal signs of cultural and linguistic liberalization appear. The homogenizing, totalitarian, centralizing and univocal model that has distinguished the Franco years during decades won't be able to silence the voices that are risen in defence of a different thinking, a different culture and a different language from the Castilian one.

In this paper the testimony of a local community from the Valencian Country is shown. This local community is Ibi, a town in the *comarca* (administrative division comprising a number of municipalities) in L'Alcoià (Alicante), where the industrial development in the 1960s lead to a Castilian-speakers increase, in contrast to the number of Valencian-speakers which suffered a gradual reduction. In addition, this reduction was motivated by the linguistic repressive policy of the Franco system. But, despite everything, the language remains as a communication vehicle in some private areas. It also starts to be more expanded and patent in other areas in the last ten years of the dictatorship. From these new areas two things are intended: the reconquest of the lost time and the fight for the promotion and defence of such an important part of our identifying marks.

TRANSMISIONES EDUCATIVAS GENERACIONALES: DISCURSOS SENTIMENTALES Y CONFLICTOS DE VIDA

Victoria ROBLES SANJUÁN

Universidad de Granada. Instituto de Estudios de la Mujer.

Isabel GRANA GIL

Universidad de Málaga. Departamento de Teoría e Historia de la Educación.

1. Marco histórico y metodológico de la comunicación

El primer aspecto que resulta necesario puntualizar es que este trabajo que presentamos forma parte de una línea de investigación que acabamos de iniciar y que se encuentra en su primera fase de diseño, recogida de fuentes y primeros análisis. El estudio que nos hemos propuesto llevar a cabo, más amplio que lo que ofrecemos en esta comunicación, parte del análisis de los cambios sociales, familiares, laborales y educativos de tres generaciones, que tuvieron lugar en el seno de familias españolas. Las fuentes orales y la construcción de historias de vida serían, dentro de este proyecto, el instrumento que posibilitaría hacer un seguimiento de aquellas fracturas con el discurso vigente político, cultural y educativo, a partir de las decisiones adoptadas en cada una de las familias con las que vamos a trabajar.

En nuestra pretensión más general, queremos acometer el estudio de las condiciones en que se transmitieron, se promovieron, generaron y produjeron en el ámbito familiar discursos en relación a las vidas de mujeres y hombres de distintas generaciones españolas. El ámbito de la familia se revela aquí como útil y fundamental en la construcción de itinerarios de vida, a partir de la educación que en ella se da,

que nos permite ver las medidas adoptadas que afectaron a mujeres y hombres, y el modo en que se han regulado, desde determinadas condiciones socio-históricas, económicas, políticas, educativas y familiares que han interactuado y confluído de manera permanente.

Una metodología histórica, por tanto, basada preferentemente en la utilización de fuentes orales, legislativas, literarias y archivísticas, nos facilitaría ver de cerca la construcción de identidades sociales, la asunción de estereotipos, la ruptura de normas y valores tradicionalmente establecidos para cada uno de los sexos o para alguno de ellos; la problematización de destinos preestablecidos socialmente y la regulación familiar de madres y padres sobre el destino de hijas e hijos, su participación y su vinculación a la sociedad, al mundo laboral, al personal, etc., a partir de actitudes, discursos y decisiones adoptadas en el seno familiar en la España franquista y democrática.

El periodo del franquismo español, en el que nos hemos situado para esta comunicación, puede resultarnos idóneo para ensamblar y entrecruzar lo correspondiente a un contexto más global de carácter político-educativo, económico y social, con el de la vida de mujeres y varones a partir de su cotidianidad, acercándonos así a las influencias, los conflictos, fisuras o incluso rupturas con la norma social construida en el primer franquismo, lo que nos permitirá, a posteriori, ir elaborando un itinerario de significados específicos a cada elemento o práctica personal (casarse, buscar trabajo, escolarizarse, abandonar estudios, crear una familia, depender del varón, la crianza, respeto a las normas, religiosidad, sostenimiento de la familia, sentimientos, falta de libertad, etc.) desarrollada, en particular, en ese momento históricos referido más arriba.

Además, el hecho de poder acceder a testimonios generacionales supone la posibilidad de recoger, en nuestro caso en el contexto andaluz, los procesos de transformación de la cultura familiar y personal en mujeres y varones de diferentes edades¹.

Para esta comunicación, hemos concretado la recogida de las primeras fuentes orales en mujeres y varones entre setenta y ochenta años, es decir, la de las abuelas y abuelos, dejando para más adelante la obtención de futuros testimonios de las madres y padres e hijas e hijos.

¹ FOLGUERA, Pilar, *Cómo se hace historia oral*, Eudema, Madrid, 1994; ROBLES SANJUÁN, Victoria, «El método biográfico como fuente para la Historia de la Educación de las Mujeres. Apuntes biográfico-educativos de dos mujeres andaluzas emigrantes», *Actas del III Congreso de Historia de Andalucía*, tomo II, Publicaciones Obra Social y Cultural Cajasar, Córdoba, 2002.

Hemos formulado para nuestro trabajo global una serie de hipótesis de las que extraemos las siguientes, de carácter general y específico, dada su relación con el tema de esta comunicación. No descartamos que aún puedan existir otras que las completen, o que algunas de éstas podamos llegar a revisarlas para mejorarlas o modificarlas:

1. Los discursos sobre familia y matrimonio característicos de tres generaciones españolas se presentan de manera diferente según hayan ido dirigidos a varones o mujeres.
 - 1.1. La interpretación y el cambio en la situación de vida familiar y matrimonial de mujeres y varones se ha producido desde discursos familiares diferentes. En muchos casos, estos discursos, en el seno de la educación familiar, se han producido independientemente del contexto específico político, religioso y cultural de la España del primer franquismo, del periodo desarrollista o de la democracia.
 - 1.2. Los cambios que han vivido las mujeres en sus vidas personales se deben a la idea de mejora social y personal que preferentemente las madres desean para sus hijas, por encima de elementos estructurales de carácter cultural, económico o político.
2. Familia, matrimonio e independencia económica fueron vistos como ámbitos de vida compactos y necesarios para los varones, cuya transmisión se produce en el seno de la familia preferentemente. La política familiarista dirigida a varones de varias generaciones españolas partió del hecho de ser un derecho adquirido por/para ellos, y la independencia económica y participación en el mercado laboral se mostró como el soporte que legitimaba ese derecho.
3. La familia y el matrimonio se presentaron a las mujeres del primer franquismo como un deber para ellas, inevitable y de rango superior a las decisiones personales. La familia fue la principal correa transmisora a través del proceso educativo. Su independencia económica y su aportación al proceso productivo se han ido introduciendo en el transcurso generacional, preferentemente por vía materna, frente a la idoneidad cultural de ser las mantenidas del hogar, cuestionando así los discursos vigentes sobre familia y matrimonio.

Lo que presentamos, pues, en este trabajo sería, como se podrá deducir, una primera fase de análisis en la recogida parcial de fuentes a varones y mujeres de una de las tres generaciones, atendiendo a sus reflexiones sobre familia, sentimientos, matrimonio, responsabilidad familiar, educación, etc., en lo que declaran haber recibido de sus familias (y del Estado español), en lo que les ha generado conflicto, y en lo que atestiguan que formularon para las suyas propias.

Acercas de las entrevistas, se las hemos realizado entre el año 2005 y 2006 a cuarenta y seis personas entre 70 y 85 años aproximadamente, un equipo de diez

personas dirigido por las autoras. De estas, dos tercios han sido a mujeres y el resto a hombres, no porque hayamos querido una mayor representación femenina, sino porque en primer lugar, hay muchas más mujeres de esas edades que hombres y, en segundo lugar, pero no menos importante, se prestan en mayor medida de forma voluntaria a colaborar en estas entrevistas.

Las personas de nuestra muestra son en general andaluces, o bien residen en Andalucía desde su infancia, y está distribuida de forma aleatoria entre el medio urbano y el rural, aunque la mayoría vivieron en su infancia más vinculadas al campo; igualmente pertenecen a distintas clases sociales, aunque predominan las clases baja y rural, que corresponde con la sociedad andaluza de los años cuarenta del pasado siglo.

Tienen además dos características que hacen la muestra más homogénea. En primer lugar, todas ellas han asistido a la escuela durante más o menos tiempo. Algunas estuvieron menos de un curso escolar y otras llegaron incluso a la Universidad, aunque ambos extremos son muy escasos. En líneas generales su escolaridad ha ido desde los 6-7 años hasta los 12-14. Asimismo, se distribuyen de forma aleatoria en escuelas públicas y privadas, fundamentalmente de religiosos y religiosas, aunque podemos afirmar que de forma más general, las que asistieron a la escuela en el medio rural lo hicieron a la escuela pública y las que lo hicieron en el medio urbano, tuvieron más posibilidades de hacerlo a la privada, de forma gratuita o no.

En segundo lugar, los nietos y nietas de todas ellas están actualmente estudiando en la Universidad.

2. El nuevo y conocido orden social de las mujeres

En 1939, recién concluida la Guerra Civil española, se reunieron en Medina del Campo las Falanges Femeninas para honrar la obra del Caudillo en los años de contienda. Allí, en tiempos ya de su victoria, se fija la orientación que habrían de continuar las distintas Secciones Femeninas en la formación de las mujeres españolas, y se marca la nueva cronología histórica que daría sentido a su obra: la anterior a la guerra y la de la guerra. De la primera, de la etapa anterior a la guerra, podemos imaginar qué aspectos que la caracterizaron se declaran en esta concentración; pero de la segunda se subraya, sobre todo, que la obra de José Antonio, «un movimiento arriesgado, varonil y difícil, necesitó también de las mujeres para que su obra fuera

² Falanges Femeninas, *Concentración Nacional de las Falanges Femeninas en honor del Caudillo y del Ejército Español*, Medina del Campo, 1939, p. 8.

entera y acabada»². En aquel momento, acabada la contienda civil, se iniciaba un «después» por llegar, un horizonte de protagonismo femenino para lo femenino, que demandaba concreción de aspectos relativos a las mujeres: «Habrà alegría y limpieza en los hogares, niños robustos que serán los futuros soldados de la Patria... fe en los corazones de las mujeres para que formen a sus hijos como manda la Ley de Dios y a nuestro modo Nacional-sindicalista. Sobre todo encauzaremos la voluntad de las afiliadas hacia la casa, hacia la familia, que es el único puesto que las mujeres tienen asignado en las tareas de la Patria»³.

El objetivo de volver sobre ellos, entendemos aquí que sobradamente conocidos, no es otro que recuperar alguno de los momentos críticos donde el ideario que habría de llevarse a cabo en toda la nación va siendo concretado, ahora ya desde posiciones de absoluto control y poder, por lo tanto bajo la consideración de que el discurso es ya un referente político a tener en cuenta, una guía sobre la que sustentar las directrices en la formación de las mujeres, esto es, de su sumisión y aniquilación como personas de derecho, aunque para ello tuviera que recurrir, como explica Kathleen Richmond, «a medidas de control para imponer a la población femenina sus valores y principios»⁴.

Este es nuestro punto de partida, en lo que constituye un estudio más amplio de lo que nos permite este trabajo de desarrollo parcial, a partir de sus directrices, modelos a imponer, idearios, cauces de transmisión y asimilación. Y esto último será aquello sobre lo que más nos detengamos: en cómo caló y de qué modo se transfirió en el seno familiar un modelo de familia y un horizonte laboral para las mujeres, en el primer franquismo casi inexistente, pero que poco a poco fue dejando paso a tenues vías de escape y de salida para las mujeres.

Nos parece que se va haciendo necesario para este periodo acercarse al proceso en que se deconstruyen aquellas perspectivas de vida más autónomas, libres, personales e independientes de mujeres y hombres de la II República en el momento en que el nuevo régimen autocrático impone, a la fuerza y radicalmente, su ruptura, supresión y la reinención de normas de convivencia e identidades conformes a la moral que proclama heroísmo para ellos y abnegación y sumisión para ellas.

De la misma manera, nos gustaría insistir en el hecho de que los cambios en la vida de las mujeres, ostensiblemente más tardíos y profundos que los experimentados por los varones, nos parece que se llevaron a cabo en buena medida en el seno

³ Falanges Femeninas, *Concentración Nacional de...*, pp. 8-9.

⁴ RICHMOND, Kathleen, *Las mujeres en el fascismo español. La Sección Femenina de la Falange, 1934-1959*, Alianza Editorial, Madrid, 2004.

familiar, a través de un proceso lento de socialización ejercida principalmente en las familias y por las madres, aunque no exclusivamente, compatibles con realidades económicas familiares y del propio régimen, y a la entrada de un pensamiento democrático y feminista en el tardofranquismo. Sobre esta hipótesis, en cualquier caso, es sobre lo que nos gustaría trabajar en un futuro.

En diversos estudios de publicación reciente, se han trabajado desde diversas y ricas fuentes aquellos ámbitos que afectaron directamente a la vida de las mujeres al comienzo del franquismo, bien porque procuraron un cambio de mentalidad a través de un proceso de socialización más o menos evidente o, sencillamente, porque lo hicieron a través de la más clara imposición del cambio en las reglas de juego de las mujeres en su orden familiar, laboral, educativo y social. Una de estas vías de socialización se puede revisar en el trabajo de Muñoz⁵, en el que la autora aborda el estudio de los consultorios sentimentales como elementos que configuran y dan forma a modelos de maternidad, amas de casa y esposas y, en general, al mundo de los sentimientos en su adscripción femenina específica.

Asimismo, a partir de memorias y textos manuscritos de mujeres, el estudio de Carmen Domingo⁶ ha retomado en su parte final el análisis de la represión del régimen franquista y el creciente sentimiento de culpabilidad de aquellas mujeres republicanas, y del aprendizaje de los significados de la nueva mujer del régimen; ésta se llevó a cabo en las cárceles, en las escuelas, en las familias, a través de la educación, la cultura, la política, la religión (la Iglesia católica), el trabajo asalariado o la legislación, a cuya cabeza estaría, como sabemos, la Sección Femenina, orquestando toda la fanfarria de aniquilación del pasado.

La educación fue una de las herramientas decisorias de los logros del régimen, pensada para desarrollar un nuevo tipo de patriotas y de siervas de la patria, de familia y maternidad sublimada hasta el cansancio, conformadora dentro y fuera de las familias de ese ideal de feminidad nada cuestionador de lo masculino, y esa masculinidad viril y autosuficiente pero dependiente de esa feminidad, a través de multitud de canales de transmisión, al objeto de desaprender lo aprendido e incorporar los nuevos requerimientos propios del pensamiento fascista y totalitario. Consultorios sentimentales, cine, libros y manuales escolares, novelas, revistas femeninas, enseñanzas en las escuelas y albergues, el servicio social, los púlpitos, todo valía y todo representaba para el régimen un esfuerzo encomiable de servicio al régimen.

⁵ MUÑOZ, M^a del Carmen, «La construcción de las relaciones de género en el franquismo y sus conflictos: los consultorios sentimentales», *Arenal*, 10-2, 2004, pp.219-239.

⁶ DOMINGO, Carmen, *Con voz y voto. Las mujeres y la política en España (1931-1945)*, Lumen, Barcelona, 2004.

Llevada a efecto la depuración del profesorado, hecha realidad, por tanto, la función represiva y preventiva de desideologización de la enseñanza, el terreno escolar y magisterial quedará estéril a cualquier intento de resistencia republicana y de introducción, por débil que fuera, de planteamientos educativos renovadores⁷. Para ese vacío intencionado, la Sección Femenina será «correa de transmisión de los valores morales y políticos derechistas del régimen»⁸, aunque no el único, como la misma autora puntualiza, dado que la Iglesia católica ejerció un papel determinante en los valores católicos y morales, ya entonces suficientemente arraigados en la tradición cultural española.

A ello se llega, recordando ahora el trabajo de Mª Teresa Gallego, a partir de los varios puntos programáticos de la Falange, que la Sección Femenina llevaría a ejecución, y que resaltaban «el interés de inculcar en las futuras generaciones “un espíritu nacional fuerte y unido”»⁹, siendo la misma Iglesia quien tuvo prioridad en el control de la enseñanza.

La investigación sobre el control del magisterio, la imposición de un currículum en la enseñanza marcado por la religión, el honor, la castidad, la autoridad y la fuerza, la abnegación y la honra, la exaltación de la domesticidad y la maternidad, la historia patria, la erradicación de la memoria crítica, democrática y diversa, amén de otra extensa relación de elementos constituyentes; la relación educativa institucional entre los y las propagandistas, la propaganda y el sector que asimila este ideario; el control institucional de los comportamientos, de las ideas e ideologías, de las creencias y estereotipos vinculados a los intereses franquistas, todo ello, nos sigue dejando pendientes los procesos de asimilación, reproducción y/o ruptura con tales discursos hegemónicos, en las dinámicas educativas producidas en el entorno familiar de adaptación a las nuevas formas de vida y a su transmisión a las nuevas generaciones, en los comportamientos que se promovieron por madres y padres de cara a la reproducción de los roles milimétricamente establecidos por el régimen o, por el contrario, a su cuestionamiento, en el seno familiar y/o en las propias configuraciones de identidades personales.

No hemos entrado a analizar aquellos estudios de carácter sociológico, antropológico, literario, político o económico que van alumbrando parte de los procesos

⁷ Dentro del género de la novela, a caballo entre la autobiografía y la ficción novelada, es sumamente interesante revisar aquellas composiciones literarias de notables autoras españolas, caso de Josefina Aldecoa y de Dolores Medio, entre otras y otros, cuyas experiencias en el magisterio republicano y en su retorno a las escuelas tras la contienda, ofrece un panorama realista y cercano al marco de las rupturas obligadas con la renovación y el pensamiento libre educativo y los procesos, dolorosos, de adecuación a las normas del régimen franquista.

⁸ RICHMOND, Kathleen, *Las mujeres en...*, p. 17.

⁹ GALLEGO, Mª Teresa, *Mujer, Falange y franquismo*, Taurus, Madrid, 1983, p. 149.

de transferencia entre los discursos teóricos sobre los rasgos de la feminidad y la masculinidad y sus efectos consecuentes en la sociedad de aquel momento, en el ámbito económico, laboral, cultural-artístico, personal, religioso, etc. y que han utilizado en la recuperación de la memoria histórica de aquellas primeras generaciones del franquismo, entre otras muchas fuentes, las orales. A pesar de que no somos expertas en estas áreas, consideramos que en el transcurso de nuestro estudio, que por su propia naturaleza es pluridisciplinar, se hará imprescindible tenerlos en cuenta.

Nuestro interés, como ya indicamos al inicio de esta comunicación, se ha centrado desde el principio en ir concretando estos aspectos dentro de y a partir del entorno familiar, institución clave en la conformación de unos y unas nuevos sujetos de y para el nuevo Estado español, en lo que entendemos es un proceso educativo de asimilación, de inculcación y de adaptación a las normas políticas y socio-culturales de vida, pero también de contradicciones inherentes a las formas de vida impuestas sobre horizontes y creencias de vida completamente alejados de ellas, que inevitablemente generan un conflicto entre el deseo de vivir según parámetros personales y los que se establecen impositivamente; una educación, también, de creación de estrategias para la subsistencia o el cambio social y familiar. Sobre esto, ofrecemos en lo que sigue algunas pinceladas.

3. Rutinas familiares, modos de vida y transferencias genealógicas

En este apartado nos vamos a centrar en el ámbito más específico de la vida familiar en torno al trabajo, a la especificidad de los papeles de padres y madres en el contexto de las tareas, responsabilidades y modos de acercamiento afectivo a hijos e hijas.

Si nos referimos a la vida cotidiana de la década de los cuarenta española, ineludiblemente hemos de subrayar el hecho de que la división sexual del trabajo marcó las vidas de las niñas y niños de la década de los cuarenta. En sus testimonios suelen recordar la obligatoriedad de trabajar en el campo como imperativo de supervivencia familiar. La dureza de las condiciones de vida, la miseria y el hambre son recordados como parte de una convivencia diaria con la realidad, de difícil asimilación por las criaturas de entonces. Eustaquio se refiere a su infancia de esos años así: «En mi infancia yo sólo recuerdo que éramos muchos en casa y que había mucha hambre y por ello lo único que hacíamos era salir al campo a trabajar para poder conseguir algo para comer».

En el catálogo de obligaciones que son atribuidas a toda la familia, algunas son vistas como inevitables (para ambos sexos, la ayuda al padre en las faenas del campo –sembrar, segar, arar, recolectar, vear, recoger la aceituna–, o, en el caso

específicamente de ellas, la sustitución de la madre en las tareas domésticas cuando aquella trabajaba fuera: en el campo, bordando, cosiendo o cuidando los críos de los caciques, o bien su colaboración en la casa cuando ella así lo requería). Eran tiempos duros de trabajo que no son recordados desde ningún sentimiento de culpabilidad hacia los padres, por ser estos quienes asignan responsabilidades, sino más bien como el resultado de estrategias de vida familiar impuestas por inevitabilidad de las circunstancias. Todo contribuía a la sobrevivencia familiar, desde una más que evidente división de roles sexuales que, sin embargo, para algunas actividades resultaba difusa, como veremos más adelante.

En este concurso de mano de obra familiar, suelen referirse, tanto ellas como ellos, a la importancia que tuvieron entonces sus aprendizajes de las faenas del campo, casi siempre de la mano del padre y de aquellos con quienes las compartían. Pese a vivir una infancia que consideran durísima, en muchas ocasiones ven el lado positivo de haber aprendido una práctica empírica de utilidad. El resultado, como lo expresa Sebastián, tiene un punto de agradecimiento: «en casa éramos muchos, pero nunca nos faltó de nada».

El marco de convivencia familiar no estaba centrado para muchas y muchos en el tratamiento especial de los miembros más jóvenes de las familias, ni en la respuesta a una educación mínima escolar que, sin embargo, echaban de menos y consideraban, frente a la dureza del trabajo en el campo, como una actividad deseada. De esta manera, son varios los testimonios que consideran sus «tareas favoritas» las de escribir y leer; los recuerdos de aquellas actividades lectoescritoras vienen acompañados de un cierto sentimiento de satisfacción al evocar, por ejemplo, la figura del padre como responsable principal de la enseñanza de la escritura en el contexto doméstico, y de un cierto seguimiento de las tareas escolares —las pocas que entonces pudieran permitirse—; o también porque eran unos de los pocos momentos en que se disfrutaba de calma y vida en común.

La perspectiva de género nos lleva a acentuar el hecho diferencial que para algunas mujeres dejaba en evidencia la brusquedad con que solía terminar este ciclo de dedicación pública a la instrucción, cuando era el padre quien tomaba la decisión de retirarlas de la escuela. Aunque este punto lo desarrollamos en el último apartado de manera específica, nos referiremos aquí a los momentos en que son denunciados por las entrevistadas el hecho de ser retiradas de estas enseñanzas escolares. Los padres de Maruja, por ejemplo, deseaban que la niña fuera al colegio, aunque añade: «pero cuando aprendí las cosas que en aquella época eran básicas, mi padre dijo que no estudiara más, que tenía que ayudar a mi madre en las tareas de cuidar de mis hermanos». En el caso de Leonor, la percepción de las tareas escolares como incompatibles con los intereses del trabajo familiar se hacen evidentes en sus primeros recuerdos: «las tareas domésticas fueron unas de las primeras cosas que

aprendí, me las enseñó mi abuela materna... No me gustaba ir a por agua al pozo, estaba muy lejos, y me cansaba mucho; me lo mandaba mi abuelo... A mi padre no le gustó que fuera a la escuela. Prefería que me quedara en casa ayudando a mi madrastra en las labores del hogar»; o esta otra declaración de María, en la que explica en qué momento de su vida el imperativo sexual se impone sobre su vida, por deseo expreso del padre: «nosotras, ya que éramos más grandecillas, le decía mi padre a mi madre: ¡chiquillo!, ¡esas niñas déjalas ya que estas niñas no van a saber aprender de nada de mujer, no van a saber nada, nada más que escardar, segar, y nada más que cosas del campo, estas niñas déjalas ya...!».

No había tiempo, ni forma, ni conocimiento, ni intención de tratar asuntos matrimoniales, y mucho menos sexuales, que eran considerados temas tabú: eran pecado. Pero que no se trataran en familia, abiertamente, no significaba que no se hablaran encubiertamente, entre vecinas o amigas, y casi siempre entre mujeres. Rosario recuerda que «en esa época, hablar de eso era pecado; lo que se hablaba era a escondidas con las amigas» o, como era el caso de María, a hurtadillas: «Antiguamente, ¡ya ves tú!, me acuerdo se ponía mi madre a hablar con la vecina y como estuvieran hablado de eso nos echaban de allí». Muchas veces se menciona el autodidactismo en tales menesteres, pero nunca se reprocha en las declaraciones la falta de información o de interés de los padres. Para Isabel, «lo único que escuchaba de las compañeras y de las madres cuando se reunían en la plaza es que se tenía que llegar virgen al matrimonio y que tener relaciones sexuales con los chicos era pecado». Se transfieren, a falta de una formación más precisa y cualificada, los mismos tópicos y mitos sobre la virginidad, el pecado, la castidad, o la cigüeña; los varones no manifiestan haberlos hablado con nadie, aunque sí declaran haber escuchado alguna cosa. Eustaquio, por ejemplo: «Nada, que hasta que no casases no podías hacer nada porque era pecado, se veían las novias desde la calle y ellas asomadas al balcón».

En el concurso de las enseñanzas domésticas, consideradas entonces preparatorias para la vida de las mujeres, participan tanto madres, abuelas y, también, a veces, hermanas mayores. Cuando los padres trabajan fuera todo el día, cosa bastante habitual, son las hermanas mayores las que enseñan a las pequeñas. Isabel lo recuerda así: «Principalmente, las cosas que aprendía de pequeña me las enseñaban mis hermanos y hermanas porque yo era la más pequeña y estaban muy encima de mí. Además, aprendí con mis hermanos porque mis padres, los pobres, trabajaban fuera para sacar la familia adelante...».

En cuanto a esta transferencia de los conocimientos o saberes domésticos de las mujeres, observamos que pocas veces se muestra desagrado hacia el hecho de que las madres les dejaran al cuidado de los menores, o del puchero, cuando ellas tenían que irse al campo a trabajar. Rosario habla de ello sin sorpresa: «mi madre

me enseñó a cocinar, pero mira qué chica estaría yo que nos dejaba los garbanzos, porque ella se tenía que ir al campo y nos dejaba los garbanzos para que pusiéramos el puchero... Me acuerdo que mi madre me ponía en la cola del pan mientras que ella hacía las faenas de la casa».

No les gustaban las actividades domésticas, y cuando lo recuerdan suelen manifestar algo de fastidio, pero nunca rechazan que el aprendizaje fuera innecesario, ni que sus madres y abuelas se equivocaran al enseñárselas. Más bien, la presencia de las madres es vista como necesaria para mucho más que para la ejecución y transmisión de la actividad doméstica, también para preservar el vínculo familiar, para cubrir varias de las muchas necesidades que en aquel momento existían en las familias españolas. En sus recuerdos, se refieren a ellas no sólo por sus actividades domésticas, que suelen enumerar con asiduidad: lavar, planchar, coser, bordar, recoger la aceituna, sino como nexos de unión entre el trabajo interno y externo (normalmente el trabajo de la casa y aledaños y el del campo, a veces a kilómetros de distancia); mediadoras entre los hijos e hijas mayores y menores, entre abuelas y abuelos, el esposo, ella misma y los nietos y nietas; distribuidoras de las tareas y responsabilidades –en aquellos tiempos casi siempre colectivas–, y conducto entre el deseo individual –salir a la calle, tener un momento de descanso, tener una muñeca de cartón, cantar, hacer un vestidillo con volantes para ir a la feria–, y la búsqueda de su realización.

No tenemos materia prima suficiente en esta comunicación para abordar los aspectos en los que las madres y padres –niñas y niños entonces– manifiestan haber realizado la transferencia educativa a la nueva generación, desde los códigos de vida propios que han aprendido en la dureza de una posguerra, a los propuestos para sus hijas e hijos, readaptados y sometidos al conflicto generacional, si con ello entendemos el modo en que pueden no haber sido asimilados en su mismo formato y dimensión, y que de alguna manera puedan haber sido reajustados y reinterpretados por esa nueva generación. Estos posibles cambios, a través de la educación familiar, pueden oscilar –si somos capaces de avanzar más una hipótesis que una conclusión– entre el propio impulso de padres y madres en la búsqueda de la adaptación de sus hijas e hijos a una vida mejor que la suya –pensamos que, sobre todo, con el protagonismo de las madres–, hasta el ejercicio de una maternidad intermedia entre el querer y aceptar los cambios demandados por hijas e hijos, y el protegerlas a ellas y ellos de sus consecuencias frente al ejercicio de una paternidad autoritaria.

Las posturas que las madres de familia tuvieron a veces que adoptar en esa transferencia de conductas y modos de vida no devinieron tanto por la propia ideología, adaptativa en muchos casos –no en todos– a las nuevas demandas generacionales, cuanto a una estrategia de protección frente a la autoridad del padre, de protección de sus hijas e hijos, y a veces de ellas mismas. En estos procesos, la reproducción de

los roles masculino y femenino pudieron ser meras excusas para evitar males mayores o, sencillamente, para impedir nuevos conflictos. Lola lo expresa así cuando habla del reclamo de su hija: «...Porque ellas quisieran que les dieras toda la libertad del mundo... Sabe que tiene un padre muy serio... Y si ella saliera alguna vez con algo, la que se llevaba todas las “espaldas” era yo... Mi marido tiene muy mala condición: ¡que si tú no sabes educar!, ¡que si eres una pu...! Sabe ella que es por eso... Y yo le digo que toda la vida hemos dicho que los potros sueltos y las yeguas atadas... Y a ella le da un coraje...».

4. Familias y conflictos escolares: el porvenir de la mujer doméstica

En estas entrevistas hemos querido ver, a través de sus propias palabras unas veces, y otras leyendo entre líneas, como la educación recibida tanto dentro de la familia como en los diversos ámbitos de socialización –de los que nos hemos fijado especialmente en la escuela–, les ha influido posteriormente en su vida, no sólo laboral, sino también personal, y como según hayan sido sus experiencias han reproducido en sus hijos lo que hicieron con ellos, o bien al contrario han intentado cambiarlo diametralmente.

Estamos en unos años en los que en España, desde todas las instancias, se insiste no sólo en la diferenciación, sino incluso en la ruptura de los roles femeninos y masculinos. En este sentido, creemos que ha sido bastante estudiado el papel que desempeñó la escuela, con la conocida separación de sexos en las aulas, la feminización de la enseñanza con la imposición de asignaturas específicas en las escuelas femeninas y los distintos enfoques e incluso temas en las asignaturas comunes para niños y niñas¹⁰. Sin embargo se ha insistido en menor medida en el papel de las familias y sobre todo en como lo interiorizaron sus protagonistas, es decir, los niños y niñas de esos años y que hoy son la generación de nuestros mayores, y que además creemos que son los propulsores de los cambios posteriores.

En este sentido el papel de las familias queda patente en las opiniones de nuestros protagonistas, en las que no son raras respuestas como éstas, ante la pregunta sobre su asistencia a la escuela en el caso de las niñas: «iba una semana sí y otra no porque tenía que cuidar a mi abuela», o «sólo iba por la mañana, aunque había clases por la tarde, porque tenía que ayudar a mi madre», «sólo podía asistir por la tarde ya que por la mañana me quedaba en casa haciendo cosas y cuidando a mi

¹⁰ AGULLÓ, M^a del Carmen, «Rosa y azul: franquismo y educación femenina», en MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro (coord.), *Estudios sobre la política educativa durante el franquismo*, Universitat de València, Valencia, 1999.

abuela que estaba enferma» o incluso esta otra: «no entraba en la cabeza de mis padres que su hija asistiera a la escuela, lo que ellos querían es que estuviese en casa ayudando a las labores diarias, ir al mercado, limpiar y hacer la comida» (esta respuesta es especialmente significativa porque la chica en cuestión pertenecía a una familia de clase media-alta de Cabra-Córdoba y además luego reprodujo dicha situación con su propia hija, según el testimonio de su nieta).

En general, de estos testimonios se deduce que para la mayoría de las familias, la asistencia de sus hijas a la escuela, y por lo tanto a una formación que le pudiera dar cierta independencia, quedaba supeditada al cumplimiento de sus tareas domésticas y del cuidado de sus mayores, abuelos, o de sus menores, sus hermanos pequeños, ya que tampoco ha sido raro encontrar respuestas como estas: «Como era la mayor, mi madre me sacó de la escuela para que me ocupara de mis hermanos menores, ya que ella tenía que salir a trabajar».

La educación de las niñas por lo tanto era tarea fundamental de las familias y sobre todo de las madres, e iba encaminada a una educación para el matrimonio, fin último y decisivo de la vida de las niñas: «En líneas generales afirma que la escuela les era más útil a los chicos que a las chicas ya que a estos les capacitaría para ejercer una profesión», «Mientras que a las mujeres se les preparaba y educaba para ser madres y amas de casa, a los hombres se les enseñaba para que posteriormente pudiesen desempeñar un oficio».

Mientras que era bastante habitual que los padres, sobre todo el padre, que es habitualmente el que decidía estas cuestiones, dejaran a los hijos varones continuar con sus estudios, que era a los que les podían ser útiles: «Fue afortunado, porque además de ser un niño, era el primogénito y fue con respecto a sus hermanas, al único al que su padre le pagó otros estudios superiores»; «dejé de estudiar para poder aprender a bordar y a realizar las labores del hogar, mientras que mis hermanos, no sólo terminaron la escuela, sino que obtuvieron hasta un título universitario, solamente por el hecho de ser hombres».

De hecho la mayoría de nuestras protagonistas femeninas va a dejar la escuela pronto, van a trabajar o no, en trabajos normalmente no cualificados: mayoritariamente en el servicio doméstico o en un taller de costura, casi únicos para los que estaban preparadas en espera del matrimonio: «a los 11 años tuve que dejar los estudios para ponerme a trabajar sirviendo de casa en casa, hasta que con 17 años me pude casar»; «comenzó a trabajar, conoció a su actual marido, tuvieron hijos y comenzó una vida en familia».

De hecho, tampoco es raro encontrarnos que la única utilidad que le veían a aprender a leer y escribir era de cara a su futuro matrimonio: «le fue de gran utilidad

aprender a escribir, ya que le sirvió para posteriormente cartearse con su novio cuando estaba en la mili».

Hay un pequeño grupo de mujeres que accedió al bachillerato (chicas de clase media-alta y de ciudad), pero en líneas generales, mantienen la misma idea de que el matrimonio es preferencial e incompatible con cualquier otra actividad: «Después estudió oposiciones para Hacienda pero no las llegó a realizar, ya que se casó poco después con 18 años, lo que descartó su posibilidad de ser funcionaria»; «después empecé a estudiar oposiciones para el Ministerio de Fomento, pero las dejé porque me dieron trabajo de secretaria en una editorial, y cuando a tu abuelo lo trasladaron para Jerez, dejé el trabajo y me fui con él».

No se entendía que se pudiera compatibilizar la familia con el trabajo, de forma que sólo trabajaba aquella que, probrecita, no se casaba: «La profesora era Doña Lolita, “una solterona” que era muy buena con las niñas». Esto es lo que se transmitía en las familias y esto es lo que de manera muy general iban interiorizando los niños y las niñas, aunque hay excepciones. Niñas que querían una vida distinta y que no se la permitieron desde su familia: «Su sueño era ser profesora, pero su padre a los 14 años la quitó del colegio porque al pasar al Instituto era mixto y no le hacía gracia tener a su hija con otros niños en una misma clase» (se casó con un profesor y su nieta actualmente es maestra y estudia Pedagogía).

En esta línea tenemos un testimonio, que creemos que es muy significativo de cómo según como vivamos y sintamos algo, luego podemos influir decisivamente en las siguientes generaciones, para bien o para mal. Es el caso de uno de nuestros entrevistados, que estuvo asistiendo a la escuela desde los cuatro hasta los siete años y que lo dejó porque no lo podía compaginar bien con las labores de su trabajo en el campo cosechando, cuidando animales... y además no le gustó en absoluto su paso por la escuela, de manera que actualmente no le ve la utilidad a que su nieta realice una carrera universitaria, y a su propia hija no le permitió ir al instituto a pesar de que ella le insistió muchas veces (nos falta hacer la entrevista a la hija, pero seguramente será ella la que más haya insistido para que la nieta esté hoy haciendo una carrera universitaria).

Hay un grupo, no excesivamente amplio, que ha destacado como sus padres, normalmente más la madre si se trataba de una niña, fueron el motor de su educación, en el sentido de que veían muy importante una formación académica sólida para su posterior desarrollo: «mis padres afortunadamente querían que estudiáramos», o «contaba con el apoyo de mi madre, quien estaba muy pendiente de mí y me ayudaba en todo lo que podía» (la mujer que daba estas respuestas estudió Magisterio y ha sido maestra en ejercicio, compatibilizándolo con el papel de esposa y madre, y no creemos que sea casualidad).

En líneas generales, tanto ellas como ellos, piensan que hicieron lo que tenían que hacer: dejar la escuela y ponerse a trabajar, casarse, tener hijos, ocuparse de su casa... ya que eran tiempos difíciles y complicados, pero a casi todos, sobre todo a ellas les hubiera gustado estar más tiempo en la escuela y aprender más para poder ser más independientes, no sólo económicamente, sino en muchas ocasiones ideológica y emocionalmente. De hecho, en muchas de las entrevistas, cuando nos cuentan que sus nietos y nietas están en la Universidad estudiando, sienten un orgullo difícil de ocultar porque de alguna manera ven en ellos y ellas cumplidos sus propios sueños.

RESUM

Amb aquesta comunicació pretenem tractar l'estudi de les condicions amb què es transmeten, es promouen o es revisen en l'àmbit familiar discursos educatius relatius a la construcció dels sentiments i al matrimoni, dirigits a dones i homes de dues generacions espanyoles del franquisme.

Hem escollit la família perquè creiem que és la institució educativa no formal més important i influent en l'educació dels seus membres. Tant és així que durant el primer franquisme, les famílies, i sobretot les mares, van ser les principals, i en alguns casos les úniques, encarregades de l'educació dels seus fills i sobretot filles.

Intentarem aproximar-nos, a través de les fonts orals, al disseny i prospectiva de vides per part de mares i pares al voltant de la institució matrimonial i del món dels sentiments, i com aquests discursos han evolucionat i s'han vist afectats per percepcions diferents en les formes de vida i d'unió entre homes i dones en les noves generacions.

En aquesta comunicació, seran objecte d'anàlisi l'aproximació als canvis en les vides de, com a mínim, dues generacions; la seva assimilació o rebuig d'estereotips relatius a mares i pares i al seu paper en el matrimoni, la ruptura de normes i valors tradicionalment establerts per a cadascun dels sexes o per a algun d'ells, la problematització de destins preestablerts socialment i la regulació familiar de mares i pares sobre el destí de filles i fills, la seva participació i la seva vinculació a la societat, al món laboral, al personal, etc. a partir d'actituds, discursos i decisions adoptades en l'àmbit familiar.

RESUMEN

Con esta comunicación pretendemos abordar el estudio de las condiciones en que se transmiten, se promueven o se revisan en el seno familiar discursos educativos relativos a la construcción de los sentimientos y al matrimonio, dirigidos a mujeres y hombres de dos generaciones españolas del franquismo.

Hemos escogido la familia porque creemos que es la institución educativa no formal más importante e influyente en la educación de sus miembros. Tanto es así que durante el primer franquismo, las familias, y sobre todo las madres, fueron las principales, y en algunas ocasiones las únicas, encargadas de la educación de sus hijos y sobre todo hijas.

Trataremos de aproximarlos, a través de las fuentes orales, al diseño y prospectiva de vidas por parte de madres y padres en torno a la institución matrimonial y al mundo de los sentimientos, y como estos discursos han evolucionado y se han visto afectados por percepciones distintas en las formas de vida y de unión entre hombres y mujeres en las nuevas generaciones.

Serán objeto de análisis en esta comunicación la aproximación a los cambios en las vidas de, al menos, dos generaciones; su asimilación o rechazo de estereotipos relativos a madres y padres y a su papel en el matrimonio, la ruptura de normas y valores tradicionalmente establecidos para cada uno de los sexos o para alguno de ellos, la problematización de destinos preestablecidos socialmente y la regulación familiar de madres y padres sobre el destino de hijas e hijos, su participación y su vinculación a la sociedad, al mundo laboral, al personal, etc. a partir de actitudes, discursos y decisiones adoptadas en el seno familiar.

GERMANOR, LA VEU D'UN POBLE

Eva RODRÍGUEZ I SÁNCHEZ

Alda RODRÍGUEZ I COMAS

1. Primera etapa: *Germanor* sota la influència de l'Església franquista

Després de la Guerra Civil, l'Església Catòlica va obtenir un poder molt important i estretament lligat al règim dictatorial instaurat pel General Francisco Franco. La renovació de bona part del clergat va ser clau per intentar moralitzar la població i esborrar l'anticlericalisme o el laïcisme que s'havien promogut durant la Segona República a l'Estat Espanyol¹. Molts sacerdots joves, a partir dels anys 50, van arribar a les parròquies, plens d'inquietuds culturals i intel·lectuals. Dins del conjunt de Catalunya, va augmentar el nombre d'associacions catòliques, que fins i tot disposaven de locals i publicacions pròpies, com va ser el cas de Besalú².

Mossèn Gabriel Solà acabava de sortir del Seminari quan va ser designat com el primer vicari de Besalú, el 1955. Seguint la nova manera de fer de la religió catò-

¹ DE RIQUER, Borja i B.CULLA, Joan, *El franquisme i la transició democràtica*, vol. VII, Edicions 62, Barcelona, 1989, pàg. 249-250.

² DE RIQUER, Borja i B.CULLA, Joan, *El franquisme i...*, pàg. 251.

lica, molt preocupada per recristianitzar la societat, Mossèn Gabriel va arribar per ajudar el rector de la vila, i de seguida va decidir iniciar un projecte per «aglutinar i facilitar la comunicació entre els joves besaluencs»³. Ell i les seves propostes van rebre una bona acceptació al poble, en part gràcies a la seva joventut, però també pel seu caràcter emprenedor. «Eren joves que participaven de la parròquia, que estaven molt units. Jo era el primer vicari jove que hi havia hagut i això era una cosa nova per a ells» –d’aquesta manera recorda encara Mossèn Gabriel, als seus 79 anys, com va sorgir la idea de crear la primera revista editada a Besalú– «Pensava que com a sacerdot havia de preocupar-me de formar cristianament aquell jovent i que estiguessin contents però alhora ben orientats. Eren un grup d’amics i bons cristians sense cap objectiu ni sentit polític». I és que, de fet, l’autocensura i l’empara de l’Església catòlica en aquesta primera etapa de *Germanor*, que en cap moment no va tocar determinats temes que poguessin aixecar polseguera o causar enfrontaments amb el règim, va fer que ni redactors ni lectors notessin cap tipus de censura: «Jo no vaig notar-ho mai. Si haguéssim tocat algun tema una mica perillós potser sí que ens haurien avisat. No se’m va ocórrer ni tan sols demanar autorització per fer la revista. Mai vam tocar temes polítics, tot era estrictament religiós. Com que la política mai m’ha preocupat, vaig viure aquella època d’una manera molt tranquil·la», diu Mossèn Gabriel.

1.1. CONTINGUTS

La revista *Germanor* estava escrita per nois i noies del poble, la majoria d’ells pertanyents a Acció Catòlica. Tan estreta va ser la relació entre els joves i el vicari, que quan Mossèn Gabriel va haver de marxar a la parròquia del Port de la Selva, després del seu pas per Besalú, l’equip de redacció de la revista va organitzar un viatge col·lectiu per anar-lo a veure. Així es fa palès en el número 17, el juny del 1956, on dediquen unes línies a explicar aquesta sortida.

Però abans que Mossèn Gabriel marxés, la participació del jovent en la parròquia va ser molta. No només s’encarregaven d’escriure la revista, sinó que també la feien arribar a casa dels subscriptors. Aquesta implicació va fer que *Germanor* de seguida adoptés el subtítol de *Portavoz de la juventud católica de Besalú*, tot i que més tard s’hi va afegir el de *Suplemento de la Hoja Parroquial*.

En la seva elaboració, l’HOAC (Hermandad Obrera de Acción Católica), que va néixer el 1946, hi va tenir un paper decisiu⁴. Alguns dels apartats estaven inspirats

³ Fragments de l’entrevista a Mn. Gabriel Solà, realitzada per les autores a Girona el 2 d’abril de 2007.

—o directament copiats— en el butlletí d'aquesta associació, que tenia com a objectiu l'evangelització del món obrer. Amb aquesta base, la primera revista de Besalú, sorgida el febrer de 1955, va néixer amb unes seccions fixes, com per exemple, l'«Editorial». Sempre d'un marcat caràcter religiós o moral, paütava la resta de continguts de cada un dels números d'aquest període. «La encuesta», una altra de les habituals, i sempre referent a la temàtica de l'editorial, era una forma més d'alliçonar els lectors, com queda reflectit en el següent fragment: «*Decir las cosas como son para evitar deslices de personas incautas y para esforzarnos en corregir lo que nos damos cuenta va mal. A mi manera de ver no es murmurar sino caridad*». El que sobta d'aquest espai és que tot i tractar-se d'una enquesta, les respostes ja venien donades amb allò que es considerava el més correcte. Els temes anaven des de com havia de ser l'esposa i mare de família ideal, que havia de ser, segons la resposta, «*religiosa, formal, instruïda, treballadora, rica, agradable, culta, economizadora, guapa y ferviente enamorada de su futuro esposo*», fins a aspectes religiosos estrictes, com la figura de Jesús, o l'educació dels nens.

D'altra banda, un habitual de la revista era l'apartat d'humor, que ocupava la contraportada. Sota el nom «Humor en Germanor» s'aixoplugaven acudits diversos, sempre acompanyats d'il·lustracions.

El costumisme era també una constant en aquesta etapa. Per exemple, s'explicaven tècniques agropecuàries per treure el major profit dels cultius o de la ramaderia, o quina era la funció d'un administratiu. Com és obvi, l'Església també marcava els valors morals i no deixava d'imposar, a la seva manera, quina era la millor forma de vestir o sortir al carrer⁵. Per exemple, en el número 8, un article d'opinió, titulat «Turismo y sinropismo» deia: «*hoy día decir turista es grabarse en el pensamiento la vulgarísima imagen de unos pantalones cortos, una camisa exótica o una indumentaria que los más elementales conceptos estéticos repudian con todo su rigor*». El turisme, segons s'extreu del text, era el causant que cada cop hi hagués més immoralitat.

La crònica local també hi tenia un espai, amb notícies dels moviments demogràfics de la parròquia: casaments, batejos, defuncions, etc., a més de festes religioses i informacions del poble. Així mateix, i donada la importància que sempre han tingut els esports a Besalú, també va iniciar-se un apartat dedicat als esports, bàsicament el futbol.

⁴ Dades extretes de www.hoac.es.

⁵ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere, «La croada moderna», *Catalunya durant el franquisme*, Ed. Empúries, Barcelona, 1999, pàg. 143.

1.2. L'ÚS DEL LLENGUATGE

Tot i que la majoria d'habitants de petits nuclis urbans com Besalú utilitzava el català com a llengua d'ús privat, donada la repressió lingüística i cultural que va patir Catalunya durant aquesta època, aquesta llengua no s'ensenyava a les escoles. El castellà s'havia imposat arreu, i com no podia ser menys, també a l'Església catòlica de Catalunya. Alguns sacerdots, però, defensaven el dret de l'Església per decidir quina llengua volien utilitzar⁶. Per això en alguns municipis la llengua catalana es va mantenir tot i les pressions del govern de Franco. La revista, malgrat tenir el nom en català, estava íntegrament escrita en castellà. Mossèn Gabriel assegura que era una qüestió de facilitat a l'hora de redactar: «Sempre havia parlat català i predicat en català. No teníem problemes en aquest sentit. Ningú ens deia res, però està escrita en castellà perquè ens era més fàcil». Una mostra clara d'aquesta barreja lingüística la trobem en algunes paraules catalanes que apareixen al mig dels textos, per exemple «xafarderia».

1.3. IMPRESSIÓ, DISTRIBUCIÓ I SUBSCRIPCIÓ

El tiratge de *Germanor* depenia dels subscriptors, que cada mes i per una pesseta rebien la revista. El primer exemplar va ser gratuït, però en una nota es deia: «*Se ruega a todas las personas que simpatizen con esta publicación mensual se suscriban a la misma, con el fin de prestar una ayuda para sufragar los gastos que se ocasionen*».

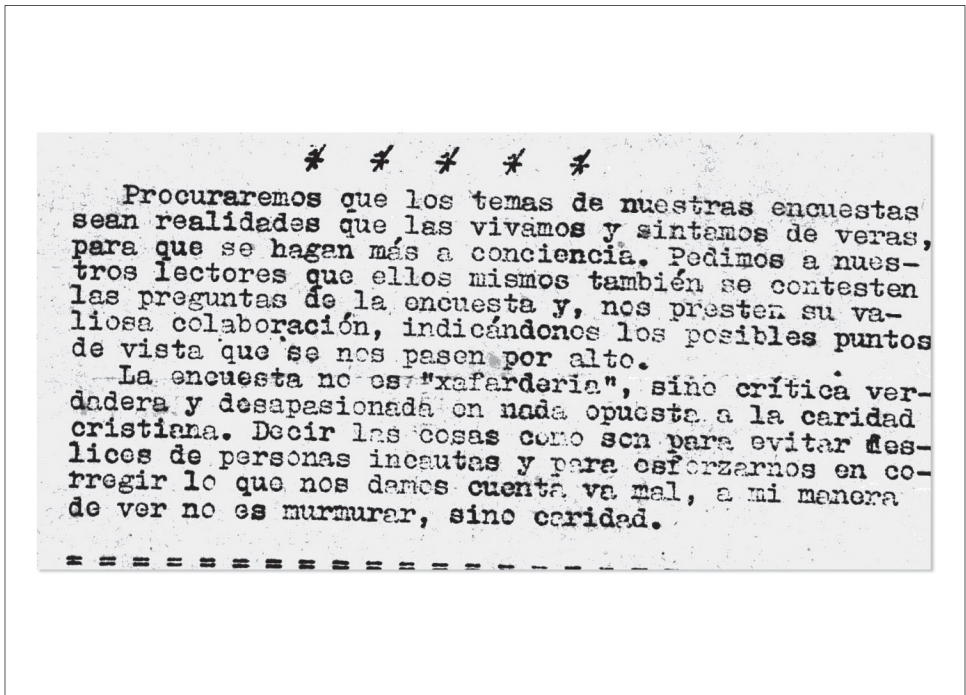
La revista tenia aspecte de quartilla, ja que es tractava d'un full DIN-A4 doblegat per la meitat. A la primera part sempre hi havia el títol de la publicació, amb l'escut de Besalú, el número de l'exemplar amb la data corresponent, i l'editorial.

La contraportada es reservava sempre per l'espai d'humor. Malgrat no tenir una estructura jeràrquica, sí que mantenien uns apartats fixos.

Tot i que al principi només va començar amb un full, el nombre de pàgines va anar augmentant a mesura que la revista es consolidava, i en funció de la necessitat hi havia més o menys pàgines. La bona relació entre els ajuntaments franquistes i l'Església va fer que la impressió de la revista anés a càrrec del consistori, que cedia una màquina ciclostil per tal de realitzar les còpies. A partir d'un clixé perforat bé a màquina o manualment amb un punxó (els dibuixos), s'obtenia la matriu a partir de la qual es farien les còpies, una per una⁷.

⁶ DE RIQUER, Borja i B.CULLA, Joan, *El franquisme i...*, pàg. 251.

⁷ Definició extreta de www.grec.cat.

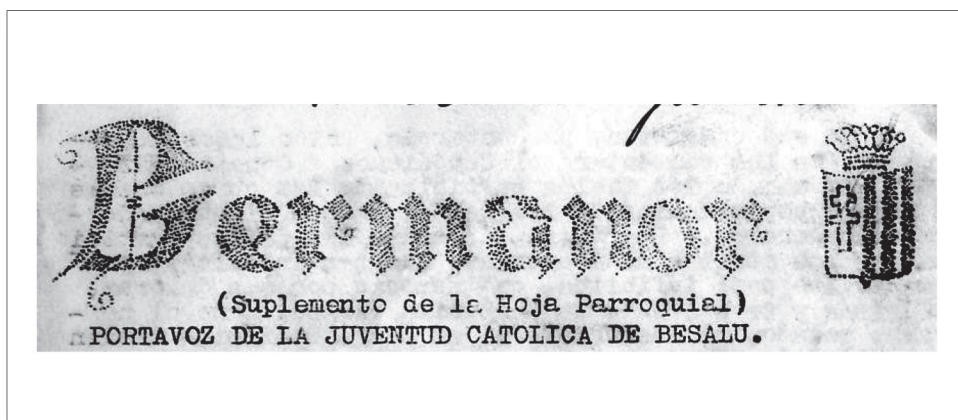
☉ Fragment del primer *Germanor*, on es pot llegir «xafarderia».

2. Segona etapa: el Moviment de Colònies

Ja ben entrats els anys 50, alguns joves sacerdots van mostrar discrepàncies amb la jerarquia eclesiàstica, i va començar a néixer una tendència més catalanista entre els capellans. Aquesta renovació d'idees dins d'un estament tan rígid va fer-se evident sobretot en les organitzacions parroquials i en l'Escoltisme o Moviment de Colònies. A partir dels anys 60, els casals d'estiu, que havien estat creats abans de la Guerra Civil, van estendre's a gran part del territori català. L'any 1970, a la demarcació de Girona, ja hi havia quaranta-cinc casals per a nens i trenta-quatre per a nenes, la majoria gestionats per Acció Catòlica. Hi treballaven més de tres-cents joves, a part de religiosos, seminaristes i caps de família⁸.

A Besalú, a finals dels seixanta, l'arribada d'un nou mossèn al poble suposà una revolució. Mossèn Mollerussa, un home amb una mentalitat molt oberta i capaç d'enfrontar-se, fins i tot, a la seva gent, va ser qui va iniciar el Moviment de Colònies a la vila. Els seminaristes, que es feien càrrec, juntament amb els monitors i moni-

⁸ CLARA, Josep, *L'Església catalana durant el franquisme 1939-1975*, vol. II, Ed. Claret, Girona, 2005, pàg. 69-71.

◆ La capçalera de la revista, amb el nom i els subtítols.

tores del poble, d'organitzar aquests campaments d'estiu, van decidir recuperar la revista *Germanor*. Era ja l'abril de 1971 i el canvi social que començava a despuntar va propiciar que la publicació aparegués en llengua catalana i s'albirés ja l'horitzó catalanista. Mesos més tard, es van vincular, a la revista, l'associació de pares i l'escola. Ara sí que, amb aquesta conjunció de col·laboradors de diferents àmbits, el títol de la publicació feia honor al veritable significat de la paraula «germanor».

2.1. L'EDUCACIÓ I EL LLEURE COM A EIX VERTEBRADOR DE *GERMANOR*

L'etapa anterior d'aquesta revista i el context històric dels primers anys 70, encara influenciats per l'Església catòlica, es deixaven veure en petits detalls del nou *Germanor*, tot i que ja havien passat quinze anys. Ho exemplifica el fet que els horaris de les misses apareguessin a la contraportada o que a l'interior es recordés que era un suplement del Full Parroquial, com ja passava als anys cinquanta. De tota manera, el primer número ja marcava un canvi de tendències en aquest sentit: «Som un grup d'homes i dones, de jovent i de mainada i fins i tot de capellans». Aquesta frase, que encapçalava l'editorial, evidència que l'Església va deixar de ser el principal cap visible de la revista. Va passar, només, a organitzar les colònies d'estiu i a ser un nexa d'unió entre els qui participaven del moviment i de la publicació. *Germanor* es va convertir en la suma d'interessos del Moviment de Colònies, de l'associació de pares i dels mestres de l'escola de Besalú. «L'esplai i l'ambient de diversió en què es mouen els nostres fills té una gran importància en la seva educació», escrivien. De fet, tots van caminar agafats de la mà per un mateix objectiu: mobilitzar la societat besaluenca perquè s'impliqués en l'educació dels nens en el temps de lleure. Consideraven que el Moviment de Colònies era imprescindible per a una bona formació fora de les aules.

Si bé a l'escola, anys abans, el professorat era gairebé tot religiós, en aquells moments l'Església anava perdent poder. De fet, a Besalú, la nova fornada de mestres potenciava el coneixement dels alumnes per sobre de la moral catòlica. Això també es reflecteix a la revista *Germanor*, que si bé durant els seus primers quinze números encara tenia influències de l'Església, quan, tant pares com mestres van entrar a formar part de la redacció, aquestes van desaparèixer.

2.2. PRINCIPALS CANVIS

Els primers exemplars d'aquesta segona etapa eren, també, totalment artesanals. La portada, per exemple, era molt austera: només el nom de la revista, dibuixat a mà, i un subtítol: *Butlletí d'informació Besalú i comarca*. Es van mantenir molts dels continguts que ja s'havien creat als anys 50, com els articles sobre el grup excursionista, la secció d'humor, la de futbol, l'editorial... amb dibuixos, anuncis i articles de les colònies d'estiu que s'organitzaven. Continuava essent de periodicitat mensual.

Joan Galceran, el mossèn del poble en aquell període, va veure com cada cop *Germanor* s'allunyava més del que eren les línies bàsiques de l'Església Catòlica. Tot i que es preocupava pel bon funcionament de les activitats socials i culturals de Besalú, no va veure bé que es marginés la institució eclesiàstica. Per això va fer arribar a la redacció el seu malestar i va demanar que la revista deixés de ser el suplement del Full Parroquial i que desapareguessin els horaris de les misses a la contraportada. A partir d'aquell moment, en el número 16, tot va prendre un altre caire. S'introduïren dibuixos explícits i vinculats a l'editorial, entre els quals podem trobar «El treball ben fet millora el món», «La família», «Tot és camí, tot és dreuera si ens dem la mà», on es veu gent ballant una sardana, per exemple.

A partir de llavors, tot i mantenir les seccions citades anteriorment, se'n van introduir de noves, com «L'escola informa», que va passar a ser una col·laboració fixa a cada un dels números, mostrant la vinculació de pares i mestres a *Germanor*. Aquesta interrelació es fa palesa a la portada, on es redissenya el subtítol: *Escoles. Colònies. Butlletí d'informació Besalú i comarca*, que evidencia l'allunyament de l'Església de la revista i una nova manera de fer. El nou consell de redacció, com explica Josep Gamero –coordinador de la revista juntament amb Josep Buch, mestre de l'escola–, va decidir que arribarien als subscriptors cada dos mesos, a partir del desembre de 1973. Entre els motius, hi havia el gran volum de feina que implicava organitzar el moviment de colònies i editar una revista que cedia unes pàgines a les entitats del poble i vilatans perquè expliquessin les seves activitats o informacions. Tot plegat, amb un pressupost mínim i molta empenta per part dels seus impulsors.

2.3. UNA MANCOMUNITAT HISTÒRICA DE SERVEIS

La connexió entre l'escola i el Moviment de Colònies va facilitar que la revista no només es distribuís a Besalú sinó també a municipis dels voltants. La causa era que alumnes residents a Beuda i Sant Ferriol, per exemple, anaven a classe a Besalú. Segons Josep Gamero, una de les coses que s'intentava des del moviment de colònies era «Tenir activitat durant tot l'any. I com que ens acusaven de centralistes, també intentàvem organitzar coses a Montagut, Argelaguer, etc. D'aquesta manera teníem contacte amb la gent dels pobles veïns, i així a la revista hi posàvem una petita crònica del que passava allà»⁹.

Així doncs, a la revista hi apareixien textos de la vida social dels pobles que, històricament, han format una mancomunitat de serveis, encapçalada, a causa de les seves característiques, per Besalú. Per exemple, les colònies s'organitzaven des d'aquesta vila, però a cada municipi el seu capellà s'encarregava de fer-ne publicitat i animar els nens perquè hi participessin.

2.4. EL NOU IMPULS CATALANISTA

Als anys 70 la lluita pendent de la cultura catalana era la recuperació i l'ensenyament de la llengua que el franquisme havia intentat aniquilar. La realitat social d'aquesta època començava a neguitejar el règim franquista, sobretot a Catalunya, on hi havia un gran auge de la reivindicació de la cultura pròpia. El català va agafar embranzida en publicacions, cançons i en el marc de la vida quotidiana. Per això l'estat va reaccionar intentant ofegar les veus crítiques amb el sistema¹⁰. Les persecucions i segrestos de publicacions estaven a l'ordre del dia, així com les suspensions o les multes, fins i tot en revistes comarcals catalanes o de tirada municipal. Tot s'hi valia per sancionar o controlar el que s'escrivia, ja fos a través de denúncies de simpatitzants del règim o bé de la repressió legal¹¹. Josep Gamero recorda que durant l'època de colònies «...alguns seminaristes ja tenien pensaments demòcrates, anti-sistema i fins i tot antifranquistes, per això era habitual en algunes de les reunions del Moviment de Colònies que la Guàrdia Civil ens vigilés de prop». L'atemptat d'ETA contra Carrero Blanco, el 20 de desembre de 1973, suposà una convulsió social que va repercutir a tots nivells. En aquells moments, l'equip de redacció treballava per tirar endavant l'exemplar número 16 de la revista: «Recordo que mentre escrivíem aquest Germanor sí que estàvem una mica espantats. Era quan van matar a Carrero Blanco i pensàvem què ens passaria».

⁹ Fragments de l'entrevista realitzada per les autores a Josep Gamero, codirector de *Germanor*, a Besalú, el 5 d'abril de 2007.

EL ROSER D'ARGELAGUER

=====

Una vegada més, el dia 12 de Maig varem celebrar en el nostre poble la festa del Roser que, per cert, tal com estan aquestes festes de poble avui dia, va ésser força concorreguda.

Si en altres anys "La carretera" era molt perillosa, doncs tots sabem que desgraciadament han passat molts accidents, alguns greus, aquest any ho era més encara degut a que els operaris de la telefònica ens varen deixar unes aceres molt ben "arreglades". però gràcies a Déu, encara que ens embrutíssim les sabates de fang, podem estar contents de no haver tingut que plorar cap desgràcia personal.

◆ Fragment de l'apartat dedicat als pobles veïns.

Tot i aquest control, la revista no reprimia tot el que pensaven els seus integrants. Els editorials cada cop prenién un caire més radical i llibertari i a més recollien articles d'altres publicacions catalanes per refermar la seva crítica al franquisme. Una mostra d'això la trobem al número 17, on es parlava del programa de Televisió Espanyola *Crónicas de un pueblo*. Amb aquest text pretenien que la població s'adonés

A VOSALTRES PARES

EL MILLOR REGAL PEL VOSTRE FILL
A LA VEGADA QUE EL MILLOR MOMENT
PER CULTIVAR LES SEVES INICIATIVES
I VIRTUTE HUMANES I BEL·LICOSES.-

ACTIVITAT PER EQUIPS SON:

- EXCURSIONS
- TREBALLS MANUALS
- CANÇES
- JOCS
- FOGS DE CAMP
- PREGARIES

COLONIES D'ESTIU

DINS UN AMBIENT D'AVENTURA QUE L'IMPANT VISQUIT

L'ESPORT
EL SERVEI
L'ALBERGIA
L'AMISTAT
EL CRISTIANISME

COLONIES NERES: 19 JULIOL
A
1 AGOST
COLONIES NERES: 3 al 15 AGOST

A S. PERE ASPUX (PLA DE VIARYA)
DURACIO 14 DIES
PREU: 1.000 PESSETES
EDATS: DE 9 a 13 ANYS

APUNTEU-VOS A M'EN SILVESTRE OLLIBERAS
TEL. 34 de BSAJU
TAMBE AMB QUAISVOL NERS RESPONSABLES.-

◆ Propaganda de les colònies d'estiu, en el número 14.

de la manipulació que es feia a través de la televisió pública. La imatge d'un poble ideal, on tot sempre tenia un final feliç i la gent vivia sense problemes, com oferia aquest programa, no tenia res a veure amb la realitat social d'un poble sota els efectes d'una dictadura: «Els habitants d'aquest poble de cartró gairebé sempre viuen en pau i harmonia en contra de la realitat. Un poble que gairebé és perfecte: ingènua pretensió de TVE quan ningú ni res és perfecte. [...] El poble com a col·lectivitat ingènua i ignorant deu obeir i dir sempre que sí [...]».

Gamero, coordinador de la revista, assegura que el catalanisme, no només social sinó també polític, era cada cop més fervent dins del Moviment de Colònies: «Es passava d'una època en què tot t'ho donaven fet i que només podies anar en aquella línia a una època de més obertura». Així es reflectia també en un editorial de *Germanor*: «Pronunciar la paraula política és cosa prohibida, com si fos un atemptat contra el govern. És hora de treure els prejudicis i prenguem consciència que home polític vol dir o hauria de significar ciutadà conscient dels seus deures [...]».

Aquesta lluita popular antifranquista va ser vehiculada sobretot per la Nova Cançó. Així ho rememora Gamero: «Era l'inici de la cançó d'en Llach, d'en Serrat... en els focs de camp hi havia aquestes cançons, molt de catalanisme». A Besalú, aquest estendard de defensa de la cultura catalana mitjançant la música va ser la coral, que es va fundar a principis dels setanta. Aquesta va ser l'entitat que més es va publicitar a través de *Germanor*, amb la intenció de fer arribar els concerts de música tradicional, la Nova Cançó i les sardanes al públic. Per això tenien una secció fixa, anomenada «La coral també vol deixar-se sentir», on s'explicaven les seves inquietuds per recuperar una música tan propera que fins aleshores no es podia cantar en públic. «[...] Va parlar-se també de fer-nos confeccionar una senyera per tal que estigui sempre per damunt dels nostres cants [...]», amb aquesta frase reivindicaven el seu esperit de lluita i recuperació dels elements catalanistes. Entre alguns dels actes que van dur a terme hi va haver l'organització de recitals de caramelles, o un Festival de la Cançó, el 4 de desembre de 1971.

El coneixement de la pròpia història, en una secció específica, rememorava els fets i personatges que havien marcat la població al llarg del temps, per potenciar el sentiment català. S'explicava, per exemple, qui havia estat el Comte Tallaferró o el poder que havia tingut Besalú a l'època medieval, quan va esdevenir capital d'un dels comtats més importants de Catalunya.

¹⁰ DE RIQUER, Borja i B.CULLA, Joan, *El franquisme i...*, pàg. 411.

¹¹ DE RIQUER, Martí; COMAS, Antoni i MOLAS, Joaquim, *Història de la literatura catalana*, vol. 11, Ariel, Barcelona, 1988, pàg. 305.

2.5. RECUPERACIÓ DEL PARLAR GARROTXÍ

«Nosaltres, tot i no saber-ne prou, fèiem cursets o llegíem molt. Miràvem que tot passés per correctors. No sé si hi ha faltes o no, però dèiem que preferíem que sortís en català mal escrit, però en català». Amb aquestes paraules, Josep Gamero explica com de difícil va ser tirar endavant un projecte en una llengua que no havien estudiat a l'escola, i que sobretot coneixen a nivell oral. Per això no és estrany que es puguin trobar a les pàgines de *Germanor*, paraules transcrites directament, tal com sonaven, com «vacances d'estiu», o faltes d'ortografia i castellanismes. Per exemple, «escolas» en comptes d'escoles; «s'arribá», amb «v» i accent castellà; «despedida» en lloc de comiat, o la utilització de l'article «lo» en comptes de «el».

Contrarestant aquest fet, trobem un fort intent de fer la publicació en un català correcte i fins i tot en un to literari, utilitzant mots com «aimant», «quelcom», «enjogassada» o «encarriar la jovenalla». També donaven èmfasi al caràcter rural del Besalú d'aquells anys, a través de metàfores com «el camp és molt gran i la llaura petita [...] algú haurà de donar el primer cop d'aixada», que volia reflectir la tasca que estaven duent a terme des de la revista.

Des de la redacció, no en feien prou d'intentar tirar endavant una publicació en català i al màxim de correcte possible, per acostumar els lectors al català escrit i no només oral, sinó que, a més, pretenien potenciar els mots típics de la comarca de la Garrotxa. La secció «Elenc de paraules, girs i locucions pròpies d'Olot i la seva comarca»¹² estava destinada exclusivament a aquesta finalitat: «Moltes d'aquestes paraules es van perdre malauradament. Esperem que el fet d'anar-les recordant en aquestes pàgines els hi vagi retornant la vida i la força que els hi corresponen en la nostra encara desconeguda llengua». Algunes d'aquestes expressions eren: «acondeir», «afeques», «afofolar», «que d'això i que d'allò», «llampis»...

3. Tercera etapa: caminant cap a la democràcia

La tercera etapa, iniciada el 1976, va ser la més curta, només abarca deu números i alguns suplementes especials, que fins aleshores no havien existit. Tots estaven dedicats a la història de la política catalana, com per exemple, quan va néixer la Generalitat, l'evolució d'aquesta institució fins la fi de la Guerra Civil, o què és l'Estatut d'Autonomia; s'editaven amb motiu de la diada de l'Onze de Setembre. D'aquesta manera es fa evident l'interès de potenciar tot el que tenia a veure amb el nacionalisme català.

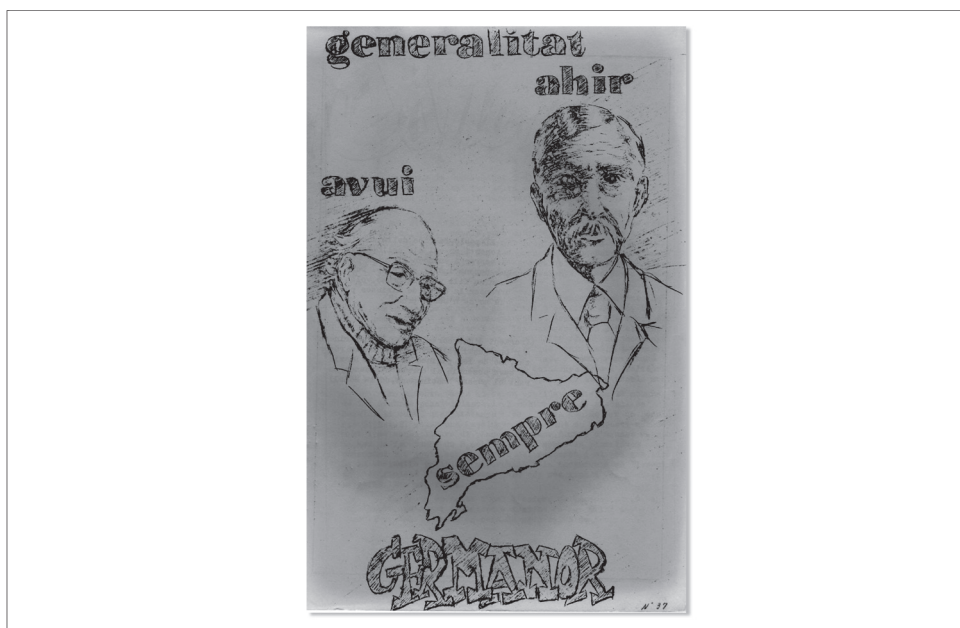
¹² Ho extreiem de l'obra de Miquel Juanola i Benet, editada per la Biblioteca Olotina (Olot, octubre de 1958).

La revista va canviar de format i va esdevenir molt més llegible i entenedora. Hi va haver un intent de maquetació i d'ordenar els continguts de manera que la lectura fos més fàcil. En gran part es devia a l'augment de la mida de les pàgines, ara ja no s'escrivia en format quartilla sinó amb mida foli. Les portades van esdevenir un aparador del que els lectors trobarien a dins. No era més que un intent de captar l'atenció, per això els dibuixos eren grossos i vistosos.

El canvi, però, no només es va fer visible estèticament, sinó que el plantejament dels continguts va agafar un to més polític i participatiu. I és que ara començava de veritat la lluita política a través de les pàgines de *Germanor*. Les colònies van ser simplement una excusa per continuar editant la revista i demanaven col·laboració de la ciutadania.

3.1. ENTRE LA LLUITA CULTURAL I EL PROPAGANDISME POLÍTIC

Els editorials tractaven, sobretot, temes culturals i la necessitat de fomentar institucions, com per exemple el Congrés de la Cultura Catalana, al qual *Germanor* estava adherit, i ho raonaven així: «[...] Moguts només per l'interès de defensar i salvar tota aquelles manifestacions de llengua, pensament, conducta i formes de

● Portada Germanor

vida que caracteritzen la nostra condició habitual i col·lectiva com a membres dels països catalans».

La democràcia, però, s'obria camí i els ajuntaments començaven a deixar enrera el seu passat franquista, i van veure en *Germanor* un altaveu per dirigir-se als vilatans. D'aquesta manera, a la revista, a la tercera època, hi trobem notes del consistori, referents, per exemple a l'abastament d'aigües o als projectes d'obres iniciats al poble.

La mostra més fefaent del caire polític que estava agafant la revista la trobem en una nova secció que es va incorporar als continguts ja habituals. A «Parlem de política» es destapaven temes fins llavors tabú o prohibits, com qüestionar Franco i el sistema dictatorial. Es va obrir la veda, també, a les crítiques del nou panorama polític i a la reforma democràtica. Així, trobem escrit: «Són dictadures vestides amb ropatge democràtic», o «Esperem que el nostre poble [...] segueixi bé el rastre i no es deixi guiar per falses olors i mentides promeses, comptant i que, de moltes d'elles, ja en tenim el nas ple».

Les eleccions de 1977 van transformar la revista en gairebé un fulletó de propaganda política i sindical. A més de la pròpia secció de política que ja tenia la revista, tot girava al voltant de la democràcia i les noves institucions. *Germanor* va dedicar la portada a la Generalitat i la primera pàgina deia: «Ja tenim la Generalitat i el seu president. Certament no és la Generalitat que molts volíem i somiàvem, però és i això significa quelcom molt important: el reconeixement polític de Catalunya».

Aquell va ser el moment a partir del qual tothom va començar a fer servir *Germanor* per publicitar-se. Es parlava de llibertat, de sindicalisme, d'associacionisme, de marxisme... de tot allò que la gran majoria desconeixia i on llavors calia fer èmfasi. UGT, CCOO, PSC o PSUC explicaven, a les pàgines de la revista, la seva història: què s'havia de fer per afiliar-se o com s'escollia el delegat sindical o un comitè d'empresa. Tot aquest rebombori polític i les diferents ideologies en un espai tan petit com el d'una revista local van suposar la seva fi.

3.2. L'ADÉU DE *GERMANOR*

«Sí, aquest és el darrer número de *Germanor*, i no ho afirmem amb tristesa sinó amb alegria, car creiem que la tasca que s'ha fet, encara que no molta, ha sigut positiva. Durant uns pocs anys la revista s'ha esforçat en informar el poble de les activitats dels diferents grups i ha intentat alhora convertir-la en instrument educatiu». L'equip de redacció donava per finalitzada *Germanor* amb aquestes paraules. L'editorial resumia la feina feta i tota la revista tenia un marcat to de comiat. La

portada es va escollir a consciència i reflectia la mort de la publicació: el nom de la revista, sense cap guarniment ni cap dibuix, estava escrit sobre un fons negre en representació del dol que suposava la pèrdua de la publicació, que durant anys havia estat la veu d'un poble.

«Creiem que Besalú es mereix una revista lliure de la influència d'un partit o d'un grup del tipus que sigui, una revista oberta a tothom [...]. Nosaltres en aquests moments no podem assumir aquesta responsabilitat i no per manca de ganes o cansament [...]. Una revista per a poder complir la seva tasca amb total llibertat ha d'estar legalitzada». Aquesta necessitat de legalitzar la revista no era més que una excusa per amagar els veritables motius de la seva desaparició. És cert que per poder editar una revista de poble, amb el nou panorama polític i social, es demanaven una sèrie de requisits que *Germanor* en aquells moments no complia. Però l'autèntica raó de la fi de la publicació va ser la seva obertura a sindicats i partits polítics. «*Germanor* s'editava a Cargas Blancas, una empresa del poble que ens ho cedia tot, com per exemple la multicopista. Quan es va obrir la revista als partits polítics i a les centrals sindicals, alguns d'ells, com CCOO van fer alguns articles que no van agradar als caps de l'empresa. Aleshores el gerent va dir que no es podia continuar editant allà». L'elevat cost de producció que podia suposar tirar

◆ Portada de l'últim número

endavant una publicació amb els escassos mitjans de què disposaven feia inviable la continuació de la revista. A més, els diferents posicionaments polítics entre els mateixos components de la redacció i les seves confrontacions van ser un escull insuperable. Així, *Germanor* desapareixia amb el número 39, que abarcava quatre mesos, el maig del 78.

RESUM

Germanor, la primera revista editada a Besalú, va veure la llum el febrer de 1955 de la mà de Mossèn Gabriel Solà i un grup de joves de la parròquia. Apareix, mensualment i en castellà, com el suplement del Full Parroquial, i amb un clar to moralitzador i recristianitzador, típic de l'Església Catòlica franquista. El 1956 la revista desapareix i no és fins al cap de quinze anys que *Germanor* es torna a editar. Ara, escrita en català i vinculada al Moviment de Colònies i a l'escola per potenciar la participació ciutadana i revitalitzar la cultura en el marc catalanista dels anys setanta. La decadència del règim franquista i la mort del dictador marquen la tercera i última etapa, moment en què els sindicats i partits polítics aprofiten la revista per dir-hi la seva. Precisament les diferències ideològiques i el nou escenari polític propicien la desaparició de *Germanor*, el maig del 1978.

RESUMEN

Germanor fue la primera revista editada en Besalú. Salió a la luz en febrero de 1955 gracias al Padre Gabriel Solà y un grupo de jóvenes de la parroquia. Aparecía mensualmente y en castellano, como suplemento de la Hoja Parroquial; con un claro tono moralizador y recristianizador, típico de la Iglesia Católica franquista. En 1956 la revista desapareció y no fue hasta quince años después que volvió a editarse. Esta vez, en catalán y vinculada al «Moviment de Colònies» y a la escuela para potenciar la participación ciudadana y revitalizar la cultura en el marco catalanista de los años setenta. La decadencia del régimen franquista y la muerte del dictador marcaron la tercera y última etapa, circunstancia que los sindicatos y partidos políticos aprovecharon para lanzar sus proclamas en la revista. Fueron precisamente las diferencias ideológicas y el nuevo escenario político los que propiciaron la desaparición de *Germanor*, en mayo de 1978.

ABSTRACT

Germanor was the first magazine published in Besalú. It came out in February 1955 thanks to Father Gabriel Solà and a group of young people from the parish. It appeared monthly and in Spanish as a supplement of the parish leaflet, using a strong moralistic and recristianizing tone characteristic of the Pro-Franco Catholic Church. In 1956 the magazine disappeared and it was not until fifteen years later that was published again. But, in Catalan and linked to “summer camps” and the school to promote citizens participation and revitalize the culture during the seventies Catalanist period. Franco’s dictatorship decadence and dictator’s death influenced the third and last stage, circumstance that was used by workers unions and political parties to launch their manifestos in the magazine. Such ideological differences and new political scenario triggered the extinction of *Germanor*, in May 1978.

APUNTS SOBRE ELS PROCESSOS D'EDUCACIÓ INFORMAL I LA RESISTÈNCIA CULTURAL DURANT EL FRANQUISME. EXEMPLES LLEIDATANS.

Pere SOLÀ I GUSSINYER

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Pedagogia Sistemàtica i Social

1. El primer són els instruments d'anàlisi

Tot de processos d'educació formal, no formal i informal ajuden a entendre la creació i consolidació del consens autoritari i la inèrcia conformista dels catalans, malgrat la dinàmica opositora creixent des dels darrers anys seixanta. L'analista dels processos històrics d'educació informal s'ha de proveir d'instruments teòrics i operatius vàlids per treballar bé en la recollida i interpretació de dades. En altres llocs he exposat un possible model útil d'investigació històrica dels fenòmens d'educació informal¹, discutint aportacions útils com el treball de Floren-

¹ SOLÀ GUSSINYER, P., «Tercer Sector y educación en perspectiva histórica: estudio de la incidencia pedagógica de las redes de sociabilidad organizada. Third Sector and education in historical perspective: the pedagogical importance of the networks of organized sociability», article en premsa *Història de la Educació*, Salamanca, 2007, núm. XXV aniversari.

tino Sanz Fernández (2006)² i proposant una taula de valències educatives de transmissió formal/no formal/informal³.

La intuïció fonamental seria aquí la consideració que els mecanismes formatius informals, estructurals, ambientals, juguen un gran paper en l'educació d'individus i grups, moltes vegades a un nivell poc conscient. Naturalment, les situacions locals solen ser prou determinants.

L'acció cultural i educativa (intencional, formal, no-formal) necessita temps, planificació, un clima de confiança i una atmosfera d'obertura i llibertat. La clandestinitat anava en detriment de tot això.

Els condicionals generals pesaven com una llosa, en particular la barreja peculiar de totalitarisme polític i d'esperit integrista de creuada nacionalcatòlica.

Analitzar «l'ambient» totalitari/nacionalcatòlic implica saber distingir, copsar i valorar les «valències» educatives que aquest «ambient» transmet o inculca.

Hem d'estar atents als nivells i tipus preferents de la transmissió educativa, i en particular al seu grau de «formalitat».

Cal resseguir les activitats, pràctiques, llocs i contextos on tenen lloc els processos educatius –en aquest cas, els que afavoreixen o contraresten el consens totalitari. I identificar i sospesar les valències educatives presents, tenint cura de copsar el sentit o orientació d'aquestes valències educatives.

² *El aprendizaje fuera de la escuela. Tradición del pasado y desafío del futuro*, Ediciones Académicas, Madrid.

³ Un quadre taxonòmic de valències educatives distingeix entre A/ nivells i tipus d'educació; B/ activitats, pràctiques, llocs i contextos; C/ valències educatives genèriques i específiques; D/ sentit de cada valència. El sentit de cada valència cobreix l'espai entre +1 i -1. Entre els nivells i tipus d'educació hi ha els convencionals d'educació formal, educació no formal (reglada), educació no formal (no reglada), educació informal, transmissió oral, transmissió escrita, processos de la societat de la informació... La nòmina de valències educatives genèriques i específiques és ben extensa i ampliable: valències intel·lectuals, coneixement d'idiomes, esperit científic, valors estètics, gestió de temps i ritmes, aprenentatge de la música, expressió corporal, foment de l'autodidactisme, activisme *versus* passivitat contemplativa, reconeixement de competències, reciclatge, coneixement històric, lectura, construcció i consolidació de la identitat de grup, assessorament, orientació de joves, valències afectives, intel·ligència emocional, educació sexual, relacions de gènere, accent en el tractament de gènere, valències morals, altruisme, tolerància, compassió..., solidaritat, aprenentatge de la llibertat, responsabilitat, compromís social, civisme, valors polítics, acatament democràtic de decisions, diàleg intergeneracional, obertura cap a altres comunitats: diàleg entre cultures, aprenentatge de presa de decisions col·lectives via assemblea, juntes..., difusió, popularització de l'alta cultura: sales de premsa..., valors religiosos, desenvolupament comunitari/transformació social, formació econòmica, innovació tecnològica: innovació agrícola, ecologisme, conservació del territori, aprenentatge de la sostenibilitat, diàleg intercultural, «urbanitat», formació geogràfica, sentit espacial, formació econòmica, participació festiva, sentit de l'humor, riure, ironia, reconeixement formació-socis, cultura física, experiència gestió interassociativa de problemes, relacions democràtiques, coresponsabilització en la gestió, consciència crítica, opinió pròpia...

2. La creació del consens autoritari

No va ser «culpa» individual ni col·lectiva dels convençuts, atemorits, terroritzats, desinformatos o conformistes ciutadans que l'educació franquista s'imposés.

Les lleis, la censura, la policia política, la justícia franquista van anar teixint un estat de coses en el qual la resistència es feia difícil. En el terreny polític i sindical⁴, és clar, però en el terreny cultural i educatiu també.

Una actuació clau de caire estructural va ser la repressió del moviment associatiu ciutadà.

La tasca «resistent» de les persones i de les entitats autoritzades va tenir una eficàcia limitada, per moltes raons.

Potser la raó principal era el control ferri dels mitjans de comunicació. Els relativament «nous» com la ràdio, els més antics com la premsa i els tradicionals com la trona de les esglésies. Els eclesiàstics sermonejaven ara en espanyol⁵:

«Recordo que un diumenge, potser fou el primer sermó de postguerra, en ésser dalt de la trona començà [el pare Sanahuja, franciscà, historiador]: Avui! No, no, ¡Hoy! ¡Hoy! ¡Hoy!, I prosseguí en castellà».

Ja hi era en alguns casos, aquesta resistència, també en el terreny cultural i educatiu, i per descomptat en el polític i sindical, però sovint no era eficaç.

I, de la mateixa manera que els nazis van designar i reconèixer als *guetos* i camps de concentració caps i vigilants dels altres homes i dones, també —salvant les distàncies, que són moltes— les autoritats franquistes confiaven el control de la dissidència i de la contestació a persones i grups encarregats del control, de l'autocontrol, de la dissidència.

⁴ JARNE, A., *L'oposició al franquisme a Lleida*, Pagès editors, Lleida, 1998, pàg. 171-174: «en les condicions de la primera clandestinitat, els militants de les comarques quedaven molt apartats malgrat els contactes i les visites periòdiques. El seu aïllament es produïa en un doble sentit: respecte a l'organització i respecte al seu entorn més proper o immediat, ja que en pobles o ciutats petites certes accions eren més difícils de desenvolupar perquè tothom es coneixia i qualsevol conducta estranya podia cridar fàcilment l'atenció (...). Hi havia una clandestinitat dins la mateixa clandestinitat. Els compartiments estancs, impermeables, de la clandestinitat són inherents a l'estructura i al funcionament intern d'aquests primers anys, circumstància molt més accentuada i emfatitzada que en dècades posteriors». Consideracions referides al MSC-POUM (1947) lleidatà, però generalitzables a d'altres xarxes clandestines del moment.

⁵ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de records, 1907-1982*, Virgili i Pagès, Lleida, 1989, pàg. 304.

Sovint va ser l'elit burgesa catòlica (abans demòcrata i ara franquista) qui va tenir aquest rol. El règim franquista a Catalunya va permetre, per exemple, un moviment catòlic catalanista de joves de tall clerical i d'extracció petit burgesa: l'escoltisme. Clarament, ho va fer perquè els canals de control ideològic i moral del clergat eren els que eren. En general, l'autocontrol autoritari funcionava. Si feia falta, les autoritats, sempre alerta, intervenien.

Quan algun moviment o grup confessional, quan algun dirigent catòlic, clergue o seglar, anava més enllà, s'operaven els retocs quirúrgics adequats⁶. Per exemple, durant els primers anys de franquisme (fins al bisbat d'Aurelio del Pino) a Lleida els Jesuïtes amb les Congregacions Marianes, van mostrar una clara «superioritat social i d'organització, àdhuc cultural i literària (...) sobre els homes i els joves d'Acció Catòlica»⁷.

El control operat a l'interior de les entitats controlades pel clergat va ser a la llarga eficaç. En general, els bisbes espanyols i catalans van deixar morir el sindicalisme catòlic compromès, sacrificant capellans i seglars compromesos amb el canvi democràtic i social.

3. El rol educatiu de les entitats

Les entitats de la societat civil no controlades pel clergat catòlic també eren objecte de control directe. No obstant això, no totes interpretaven el seu paper de la mateixa manera. De vegades fins van tenir tocs d'originalitat i d'una certa audàcia, com en el cas del Cercle o Círculo de Bellas Artes, entitat de la qual resta una assignatura pendent: fer-ne un bon estudi monogràfic. Tornem al tema tot seguit.

Els organismes culturals oficials que no van desaparèixer o que es van fundar de bell nou responen igualment a aquest esquema. Així, a Lleida el 1940, essent president de la diputació franquista J. M. Porcioles, el règim instituï un Instituto de Estudios Ilerdenses, amb estatuts preparats sobretot per Josep Sol Ballespí i Felip Solé Olivé. Sol, advocat i expolític de la Lliga, pertanyia a una tradició familiar de llarga trajectòria política ciutadana. Lladonosa el defineix com un «gran animador a les tertúlies, tant de casino com de col·loquis acadèmics. Els anys del quinquenni 1945-

⁶ Per al cas de Lleida, i seguint fidelment l'exemple de Josep Lladonosa, vegeu: SOLÀ I GUSSINYER, Pere, «Auto-aprenentatge i compromís cívic d'un intel·lectual català del segle XX: Josep Lladonosa i Pujol (1907-1990)», contribució a la Miscel·lània d'homenatge a Ricard Torrents, EUMO, Vic, en curs de publicació.

⁷ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 305-307.

1950 era vicepresident i promotor de l'IEI⁸. Es va inaugurar, l'IEI, el 16 de març de 1942. En va ser secretari general d'un principi Josep Alfons Tarragó Pleyán⁹.

El Cercle de Belles Arts sembla haver fet una tasca cultural i educativa en un sentit ampli important, a la Lleida del primer franquisme, una tasca, però, que trobo fins ara poc dibuixada i valorada als treballs dels estudiosos locals de Ponent.

El Cercle de Belles Arts de Lleida, autoritzat el 4 de Febrer de 1947 pel governador civil Carrero Cejudo, va tenir un pes en l'animació cultural i artística de Lleida fins a l'actualitat. Aquesta institució havia estat concebuda com a centre de caire socio-cultural, organitzador de tertúlies, col·loquis, conferències¹⁰, exposicions, concerts, teatre, etc. Primerament va estar situat, amb Escola de Belles Arts pròpia, a l'antic convent del Roser, al carrer Cavallers¹¹. Des de 1949 hi hagué també la secció de modelatge, amb Jaume Perelló al davant. Va ser l'entitat la promotora del primer cineclub de Lleida.

De fet, hauria començat el seu camí l'any 1946¹². El Cercle de Belles Arts de Lleida va reformar els seus estatuts a finals de 1952¹³. Va ser inicialment animat per Marià Gomà i Pujadas, amb l'aportació de joves artistes com Josep Benseny, Leandre Cristòfol, Abad Gil o Charles Pardell, entre altres. Entre 1950 i fins al 1964, el Cercle de Belles Arts atorgà el premi de pintura Medalla Morera, en homenatge al pintor lleidatà Jaume Morera i Galícia.

⁸ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 320.

⁹ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 317-320. A més de Sol i Solé en van ser consellers Miquel Serra i Balaguer, J. M. Álvarez Pallàs, Josep Rabassa Fontseré, Ferran Ràzquin i Fabregat i Manuel Herrera Ges.

¹⁰ Xerrades setmanals «El reloj de arena». Hi podia participar el públic. Però amb un teòric minut de durada. Tots els ponents eren lleidatans. Temes d'interès. Informació de Romà Sol (conversa, Lleida, 2006).

¹¹ L'escola, que dirigí al principi Gabino Larragiga, organitzava recitals poètics, concerts musicals comentats per Josep Riera, Roig Nadal o Lluís Virgili, i exposicions de creadors com Leandre Cristòfol, Josep Benseny, Roca Delpech, Marià Gomà, Manel Niubó, Lluís Trepal, Roig Nadal, Mercadé, Tapiol, Ernest Ibáñez, Jaume Minguell, etc. A més disposava de la secció de dibuix artístic, que portà Magí Serés i posteriorment, des de 1948 i durant 15 anys, Leandre Cristòfol, i la de dibuix lineal, que dirigí Manuel Méndez.

¹² Segons R. Sol (2006) aleshores va néixer una Escola de Belles Arts, «succedani» de l'actual, que va fer la seva funció en tant que centre privat amb professors pagats pel Centre, el primer entre ells va ser Leandre Cristòfol. Era secretari del Círculo el mestre jubilat Lluís Esteve Vilamajor, molt meticolós en les actes de les reunions. Ho era des del principi de l'entitat, l'any 1946. I conservà el càrrec fins a la seva mort. Lamentablement s'enduia les actes a casa seva i posava als documents el corresponent «segell en tinta violeta» de l'entitat, i els descendents d'aquest escrupolós secretari no les van saber o poder restituir. Romà Sol mateix diu posseir tres àlbums de retalls de diaris amb notícies de l'entitat.

¹³ A la seva Junta Directiva —oportunament investigada per les autoritat franquistes pel que fa a la seva ortodòxia política— hi havia persones com J.M. Álvarez Pallàs, Josep Sol Vallespí, Francesc Porta Vilalta, Joan Llorens Coma o Josep M. Solà i Camps. Font: Gobierno Civil, 14- G, d. 12: AHLL. Aquest fet —la investigació policial en la vida i trajectòria de cada component del Cercle— contradiria l'afirmació de Josep Lladonosa que eren juntes «a dit».

«Admetia dones», afegeix Romà Sol¹⁴. Una prova del seu esperit liberal seria, d'acord amb la mateixa font, el fet que dos vocals de l'entitat van anar a la Caputxinada l'any 1966¹⁵. José Manuel Soriano, temps a venir president de l'Orfeó Lleidatà, arquitecte, i un altre. «I el vicepresident sota la meua presidència, Amadeu Clarià, va ser senador pel PSOE a les primeres eleccions democràtiques».

Sol indica que tenia 600 socis, en una ciutat de 60.000 habitants. Local espaiós, de lloguer, dues plantes del carrer Major. Les Juntes eren cada dilluns després de sopar. «Sempre arribàvem a acords».

De 1961 fins a 1970, essent president del Cercle Joan Manuel Nadal Gaya, i amb el mateix objecte d'estimular la pintura, va ser instituïda la Medalla Maria Vilaltella, que es concedí durant 8 anys¹⁶. Altres guardons de l'entitat van ser el Premi Urriza de Novel·la (1962), promogut pel llibreter del mateix nom, o el Marraco d'Or atorgat per exemple a Leandre Cristòfol, Joan Oró, Emili Pujol, Ramon Vilaltella, Francesc Pons¹⁷, i el Concurs de Pintura Ràpida (des de 1969).

«Vaig ser president del Cercle de Belles Arts de 1961 a 1970». Fou aquesta l'única entitat que a la Junta tenia representants de l'antic règim.

Vers 1954 hi anava a fer tertúlies al local del centre l'excalcalde Vives, republicà que

¹⁴ El matrimoni d'historiadors locals C. Torres i R. Sol ha contribuït a la divulgació de la història lleidatana com pocs. Com és que no fou designat Cronista Oficial de la ciutat en morir Josep Lladonosa? Se'ls va demanar de fer de testimonis en la rehabilitació de Joventut Republicana, explicà R. Sol (entrevista, Lleida, 2006) Però l'excalcalde Siurana va vetar la seva candidatura, malgrat altres parers com el del responsable de Cultura de la Paeria, Jaume Magre, molt amic del matrimoni Sol-Torres. Amb motiu de la Festa Major de Lleida de 2005, se'ls concedí la Medalla d'Or de la ciutat. «Hem treballat un tema pràcticament verge (a Lleida): el nacionalisme català». La historiografia lleidatana progressa d'ençà dels volts de 1990. Mor Josep Lladonosa; i «es consoliden els estudis universitaris a Lleida, cosa que fa que els nois d'aquestes comarques no s'hagin de desplaçar com havia passat durant segles».

¹⁵ Qui escriví aquest article va ser testimoni i coprotagonista de la Caputxinada, la tancada d'estudiants i intel·lectuals al convent dels Caputxins de Sarrià (Barcelona), entre el 9 i l'11 de març de 1966, per tal de fer l'assemblea constitutiva del resistent Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB) i per a aprovar els seus principis i els estatuts. La irrupció de la policia al recinte va iniciar un procés de repressió dels concentrats.

¹⁶ Des de 1961-1962, segons Romà Sol (entrevista 2006). Dotat amb 100.000 pessetes. Es va acabar perquè Hisenda, sense que el Governador Serrano Montalbo ho impedís, va fer la vida impossible al mecenes Vilaltella, reclamant-li impostos.

¹⁷ En relació al premi Marraco cal recordar que «el Marraco» és la cuca fera de Lleida. La seva Junta va instituir aquest premi, que van guanyar Leandre Cristòfol, el primer, Samuel Gili Gaya o Josep Vallverdú. Es dona la circumstància que el reglament exigia que el premi fos concedit per unanimitat de la Junta Directiva. Amb motiu dels 25 anys del Cercle fou proposat Mariano Gomà. El premi fou declarat desert perquè faltà un vot. Una setmana més tard, qui havia votat en contra, el vocal Aguilar, ara disposat a canviar el sentit del seu vot, va confessar haver-ho fet només perquè «volia saber si era veritat que amb un vot en contra» el premi era declarat desert. Però ja era tard.

havia tornat. Al local algú contà un acudit antifranquista. El fet arribà a oïdes del governador civil que sancionà la persona en qüestió. Un membre del Cercle, amic del Governador, va fer a aquest l'observació que el mateix acudit li havia sentit explicar a ell: «es que yo puedo contarlos, pero al señor X no se lo tolero...»¹⁸.

Segons la mateixa font, les relacions de l'entitat amb el governador civil foren normals. El Grup 64 de cantautors de Lleida es reunien al Cercle. També el Grup Cogul de pintura avançada (1964), integrat per artistes com Albert Coma Estadella, Àngel Jové, Ernest Ibáñez, Jaume Minguell, Víctor P. Pallarés i Albert Vives. R. Sol esmenta una plèiade de pintors a Lleida, a més dels esmentats, com Trepat o Ciré...

4. Un episodi de tímida resistència ciutadana

Doncs bé, gràcies a aquesta Institució tingué lloc una acció de resistència cultural l'any 1953. Fou mon oncle Josep M. Solà i Camps qui m'informà d'aquest episodi, evocat per F. de B. Moll, el filòleg mallorquí¹⁹. Crec que val la pena de referir aquesta acció cultural/educativa de resistència, que, curiosament, passa per alt els historiadors del període, com A. Jarne.

La represa del Diccionari Català-Valencià-Balear (Alcover/Moll) i la seva promoció entre la població va ser un esdeveniment cultural i educatiu informal de gran magnitud en el panorama tan gris o llis del primer franquisme. Per donar a la propaganda del projecte un to que la prestigies, a Mallorca i a Barcelona es van crear comissions *ad hoc*. Aquesta va tenir un Comitè executiu presidit per Joan Antoni Maragall, i integrat per personalitats com Aramon, Ballester, Martínez Ferrando i Vidal Burdils. S'hi adheriren tot de persones públiques (una cinquantena entre professionals, artistes, banquers, clergues o industrials), que van integrar pròpiament la Comissió Patrocinadora del Diccionari a Catalunya, després d'una reunió el 5 de febrer de 1951 al Casal de Montserrat de Barcelona. Ja abans –el 22 de maig de 1950– Moll havia fet una conferència sobre la història del Diccionari, «la primera vegada que, després de la guerra, es feia un parlament públic en català; per això no és estrany que la sala estigués plena de gom a gom, que el públic fos propici a l'entusiasme, i que la meva primera conferència d'orador inexpert tingués un èxit del qual jo era el primer sorprès», al local de la Caixa de Jubilacions i Subsidis de la Indústria Tèxtil (carrer d'Aragó, a prop del passeig de Gràcia)²⁰.

¹⁸ Conversa amb Romà Sol i Carme Torres el 2006.

¹⁹ MOLL, F. de B., *Els altres quaranta anys*, Ed. Moll, Palma de Mallorca, 1975, pàg. 130-131.

²⁰ MOLL, F. de B., *Els altres quaranta...*, pàg. 106-107.

En aquestes «els activíssims membres del Secretariat barceloní tingueren una pensada molt original i de gran eficàcia: muntar una Exposició del Diccionari, molt aparatosa, però que fos transportable per tal d'exhibir-la a les principals ciutats (...). El coordinador de l'Exposició va ser en Joan Mateu Ballester i un dels seus assessors més eficients fou en Manuel Sanchis Guarner»²¹. L'exposició s'exhibí inicialment a Barcelona a la Biblioteca de Catalunya (del 13 de juny al 8 de juliol de 1951). A l'acte inaugural Sanchis Guarner va glossar el significat de la mostra, la qual tenia valor didàctic i era amena, segons Moll, i alhora era de contingut científic i «havia de ser un poderós aglutinant de les forces culturals de tota l'àrea lingüística catalana durant aquells anys d'opressió», en paraules del mateix Moll. Reproduïa textos de Jaume I, Ramon Llull, Bernat Metge, Joanot Martorell, Roís de Corella, etc., oferia un mapa general del territori de la llengua i es mostrava amb fotografies la importància que al Diccionari tenien les varietats dialectals i les manifestacions folklòriques comarcals, reproduïa dos mapes que mostraven els diferents noms de la papallona i de la rata-pinyada a les diverses regions del domini lingüístic català, mostrava dibuixos d'estris preindustrials, molins, etc., exhibia fotografies de la història interna de l'obra del Diccionari i constava d'una vitrina plena d'autògrafs de personalitats literàries i filològiques.

L'Exposició del Diccionari va ser exhibida pel Secretariat de Propaganda del Diccionari a les capitals de tres grans dialectes catalans, l'oriental (Barcelona), el valencià (València) i el baleàric (Palma). També va ser exhibida a Sant Just Desvern i Mataró.

Però enlloc com a València (del 12 al 22 de desembre de 1951) l'Exposició del Diccionari va ser tan exitosa. Fou instal·lada a la planta baixa de la Casa Consistorial. El Secretariat valencià de l'exposició el presidia l'arquitecte Joan B. Carles Llemosí i en formaven part Emili Beüt Belenguer, Josep Cano Marquès, Leopold Martínez Vidal i Enric Valor Vives. Gràcies a ells es muntà una Comissió Patrocinadora, presidida per Nicolau Primitiu Gómez²².

Comptà l'exposició amb el suport del batlle de València Baltasar Rull i del president de la Diputació Cerdà Roig, i «per iniciativa de l'advocat Vicent Giner, el dia 16 (de desembre), que era diumenge, Ràdio Nacional de València invità el públic a

²¹ MOLL, F. de B., *Els altres quaranta...*, pàg. 109.

²² «Don Nicolau era un dels pocs homes que saben ser amics malgrat les discrepàncies d'opinió. Era un ferm valencianista, però no admetia que el valencià fos un resultat de la conquesta catalana, sinó que li atribuïa un origen preromà, relacionant-lo amb l'ibèric. Doncs bé: sabent que els qui fèiem el Diccionari defensàvem i ensenyàvem la catalanitat radical del valencià, don Nicolau accedia a fer-nos costat, perquè per damunt la divergència de les idees sobre els orígens remots de la llengua, ell posava la realitat d'una coincidència d'ideals que actualment ens unia» (MOLL, F. de B., *Els altres quaranta...*, pàg. 111).

visitar l'exposició; tingué tan bona acollida, que hi acudiren prop de 4.000 visitants i en Sanchis Guarner hagué de repetir fins a deu vegades la conferència explicativa dels mapes i plafons exposats»²³.

Faltava una exhibició de l'exposició a Ponent (Lleida). El Govern Civil, regit aleshores per Josep Pagès i Costart, no hi donà permís²⁴. El Secretariat volgué, però, estar present a Lleida i demanà permís per a una conferència de J. B. Moll el 14 de febrer de 1953 sobre «la importància del català occidental en la llengua literària»²⁵. Deixem, però, parlar el mateix Moll:

«Hi anàrem el 14 de Febrer de 1953, i mentre Manuel Blasi i altres “diplomàtics” gestionaven el permís per a la conferència, visitàrem la ciutat i especialment el magnífic edifici de l'Antic Hospital de Santa Maria (del segle XV), on està instal·lat l'Institut d'Estudis Lleidatans. Els directius d'aquesta Institució ens reberen amb una gran cortesia.

La conferència estava anunciada públicament per al dia 15, que era diumenge. En el Govern Civil es mostraren disposats a autoritzar-la amb la condició que fos pronunciada en castellà. Els nostres “diplomàtics”, ajudats de persones lleidatanes, procuraven convèncer el governador que era lògic que es fes en català, com s'hi havien fet totes les que s'havien organitzat a Barcelona i altres ciutats. Mentrestant s'acostava l'hora de la conferència; ja es reunia gent a la sala del Cercle de Belles Arts, on havia de donar-la, i jo estava darrera de la cortina esperant que em duguessin el permís del senyor Pagès. A la fi, quan ja passava de l'hora assenyalada, comparegué un dels “diplomàtics” –el professor Solà– i em digué que el governador donava el permís per a la conferència, però que havia de ser, inexcusablement, en castellà. Aleshores em vaig posar dos dits a la gargamella, i fent la veu enrogallada li vaig dir:

–Digui al governador que estic afònic.

²³ MOLL, F. de B., *Els altres quaranta...*, pàg. 110.

²⁴ El notari a Tàrrrega Josep Pagès i Costart era aleshores Governador Civil de Lleida. Entre 1943 i 1946 va ser diputat (*Procurador en Cortes*) representant de municipis provincials com a batlle de l'Ajuntament de Tàrrrega. De 1946 a 1950 (21 de novembre) fou president de la Diputació de Lleida, en substitució d'Adolf Serra Castells. Van ser presidents de la Diputació de Lleida durant el franquisme els següents personatges: Conrado Cortada Barri (1938-1940); José Maria de Porcioles Colomer (1940-1943); Adolfo Serra Castells (1943-1946); José Pagès Costart (1946-1950); Francisco Montull Rosell (1950-1951, president interí); Luis Hernández Palmés (1952, president interí); Víctor Hellín Sol (1952-1961); Antonio Aige Pascual (1961-1968); Francisco Rabasa Reimat (1968, president accidental); José María Razquin Jené (1968-1974) i Juan Casimiro de Sangenis Corrià (1974-1979). Porcioles féu Franco «*Presidente Honorario de la Diputación de Lérida*» l'any 1942, pel fet de ser el «*Caudillo invicto, padre de la provincia-mártir de Lérida*». El dictador a més va rebre la «*Medalla de Oro de la Provincia*», màxima condecoració atorgada per la Diputació Provincial, quan n'era president precisament Josep Pagès Costart l'any 1947; li fou lliurada durant una recepció a la Paeria. <http://www.diputaciolleida.es/e/diputacio/historia-presidents4.html>; també <http://www.congreso.es/gi-bin/docu/>. Mireu també: <http://www.lleida.cup.cat/portal>.

²⁵ «En venir Moll i sa filla Aina s'estaren a l'Hotel Agramunt; ens vam veure amb ella. Ella va estar a casa. Érem amigues de la Universitat» (Carme Torres, conversa a Lleida, 2006).

Quan van anunciar al públic que la conferència no es donaria perquè el conferenciant estava afònic, hi hagué una sorpresa inicial, ben justificada; però prest tothom es va assabentar de la causa vertadera, i no vulgheu saber els comentaris saborosos que es van fer i la bona propaganda que això va representar per al Diccionari. Una colla de lleidatans i barcelonins (i fons i tot algun del Camp de Tarragona) m'acompanyaren a un cafè cèntric, on férem llarga tertúlia, que va ser molt més útil que qualsevol conferència.

La intransigència centralista té aquesta virtut: que, no sabent mesurar les categories de les coses, es nega a fer una concessió intranscendent i aleshores la seva negativa adquireix transcendència i resulta en benefici d'allò que volien ofegar.

De retorn a Barcelona, dos dies després d'aquella excursió, em feren una recepció al local de l'Esbart Verdaguer, on vaig explicar sumàriament el tema de la conferència que havia d'haver donat a Lleida»²⁶.

5. «Guanyaven els bons, els dimonis petaven a l'infern»

Naturalment, els avatars de l'alta cultura catalana no arribaven als llogarrets rurals. La societat catalana era encara bàsicament rural. Les dificultats econòmiques a pagès forçaren més endavant moltes famílies de masovers o petits propietaris a cercar treball a la indústria de la perifèria de Barcelona, Vallès, etc.

El pes d'agents culturals com el mestre i el clergue són aquí determinants. La memòria oral, escrita i audiovisual del franquisme, expressada a través de moltes publicacions locals, sovint de ben limitada difusió, testimonia aquest fet. Vegem-ne un exemple local qualsevol, el d'un poble de poc més d'un miler d'habitants el 1950, Castellnou de Seana, al Pla d'Urgell, dins la zona de regadiu del Canal²⁷. El cronista local descriu el microcosmos societatari d'un poble camperol²⁸, que als anys vint i trenta comença a posar-se en sintonia amb les transformacions cíviqes del país. Expressió d'un nou concepte de ciutadania, la Casa de la Vila va ser construïda inicialment com a Centre Cultural del Poble (1926), espaiós, modèlic local²⁹. Afegeix el cronista que durant la República els qui seguien Macià, els d'Esquerra Republicana, van ser precisament els que, per raó natural i de comportament,

²⁶ MOLL, F. de B., *Els altres quaranta...*, pàg. 130-131.

²⁷ PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències de la història contemporània de Castellnou de Seana*, Estudis Castellnouencs-Pagès editors, Lleida, 1991, pàg. 5.

²⁸ Que, entre 1882 i 1914 va plantejar a la Comunitat de Regants del Pla d'Urgell la necessitat d'una infraestructura, la Sèquia de la Plana. Una infraestructura que, amb suport de la Mancomunitat de Catalunya, finalment es va impulsar el novembre de 1918 (PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències...*, pàg. 18-19).

²⁹ PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències...*, pàg. 26-27.

«eren de dretes»³⁰.

Per cert que, posteriorment, el local dels «rics» va ser comprat per un particular, alcalde que va ser franquista. Aleshores va servir de cafè i de sala de cine d'èxit³¹. Un altre local de trobada a l'època franquista, el Cafè d'en Ton, havia estat l'antiga seu social de les «esquerres vertaderes de la República»³². A la localitat hi havia hagut una secció del POUM³³.

La crònica que resumeixo, que duu un breu pròleg de mossèn Ballarín, no para de dir, en to filosòfic fatalista, que l'experiència històrica tràgica de la guerra fratricida no serveix de res al col·lectiu humà, però, contradient-se una mica, admet que «potser una mica menys ignorants no hauríem potenciat aquella desfeta»³⁴. Una època que havia de ser de conreu de virtuts cíviques va ser una ocasió desaprofita. Fins i tot es va desmembrar el municipi³⁵.

Com un malson evoca el període revolucionari. I, a continuació, la pressió nacionalcatòlica sobre tota la població, criatures en particular. L'Església continuava amb les seves pautes de control anteriors a la Guerra Civil³⁶. Realment, amb un bagatge associatiu, de dretes i d'esquerres tan minso, el franquisme va tenir poca feina a clausurar centres a Castellnou de Seana³⁷. Amb el franquisme l'estructura cívica posada en marxa des del segle XIX s'ensorra. Així, a la Germandat de Sant Blai, fundada a les darreries del segle XIX, «cap a les darreries dels seixanta la van escanyar». El 1951 es va fundar la Cooperativa Agrícola de Sant Isidre de petits terratinents, que va malviure fins a 1976. El cronista descriu igualment un cert desvetllament local de la consciència lingüística als anys seixanta, referint-se al que ell anomena el «desensopiment» del català³⁸.

³⁰ No és el primer cas en què els cronistes o memorialistes locals descriuen situacions de confusió cívica, de capgirament de papers, amb cacics brandant la bandera de l'esquerra. Segons Pascual, els homes benestants de Castellnou van construir un Local Social amb les mides de l'Amistat de Mollerussa. I per la seva banda, els pobres, «els que feien dretes», van aixecar un altre local social. Una gran majoria de vilatans a la seu dels rics no hi podien posar els peus (PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències...*, pàg. 28).

³¹ «Al cine de cal Jocs li devem haver-nos après a aixecar el vol, a clavar-nos la morrada, segurament i que ens va treure la son de les orelles, dintre les possibilitats» (PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències...*, pàg. 69).

³² PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències...*, pàg. 64.

³³ POUM. Comarcal de la Fuliola/Centre polític que arrenca el 1936/03/15

³⁴ PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències...*, pàg. 40.

³⁵ Segons el registre de la Generalitat (GCDJ) una «Associació per la Unitat de Castellnou de Seana», agrupació cultural que es va crear el 13 de gener de 1975.

³⁶ ADS (Arxiu Diocesà de Solsona, associacions parroquials), Confraria de la Doctrina Cristiana, 1917.

³⁷ Ens consta que hi ha tràmits per a la liquidació d'un «Casal Obrero», no sabem quin dels locals que esmenta la crònica local. Casal Obrero: AHLL-GC-RNS-10026.

³⁸ PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències...*, pàg. 94.

Hi havia, això sí, a la localitat, iniciatives de caire musical discontinües, com l'orquestra de «ball rodó» Ritmo Ideal, Florida, Festival Club³⁹, i els cafès públics cal Cames i cal Morano:

«Quan feien ball amb la vella gramola, ens hi arplegàvem tot el poble. No s'hi cabia. Als menuts, ens feien un tancat amb mitja dotzena de cadires, en un racó, ja que entrar dins la ballaruga dels grans hauria estat un atemptat. Però ens hi volien. Hi érem (...) De tant en tant aterrava el titellaire de Vallverd, que ens ofería el repertori tradicional de l'especialitat, amb dignitat i bon gust. Guanyaven els bons, els dimonis petaven a l'infern: la felicitat! Vesprades úniques que ens gronxolaven la despertada. Gent, sempre molta gent a cal Morano. De fora i de dins»⁴⁰.

6. Un període d'«abaltiment i de silenci»

Per als menuts, certament, el primer franquisme va poder ser en part això, però també llargues estones de tedi i una imposició aclaparadora de continguts i pràctiques catòliques. Però per als grans, en particular els que vivien llur «exili interior» va ser una altra cosa. Els efectes de la neteja i depuració dels primers anys franquistes eren devastadors al medi rural. Parlen per ells sols testimonis com el de l'antic militant BOC-poumista Vicenç Ximénez Carulla, el qual no va ser excarcerat definitivament fins a 1943. Un altre cop al seu poble natal, Bellvís, en llibertat vigilada, relata com:

«el poble viu sota un terror terrible. Els cinemes, cafès i balls i altres entitats d'esbarjo es veuen despoblats. Es pot apreciar un poble trist, lluny d'aquell ambient d'abans de l'ocupació franquista. Les famílies fan una vida individual i tancada a les seves llars. Els diumenges hi ha piquets de falangistes als carrers i obliguen a anar, a oir missa. Has de mirar sempre qui està al teu costat. De vegades em trobava amb un amic d'abans i al veure'm dissimulava que no m'havia vist. En definitiva, havia sortit de la presó i em feia l'efecte que estava en un camp de concentració més ampli»⁴¹.

Però, a mesura que l'ominosa dictadura es va consolidant, l'empenta de la militància política i sindical del principi es va diluint, feta miques per la Guerra Freda i el suport nord-americà al franquisme⁴².

³⁹ PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències...*, pàg. 9.

⁴⁰ PASCUAL GREOLES, F., *La Golarda. Vivències...*, pàg. 39.

⁴¹ Encara als anys quaranta, com A. Jarne ha narrat, es detecta certa activitat clandestina opositora del POUM al sector de Lleida. I refereix diverses trajectòries individuals de militants, no exemptes de tints heroics (JARNE, A., *L'oposició al franquisme...*, pàg. 166).

De vegades aquesta militància s'estronca: és el cas de Lluís Arenoza,

«l'activitat del qual se centrà, a més de la seva professió de barber, a ser un dels màxims impulsors de la secció filatèlica del Club Esportiu Huracans»⁴³.

En definitiva, forces opositores com el Moviment Socialista de Catalunya (MSC), animat per un sector del POUM, es concentren en negociacions i converses polítiques i deixen «aparcada» l'actuació política:

«pel que fa a Lleida, es produeix la seva total desaparició de l'escena opositora (...). De l'inicial terror viscut durant la postguerra més immediata a causa de la forta repressió exercida, es passa a un període d'abaltiment i de silenci»⁴⁴.

7. Clergues i mestres a la realitat rural i urbana

Hem comentat fa un moment com en la nova situació actors locals com el mestre o el clergue són oficients importants. Ja ho eren, i de quina manera, en la conjuntura democràtica precedent. I continuen essent-ho ara. Pel que fa als clergues rurals, les polítiques seguides quant a la formació dels futurs capellans de poble presenten diferències, en algun cas ben importants, segons les diferents diòcesis, que no és el cas explicar aquí.

I pel que fa als mestres, del control sobre l'Escola Normal de Lleida a la immediata postguerra ens en parlen llarg i clar les memòries de Josep Lladonosa, clarivident observador en la nova situació, que no cal dir, pateix en pròpia carn. Com a mestre, havia sofert per catòlic durant la Revolució. De fet l'havien destituït a la Guàrdia de Tornabous, poble de l'Urgell. El nomenaren el setembre professor de l'Escola Annexa de la Normal de Lleida, regentada per Teresa Tuduri, «fervorosa addicta» nacionalcatòlica, en particular en temes de formació religiosa, i fidel seguidora de les directrius de postguerra influenciades de valent pel sistema del pare Andrés Manjón i les seves Escuelas del Ave María. Quan Lladonosa pren possessió només

⁴² Un altre grup opositor, el PSUC, cada cop més a l'òrbita estalinista, va arribar a tenir 90.000 militants a Catalunya abans del final de la Guerra Civil (a finals de 1937 només a la comarca lleidatana del Segrià disposava de quasi 3.000 militants, molts d'ells a Lleida [JARNE, A., *L'oposició al franquisme...*, pàg. 179 nota). Elements del PSUC van muntar de forma força efímera a la immediata postguerra el Socors Roig Internacional. Des de 1942 a Lleida hi hagué membres de les Joventuts Socialistes Unificades. Aquell any precisament va ser arrestada la seva Junta: «El PSUC a Lleida a finals de la dècada (dels quaranta) és pràcticament una organització inexistent. Caldrà esperar els anys seixanta, amb unes noves circumstàncies i una nova generació, perquè el PSUC acompleixi la funció de principal força política opositora a la ciutat» [JARNE, A., *L'oposició al franquisme...*, pàg. 187].

⁴³ JARNE, A., *L'oposició al franquisme...*, pàg. 166-178.

⁴⁴ JARNE, A., *L'oposició al franquisme...*, pàg. 178

hi ha tres mestres propietaris, la resta són a l'exili o pendants de depuració. Tuduri prohibia qualsevol text d'autor titllat d'idees republicanes. Lladonosa estava enquadrat, com tot mestre, en el SEM, Servicio Espanyol de Magisterio, de les FET i de les JONS. Col·laborava en tant que tal als campaments del Frente de Juventudes: «el més positiu fóra el foment de la companyonia»⁴⁵.

L'historiador lleidatà explica que quan Teresa Tuduri se'n tornà a Navarra s'acabà a l'escola Normal de Lleida i a l'annexa qualsevol influència manjoniana:

«Manjón (1846-1923) mai no va pensar en un retorn a l'Edat Mitjana. L'Escola Medieval, almenys a Catalunya, era tomista, escolàstica i a l'època del Renaixement estava influïda per l'Humanisme hermètic dels Àustria. Manjón, simplement, en les seves obres atacà la ideologia liberal, proudoniana i el socialisme incipient dels anys que seguiren a la Revolució de Setembre (1868)»⁴⁶.

De manera que de l'escola de l'Avemaria des dels anys cinquanta poc se'n va parlar més, ni del text, gairebé obligatori «Mirando hacia adentro», ni se celebraren més exercicis espirituals per a mestres. L'any 1956 s'encarregà de l'Escola Normal el professor tarragoní Octavi Mestres, cosa que suposa un gir de 180 graus en la didàctica dels aspirants a mestres:

«Senzillament, hi hagué menys Cristocentrisme, menys directrices del Movimiento i un retorn a la problemàtica educativa triomfant a Europa anys abans de la guerra civil. Els estudiants de la Normal dels anys seixanta, inquiets i suggestionats pels textos de Decroly, Herbart, Ferrière i la psicologia experimental de Claparede i les idees filosòfiques (pragmatisme) del nord-americà Dewey, restaven bocabadats en veure que ja eren conegudes per nosaltres, que ens tenien com a mestres vells i antiquats. Nogensmenys, a desgrat dels vint anys transcorreguts, l'esperit pedagògic d'una Josefa Uriz, aleshores a l'exili, triomfava en aquella Normal...»⁴⁷.

Lladonosa forma part d'aquell grup d'agents de la resistència cultural i educativa convençuts que la seva acció podia anar lluny. Sovint, però, aquests agents acabaven en una mena d'ostracisme o aïllament, temuts pels altres membres del sector resistent més «diplomàtics» i més avesats a nedar i guardar la roba, i que temien que el radicalisme d'aquells acabés engegant en orris les institucions i activitats posades en marxa. Això va refredar un munt d'energies juvenils.

D'una manera o altra, les memòries de Lladonosa són una font valuosa per al

⁴⁵ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 275.

⁴⁶ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 275.

⁴⁷ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 277.

millor coneixement de tot d'iniciatives de la societat civil lleidatana d'abans i de després de la Guerra Civil, la tasca de les quals esmenta en alguns casos i en d'altres valora. Es refereix a institucions com l'Associació Provincial de Pares de Família, que juguen un paper al si del franquisme consolidat local. D'aquesta entitat en fou cap fins a 1963 Antoni Aige Pascual, circumstància que li valgué per accedir a la presidència de la Diputació Provincial lleidatana⁴⁸.

8. La xarxa associativa com a agent educador informal

En particular, per a la història de l'educació informal del primer franquisme, interessa la seva valoració de l'activitat dels jesuïtes i llur paper educador del jovent de l'elit lleidatana dels quaranta a la Congregació Mariana. Els Jesuïtes de la Casa de Crist Rei (del gironí pare Llorenç) tenien l'oposició frontal del canonge doctor Narcís Tibau (també gironí) deguda, segons Lladonosa, al fet que «els nois de casa bona preferien anar a la Congregació Mariana que no als Cercles d'Estudi d'ACE»⁴⁹.

Llorenç, el 1940, parlava sempre en català, i va arribar a tractar Jesucrist de «*nuestro Generalísimo*». La Congregació Mariana dels Jesuïtes va publicar la revista *Sígueme*⁵⁰. Els Congregants del pare Llorenç duïen a terme activitats de tipus acadèmic i pietós, també activitats benèfiques, d'apostolat per al jovent immigrant i catequístiques. Molts acabaven deixant la ciutat per anar a estudiar a Barcelona. El pare Llorenç fou traslladat a Manresa el 1951-1952, per regir la Casa d'Exercicis Espirituals de la capital del Bages, i el substituï el pare Jaume Nadal, que fundà un centre escolar i catequístic als Magraners. I vers 1944 va anar a Lleida el pare Rafael Borràs i d'acord amb el pare Llorenç organitzà la Congregació d'Homes (*Fomento Mariano*). Lladonosa en formà part. Els Jesuïtes actuaven tan «diplomàticament» com sabien. Hi havia temes, ni que fossin històrics o folklòrics, que era millor no xafar-los. Exemple:

⁴⁸ L'expresident de la Diputació de Lleida i ex governador civil de Logronyo i Tarragona Antoni Aige Pascual va morir el 3 de juny de 2007 als 84 anys a Lleida, ciutat en la qual va néixer i a la qual va estar lligat durant tota la seva vida a través dels seus nombrosos càrrecs polítics i públics. Llicenciat en Dret per la Universitat de Barcelona, va exercir com a lletrat durant 12 anys a l'Organització Sindical de Lleida i va ser degà del Col·legi Oficial d'Advocats. Entre 1961 i 1968 va presidir la Diputació de Lleida i va exercir com a Procurador en Corts, fins a ser nomenat governador civil de Logroño, el 1968. El 1971 va canviar la Rioja per Tarragona, on va ser governador fins a 1976. Aige Pascual va ser també president de l'Institut Nacional de Previsió, secretari general de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Lleida i va presidir la Junta Delegada de la Quinta de Salut l'Aliança i l'Institut d'Estudis Ilerdencs (*La Vanguardia*, 4 de juny de 2007, Lleida, Europapress).

⁴⁹ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 305.

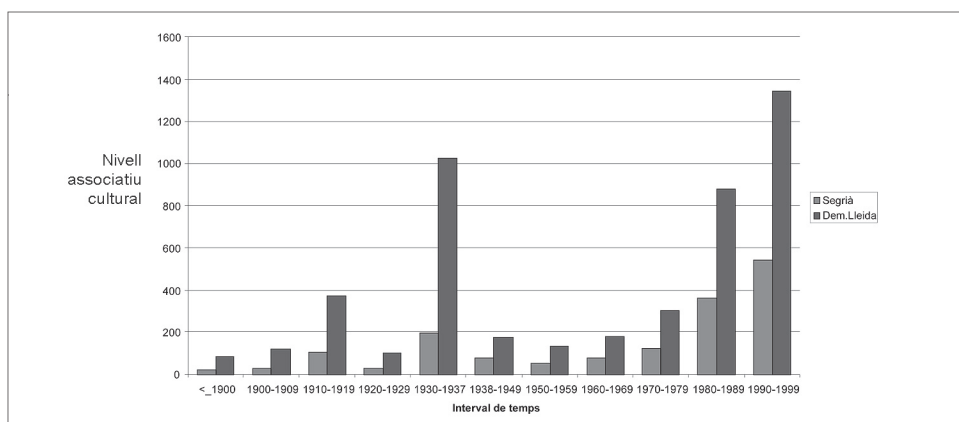
⁵⁰ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 306: «un recull dels articles –1943/1952– del dit periòdic esdevindria una interessant antologia de les inquietuds literàries i sentiments religiosos d'un sector lleidatà dintre d'aquella dècada, al marge que fossin tots escrits en llengua castellana».

«Un any a la festa de Santa Cecília, 22 de novembre, commemorativa d'un succés de la guerra dels Segadors, 1646, en què el general Brito, un militar portuguès al servei de Felip IV, defensà la plaça de la ciutat de Lleida contra les tropes del comte d'Harcourt, l'Ajuntament va encarregar un sermó del Sant al (jesuïta) pare Costa. Aquest féu (com era tradicional des de feia més de 300 anys) una glossa sobre aquell famós setge i criticà l'actitud i imperícia d'alguns militars espanyols de la guarnició de Lleida. Un fet tan antic, que en res no atenyia la situació d'aleshores, no plagué a les autoritats, i menys al general Yuste Segura, aleshores governador militar de la plaça, el qual en sortir de la catedral, indignat, proferí uns mots de censura contra el predicador. No passà res, però els dirigents de la situació es veieren empenyats en oferir un homenatge de desgreu al puntós general. Això, als superiors de la Casa de Crist Rei, sempre cautelosos, tampoc no els afavoria gens»⁵¹.

Un altre pare jesuïta del moment va ser el pare Tàpies, que aplegà en germandat els ferroviaris. Finalment, el nou bisbe Aurelio del Pino, segovià, acumulà tant de poder que

«en pocs anys els pares de la Companyia no pogueren evitar que totes aquelles fundacions creades amb tants de sacrificis i entusiasmes, fossin segrestades pel bisbe. Així, tranquil·lament, i amb el silenci general, l'obra dels jesuïtes fou lliurada a la clerecia secular i diocesana»⁵².

El cert és que, quantitativament, també a aquestes comarques la dinàmica de creació d'entitats de tota mena es va veure trabsalsada per la política tan repressiva de les autoritats franquistes. La gràfica que mostrem a continuació és ben explícita:

◆ Gràfica

Entitats sorgides al Segrià i al conjunt de la Demarcació de Lleida. Segle XX. Font: base de dades d'associacions catalanes. Arxiu P. S.

Veiem al gràfic com la retracció associativa és molt acusada al conjunt de les terres de Ponent entre la República i principis de la Guerra Civil i la dominació feixista. Al Segrià el nombre d'entitats creades passa de 195 a 76 entre 1938 i 1949, i només 50 a la dècada dels cinquanta. El daltabaix del nivell associativo-cultural (el que ara els analistes anomenen de vegades capital social) encara és més acusat al conjunt de la demarcació lleidatana: de 1.024 entitats creades entre 1930 i 1937 es passa a només 173 societats noves als anys quaranta i 134 als anys cinquanta.

En la dècada dels seixanta va aparèixer el que va resultar ser el bluf associatiu per excel·lència del franquisme: el moviment (per dir-ho d'alguna manera) d'associacions familiars.

Què eren les associacions familiars? Eren per ventura freqüentment instruments al servei d'interessos d'un grup elitista de la nova situació? En realitat l'invent de les Associacions Familiars o de Caps «de Família» era funcional dintre de l'engranatge de la falsa democràcia (democràcia orgànica) del règim de Franco. Les associacions «de Caps de Família» constituïdes constaven al Registre electoral del Moviment⁵³. El seu reconeixement i fins el seu funcionament depenien de les Prefectures Provincials del Moviment⁵⁴, i els governs civils podien amb facilitat controlar la composició de les seves juntes directives. Hi havia a cada província en els anys seixanta un delegat provincial d'Associacions⁵⁵.

Però la «subversió» també va arribar a aquestes dòcils associacions. En una circular de 24 de novembre de 1973 la Direcció general de Política Interior i Assistència Social (!!!) va avisar el governador civil de Lleida d'haver arribat al seu coneixement que determinats elements subversius, «afiliats al partit comunista» (*sic*, en minúscula) tractaven d'infiltrar-se en les Associacions de Caps de Família, i més concretament en les seves juntes directives, «amb la finalitat de crear estats de malestar, posant de manifest tots els defectes que poden trobar-se en les barriades». Sis dies després, el 30 de novembre de 1973, li arribava al Delegat Provincial lleidatà de la Família la indicació taxativa que unís informes dels governs civils o de la Comissaria de Policia als expedients de les associacions familiars, «igual que se efectua en el

⁵¹ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 309.

⁵² LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 310.

⁵³ Un cop creades amb la vènia oficial eren inscrites al Registre d'Associacions del Govern Civil, a tenor de l'article 7 del Decret 1440/65 de 20 de maig.

⁵⁴ AHLL Gobierno Civil, 7-G: Correspondencia, Elecciones Municipales y Provinciales- Registro Electoral del Movimiento. Elecciones 1966. Asociación de «Cabezas de Familia» de Tàrraga: 1964.

⁵⁵ L'octubre de 1966 a la demarcació lleidatana era Delegat Provincial d'Associacions Romà Sol Clot.

Gobierno Cívil para las Asociaciones de la Ley del 64». Tot lligat i ben lligat, almenys en aparença⁵⁶.

Per als cànדים, les Associacions Familiars van constituir un autèntic desengany, com no podia ser d'una altra manera, desproveïdes d'espai, de llibertat i de motivació cívica com estaven⁵⁷. Tot fa pensar, com ja s'ha dit, que la gran majoria d'associacions familiars van ser un simple bluf⁵⁸.

D'altra banda, les notícies que dona Lladonosa d'entitats, entre moltes d'altres, com l'Associació d'Amics dels Museus amplien el nostre coneixement del teixit associatiu lleidatà de la preguerra, que la pèrdua del fons d'associacions provincial no facilita, precisament⁵⁹. De la postguerra hi ha també referències interessants de l'acció cultural d'associacions com el Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona o la Germandat de Vallbona⁶⁰.

10. Punt final

Aquesta incursió fragmentària, i no sé si barroera, en la realitat cultural i educativa informal lleidatana del franquisme ens ha posat en contacte amb alguns dels factors (també educatius i culturals), que feren que el franquisme pogués tenir collada la gent durant quatre dècades amb tanta eficàcia.

Els intel·lectuals i professionals de la cultura (també els docents), fins i tot demòcrates, s'hi amotllaven d'una manera o altra. Resistien, per dir-ho d'alguna manera, quan tenien voluntat i consciència de resistir, però ho feien tot participant en les estructures culturals i educatives del règim.

Deia al principi que, en el terreny educatiu, em fa l'efecte que allò més rellevant del període, pel que fa a l'educació comuna de la gent, no va ser de cap manera la resistència als valors i consignes totalitàries, sinó més aviat la forma com molta part

⁵⁶ AHLL, GCA 6, Circular 8, 1973, Ministerio de la Gobernación, DGPI y AS.

⁵⁷ En relació a la normativa de 1964 (Llei 191/1964) i al Decret 713/1977 d'1 d'abril (BOE del 22), que transferia al Ministeri de l'Interior (Direcció general de Política Interior) la competència de les Associacions Familiars anteriorment sota el mantell jurídic protector del Moviment Nacional franquista, el Ministeri va tenir interès a aclarir quines associacions familiars funcionaven i quines no. El govern postfranquista pretenia que les associacions familiars servissin d'elements moderadors al si dels moviments associatius ciutadans, evitant la seva desnaturalització o «desviacions extremistes», en paraules de Francisco Javier Minondo Sanz, director de Política Interior (missatge als governadors civils, 21 de juliol de 1977). 50 AHLL GCA/18. Listado de Asociaciones procedente del Régimen Jurídico del Movimiento, 1977-1978.

⁵⁹ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 401.

⁶⁰ LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...*, pàg. 357.

de la societat catalana es va acomodar i conformar a la nova, al principi, i molt llarga després, situació.

He proposat en aquest article alguns exemples de com tenia lloc la transmissió educativa (exemples que fan de mirall o microcosmos del que passava al conjunt del país), tretts tots ells de les comarques de Ponent. Comarques, per cert, més castigades per la Guerra Civil, pel fet d'haver estat durant temps front de la guerra.

Tant des de l'educació formal –llegiu directrius i control sobre els futurs «formadors» del poble, mestres primaris i clergues–, com des de l'educació no-formal (escoltisme catòlic com a paradigma), com igualment des de la poderosa i difusa educació informal (la xarxa catòlica dels anys quaranta, evocada per Lladonosa, o la incipient reorganització de la societat civil en entitats que, molt tímidament, feien de pont amb els homes i valors de la República) es van anar creant les condicions per al consens franquista/autoritari, la seva consolidació i en definitiva la inèrcia conformista de la societat catalana, malgrat la dinàmica opositora creixent des dels darrers anys seixanta.

I em sembla que seria un error gruixut separar en l'anàlisi historicoeducativa els processos d'educació formal, dels no formals i informals. Per això una història de l'educació que ressegueix únicament l'evolució del sistema i els seus agents és sempre insatisfactòria. Ja he expressat la convicció que l'analista dels processos històrics d'educació informal s'ha de proveir d'instruments teòrics i operatius vàlids per treballar bé en la recollida i interpretació de dades. Els processos educatius formals, els no formals i els informals ajuden a entendre la trajectòria educativa dels individus i dels grups, més enllà de l'afany dels governants, totalitaris o insuficientment democràtics, de controlar i programar les vides d'altri, sobretot a l'escola.

A l'escola gironina, on vaig cursar els estudis des de parvulari fins abans de la preparatòria de batxillerat (9-10 anys), al mateix pati on ens feien formar els mestres per cantar himnes patriòtics, als moments d'esbarjo els nens cantàvem amb una rialleta de complicitat: «Viva Espanya penjada en una canya. Si la canya cau, Espanya adéu-siau!». I és que tothom sap que mai el conjunt de factors educatius formals, no formals i informals no ens dibuixen del tot, de forma absolutament determinista. La tendència a la llibertat i la «resiliència» s'accentuen quan l'opressió es fa més forta. I, en qualsevol conjuntura, la capacitat de decidir la formació pròpia determina un grau més o menys gran d'autodidactisme.

Així, mirant enrere envers la seva experiència durant el franquisme, un mestre cristià i demòcrata escaldat per haver estat condemnat a l'ostracisme per les esquerres, però no gens d'acord amb l'esperit del franquisme, el mestre i historiador Josep Lladonosa, va poder escriure:

«He de reconèixer que no tan sols en qüestions de fe i d'idees pedagògiques, ans també en altres aspectes de la vida he estat bastant indisciplinat. Fou un resultat de la meua nul·la educació formal didàctica i estètica (...). Les realitzacions de la meua vida més reeixides han estat fruit de moltes i persistents lectures i de topades amb un món hostil, en el qual he hagut d'estimular la dialèctica vital, la cautela, la capacitat, la severitat, i tot això per esquivar les travetes i els cops baixos, en defensa pròpia»⁶¹.

⁶¹ Consideracions per l'estil a la tercera part del llibre citat: LLADONOSA I PUJOL, J., *Setanta-cinc anys de...* Vegeu també l'article meu «Auto-aprenentatge i compromís cívic d'un intel·lectual català del segle XX: Josep Lladonosa i Pujol (1907-1990)», contribució a la Miscel·lània d'homenatge a Ricard Torrents, Eumo, Vic, en curs de publicació.

RESUM

Una bona pregunta –en el marc dels objectius del present col·loqui– pot ser la següent: quins factors (també educatius i culturals) van fer que el règim franquista pogués controlar amb tanta eficàcia la població durant gairebé quatre dècades? Concretament en el terreny educatiu, em fa l'efecte que allò més rellevant del període, pel que fa a l'educació comuna de la gent, no va ser de cap manera, la resistència als valors i consignes totalitàries, sinó més aviat la forma com molta part de la societat catalana es va acomodar i conformar a la nova, al principi, i molt llarga després, situació. Il·lustraré aquesta hipòtesi o tesi amb alguns exemples. Vull centrar-me en exemples de les comarques de Ponent. Poden servir, fins a cert punt, de mirall o microcosmos del que passava en el país.

RESUMEN

Una buena pregunta –en el marco de los objetivos del presente coloquio– puede ser la siguiente: ¿qué factores (también educativos y culturales) hicieron que el régimen franquista pudiera controlar con tanta eficacia a la población durante casi cuatro décadas? Concretamente en el terreno educativo, parece que aquello más relevante del periodo, con respecto a la educación común de la gente, no fue de ninguna forma, la resistencia a los valores y consignas totalitarias, sino más bien la forma como buena parte de la sociedad catalana se acomodó y conformó a la nueva, al principio, y muy larga después, situación. Se ilustra esta hipótesis («buena parte de la sociedad catalana se acomodó y conformó a la nueva, al principio, y muy larga después, situación») o tesis con algunos ejemplos de las comarcas leridanas, cuyas realidades rurales y urbanas son una especie de «microcosmos» de lo que sucedía en el conjunto del país.

ABSTRACT

A good question –within the framework of the goals of the present colloquium– can be the following one: ¿which factors (also educational and cultural) made that the Francoist Regime could might control the population with so much efficiency almost during four decades? Precisely in the educational field, it seems that the more relevant issue during the period, with regard to the common education of the people, was in no way the resistance to the values and totalitarian slogans, but rather the form like good part of the Catalan society got accommodated and shaped to the new one, at first, and very long afterwards, situation. I will illustrate this hypothesis or thesis with some examples. I want to focus on examples of the regions of Lleida (region). They can serve, up to a certain point, as mirror or microcosm of what was happening in the whole country.

LA RESISTÈNCIA CULTURAL AL FRANQUISME A LA POBLACIÓ DE SALT

Salvador SUNYER I AIMERIC

1. Els antecedents

ESGLÉSIA I DICTADURA

Ha de quedar clar que durant la llarga dictadura els bisbes de l'església espanyola i els de l'església catalana no solament col·laboraren, sinó que militaren descaradament a favor del franquisme anys i anys. Episcopat i clergat, amb comptades excepcions que es podrien comptar amb els dits de les dues mans, enaltiren l'alçament militar, el consagraren com a Croada i col·laboraren abraçats amb les jerarquies franquistes en tota mena de manifestacions públiques i privades amb un vergonyós companyonatge; cada diumenge i festes de guardar desplegaren abraçats l'escenografia del nacionalcatolicisme; condemnaren per activa i per passiva la república, el catalanisme i el comunisme.

Es culpabilitza la república de tots els mals haguts i per haver, es qualifica el catalanisme de *rojoseparatisme*, es proscriu la llengua catalana de tota manifestació pública, oral, impresa o d'imatge com si les llengües en tinguessin cap culpa de les guerres. Catalunya va perdre oficialment fins i tot el nom: en deien la Regió del Nordeste!

La llengua catalana és perseguida, dimonitzada i ridiculitzada en públic i en privat. Arriben a tal grau l'odi i l'animositat contra el fet català que fan canviar per decret els rètols en la nostra llengua de totes les botigues i suprimeixen, també per decret governatiu, els complements de noms tan populars i significatius com Palau de la Música Catalana i plaça de les Glòries Catalanes pels híbrids Palau de la Música i plaça de les Glòries. Qui vulgui saber a quines glòries es refereixen que ho pregunti al govern civil!

El fet és que s'escampa arreu com el gra la ideologia «filonazimussoliniana» i s'inicia per tot el país la repressió sagnant, però amb la creu, mitres, bàculs, camisa blava, xarretes i banderam costat per costat.

En totes les esglésies del país, no hi va faltar mai la làpida amb els noms i els cognoms dels afusellats pel bàndol republicà, però enlloc no n'hi penjaren una altra amb els noms dels afusellats pel franquisme.

La propaganda del sistema franquista seguí els models de l'Alemanya nazi i de la Itàlia feixista de qui eren amics declarats i imitadors incondicionals. S'ha de reconèixer que en aquestes arts tenien bons mestres! La repressió va tallar en rodó tota crítica, ofegà tot just nascuda tota iniciativa al marge del sistema, ens manipulà la història, el pensament i la vida a les escoles de tots els nivells, a les llars, al poble. Eslògans per places i carrers; cinema, teatre, premsa, publicació de llibres, traduccions, tot rigorosament censurat fins a la Transició.

La censura feia una distinció entre els llibres prohibits de forma definitiva o temporal. Fins les obres de Verdaguer se'n ressentiren ja que quan n'autoritzaren per primera vegada la reedició exigiren que fossin reproduïdes en l'ortografia d'abans de Pompeu Fabra.

Havies de llegir la premsa entre línies i en els silencis imposats per fer-te una idea enraonada de com anaven els fets. Ningú no ens havia iniciat en aquest aprenentatge i en vàrem haver d'aprendre sols com tantes altres coses. Ens empassàvem tan tranquils tot el que ens servien i alhora collíem converses atemorides i mitges paraules diametralment oposades a la versió oficial dels fets, immersos com estàvem en l'ambient hostil i tancat del règim descaradament pronazi. Premsa i ràdio col·laboraren de bon grat com no cal dir en aquesta orgia esclavitzadora de la desinformació.

En aquells anys llarguíssims les associacions, tant les d'adults com les juvenils, eren pràcticament prohibides llevat de les esportives, també minuciosament controlades i dirigides per personal addicte al règim. L'Estat havia eliminat per decret les existents i es reservava l'exclusivitat per crear-ne de noves. Prohibit, doncs, el dret d'associació i el de reunió ja que reunir-se amb una dotzena de persones era considerat il·legal si no tenia permís de la Superioritat, que hi enviava un representant. Quedaven, doncs, dues opcions: el falangisme o l'Església a la qual, per l'amistament amb el franquisme comentat més amunt, se li permetien les seves associacions agrupades en l'Acció Catòlica. L'encadenament de l'església amb el sistema, però, no li deixava pas gaires espais de llibertat. Els lligams i els controls de l'Estat també regien per a ella, i els rectors controlats pels bisbes, en el nomenament dels quals també hi intervenia l'Estat, vetllaven que ningú no s'escapés gaire lluny dels límits concertats.

Amb aquest panorama no cal dir com quedava la vida associativa. Salt, la nostra vila, uns cinc mil habitants en aquella època, havia viscut fins aleshores dels jornals d'unes indústries tèxtils de primer rengle amb gairebé un miler de places entre filatures i teixits. Les vagues de Salt paralizaven l'obrerisme d'altres pobles i afectaven fins i tot la vida laboral de la veïna Girona.

Això havia fet molt viva la participació popular en la vida associativa i social: el Centre Republicà, la Floreal (centre anarquista), el casal Saltenc (de centre dreta), els Fejocistes (catolicisme militant), el Patronat Parroquial, etc. al costat de clubs menys nombrosos però d'una eficàcia innegable a l'hora prendre decisions que els poguessin afectar. Clubs, petits clubs en bars i cafès de barri, constituïts molt sovint en canals de comunicació diari segons les tendències en un temps en què la ràdio tot just naixia i la televisió trigaria encara anys a treure el nas.

A Salt, les dues formacions, la política i l'eclesiàstica tenien el seus afiliats. Els primers anys del règim la Falange s'ho enduia tot. La instauració de l'Acció Catòlica i les activitats creixents que duïa a terme anaren prenent protagonisme i adeptes a la Falange, la qual de mica en mica, es va anar esllanguint fins a acabar essent una mena de senat municipal, un comitè secret de socis actius del Moviment fossin o no funcionaris i el que és pitjor, sense cap mena d'activitat pública coneguda, convertint-se així en un funest, poderós i influent òrgan conseller de l'alcalde, actuant de tribunal acusador de delictes polítics, de censor de la llibertat de pensament i de planter de futurs polítics locals ressentits. Naturalment que d'això, com de tantes altres coses, nosaltres no n'érem conscients i ens ho engolíem tot encara.

Entre la Falange i l'Acció Catòlica locals no hi havia cap lligam o almenys jo no el sabia veure, sinó tot al contrari, mútuament ens fèiem la competència. Els catòlics treballàvem per assolir una espiritualitat, els falangistes actuaven políticament

al descobert i per la política del dictador al qual ells consideraven com un Déu! Al començament els falangistes en els locals que s'havien incautat de l'Esquerra Republicana hi feien cinema, teatre i ball. L'elenc teatral dels falangistes, d'homes i dones, gaudia d'un gran renom, tenia bons actors i bones actrius. Això els permetia de representar obres d'actualitat sense haver-ne de suprimir cap escena ni introduir-hi detalls vergonyants ni mistificacions de cap mena. Dos èxits, entre altres: *Morena Clara* i *Cobardias*, naturalment tot en castellà. El teatre en català era prohibit.

Però a poc a poc, per fas o per nefas, els falangistes se'n varen cansar i deixaren les comèdies per dedicar-se a altres aventures de més rendiment.

A l'Acció Catòlica, en canvi, com que funcionava separant sexes i edats, l'elenc havia de posar en escena obres amb homes sols. S'esqueia que aquesta bestiesa obligava a mutilar i a desdibuixar alguns personatges a fi d'eliminar el rol de les dones o a dissimular-lo. En obres com *Los cuatro robinsones*, de Muñoz Seca o *Traidor, inconfeso y mártir*, de Zorrilla, posem per cas, hi havia sempre un cosí, un nebot, un personatge ni figa ni raïm, amorf i indefinit, que corresponia als papers femenins de l'original.

Però així i tot el teatre, amb les seves limitacions, la biblioteca, les xerrades i les discussions als cercles d'estudi, les relacions amb altres centres del nostre bisbat per a nosaltres, en plena bullida juvenil i amb ganes d'aprendre moltes coses, ens van servir per a dotar-nos a poc a poc d'una formació literària i a més llarg termini d'un esperit crític que ens feia molta falta en una època de la més absoluta sequedat intel·lectual. Vaig entrar-hi el 1942.

2. Teatre

La tradició teatral de la nostra vila ve de molt lluny, un segle llarg sense exagerar. El Patronat de Sant Lluís, el Casal Saltenc, la Floreal, el Centre Republicà, els Fejocistes... fins a la Guerra Civil tots tenien els seus grups teatrals d'aficionats. Ja en la postguerra la Falange, per poc temps; el Patronat Catequístic primer i successivament el Patronat Parroquial de can Panxut amb l'Agrupació Estil, que encara treballa avui dia; el breu i dinàmic interval de La Pastera; el Safareig, etc. han mantingut els seus quadres escènics en contínua activitat malgrat els alts i baixos propis de qualsevol associació d'aficionats de manera que a més a més de proporcionar representacions teatrals dignes als públics respectius exercien de fet d'escoles d'art dramàtic en les quals es formaven i es formen directors, actors i actrius, tècnics i especialistes per a oferir espectacles estimables. L'eclosió més solemne seria el primer i premiadíssim únic grup de teatre professional: *El Talleret de Salt*, que neix a

partir de la vinculació d'un grup de joves en el muntatge d'uns Pastorets. No hem d'oblidar, doncs, la pedrera d'on hem estat extrets, ni que molts dels actors, que abans de ser frares havien estat escolans, s'han alimentat d'aquesta tradició i han adquirit la pràctica de l'art teatral rodant pels desllorigats escenaris on es representaven Pastorets, Passions i obretes de caràcter infantil.

Vam començar fent Els Pastorets. A la primeria els d'Olot, *La redención del esclavo*, en castellà mentre va durar el silenci obligat per a la nostra llengua. La prohibició (per als Pastorets!) es mantingué fins l'any 1946. Llavors els representàrem en la nostra llengua. Més tard ja ens vàrem atrevir a muntar els de Mataró, *L'Estel de Natzaret*, de Ramon Pàmies; després una altra generació es va decantar per posar en escena els de Folch i Torres...

Amb el temps maduràvem a empentes i rodolons. Autoritzat el Patronat Parroquial per representar teatre amb personal d'ambdós sexes, me'n varen encarregar la direcció. Va durar set anys, del 1956 al 1963. Set anys molt intensos esmerçant hores de nit entre comèdies, drames, repartiments, assaigs, vestits i decorats.

Els joves són joves! Ja no ho serien si no volguessin trencar motlles, obrir-se camins nous i eixamplar horitzons des de la mediocritat. No m'ho vaig fer dir dues vegades. M'havia adonat que a la colla d'actors i d'actrius els convindria un canvi d'aïres teatrals, posar-se al dia teatralment parlant. Un curset intensiu per començar no els faria cap nosa. Audicions, lectures, literatura, història del teatre, declamació, exercicis d'entonació i gesticulació.

Fet el curset inicial, el proper pas seria el reclutament de nous actors; en tercer lloc, seguir sense interrompre els curssets de formació i, finalment, organitzar una agrupació teatral i literària que oferís representacions periòdiques a diversos nivells. El Patronat en diria bé ja que obrir sovint l'escenari volia dir bones taquillades. A mi la cosa se'm va fer especialment feixuga si comptem que per disposar d'una representació mensual digna m'havia de llegir tirant curt una vintena d'obres i la feina que tenia a vegades per trobar-les!

El projecte necessitava el seu temps i mentrestant representàvem i entrenàvem els nous fitxatges. Quan els membres del nou grup decideixen de donar nom a l'elenc, un nom que definís el sentit del treball que preteníem dur a terme, surt el de l'Agrupació Estil, que són les sigles de: Esplai Selecte Teatral i Literari.

Un director general, quatre directors adjunts; un equip de propaganda, un d'administració, un de tramoia, un de tècnics, un d'efectes especials, el de luminotècnia, sis apuntadors, traspunts, una trentena d'actors i una trentena d'actrius. En total érem gairebé noranta. Com que érem una bona colla això ens permetia de fer

moltes coses, per exemple, preparar i assajar diferents obres simultàniament, d'estils diversos per estrenar-ne una cada mes o mes i mig. A fi d'interessar més públic i fer-lo més variat, havíem estructurat els tipus de teatre a representar, que anàvem alternant en tres grups: teatre selecte, teatre popular i teatre infantil.

Podria semblar que tirar endavant un projecte de tanta envergadura requeria de nosaltres molt de sacrifici i no és ben bé així. Ens hem de situar en el temps. A principis dels seixanta el jovent tenia molt de temps lliure. Per a omplir-lo els nois de Salt tenien tan sols dues opcions: anar al cafè o anar al Patronat.

L'any 1963, després de set anys de trencar-nos-hi la cresta, la Junta del Patronat volia obligar-me a imposar una sanció injusta contra un element dels elencs que dirigia, cosa que em va obligar a dimitir perquè jo no hi passava per segons quins tripijocs, però ells no s'ho pensaven que plegaria.

L'Agrupació Estil va fer-me companyia. Desapareixia momentàniament i quedava congelada fins a la inesperada resurrecció molts anys més tard i mireu si és cas que encara ara ressuscita per obsequiar-nos cada any amb alguna representació... I va sorgir La Pastera.

3. La Pastera

Què va ser La Pastera? Què va representar? Un avís de canvi l'any 1968? Un despertador dels canvis que es produïrien abans de gaire? Una sortida cap a la vida adulta per a uns joves la majoria dels quals procedien de l'escoltisme, en aquells moments el pinyol novençà de l'Acció Catòlica a casa nostra?

Les relacions entre els escoltes saltencs i els gironins foren profundes i efectives. En Bep, en Mon, en Domènech, en Batlle, etc. deixaren un rastre profund del seu pas per l'escoltisme, traduït més tard en virtuts cíviqes i en humanisme.

La Pastera era la darrera conseqüència d'aquesta voluntat d'afirmació de la personalitat d'aquells joves de la parròquia. A l'escoltisme els havien crescut les ales i ara tenien el dret, les ganes i l'oportunitat de volar. Volien entrar en el món dels adults pel seu propi peu, dir-hi i fer-hi la seva, treballar-s'hi la personalitat amb l'esperit de servei com a lema de les seves vides i amb la intenció, tan natural a la seva edat, de capgirar el món de dalt a baix.

Allò de La Pastera era una bicoca per aprofitar. Tindrien l'oportunitat de projectar i dedicar-se a aquelles activitats a què se sentien especialment atrets. Lliurement, sense traves. Calia aprofitar-ho!

Ja feia un parell d'anys havien iniciat les accions cíviques, a suggeriment i amb l'assessorament nostre, muntant la primera parada de llibres catalans a la via pública, a la plaça Mn. Jacint Verdaguer, el dia de Sant Jordi.

Era hora —pensava jo— d'empeltar aquells tanys de joventut inquieta en l'arbre de la cultura catalana o si no seria massa tard. S'hauria de començar per les beceroles i pel punt neuràlgic: la llengua, trenta anys soterrada en la clandestinitat. Si no salvàvem aquella generació tot se n'anava en orris. Si no salvàvem la llengua no salvaríem res!

El nou rector de la parròquia, Mn. Joan Riu, els va cedir tots els baixos de la rectoria, cuina, menjadors, celler i sala. I encara la gran sala del primer pis destinada més tard a sala d'espectacles.

Al celler hi quedaven restes del mobiliari de la casa. Hi havia entre altres fòtils les bótes de vi i una pastera vella i corcada. A l'hora de buscar un nom per a la nova entitat cultural se'n proposaren diversos carregats de bones intencions, més o menys encarcarats o ideològics, però s'imposà pel seu realisme i pel seu humor, com solia passar gairebé sempre, la sorna d'en Lluís Mateu. Tant va ser veure l'antic estri de pastar com engegar un acudit espontani i definitiu:

—*Un nom? La Pastera!*

Què s'hi feia a La Pastera? De què li venia l'anomenada? S'hi feia de tot i força. Molta feina i ben feta. Un dels números bàsics el constituïen els Dijous Pastera. Una trobada setmanal oberta a tothom amb conferències, xerrades, entrevistes, recitals de música i de poesia... va fer època el dedicat a Iestutxenka, etc.

Representacions teatrals. Fullejant els programes que s'han salvat llegeixo: *La pell de brau*, d'Espriu; *Homes i no*, de Pedroló; *Els condemnats i l'Èxode*, de Porcel; *Antígona*, d'Espriu. En col·laboració amb altres elencs: *Becket o l'honor de Déu*, d'Anouilh; *Lorenzaccio*, de Musset, *Antígona*, d'Annouilh, etc.

No cal dir que la llista d'autors representats no té res a veure amb els tronadíssims textos prodigats pels escenaris dels antics centres catòlics. Autors compromesos, literatura sòlida, acreditada i nova, a casa nostra.

Em varen demanar que els dirigís una obra. Vaig seleccionar els textos més patriòtics de l'obra espriuana, els vaig donar una estructura teatral austera i agressiva sota el títol *La pell de brau*. I ens posàrem a assajar un muntatge. Calia que els nois es familiaritzessin amb l'obra poètica i punyent de Salvador Espriu, el poeta naci-

onal per antonomàsia, calia que, desenterrant-les dels orígens, retrobessin les seves arrels. Ells i jo hi vàrem posar els cinc sentits de tal manera que tot el conjunt es va traslladar al Romea de Barcelona per veure-hi el muntatge èpic *Ronda de mort a Sinera*, de Ricard Salvat. L'obra descarnada del poeta de Sinera els penetrà de tal forma que sense adonar-se'n, d'esma, a vegades parlaven en vers. No m'havia trobat mai en un assaig on tothom sabés els seus rols des del primer dia. *Chapeau!*

De Girona va venir molta gent significada a l'estrena i ens varen felicitar de paraula i per escrit moltes persones. Espriu a Salt i a Girona era una novetat molt significativa en aquell moment i en aquest racó de món. Començàvem l'espectacle com a pròleg amb el famós poema: «Oh que cansat estic de la meva covarda, vella, tan salvatge terra...» i el públic, emocionat, seguint la meua veu emocionada, picava de mans i plorava... Això aleshores era un descobriment!

Exposicions de pintura i escultura, certàmens literaris, sessions de cinema. I els celebrats «Festivals del grill». Festivals musicals oberts a totes les tendències i a tots els compositors i intèrprets. Hi varen participar entre molts altres: Carrera, Ribalta, Lafite, etc. El renom provenia d'una causa fonamental: eren els primers d'aquestes rodalies i s'arriscaven a obrir un camí. El que els mancava de diners els sobrava d'enginy. La tenacitat i les programacions mensuals serioses i atrevides per aquella època de privacions culturals, li donaren fama i col·laboradors generosos. La Girona *progre* s'hi prodigava, a La Pastera. Tothom es prestava a posar-hi el coll, el seu exemple es va anar escampant per les comarques veïnes i a la llarga donaren fruit i proliferaren fins a arribar la democràcia. Un any per la Festa Major vàrem portar a l'envelat les primeres figures de la naixent Cançó Catalana: Pi de la Serra, Espinàs i Raimon.

Nosaltres mentrestant feia dies que ens havíem compromès a fons amb altres accions més necessàries per al nostre país.

La Pastera va durar tres anys ben aprofitats: 1967, 1968 i 1969.

4. L'ensenyament del català fora de l'escola

El 12 de juliol de 1961 es va constituir a Barcelona la JAEC (Junta Assessora per als Estudis de Català), que comptava amb l'empareda i el suport de l'Institut d'Estudis Catalans. Joan Triadú era el secretari i l'ànima de la institució. La JAEC va organitzar, a partir de zero i en una situació d'atzarosa al·legalitat en plena dictadura, la primera xarxa per a la formació urgent de professors i va estendre, amb l'ajuda d'altres associacions privades, sobretot Òmnium Cultural, cursos de llengua catalana a totes les comarques del Principat.

El 25 d'octubre del 1964 rebia, amb el Certificat d'aptitud de la JAEC, una carta de felicitació signada pel secretari que conclouïa dient: «Amb vós ens felicitem. Esperem que ens donareu notícia de la recepció del document i també de les vostres tasques docents».

Ara m'hauria d'espavilar per fer servir aquell certificat emès per una entitat il·legal (la JAEC) i avalat per un organisme acadèmic clausurat, titllat de separatista, l'Institut d'Estudis Catalans. M'hauria de treure la son de les orelles i dormir a més amb els ulls ben oberts.

Quant a l'ensenyament organitzat de català als adults, a Girona i comarques el més calent era a l'aiguera. Tant a la capital com en alguna de les poblacions més grans hi havia feia dos o tres anys la primícia d'alguns cursos clandestins sota l'abrigall d'entitats esportives les quals si sol·licitaven permís governatiu havien de dissimular les classes de català presentant-les com a cursos de geografia, vetllades literàries, etc.

Triadú sabia prou bé que no era encara el moment adequat per organitzar classes nombroses, sinó el de formar un nombre creixent de professors aptes i actius en totes les comarques possibles a fi d'anar escampant a poc a poc els cursos pel país com una imparabile taca d'oli.

Discretament, doncs, ateses les circumstàncies, per entrenar-me, vaig començar el meu primer curs a casa nostra amb dos o tres alumnes coneguts del poble. Els amics de l'Escoltisme local de seguida me n'organitzaren un per als seus dirigents obert a tothom. Al cap de poc el Rector del Seminari de Girona, Dr. Damià Estela, em proposà de substituir Mn. Modest Prats com a professor als alumnes de Filosofia. Entre els alumnes en descollaren dos, en Josep Anton i en Joan Carreras; els vaig invitar a seguir els cursos de professors per correspondència i s'hi afegiren. La sement perdurable en aquell centre, on s'ensenyava català des de 1960, estava assegurada.

Coincidint amb els cursos orals la nostra Delegació d'Ensenyament va començar a assignar-me alumnes dels cursos elementals per correspondència. Provenien de qualsevol de les comarques catalanes. Me n'arribaven una pila de trameses cada setmana, ja que vaig arribar a tenir vint alumnes per correspondència al meu càrrec. Tramesa arribada, tramesa corregida, comentada i al correu. La majoria aprovaven el curs elemental, al contrari que als cursos per a professors, on ensopgava molta gent pel fet que, podent-s'hi matricular tothom, per força hi havien d'abundar els suspesos.

El primer curs que vaig fer fora de Salt va ser a Anglès. La classe seria a la sala gòtica del carrer d'Avall. Aquella entrada majestuosa em feia rodar el cap, me'n

recordo com si fos ara: hi havia un centenar de persones! El succés es devia escampar per la població i més enllà com no cal dir! I el cap de la Guàrdia Civil, Sr. Marcos, esverat per les conseqüències que es podien derivar d'haver tolerat la reunió de tanta gent en un poble, amb el més absolut desvergonyiment, sense cap mena de permís governatiu, prèvia consulta a les instàncies superiors, ordenà la clausura del curs tot just acabat de néixer amb tan bons auguris.

I d'aquí ençà el meu nom devia entrar, si no hi era abans, a la llista de desafectes al règim per separatista.

El Sr. Marcos, satisfet amb la suspensió, devia pensar: bona nit, cargol! Però no va encertar-ho perquè l'any següent hi tornàvem. Jo, escarmentat de la primera vegada, repartia la gentada en tres grups segons els nivells i n'encarregava un a en Pibernat i l'altre a en Bauxell, que eren alumnes avançats. Més tard en Bauxell es matricularia als cursos per a professors, aprovaria i seria un altre fidel col·laborador meu fins al seu traspàs.

D'aquella època tan vigilada recordo diversos cursos particulars a casa meva i alguns a petits grups en domicilis particulars. Per exemple, a la botiga *La Moda*, de Girona, propietat del Sr. Sureda, vaig fer-hi classes dos anys seguits a dues filles de l'amo junt amb tres senyores mestres, precoçment preocupades pel desconeixement que elles tenien de la llengua pròpia.

Així fent equilibris en sortir de la feina, practicant amb pocs alumnes, tenint al dia els cursos elementals per correspondència i estudiant en comptes de dormir, vaig preparar-me per a la prova de professor de Grau Mitjà. L'aprojava el 7 de juliol de 1967 i l'endemà mateix tornava a Barcelona per entrevistar-me amb Joan Triadú. D'entrada em sobtà dient: «Mira, Salvador, la JAEC ha acordat de descentralitzar els exàmens per a professors. Començarem per Girona. Tu ja tens el certificat de Grau Mitjà i te n'encarregaràs. Exerciràs de representant de la JAEC a les comarques gironines. Les convocatòries dels exàmens seran els mateixos dies i hores de Barcelona i haureu de garantir-ne la seriositat, el rigor i la prudència».

La primera convocatòria tingué lloc al menjador de casa. S'hi presentaren tres aspirants. Varen aprovar-la dos. Deu n'hi do, dos terços! La segona, com que era més nombrosa, la vàrem fer al Seminari Conciliar amb permís del Sr. Rector. Les següents ja es varen convocar definitivament a la Casa de Cultura de la Diputació Provincial. En aquesta institució s'iniciava un canvi lent, però positiu a favor de la nostra llengua.

L'any 1968, aprofitant l'avinentesa del centenari del naixement de Pompeu Fabra, en què l'Òmnium Cultural i un gran nombre d'entitats catalanes organitzaren la

campanya Català a l'Escola, amb l'astorament dels ciutadans més tímorats, que ens deien si estàvem tocats del bolet per tal com allò que demanàvem era impossible, la Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Girona pren la gran decisió, a iniciativa de Francesc Ferrer i Gironès, que va ser l'home providencial. Per efectes de la renovació de les Cambres, Ferrer és nomenat president de la Comissió de Cultura i ell, l'acèrrim i indesanimable defensor del català any rere any, ja té a les mans l'instrument, la gran oportunitat. Aprofita la circumstància que la Cambra dedicava part del seu pressupost a beques personals per a estudiants gironins, en comptes de destinar diners individualment als estudiants els destina a pagar uns professors els ensenyaments dels quals arribarien a moltes poblacions i a un major nombre de persones. Classes de francès i anglès de la Cambra? I per què no de català també? Si fins aleshores la Cambra sostenia uns cursos de llengua anglesa i de llengua francesa, qui trobaria estrany que ara en subvencionés uns quants de llengua catalana, al cap i a la fi la llengua habitual de la majoria dels socis de l'entitat?

El curs 1970-71, ja instal·lats a la Casa de Cultura de la Diputació sota la meua direcció, al costat de les classes de francès i d'anglès, començarem amb tota regla els cursos normals per a catalanoparlants amb primer i segon grau i el de castellanoparlants a un sol nivell inicial.

I es va estenent la xarxa: cursos subvencionats per la Cambra a Anglès, a Santa Coloma, a l'Armentera, a la Cellera, a Camprodon, etc.

Aquell primer any, sense ensurts ni imprevistos, jo portava el primer i el segon a més de l'especial per a no catalanoparlants. Una alumna destacada, la Sra. Teresa Puntí, va guanyar-se el certificat de professora i es convertí en la col·laboradora meua dels cursos de Girona. Després en seguiren d'altres: en Joan Carreras i la Montserrat Poch. Acabats el primer i el segon, els alumnes d'aquell curs tan brillant es bellugaren a fi que la Cambra els autoritzés a fer un tercer curs excepcional de millorament i d'iniciació literària. Com que se'n sortiren, me'n vaig haver de fer càrrec amb gran plaer com és de suposar.

La fornada següent, en acabar els dos cursos, els alumnes no sabent com continuar l'amistat i el catalanisme varen acordar d'organitzar-se en associació legalment constituïda: fou l'inici de l'ADAC, Agrupació d'Exalumnes de Català.

Vaig portar els cursos de la Cambra a Girona durant més de vint-i-cinc anys. No vaig deixar de fer-hi classes ni en el anys en què l'exercici de diversos càrrecs m'ho podia dificultar. No exagero per tant quan dic que he ensenyat català a alguns milers de gironins.

L'ensenyament, és clar, anava acompanyat de viatges als llocs històrics dels Països Catalans. Eren itineraris obligats cada any: Sant Martí del Canigó, la tomba de

Pompeu Fabra a Prada, Sant Miquel de Cuixà, Ripoll, Poblet i Santes Creus, etc. amb la lectura o l'escenificació de textos adients. Qualsevol efemèrides ens servia per entaular-nos per a un sopar a casa o en algun restaurant conegut.

I l'afegitó de conferències a càrrec de personalitats de primera fila de la nostra cultura: Josep Pallach, Antoni M. Badia i Margarit, Antoni Comas, Joan Triadú (a l'Escola Normal!), Joaquim Molas, etc.

Voldria remarcar finalment un detall important en favor dels professionals de l'ensenyament: crec que mai no vaig conduir cap curs en el qual no hi hagués alguns mestres en exercici. Sovint eren dos o tres i a vegades fins mitja dotzena!

L'Estat, davant la pressió pública de la campanya Català a l'Escola, respon amb excuses de mal pagador i amb sortides sense cap ni peus, improvisant solucions amb les quals no solucionen el problema perquè, tot i saber que hi és, no volen ni poden solucionar-lo. Després d'haver intentat anorrear el català amb males arts i persecucions sens fi, ara els rebrotava davant els nassos, des de les catacumbes, més poderós i exigent que mai.

Pel juliol de 1975 la premsa sorprèn l'opinió pública amb un comunicat de la Universitat Autònoma de Barcelona i l'Institut d'Estudis Catalans convocant un examen per a professors de llengua catalana. Era el primer pas oficial o semioficial i un reconeixement vergonyant i vergonyós de l'Institut.

M'hi presento i l'aprovo. Érem més de cinc-cents aspirants entre els quals no cal dir hi havia els nostres professors.

Ens lliuren un certificat escrit en castellà encapçalat per les dues entitats convocants. Diu així: «*El Sr... està capacitado para enseñar la lengua catalana en Educación Básica...*». I a la llei d'Educació és clar que no hi havia aquesta assignatura. És obvi que estar-hi capacitat no et faculta pas per a entrar en cap escola. De què ens serviria el paperot?

Tot plegat va ser aigua de cistella igualment com ho havia estat l'examen de llengua catalana convocat per la Diputació de Barcelona a través de l'Escola de Bibliotequàries, l'any 1967. Nosaltres, mesells, ens presentàvem a totes les proves de català; per exàmens que no quedés!

Total, foc d'encenalls. Però alguna cosa o moltes coses es movien en aquell erm de la dictadura. En trenta anys havien passat molts alts i baixos pel món. Tot i les fronteres tancades, la censura en tots els mitjans, policies per tot arreu amb uniforme i sense, el batec d'una Europa que ressorgia, la sensació de ser un país empresonat,

el corrent de les idees en voga penetraven per tot, recollien i unien lluitadors i ciutadans anònims preparant-se per al tomb tard o d'hora inevitable.

Del 1962 al 1965 s'havia celebrat el Concili Vaticà II les conseqüències pràctiques del qual tot just començaven, però la unió Església Estat no era ja monolítica. D'arreu sorgien veus obertes a l'autocrítica i ganes d'obrir fronteres, portes i finestres perquè a la fi entrés aire nou i net. I amb aquest aire nou les classes de llengua catalana proliferen com bolets. Les empreses privades s'adonen, previsores, que les coses canviaran; s'interessen pels cursos de català; n'organitzen per als seus empleats. No és que en facin una qüestió de vida o mort encara, però hi veuen perspectives de futur. Les empreses públiques igualment a partir de la feble pseudodemocratització se n'ocupen. Amb lentitud i escàs interès per a bona part dels funcionaris, que consti!

Repasant les notes i la memòria d'aquell temps, ultra les esmentades classes fixes de la Cambra de Comerç cada nit, vaig fer cursos a la Banca Catalana, al Banc de Girona, a la Caixa d'Estalvis, a tres gestories administratives, als professors de l'Institut Vicenç Vives, a l'Escola Normal, als funcionaris de l'Ajuntament de Girona, als de la Diputació Provincial, al Psiquiàtric Provincial, a l'Hospital de Santa Caterina, a l'Hospital Trueta, a l'Audiència i fins i tot a la caserna de la Guàrdia Civil.

En resum i per acabar-ho: les associacions, el teatre, la Pastera, els cursos de llengua catalana, etc. proporcionaren a la joventut els estímuls i els suports per a adquirir una cultura bàsica i arrelada al país que el règim dictatorial ofegava *manu militari* des del 1939.

RESUM

A partir dels records i vivències personals exposo les activitats i les institucions que varen promoure activitats culturals a la població a favor de la catalanització i dels drets humans. Faig referència a les classes de català, l'escoltisme, el teatre i La Pastera, etc.

RESUMEN

A partir de los recuerdos y vivencias personales, expongo las actividades y las instituciones que promovieron actividades culturales en la población a favor de la catalanización y de los derechos humanos. Me refiero a las clases de catalán, el escoltismo, el teatro y la Pastera, etc.

ABSTRACT

From my own memories and personal experience I will explain what has been done and what institutions have taken part in cultural activities among the population to promote Catalan culture and identity and human rights. I will refer to classes in Catalan, scout groups, theatre, etc.

L'EXCURSIONISME A REUS DURANT EL FRANQUISME

Agnès TODA I BONET

1. Precedents. Joaquim Santasusagna

En el marc de la primera postguerra en què la llengua única i obligatòria és l'espanyol i la cultura inexorablement imposada és la «nacional» espanyola, a Reus destaquen els «Maquis de la Poesia», que eren un conjunt d'escriptors que, emprant l'excursionisme com a excusa per bastir noves veus i donar continuïtat a les velles figures literàries de l'entorn, aprofiten les sortides per fer recitals de poesia catalana clandestins; en concret, en varen fer quatre, de sortides: el 15 d'abril de 1945 a la font Grossa (del Pinetell), el 5 de maig de 1945 a la font de la Vall (a Montblanc), el 15 de març de 1946 al mas de Mont-ravà (a Alcover) i el 4 de maig de 1946 al mas de l'Escarritxat (a Reus)¹.

Algunes de les noves veus poètiques que es van donar a conèixer arran d'aquestes sortides foren: la de Ramon Amigó, destacadíssim excursionista i toponomista,

¹ TODA, Agnès, «Les antologies de la poesia reusenca», dins *La literatura de postguerra a Reus. Cultura i ètica*, Centre de Lectura, Reus, 2003, pàg. 155.

encara ara, i la del reconegut Xavier Amorós, premi Carles Riba 1964. Darrere d'aquestes sortides hi trobem la mà de Joaquim Santasusagna i la de Josep Iglésies, però, sobretot, la del primer, tal com ens mostra la seva correspondència². També, la mà dels dos promotors excursionistes, amants de la llengua i de la terra catalanes, «amb la mediació de Salvador Torrell, fou a la base de la sessió poètica celebrada a casa del poeta Miquel Saperas a Barcelona on versificaren Antoni Correig, J. M. Arnavat i Ramon Amigó»³, fet que ens demostra la volada que pretenien donar a aquests autors, de manera que no es tractava només de fer cultivar la llengua, sinó també d'aconseguir saber-ho fer bé.

L'excursionisme a Reus comença així una tasca de catalanisme i de referència nacional importantíssima per al moment que s'està vivint i per la situació que s'ha imposat, sempre de la mà de Joaquim Santasusagna, que ja havia mostrat el seu interès en la llengua i l'excursionisme, abans de la Guerra Civil, quan va ésser president de la Secció Excursionista del Centre de Lectura de Reus, entitat cultural entranyable dins de la ciutat i de gran contingut social. En aquell moment la Secció Excursionista representava tot un referent i es considerava el complement, a Reus, del Centre Excursionista de Catalunya. Aquest, doncs, és el context en el qual Santasusagna va substituir precisament Josep Iglésies en la presidència de la Secció Excursionista del Centre, arran de les eleccions del 19 de maig de 1927 i fins al 29 de maig de 1928. Des d'aquesta plataforma comença a ensenyar a valorar la

² Iglésies li diu en una carta del 21 d'abril de 1945, en relació a la segona d'aquestes sortides: «No cal que esbrinem res sobre la Vall. Ja sé que hi ha lloc i ombra. Per tant, el diumenge dia 29 hi farem la segona sessió, dedicada a Casajoana i Correig. Espero que fareu tot el que podreu per ésser-hi. Vos ho vau iniciar i, com us vaig dir, m'ha semblat que havia de fer-se». Més endavant, el 7 de maig de 1945, encara continua parlant-li del mateix: «Diumenge, dia 13, farem la segona sessió poètica. Vaig anar a la Vall, i em sembla que s'hi pot estar, si fa no fa, com a la font Grossa o millor. Veig, però, que hi ha gent que preferiria anar a Poblet, però jo no veig el lloc. [...] P.S. No se us acudi, sota cap excusa, de fer el salt, diumenge. Em penso que a algú –a mi i tot– no faria cap bon efecte. Vos sou el responsable directe d'aquesta segona sessió». De manera que la vinculació de Joaquim Santasusagna en la promoció d'aquests recitals clandestins queda clara (Cartes manuscrites. Centre de Lectura de Reus).

³ FERRÉ i TRILL, Xavier, *Nació i excursionisme. Biografia intel·lectual de Joaquim Santasusagna*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 2006, pàg. 135. La correspondència que mantenen Iglésies-Santasusagna ens mostra el neguit que tenen per aquesta sessió literària a Barcelona: «He parlat a en Correig, a l'Arnavat i a l'Amigó del vostre projecte de fer una sessió a Barcelona. Tots han oposat una certa resistència inicial. Temen d'encarar-se amb una gent que pot resultar de més importància que el públic que els hem proporcionat en les nostres excursions. Però al capdavall he conegut que la cosa els ha afalagat i tots han cedit i vindran, si la sessió es fa. Ho he parlat, però, a Casajoana, perquè em semblà que l'excloïen. L'hi he de dir alguna cosa? A mi em sembla que sí, perquè l'exclusió el podria molestar personalment. Ara bé: si la sessió es fa, no hauria d'ésser massa llunyana; altrament, ens trobaríem que la calor dispersaria el públic. I aquest públic, qui el compondria, més o menys? M'agradaria saber-ho» (Reus, 18-04-1945). També: «Si la cosa va per bon camí, quan es faria al matí o a la tarda? Tingueu en compte, si no hi han caigut, que ens caldria ésser a l'estació a les set per a tornar a casa. Al matí –per allà a les dotze– em sembla que fóra la millor hora. [...] L'Arnavat tindria molt d'interès que Carles Riba –és el seu ídol– escoltés els seus versos. L'he desenganyat, li he dit que els que aniran a sentir-los són d'una colla en competència amb la de l'«estancer». L'hi he promès que també són gent de qualitat» (Reus, 23-V-1945) (Cartes manuscrites. Centre de Lectura de Reus).

terra fent que cadascú se la senti seva i fent guies d'itineraris excursionistes de l'entorn. Per a ell, l'excursionisme esdevé una bona eina per cohesionar la societat més immediata. Mostra del valor que li atorga és que afirma que «a l'Excursionisme li devem la cultura renaixent»⁴. I és, per tant, a través dels seus escrits sobre l'excursionisme on deixa patent la seva ideologia; per això puntualitza que: «els qui hàgiu passat els ulls pels meus escrits sobre l'excursionisme i la muntanya, haureu trobat com a *leit motiv* l'afirmació que l'excursionisme és l'amor actiu a la terra i que la muntanya és la sublimació i la magnificació del país»⁵.

En tot aquest entramat Joaquim Santasusagna esdevé, doncs, una figura clau ja que permet enllaçar la situació d'abans de la guerra amb la de després i permet, a més, que hi hagi certa represa tot partint dels ítems culturals d'uns quants anys abans, cosa que, malgrat tot, suposava un cert endarreriment, però, com a mínim, malda perquè hi hagi certa continuïtat i que no es defalleixi per culpa de la Guerra civil i tot el que després se'n derivà. D'abans de la Guerra Civil, ja en destaca el seu fervor nacional, tal com manifesta, per exemple, en les conferències que formula al Centre Republicà d'Acció Catalana, quan afirma que: «Una nacionalitat és un fet natural, proporcionat per una gent, sobrepassant o no superables accidents geogràfics, el tret principal de la qual és la comunitat lingüística. [...] Podran els homes haver traçat dintre d'un territori nacional fronteres que s'hagin fet seculars; podrà un cultura aliena haver fet obra pertorbadora, profunda i real, en l'esperit de la gent; podrà aquesta oblidar, menysprear o ignorar la seva veritable condició específica, però mentre els fets naturals visquin, puixants o en letargia, vius o en descomposició, la nació serà allí, encara que els naturals del país no se n'adonin, encara que els que estan encimbellats en els indrets preponderants de l'estat s'arrisquin a fer agosarades i inútils manifestacions contràries, encara que una obra desnacionalitzadora, hàbil o inhàbil, actui amb persistència, encara que els elements autòctons siguin complaents amb els intrusos o, coratjosos, els plantin cara»⁶. I, en una altra conferència, al mateix Centre Republicà, després de mostrar-se a favor del federalisme encara rebla més el clau i declara que: «La separació, per a Catalunya, ens ha estat presentada com un motiu de justícia, impossible de recórrer-hi per impedir-ho la situació econòmica i la nostra inferioritat per a sostenir una lluita. [...] Si a Catalunya hi hagués un fort esperit nacional català, i ningú no temeria ni parlaria d'un perill per la nostra economia en el cas d'ésser possible la separació. El nostre comerç i la nostra indústria, prou intel·ligent per cert, sabrien cercar i trobar, més per dignitat nacional que per egoista i natural

⁴ SANTASUSAGNA, Joaquim, *Memòries d'un muntanyenc*, Impremta Monàstica, Reus, 1969, pàg. 75.

⁵ SANTASUSAGNA, Joaquim, *Tríptic del meu excursionisme*, Impremta Monàstica, Reus, 1979, pàg. 44.

⁶ SANTASUSAGNA, Joaquim, *Nació i Estat*. Impremta Foment, Reus, 1931 (conversa donada per Joaquim, Santasusagna en el local social del Centre Republicà d'Acció Catalana el 5 de novembre de 1930), pàg. 9-10.

desig de no desaparèixer, la substitució a uns mercats que fallessin o l'evolució vers característiques diferents de les actuals i que possibilitessin el manteniment de la riquesa catalana»⁷. Després de la guerra, aquesta postura nacionalista no només continuarà viva, sinó que continuarà més viva que mai, com hem vist que passa amb la promoció dels «Maquis de la Poesia»; ara, però, no hi ha cap entitat excursionista al darrere perquè el Centre de Lectura ha passat a mans d'Educació y Descanso. Malgrat tot, sí que hi ha una voluntat de donar sortida a aquest fervor que des de sempre havien mostrat els reusencs i les reusenques en relació a l'excursionisme i això fa néixer l'Associació Excursionista de Reus que, a més, ho fa com a entitat dedicada exclusivament a l'excursionisme en la qual, tot i que Santasusagna no entri a formar part de la junta, sí que serà un element cabdal a l'hora de definir-ne les directrius, de manera que la seva tasca nacionalista i de promoció de la llengua hi quedarà plasmada.

2. Dues entitats excursionistes de Reus

2.1. L'ASSOCIACIÓ EXCURSIONISTA DE REUS

Santasusagna veu clara l'aposta que s'ha de fer per aquesta Associació Excursionista, especialitzada en l'excursionisme i no pas per la Secció Excursionista del Centre de Lectura ja que el Centre de Lectura és una entitat cultural i, per tant, s'ha de dedicar a d'altres qüestions i no obertament a aquesta altra activitat, a més de la dificultat que suposa maldar per una entitat que ha estat clausurada pel règim, a qui s'ha de demanar el permís necessari per reobrir-la. Per això aposta per una Associació Excursionista de Reus que englobi tots aquells que a la ciutat tenen cert interès en aquest àmbit, aquesta era la voluntat originària. Sembla ser, doncs, que la idea de l'Associació Excursionista sorgí el 1946 d'Antoni Escolà i de Josep Ferrer Andreu amb la voluntat d'unir les dues entitats esportives de la ciutat: el Reus Deportiu i el Reus Ploms, i totes aquelles altres iniciatives municipals que es moguessin en aquest àmbit; amb aquest objectiu, doncs, finalment es va constituir l'Associació Excursionista de Reus el 18 d'octubre de 1947, tot i que no comença a donar els seus primers passos fins al 1948⁸.

⁷ SANTASUSAGNA, Joaquim, *Present i futur del catalanisme*, Llibreria Nacional i Estrangera, Reus, 1932 (conferència donada al Centre Republicà d'Acció Catalana el 23 de desembre de 1931), pàg. 20.

⁸ Veg. FERRÉ i TRILL, Xavier, *Nació i excursionisme...*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 2006.

El mateix Joaquim Santasusagna ens ho explica:

«Tantost com prengué possessió el delegat per al Principat de la *Federación Española de Montañismo* se li anaren adreçant les entitats del país per obtenir llur legalització. Vingué un moment que, en aquest aspecte, el nostre Excursionisme tornava a estar en marxa. Hi hagué algun nucli que, pel nom o per uns antecedents, no pogué ser aixecat, però es féu el possible per a salvar la totalitat. Ultra les explicables absències, n'hi havia una que el delegat estranyava que hi fos: la de la secció Excursionisme del Centre de Lectura de Reus. [...] Resolgué parlar-ne amb un company meu, com ell aposentat al cap i casal.

–No us sorprengui –l'assabentà el consultat–. El Centre de Lectura no ha pogut obrir les portes i la secció és a dins.

El delegat trobà que això no era cap obstacle, perquè per casos semblants, s'havia trobat adob. S'oferí a venir personalment a Reus per fer que les portes closes s'obrissin a la secció o per traslladar-la on fos, si això semblava millor. El meu company li va dir que m'ho escriuria per si jo podia fer els passos previs per obtenir la rehabilitació desitjada.

Amb la carta als dits, tan aviat com la vaig rebre, me'n vaig anar a trobar dos dels dirigents de la secció i me'ls vaig oferir per si em necessitessin en al nova etapa del cercle del qual eren responsables, malgrat fer temps que jo, per motius personals, no en formava part.

Fou picar en ferro fred. La reacció al contingut de la lletra fou ràpida i molt acusada: no volien exposar-se a cap risc tot fent reviure una secció en entredit. No vaig articulejar, pel meu compte. Tant l'un com l'altre, amb càrrecs importants en el nucli somort, havien arribat a regir-lo sense posseir sinó un levíssim historial excursionista i no podien interessar-se profundament en la resurrecció que se'ls oferia. No em sorprengué, per tant, la inhibició. El sorprès fou el delegat de la *Federación* en veure que no eren acceptades unes facilitats espontàniament brindades.

Condolgut que a Reus no existís oficialment l'Excursionisme va escriure a un parent seu, president d'una entitat esportiva local, per si creia que, dintre o fora del Centre de Lectura, podia remoure la qüestió i, en aquesta avinentesa, vaig ser jo el visitat. Va parlar-me per crear una secció de Muntanya dins el seu club.

–Mentre el Centre de Lectura no pugui actuar –li vaig dir– no sóc de parer de fer res i molt menys per fundar una altra secció, en la qual l'Excursionisme tornaria a estar supeditat. I, a més a més, ara som quatre o cinc aquells que anem a muntanya i, tan pocs, per què ens enquadraríem?...»⁹.

⁹ SANTASUSAGNA, Joaquim, *Memòries d'un muntanyenc*.

Malgrat tot, però, en una carta a Josep Iglésies manifesta la necessitat de creació d'aquesta associació i, així, la finalitat que s'hi hauria de buscar: «Vós no sabeu amb quin esperit fan excursions els joves reusencs. Són uns “indios” complets, sense cap excepció [...]. Allò que fan no ho excusa la joventut; nosaltres em sembla que també fórem joves i el nostre capteniment era diametralment oposat. ¿Era el catalanisme, que ens feia ésser uns altres? Molt fàcil. Cal veure, doncs, si una entitat pot fer, sinó Catalanisme, almenys un Muntanyisme que proporcioni espiritualitat als que en manquen»¹⁰.

Finalment, doncs, es va aconseguir crear l'Associació, com hem dit, però no la unitat que es pretenia i, per això, el mateix Santasusagna manifestarà que: «l'Associació Excursionista de Reus, ideada com a resum, esdevingué una capelleta més», malgrat tot sí que aconsegueix una funció determinada, tal com diu a Josep Iglésies en una carta: «si m'he prestat a donar suport a la marxa de l'Associació i si vaig prestar-me també a donar-ne a la seva fundació, fou per tractar de salvar de la indiada¹¹ el jovent excursionista i per crear-li el fetix de la Muntanya, ja que el concepte de Pàtria no pot ésser elevat al lloc que correspon. [...] Si l'excursionisme avui no ha d'ésser estudiós ni científic, cal que no sigui buit. Bé que el jovent esquii, escali i corri, però que tingui el mínim de cultura per a saber allò que és la muntanya i tot allò que veu»¹². Queda clar, doncs, l'objectiu pretès amb l'excursionisme i que, com a mínim, en els inicis de l'Associació Excursionista es cercava: una voluntat de pedagogia catalanista encarada a la represa de l'ús de la llengua i de la història cultural pròpies, com es veu en els diferents actes que duen a terme. Santasusagna pretenia, d'aquesta manera, fixar els orígens històrics per així mantenir uns referents catalans i catalanistes a seguir, tenint o deixant clara la terra pròpia i tot allò que significava.

Diu Xavier Ferré en estudiar la figura de Joaquim Santasusagna que: «La funció de l'excursionisme, per tant, era entesa com a baula central per a incorporar *activament* el coneixement del territori com a baula de consciència de país, però des de la conservació també del propi ecosistema»¹³.

Per això, destaca la tipologia d'actes que emprenen: així el primer acte social que l'Associació Excursionista de Reus duu a terme és un recital de poesia a càrrec de

¹⁰ Carta de Joaquim Santasusagna a Josep Iglésies (Reus, 7-I-1948). [Arxiu Nacional de Catalunya. Fons Josep Iglésies. Correspondència].

¹¹ Fent referència al terme que ja havia utilitzat Joaquim Santasusagna.

¹² Lletre de Joaquim Santasusagna a Josep Iglésies (Reus, 25-VI-1948). [Arxiu Nacional de Catalunya. Fons Josep Iglésies. Correspondència].

¹³ FERRÉ i TRILL, Xavier, *Nació i excursionisme...*, pàg. 249-250.

Xavier Amorós el 23 d'abril del mateix 1948; d'altres activitats que realitzaran en aquest any són, per exemple, una conferència titulada «El excursionismo, como obra de comunidad» –que ja indica el rang que prenia l'excursionisme en aquells temps– a càrrec de Francisco Mateu, el 15 d'octubre de 1948 i, el 27 de maig, d'aquest mateix any, el lliurament a José Prunera Sedó del títol de President d'Honor de l'Entitat, i del de soci honorari a Ricard Ferreter Gili –pare de Gabriel Ferrater, que va destacar pel seu compromís. El president és Ramon Amigó –destacat catalanista i impulsor del català i del catalanisme a Reus i a les seves rodalies. Tot això ho sabem arran d'una *Edición extraordinaria 1948-1958* que editen per commemorar els 10 anys de l'entitat i amb la qual volen fer balanç de les seves activitats; en aquest butlletí és significatiu –pel que comporta de catalanitat en relació amb l'excursionisme i, de passada, amb la religió– el poema «Invocació del camí» de Ramon Muntanyola, Prev.:

INVOCACIÓ DEL CAMÍ

Que Déu te guardi, camí,
penyora del pelegrí,
navili de l'esperança.
Ets una punta de llança
que fondegues en el cos
de la plana i al reclòs
silenci de les muntanyes.
Tothora t'estiranganyes
o fresseges de trepig,
i m'ets germà en el desig
de seguir tota la terra.
Que Déu te guardi de guerra,
que Déu et guardi de mal,
i sigues el meu senyal,
camí de totes les menes
que tens ales i cadenes
i ets una mica immortal.

En aquesta *Edición Extraordinaria* es recull una carta rebuda del Dr. E. Padrós de Palacios, responsable de la delegació catalana de la FEM, en què excusa la seva absència i remarca la importància d'aquesta associació ja que «*la Asociación Excursionista de Reus se muestra como una de las sociedades montaÑeras de Cataluña con trayectoria más decidida y concreta*», raó per la qual felicita «*a sus dirigentes y socios*»¹⁴.

¹⁴ *Edición extraordinaria 1948-1958*, Asociación Excursionista de Reus, Reus, s.a., pàg. 424.

Comprovem, també amb aquesta publicació, que la seva activitat durant aquests 10 anys ha consistit no només en excursions sinó també en recitals i lectures. Així, des del mateix dia en què es constitueixen, i a més de les activitats ja esmentades de l'any 1948 en què s'inicia l'activitat de l'entitat, destaquen altres activitats:

- El 23 d'abril de 1949 hi ha una lectura d'apunts biogràfics de la vida excursionista de Cels Gomis, A. Aulèstia Pijoan, P. Pagès Rueda, P. Font de Rubinat i Joan Ferreter, a càrrec d'Enric Virgili; i una lectura de fragments de les obres dels esmentats autors, per Jaume Llaurador Pujades; tot en ocasió de la inauguració de la Galeria d'Excursionistes Reusencs Eminent.
- El 28 d'octubre d'aquest mateix any, una lectura del discurs d'Antoni Aulèstia Pijoan en inaugurar el 1884 el curs de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, a càrrec de Francesc Pàmies Mateu.
- El 15 de juny de 1950, "Sant Bernat vist pels poetes reusencs", a càrrec de Xavier Amorós i Solà.
- El 21 de febrer de 1958, lectura dels treballs premiats amb motiu de la V Marxa Social de Regularitat i d'Orientació per Muntanya.
- El 20 de març de 1958, un recital de poesies de muntanya.

En un sentit similar també realitzen tot un seguit de conferències, entre les quals destaquem la realitzada per Ramon Amigó Anglès, el 22 d'abril de 1950 al voltant de la poesia de muntanya o la de Sant Jordi el dia 21 d'abril de 1951, o la titulada: «La Natura, el paisaje y el espíritu», realitzada el 27 de novembre de 1951, per Antonio Cavaller Maresma. El 30 de gener de 1952, interpretacions del poema «Mont Blanc» de P. B. Shelley per Ramon Amigó Anglès. El 23 d'abril de 1952: «D'ací d'allà excursionista», per Luis Grau Barberá. El 12 de maig de 1954: «Excursió literària pel Capçal del Camp», per Joaquim Santasusagna. El 23 d'abril de 1955: «San Jorge», per Xavier Amorós. D'altres conferències estan més vinculades a l'excursionisme pròpiament dit o a persones destacades en aquest àmbit i, fins i tot, hi ha vincles amb l'església, amb tant de pes en aquell moment. També hi ha sessions de cinema, passis de diapositives i exposicions fotogràfiques. Fins i tot, trobaríem encara d'altres actes que, en definitiva, cerquen un caliu social. Així, també, entre d'altres aspectes, Joaquim Santasusagna ens remarca la qualitat moral de l'excursionisme, el companyerisme inherent, a l'article, per exemple, «Educació moral»¹⁵.

A la *Miscel·lània muntanyenca*, que publiquen amb motiu dels 10 anys de la seva creació, el 1968, exposen que estan orgullosos d'haver perviscut, sobretot tenint com a referent una Agrupació Excursionista, que va néixer el 1915 i que amb prou feines va durar tres anys i tenint en compte com es troben ells en uns moments molt més

¹⁵ SANTASUSAGNA, Joaquim, «Educació de la morab», *Definició de l'excursionisme*, Associació Excursionista de Reus, Reus, 1959, pàg. 67-77.

diffícils que els d'aleshores. Aquesta publicació, cal remarcar-ho, és íntegrament en català i s'hi donen a conèixer alguns dels treballs sorgits arran de l'excursionisme d'alguns socis. Veiem, doncs, com s'interrelacionen l'excursionisme i l'afany no només nacional sinó literari i, per tant, de recuperació literària, sobretot en uns homes que ja manifesten en repetides ocasions les seves vocacions literàries o, si més no, el valor de les dels altres.

En la *Miscel·lània muntanyenca* de 1977, tot recordant els anys passats diuen que:

«De bell antuvi, el nostre propòsit va semblar fàcil; però, ben aviat, poguérem percebre que el tarannà reusenc seguia tossudament aferrat al disgregador i miop egoisme de la capelleta. Ens tocà sofrir, amb sentiment d'impotència persuasiva, l'amargura d'aquest fracàs inicial; però el nostre pas ja estava donat i era cosa de no retrocedir. Si l'Associació no havia pogut ser a major profit de l'excursionisme patri, la llar d'aquest, a Reus, s'hi enquibiria indiscutiblement com a única entitat exclusivament dedicada a ell, amb tota independència, per a portar-hi endavant una autèntica tasca senyera; no s'havia aconseguit la unió de tots els excursionistes locals en un sol gresol, però fou ben palès que la nostra presència generava immediatament aquella reacció competitiva que era el nostre propòsit d'evitar pel bé comú. Ni tan sols el Centre de Lectura, que aleshores estava donant els primers passos per a refer la seva missió cultural, no entengué les nostres mesurades consideracions i, minusvalorant-nos, va consumir, encara més, l'atomització. Novament, al món, la proliferació de petites unitats contribuiria a disminuir els profits col·lectius».

2.2. LA SECCIÓ EXCURSIONISTA DEL CENTRE DE LECTURA DE REUS

La Secció Excursionista del Centre de Lectura de Reus, fundada el 1901, passada la guerra no reprendrà la seva tasca fins al 1956, quan expliquen a la *Circular para los socios* que: «Con la publicación de esta circular, la Sección Excursionista de este Centro de Lectura se propone restablecer el lazo de unión entre todos sus socios y a la vez el órgano de divulgación de sus diversas actividades: conferencias, concursos fotográficos, exposiciones, sesiones de cine amateur, proyecciones y en particular su programa de excursiones»¹⁶. Així, mentre els documents de l'Associació Excursionista tendeixen a ser en català, en aquest cas no és fins al segon trimestre de 1959 que inclouen algun text en català en un dels seus butlletins, en concret, un fragment de *Visions de Catalunya* de Joan Santamaria, del 1927 amb el pretext que «La cálida descripción de los paisajes de nuestra tierra queda reflejada en la prosa de Santamaria» i, per això, concretament agafen el fragment titulat «El Priorat»¹⁷.

¹⁶ *Circular para los socios*, núm. 1, 4t trim. de 1956, Sección Excursionista del Centro de Lectura de Reus, Reus, 1956, pàg. 1.

¹⁷ *Circular para los socios*, núm. 9, 2n tri. de 1959, Sección Excursionista del Centro de Lectura de Reus, Reus, 1959, p. 5.

Aquesta nova Secció Excursionista no tindrà tant de pes com l'Associació Excursionista, i naixerà entre elles certa rivalitat, per la qual cosa al butlletí dels associats deixen clar que «aquesta Secció Excursionista del Centre de Lectura [...] pot tenir la satisfacció d'ésser la més antiga de la nostra Ciutat i, a l'ensem, la segona de Catalunya»¹⁸. Malgrat tot, ja ha deixat d'ésser el referent de l'excursionisme a Reus.

3. Els premis literaris

En un altre aspecte, sempre, però, com a mostra de la voluntat de promoció del català, l'Associació Excursionista de Reus va convocar el 1963 un certamen literari adreçat a «tots els poetes i escriptors de parla catalana» perquè tractessin «sobre temes muntanyencs i excursionistes»¹⁹, un certamen que comptava com a jurat amb «Josep Iglésies i Fort, com a President; Francesc Martínez i Massó, President de la Federació Catalana de Muntanyisme; Albert Manent i Segimon i Antoni Correig i Massó, Vocals; i Ramon Amigó i Anglès que actuarà de Secretari»²⁰.

Per altra banda, al Centre de Lectura ja s'havien anat convocant uns premis literaris abans de la guerra la IV convocatòria dels quals va ésser el 1921 (els anteriors corresponien als anys 1878, 1884 i 1892), i no serà fins al 1952 que es reprendran tot continuant amb la numeració corresponent; per tant, amb el V Certamen. En aquest cas, però, es diu que el motiu d'aquesta convocatòria és «solemnitzar el centenario del nacimiento del insigne Arquitecto reusense Antonio Gaudí Cornet, que coincidirá con la ampliación de la Biblioteca e inauguración de otra de carácter popular», i en les bases també s'especifica que les obres es poden presentar «redactadas inidistintamente en castellano o catalán»²¹; el jurat d'aquest certamen era format per «Francisco Navarro y Borrás (presidente), Enrique Aguadé y Parés (vice-presidente), Salvador Vilaseca y Anguera, Luis Grau y Barbera, Antonio Sardá y Moltó, José Llauradó, Pbro. y Joaquín Saura y Falomir (vocales) y Juan-Amado Albouy y Busquets (secretario)»²².

El VI Certamen Literari del Centre de Lectura serà el 1959 i ara ja predominaran les obres presentades en català. En aquest cas el motiu de la convocatòria diu que

¹⁸ *Circular para los socios*, núm. 10, 4t trim. de 1959, Sección Excursionista del Centro de Lectura de Reus, Reus, 1959, pàg. 1.

¹⁹ *I Certamen Literari de l'Associació Excursionista de Reus al Monestir de Poblet. Homenatge a Josep Prunera i Sedó. 21 d'abril de 1963*, Ed. Rafael Dalmau, Reus, 1965, pàg. 17.

²⁰ *I Certamen Literari...*, pàg. 18.

²¹ *V Certamen-Centre de Lectura*, Publicación de la «Revista del Centro de Lectura», Reus, 1952, pàg. 5.

²² *V Certamen-Centre...*, pàg. 10.

és «Para solemnizar el Primer Centenario de su fundación, el Centro de Lectura invita a poetas y prosistas a acudir a este Certamen para disputarse en buena lid los premios que se ofrecen»²³, essent el mantenidor Antonio Iturmendi Bañales; es continuen reclamant obres indistintament «en castellano o catalán»²⁴. En aquest cas la comissió organitzadora és: «Presidente, Don Enrique Aguadé y Parés, Presidente del Centro de Lectura. Vocales: Don Buenaventura Vallespinosa, Presidente de la Sección de Literatura. Don Francisco Font de Rubinat Santasusagna, Presidente de la Sección de Ciencias Morales y Políticas. Don José Blanch Massó, Presidente de la Sección de Ciencias. Don Pedro Calderó Ripoll, Director de la Escuela de Arte. Don Jaime Aguadé Sans, Secretario de la Sección de Literatura y Secretario, Don Gerardo Ricart Quintana»²⁵.

Cal tenir en compte que el Centre de Lectura era una entitat molt més vinculada al règim i així, per exemple, en el llibre de registre de les actes veiem que el mateix 3 de juny de 1952 en què la directiva organitza el solemne acte del V Certamen Literari del Centre de Lectura, hi ha la inauguració del nou edifici amb la façana al carrer de l'Abadia, acte que compta amb l'assistència del Sr. Ministre d'Educació Nacional.

Destaquen dins d'aquest entramat uns premis literaris convocats per la Secció de Tecnologia i Arts Aplicades del Centre de Lectura, en què les obres literàries dedicades a les roses poden ser escrites tant en prosa com en vers i «en llengua catalana o castellana»²⁶; tot i que hi predominen les obres en català, que són les que guanyen els certàmens, tal com veiem que passa el 1965 amb «Al món dels homes també hi ha roses» d'Isidre Fonts, que havia de guanyar l'englantina als Jocs Florals celebrats a Marsella el 1967; cal tenir en compte, però, que aquests certàmens del Centre de Lectura comptaven amb el patrocini de la Direcció General de Informació i que, poc més se'ls podia demanar²⁷.

4. Conclusions

La Guerra Civil, per tant, va fer estralls i ho va capgirar tot. Entitats que fins aleshores havien destacat per una activitat determinada, com és l'excursionisme en el cas de la Secció Excursionista del Centre de Lectura de Reus, després de la guerra, en passar a mans d'Educación y Descanso veuran perdre tota la seva

²³ *VI Certamen Literario-Centro de Lectura de Reus*, Centre de Lectura, Reus, 1963, pàg. 8.

²⁴ *VI Certamen Literario...*

²⁵ *VI Certamen Literario...*, pàg. 10.

²⁶ *XXII Concurso Exposición Nacional de Rosas*, Centro de Lectura, Reus, 1969.

²⁷ *XIX Concurso Exposición Nacional...*

importància. Així, es dona pas a l'Associació Excursionista de Reus, que serà qui prendrà el relleu –ja que la Secció Excursionista haurà de deixar passar més temps per intentar fer una activitat similar a la seva–, fent de l'excursionisme emblema de la lluita nacional i intentant, així, reconstruir i revitalitzar la pàtria, tan malmesa. En aquest àmbit s'intenta brindar no només una ideologia fervorosament catalanista sinó també noves veus que cultivin la llengua pròpia, per tal de mantenir-ne la continuïtat. Esdevé, així, l'excursionisme un element clau per a la recuperació nacional en aquests anys foscos, perquè esdevé la fórmula clau per evitar prohibicions i persecucions.

RESUM

L'excursionisme, després de la Guerra Civil, a Reus, com en definitiva arreu del territori, s'utilitza com a excusa per vincular-hi un sentiment nacionalista, que necessita expressar-se per damunt de les prohibicions imposades. L'Associació Excursionista local serà qui ho vehicularà, sobretot de la mà de Joaquim Santasusagna i Josep Iglésies, que s'encarregaran, especialment el primer, de dotar l'excursionisme d'un sentiment netament català. Així, les excursions s'utilitzaran no només per gaudir del panorama, sinó per bastir-hi al darrere un caràcter catalanista i per vincular-hi la represa d'antigues veus i el sorgiment d'altres de noves en les lletres catalanes, i per evitar, així, de deixar caure en desús la llengua pròpia, tal com es pretenia.

RESUMEN

El excursionismo, después de la guerra civil, en Reus, como en definitiva a lo largo del territorio catalán, se utiliza como excusa para vincular un sentimiento nacionalista que necesita expresarse por encima de las prohibiciones impuestas. La Associació Excursionista local será quien lo vehicule, sobre todo de la mano de Joaquim Santasusagna y Josep Iglésies, que se encargarán, más que nada el primero, de dotar el excursionismo de un sentimiento netamente catalán, de manera que las excursiones se utilizarán no sólo para hacer disfrutar del panorama, sino para construir detrás de esta visión un carácter catalanista y para vincular la reanudación de antiguas voces y el surgimiento de otras nuevas en las letras catalanas, para evitar, así, dejar caer en desuso la lengua propia, tal como se pretendía.

ABSTRACT

Hiking, after civil war, in Reus, as in all the catalan territory is used as a pretext for linking a nationalist feeling that need express despite of imposed prohibitions. The local Associació Excursionista will be who does it thanks to Joaquim Santasusagna and Josep Iglésies that will take charge of, the first with more implication, providing the hiking of a clear catalan feeling, for this reason the excursions will be utilize besides of enjoying with the panorama, for constructing this view under a catalanist good nature and for linking the resumption of old voices and the arising of new voices in catalan language, for avoiding forget the proper language like someone wanted.

El Patronat Francesc Eiximenis
de la Diputació de Girona
és la xarxa de centres d'estudis
que impulsa la recerca local i
contribueix a l'estudi i a la difusió
del patrimoni cultural i natural
de les comarques gironines.

Centres adscrits

Institut d'Estudis Gironins
Institut d'Estudis Empordanesos
Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles
Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca
Amics de Besalú i el seu Comtat
Associació Arqueològica de Girona
Institut d'Estudis Ceretans
Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès
Institut d'Estudis del Baix Empordà
Centre d'Estudis Selvatans
Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona
Assoc. d'Història Rural de les Comarques Gironines

Diputació de Girona Patronat Francesc Eiximenis

Pujada de Sant Martí, 5
Apartat de Correus 11
17080 Girona
Tel. 972 20 57 00
Fax 972 20 80 88
E-mail: eixim@ddgi.org
Web: www.ddgi.org/eiximenis

